

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE ISTORIJE
SARAJEVA

GODINA II — KNJIGA II

SARAJEVO — 1966.

P R I L O Z I
ZA PROUČAVANJE
ISTORIJE SARAJEVA

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcioni odbor:

Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet
Grebo, Ljubica Mladenović

Glavni i odgovorni urednik:

Ahmet Grebo

Prevod na francuski:

Dragan Kebešević

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE ISTORIJE
SARAJEVA

GODINA II — KNJIGA II

SARAJEVO — 1966.

S A D R Ź A J :

	Strana
<i>Ahmet Grebo</i> : NIKOLA POPOVIĆ (nekrolog)	7
<i>Borivoj Čović</i> : Novi podaci o praistorijskom naselju »Gradac« kod Kotorca	9
<i>Alija Bejtić</i> : Ali-pašina mahala u Sarajevu — Prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada	19
<i>Alija Bejtić</i> : Sijavuš-pašina दौरа — Prilog istoriji sarajevskih Jevreja	61
<i>Derviš Korkut</i> : Mestvičina »Čefilema« iz 1841. godine	103
<i>Mitar Papić</i> : Staka Skenderova	119
<i>Đador Kruševac</i> : Afera s udžbenicima u srpskim školama 1865. g. Muhamed Hadžijahić: Je li Sarajevo imalo svoju staru zastavu i grb	137
<i>Todor Kruševac</i> : Sopron u Bosni	151
<i>Mitar Papić</i> : Sarajevski Jevreji u našem kulturnom nasljeđu	157
<i>Zorka Janjić</i> : Stara vezena ornamentika u Sarajevu	185
<i>Mara Harisijades</i> : Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu početkom XVIII vijeka	189
<i>Ljubica Mladenović</i> : Osvajanje Sarajeva 1878. g. u svjedočanstvi- ma očevidaca	213
<i>Hamdija Kapidžić</i> : Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894. g.	253
<i>Miroslava Miljanović</i> : Krančevićovo saradništvo u redakciji sara- jevske »Nade« u svjetlu prepiske sa Jakovom Čukom	265
<i>Ilija Kecmanović</i> : Veljko Petrović u Sarajevu	289
<i>Smail Tihiić</i> : Jovan Bijelić u Sarajevu	297
<i>Vasiljka Prelević</i> : Borba radničke klase u Sarajevu i drugim mjestima u BiH protiv Uredbe o redu i radu i agitacija KPJ za izbore	311
<i>Moni Finci</i> : Borbe NOP odreda oko Sarajeva 1941. g.	341
<i>Nikola Babić</i> : Stalna izložba Muzeja revolucije BiH	359
<i>Dragutin Bajo</i> : Izložba o životu i djelu Petra Kočića	381
<i>Slavko Mićanović</i> : Vladimir Dedijer — Sarajevo 1914.	389
<i>Risto Besarović</i> : Slavko Mićanović — Sarajevski atentat	393
	397

Ahmet Grebo

NIKOLA POPOVIĆ

1906—1965.

30. oktobra 1965. godine, nesrećnim slučajem, izgubio je život *Nikolu Popovića*, profesor, pedagoški savjetnik i sar. pedagoške službe Muzeja grada Sarajeva.

Njegovom smrću nestao je iz naše sredine još jedan profesor koji je pripadao predratnoj generaciji naprednih prosvjetnih radnika. čiji je doprinos u vaspitanju srednjoškolske omladine bio velik i blagotvoran; nestao je primjeran društveni i kulturni radnik, koji je u danima obnove i izgradnje zemlje dao zapažene rezultate na svim radnim mjestima.

Smrt ovog dobrog i iskrenog druga, savjesnog, predanog i poštenog radnika, čovjeka sa divnim ljudskim i etičkim vrlinama, ispunjava nas osjećanjem prevelike tuge i bola, tim više što je došla iznenada, u času kada je bio najviše potreban društvu, porodici i Muzeju, u kome je punih 10 god., obavljajući dužnost kustosa i pedagoga, sa najvećim uspjehom izvršavao svoje zadatke na kulturno-prosvjetnom i vaspitnom planu ustanove.

Životni put pokojnoga Nikole Popovića bio je mučan i tegoban. Rođen u jednoj uglednoj i čestitoj porodici, on je vrlo rano dobio solidno vaspitanje, naučio je da voli svoj narod i svoju otadžbinu i da razumije nevolju i tugu onih koje je život osudio na muke i patnje.

Kao dijete bio je očevidac strašnog prizora, kada mu oca, sveštenika, Austrijanci javno vješaju, pale kuću i uništavaju imetak, i to samo zbog toga što je volio svoj narod i radio za njegovo dobro i napredak. Po svršenoj osnovnoj školi, a po želji svoje majke, odlučio je da se posveti očevu pozivu, valjda da bi očuvao porodičnu tradiciju. Upisao se na Bogosloviju u Sarajevu, završio je s odličnim uspjehom, a potom je nastavio studije na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Kao đak i student isticao se radom i talentom, i, po pričanju njegovih klasnih drugova, bio je jedan od najzapaženijih i najboljih đaka i studenata. Još u tom vremenu je, zahvaljujući svom upornom radu, stekao solidno obrazovanje, naučio nekoliko stranih jezika, kojima se kasnije u svom životu i radu služio. Prije drugog svjetskog rata, a po svršetku studija, bio je postavljen za suplenta Druge muške gimnazije u Sarajevu, gdje je radio sve do okupacije zemlje 1941. godine. Kao mlad profesor uživao je ugled i poštovanje među đacima i svojim kolegama. Svi su ga voljeli i cijenili, jer je bio oličenje dobrote, humanosti, upravo svih onih vrлина koje krase jednog zaista čestitog čovjeka i odličnog pedagoga. Po svom shvatanju i ideološkom opredjeljenju pripadao je naprednim predratnim intelektualcima. Drugi svjetski rat proveo je u zarobljeništvu u Njemačkoj, gdje je među zarobljenicima ostavio najljepši utisak svojim poštenim političkim i ljudskim stavom.

Po povratku iz zarobljeništvа stavio se na raspoloženje narodnoj vlasti, sa ciljem i željom da, u oslobođenoj zemlji, u danima obnove, služi svom narodu vjerno i pošteno. U prvo vrijeme radio je kao profesor na II gimnaziji, a zatim u rukovodstvu u Sindikatu prosvjetnih radnika.

Kao sindikalni radnik ostao je u najljepšoj uspomeni kod svojih saradnika i svih onih s kojima je u svom radu dolazio u dodir. Zbog slabog zdravlja i prevelike zamorenosti napušta rad u Sindikatu i ponovo se posvećuje nastavničkom pozivu. Profesor je na Učiteljskoj školi i Trećoj gimnaziji u Sarajevu. Posljednje godine života proveo je u Muzeju grada Sarajeva kao kustos i šef pedagoške službe, na kom poslu ga je i smrt zatekla.

Smrt Nikole Popovića predstavlja velik i osjetan gubitak za Muzej grada Sarajeva, jer ga je zadesila u trenutku kada je bio najpotrebniji ustanovi, kada se nalazio na sigurnom putu da organizuje i unaprijedi rad pedagoške službe u Muzeju i kada su se njegovim bogatim pedagoškim iskustvom, obrazovanošću i poznavanjem naučne materije mogli u velikoj mjeri da koriste njegovi mlađi drugovi.

Odajući dužno poštovanje našem umrlom drugu i prijatelju saradniku u zajedničkom poslu, drugu *Nikoli Popoviću*, mi ćemo uvijek zadržati u najljepšem sjećanju lik jednog zaista divnog druga, čestitog i plemenitog čovjeka i pedagoga primjernih kvaliteta.

Dr Borivoj Čović

NOVI PODACI O PRAISTORIJSKOM NASELJU »GRADAC« KOD KOTORCA

Praistorijsko gradinsko naselje Gradac (ili Ilinjača) kod sela Kotorca u Sarajevskom polju poznato je već nekoliko decenija, ali je prvu određeniju kulturno-istorijsku ocjenu njegovog razvoja dao tek prije kraćeg vremena A. Benac.¹ On se pri tom oslanjao na analizu inventarisanog materijala sa iskopavanja koje je obavio A. Skarić, a koji se najvećim dijelom nalazi u Muzeju grada Sarajeva. Ovaj materijal je ranije djelomično bio objavio J. Korošec.²

Prilikom revizije pomoćnih depoa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, izvršene prije kratkog vremena, pronađeno je još nešto arheološkog materijala s ovog lokaliteta, i to:

a) 7 keramičkih fragmenata s oznakom »22. IX 1926, ... na ravnici, dubljina od 80 cm«. Ni po oblicima ni po fakturi ovdje nema ničeg novog u odnosu na već objavljeni materijal.

b) 1 zemljani prešljenak s oznakom »18. IX 1926, mjesto 5, dubljina oko 100 cm«.

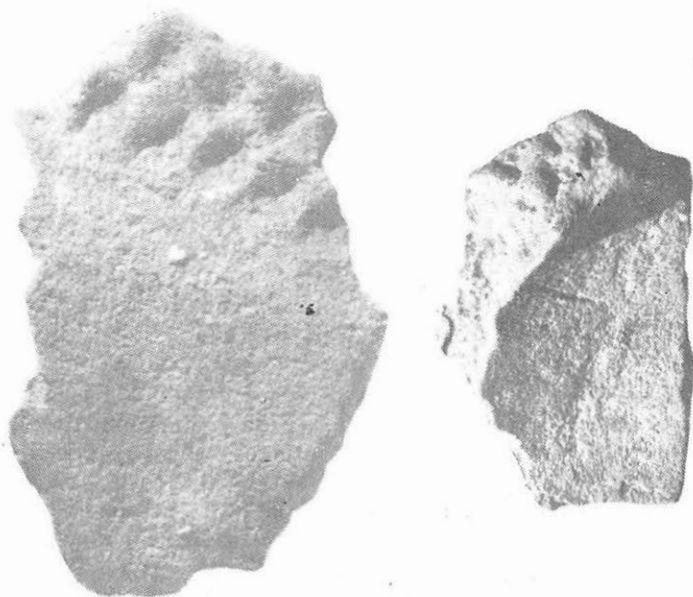
c) 8 keramičkih fragmenata s oznakom »18. IX 1926, mjesto 5, dubljina 110—120 cm«. U ovoj grupi, pored nešto nedovoljno karakterističnog materijala, ističu se dva fragmenta (sl. 1a, b i sl. 2) o kojim će još biti govora.

d) veća količina keramičkog materijala bez ikakve bliže oznake, osim »Kotorac«, tako da nije moguće utvrditi da li potiču od iskopavanja 1912. ili 1926. na ovom lokalitetu. Iz ove grupe od većeg je interesa samo fragmenat na sl. 3.

O Skarićevom iskopavanju 1926. postoji samo veoma kratak izvještaj (Arhiva Zemaljskog muzeja za 1926, br. 837) iz kojeg se vidi da je iskopavanje trajalo od 14. do 27. septembra i da su konstatovana »tri građevna perioda (prehistorijski, raniji rimski i pozniji rimski koji bi mogao biti i rani srednjovijekovni)«. Nikakvih detaljnijih stratigrafskih podataka nema. Iz navedenih oznaka za materijal vidi se da je debljina kulturnog sloja dostizala 1,20 m. Međutim, možda se radi o udubinama terena. U svakom slučaju, ovako izolovani stratigrafski podaci nemaju većeg značaja, pa smo prisiljeni da se opet oslanjamo na tipologiju.

¹) Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, I, Sarajevo, 1963, str. 25—31.

²) *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM)* LII, 1940, str. 77—81.

Slika 1a, b (uvećano)

Slika 2.

Osim ovog, novopronađenog materijala, novu svjetlost na istorijat naselja na Gracu bacaju i nedavno izvršena ispitivanja sličnih nalazišta u Bosni i Dalmaciji, kao i studijski rad na hronologiji bronzanog i željeznog doba u Bosni. Sve to omogućuje da se ocjena kulturno-istorijskog razvoja ovog naselja, koju je skicirao A. Benac, proširi i dopuni novim detaljima.

Kao što je već A. Benac istakao, ovaj dominantni položaj bio je prvi put zaposjednut krajem eneolita i u rano bronzano doba. Ovom vremenu pripada jedan fragmenat »slavonske« keramike, nađen 1931. ili 1932,³ kao i izvjesna količina drugog keramičkog materijala, koji ne pripada slavonskoj kulturnoj grupi. Od ovog materijala zanimljiva je naročito jedna loptasta posuda sa cilindričnim vratom i dvije drške i sa širokom zvonolikom nogom. Kako je pokazao Benac, ova posuda ima veoma bliske analogije u nalazima iz tumulâ ranog bronzanog doba istraživanih oko izvora rijeke Cetine. Pored ove posude mi smo danas u stanju da odredimo čitavu jednu grupu keramičkih nalaza sa Graca, koji pripadaju ranom bronzanom dobu, a vežu se prvenstveno za nalazišta južne i jugoistočne Bosne, Hercegovine i Dalmacije. To su, prije svega, fragmenti na sl. 3 i 4; oni imaju sigurne analogije u tumulima oko rijeke Cetine⁴ i u jednom pećinskom nalazištu u Miri-

Slika 3.

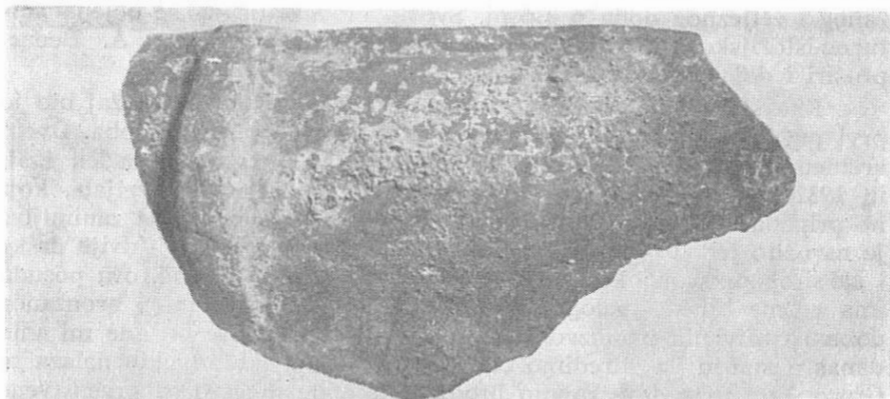

Slika 4.

³ U cjelokupnom dosad poznatom materijalu sa Graca kod Kotarca postoji samo 1 fragmenat »slavonske« keramike, koji je objavio V. Skarić u *GZM* 1932, T. I, 1, a ne više kako bi izgledalo po Koroščevoj interpretaciji (*GZM* 1940. str. 78). Po inventarskim podacima taj fragmenat je nađen 1931. ili 1932. g.

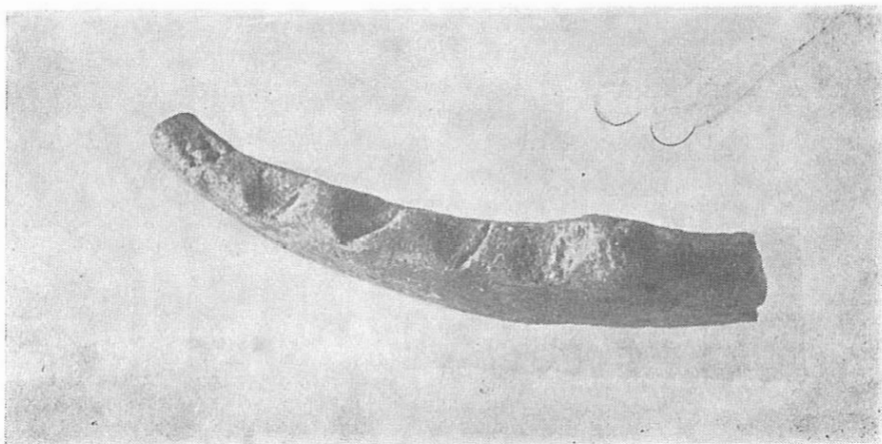
⁴ Up. I. Marović: Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI, 1959, sl. 41 i T. VI.

lovićima blizu Drniša.⁵ Za istu ovu kulturnu grupu mogao bi se vezati i fragmenat na sl. 1a, b (mada nije isključeno da pripada i slavonskoj grupi). Fragmenat zdjele na sl. 5 ima dobru analogiju u sloju ranog

Slika 5.

bronzanog doba u Zelenoj pećini iznad vrela Bune.⁶ Najzad, ranom bronzanom dobu najvjerojatnije pripada i fragmenat jedne druge zdjele sa Graca (sl. 6) ukrašen na obodu udubljenjima izvedenim utis-

Slika 6.

kivanjem prsta; ovakav način ukrašavanja oboda javlja se, doduše, na raznim mjestima u različitim praistorijskim periodima, ali je u južnoj Bosni ograničen pretežno na rano bronzano doba, kako to pokazuje stratigrafija naselja »Pod« kod Bugojna.⁷ Ovakvo ukrašavanje

⁵ Istraživanjem I. Marovića (neobjavljeno) otkriveni su u jednoj pećini značajni praistorijski slojevi iz više perioda. U sloju ranog bronzanog doba zastupljena je keramika istog tipa kao ona u tumulima oko vrela Cetine.

⁶ Up. A. Benac: Zelena Pećina. *GZM NS XII*, 1957, str. 66—67. i T. I, 7.

⁷ B. Čović: Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM NS XX*, 1965, str. 49.

oboda poznato je, inače, i na Debelom brdu i na Gracu u Kusačama (Glasinac) — naseljima za koja se takođe može smatrati da su postojala i u rano doba.⁸

Navedeni materijal pokazuje da se mora ozbiljno računati s postojanjem stalnog naselja ranog bronzanog doba na Gracu kod Kotorca. Osim toga, sad se može nešto više reći i o njegovoj kulturnoj pripadnosti. Usamljeni fragmenat »slavonske« keramike je, po svojoj prilici, import. Ostali raspoloživi materijal pripada jednom širem kompleksu ranog bronzanog doba u koji ulazi južna Bosna, Hercegovina i znatni dijelovi Dalmacije.

Ovaj »južni« kulturni kompleks ranog bronzanog doba još je nedovoljno ispitan. U njegovom okviru zasad je nešto bolje istraženo jedno uže područje u srednjoj Dalmaciji, gdje se već može govoriti o jednoj kulturnoj grupi ranog bronzanog doba. Tu grupu, u keramičkom inventaru, reprezentuju određeni oblici posuda i ukrašavanja trakama i trouglovima, ispunjenim ubodima. Kako smo vidjeli, karakteristični oblici ove grupe javljaju se u rano bronzano doba i na Gracu kod Kotorca. Kako je i Benac istakao⁹, to je razumljiva pojava u jednom tako nemirnom dobu, kada su mnogi naši planinski krajevi bili prvi put naseljeni grupama novog, prvenstveno stočarskog stanovništva, koje se nalazilo u stalnom kretanju, sukobljavajući se i miješajući međusobno. Zahvaljujući nalazima sa Graca, u stanju smo da dosta dobro rekonstruišemo jedan od ovih većih pokreta: u toku ranog bronzanog doba prodrla je jedna grupa novog stanovništva iz srednje Dalmacije do u izvorno područje rijeke Bosne, donoseći svoj karakteristični keramički stil. Njen dalji prodor prema istoku možemo pratiti u južnom dijelu glasinackog područja, gdje su veoma karakteristični fragmenti ove »srednjodalmatinske« keramike nađeni u tumulima Rusanovići 36 (1894) — sl. 7 i Vrlazje 2 — sl. 8 i 9.¹⁰

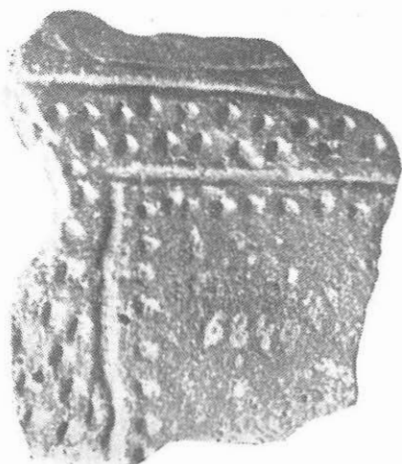

Slika 7.

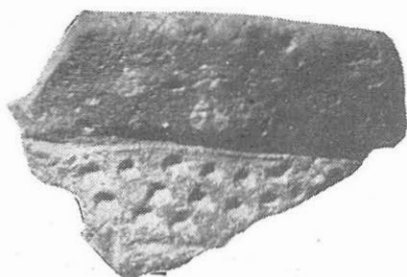
⁸) Ibid., str. 72, 74.

⁹) O. c., str. 28.

¹⁰) Up. i WMBH IV, 1896, S. 6, 15.

Slika 8.

Slika 9.

Nakon perioda etničkih pokreta, miješanja i uticaja nastao je, sa srednjim bronzanim dobom, u južnoj Bosni period stabilizacije. Šta se u to vrijeme događalo s naseljem na Gracu kod Kotorca — da li je bilo napušteno ili je i dalje egzistiralo? I u ovom pogledu nova istraživanja, kao i sam materijal sa Graca, pružaju izvjesne podatke.

Fragmenat na sl. 2 pripada nekoj bikoničnoj posudi, koja je vjerovatno imala cilindrični vrat i dvije drške. Sačuvana drška pripada u osnovi jednom dobro poznatom tipu drški koje imaju na vrhu karakteristične vertikalne produžetke. Ovakve drške poznate su iz većeg broja nalazišta južne Bosne. Sigurno je da su česte u kasno bronzano doba (XII — IX v. st. e.), a može se s razlogom pretpostaviti da su se razvile ranije, u toku bronzanog doba.¹¹ U tom pravcu govori upravo i naš primjerak. Po presjeku, ona je srodna trakastim drškama, karakterističnim u ovim krajevima prvenstveno za rano bronzano doba. Dva »dugmeta« kojim je ova drška ukrašena takođe su jedan arhaičan element.¹² Najzad, grubo izvedeni niz šrafiranih rombova na našem fragmentu ima, naročito u tehničkom pogledu, najbliže analogije u tumulima oko izvora Cetine.¹³ S druge strane karakteristični vertikalni produžetak na dršci, kao i razvijeni bikonični oblik same posude, govore o nešto mlađem vremenu.¹⁴ Uzevši sve u obzir, možemo zaključiti da naš fragmenat najvjerovatnije pripada srednjem bronzanom dobu. Sasvim je razumljivo da keramika ovog doba još čuva neke dekorativne elemente naslijeđene iz prethodnog perioda. Što se radi upravo o elementima koji su tipični za rano bronzano doba Dalmacije, obja-

¹¹) Up. *GZM NS XX*, str. 79.

¹²) Ovakve bradavice ili dugmeta, simetrično postavljeni na mjestu gdje se drška spaja sa zidom posude, karakteristični su za eneolit i rano bronzano doba Dalmacije; — up. P. Korošec: *Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, Arheološki radovi i rasprave JAZU*, II, Zagreb 1962, T. II, 2.

¹³) I. Marović: *O*, c. sl. 3, 7, 8.

¹⁴) Up. *GZM NS XX*, str.

šnjava se onim što je o prodoru nosilaca »srednjodalmatinske« grupe u ove krajeve naprijed rečeno.

Osim ovog fragmenta, srednjem bronzanom dobu moglo bi pripadati još nešto keramičkih nalaza sa Graca. Za sada još nismo u stanju da sav raspoloživi materijal dobro klasifikujemo, ali se o pojedinim tipovima i varijantama već može nešto preciznije reći. No, potrebno je prethodno osvrnuti se na ono što je o najvećem dijelu prastorijske keramike sa Graca već rekao A. Benac. On je s pravom ukazao da postoje izvjesne analogije u nekim oblicima, naročito drški, između ovih naših krajeva i Apeninskog poluostrva i da drške čiji je otvor podijeljen na dva dijela (»ansa bifora«) imaju dobre analogije u grobovima IX i VIII v. st. e. u južnoj Italiji, pa mogu i kod nas poslužiti kao dobar hronološki oslonac. Pitanje da li se radi o uticaju iz naših krajeva na Apeninsko poluostrvo ili obratno, on je, međutim, ostavio uglavnom otvorenim, ukazujući na izvjestan hronološki prioritet Apeninskog poluostrva kada su u pitanju neke forme.¹⁵ Ovo se pitanje zasad još ne može u cjelini s uspjehom riješiti, prvenstveno zbog nedovoljne ispitivosti naših krajeva. No, postoje neki detalji o kojim je moguće nešto određenije reći. Među mnogobrojnim varijantama drški sa produžecima izdvojio bih ovdje varijantu s jednim karakterističnim produžetkom za naslanjanje palca, postavljenim na sam obod posude, na mjesto gdje počinje drška. Ova varijanta poznata je na Gracu u nekoliko primjeraka.¹⁶ Danas znamo da se ova varijanta javlja kod nas već u toku ranog bronzanog doba i da je, najvjerovatnije, karakteristična prvenstveno za srednje bronzano doba.¹⁷ Osim toga, neki od osnovnih tipova posuda, brojno zastupljenih na Gracu kod Kotorca, karakteristični su u južnoj Bosni podjednako i za srednje i za kasno bronzano doba, kao što je to pokazala stratigrafska situacija na Velikoj Gradini u Varvari, blizu vrela Rame.¹⁸ Sve nas to utvrđuje u uvjerenju da je i na našem naselju život kontinuirano tekao i u toku srednjeg bronzanog doba, kao što je to bio slučaj i sa drugim, u rano bronzano doba osnovanim, naseljima u južnoj Bosni (Varvara, Debelo brdo, Kusače i Košutica na Glasincu).¹⁹

Dok smo u pitanju prve pojave i hronologije raznih tipova drški s vertikalnim produžecima u našim krajevima još u neizvjesnosti i u stanju da nešto sigurnije govorimo samo o pojedinim varijantama, drugačije stoji stvar s tipom drške čiji je otvor podijeljen na dva dijela (»ansa bifora«). Drške ovog tipa ograničene su na Apeninskom poluostrvu i geografski i hronološki: one se tamo ne pojavljuju prije kraja X v. st. e., a nalazimo ih samo u južnoj polovini Italije.²⁰ Na Balkanskom poluostrvu, ovaj tip drške javlja se na čitavom prostoru

¹⁵) O. c. str. 29—30.

¹⁶) Up. GZM LII, 1940, str. 79 i A. Benac, o. c. sl. 3 u sredini.

¹⁷) Up. GZM NS XX, str. 60, 79—80.

¹⁸) Ibid., str. 45, 78—79.

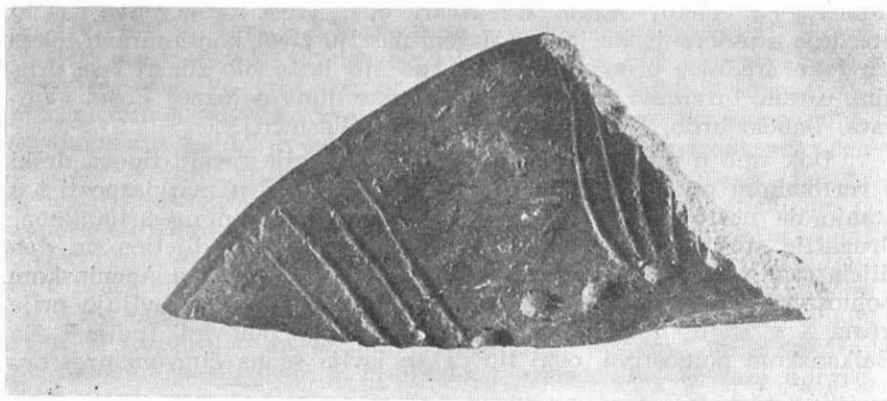
¹⁹) Ibid., str. 77 id.

²⁰) H. Müller-Karpe: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, Textband, S. 38, 42 usw., Abb. 44, 20; 45, 3; Tafelband, Taf. 16 A6, Taf. 17, B 15 usw.

od južne Bosne do južne Albanije.²¹ Karakteristično je da se često u južnoj Bosni sreće u naseljima koja nisu više egzistirala po završetku kasnog bronzanog doba, kao što su Fortica na Bakijama i Velika Gradina u Varvari. Mi još ne znamo da li se ovaj tip drške kod nas pojavio već u početku kasnog bronzanog doba (XII v. st. e.) ili tek kasnije, (u XI, X ili IX v.), ali je za kasno bronzano doba ovdje on svakako već karakterističan. Stoga je malo vjerovatno da je u pitanju italski uticaj na naše krajeve. Nešto više svjetla u ovo pitanje unijela su najnovija arheološka istraživanja u Albaniji. Zahvaljujući njima, mi možemo danas da utvrdimo dvije osnovne varijante ove drške — jednu koja je (zasada) karakteristična za južnu Bosnu i drugu, postavljenu koso prema posudi, koja je karakteristična za nalazišta kasnog bronzanog i ranog željeznog doba (prvenstveno X i IX vijek) u Albaniji. Tipološka analiza pokazuje da su drške ovog tipa iz južne Italije po svom obliku zavisne upravo od ove južne (albanske) varijante drški »ansa bifora«. Stoga mislim da se može uzeti kao vrlo vjerovatno da je njihova pojava rezultat ilirske etničke infiltracije u južnu Italiju, koja je, očigledno, potekla upravo iz krajeva naseljenih plemenima koja su činila ilirsko etničko jezgro.

Što se našeg naselja tiče, pojava ovih drški svjedoči da ono traje i u toku kasnog bronzanog doba. Vrlo je vjerovatno da u ovo doba Gradac kod Kotorca dobija još veći značaj, prvenstveno zbog svog strategijskog položaja. Možda su u to doba na njemu bile izgrađene prve fortifikacije od trajnog materijala (kameni bedem), kao što je bio slučaj i na brojnim drugim naseljima ovog tipa u Bosni.²²

Nemamo dovoljno elemenata da sa sigurnošću govorimo o tome šta se događalo s našim naseljem kasnije, u toku željeznog doba. Jedan karakterističan fragmenat — sl. 10, može se danas, zahvaljujući stra-

Slika 10.

²¹) Up. Frano Prendi: Quelques résultats des expéditions archéologiques effectuées dans le district de Vlora au cours des années 1953—54, *Buletin per shkencat shoqerore* Nr. 3, Tirana 1955, p. 119—120, Fig. VIII, 3; S. Islami — H. Ceka: Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, *Studia albanica* 1, Tirana 1964, p. 103, T. XVI, 3.

²²) Up. GZM NS XX, str. 50, 84 id.

tigrafiji naselja »Pod« kod Bugojna, pouzdano datirati u puno željezno doba (VI — V v. st. e.).²³ No, to još ne dokazuje da je u željezno doba ovdje postojalo stalno naselje, mada tu mogućnost ne treba isključivati. Svakako, nije nimalo vjerovatno da je ovako važan strategijski položaj bio tokom željeznog doba sasvim napušten.

Prema svemu ovome možemo da zaključimo da je gradinsko naselje Gradac kod Kotorca osnovano tokom ranog bronzanog doba (aproksimativno oko 1.800 g. st. e.), da je nastavilo da se razvija tokom srednjeg bronzanog doba, kada je i u njegovom okviru (kao i u južnoj Bosni uopšte) došlo do etničke i kulturne unifikacije i da, vjerovatno kao važno strategijsko mjesto, egzistira sve do kraja bronzanog doba (približno do kraja IX v. st. e.). U željezno doba imalo je možda prvenstveno ili isključivo startegijski značaj.

RÉSUMÉ

NOUVELLES DONNÉES SUR LA LOCALITÉ HISTORIQUE DE »GRADAC«, PRÈS DE KOTORAC

Dans ce travail l'auteur publie certaines données nouvelles sur la localité de »Gradac«, près de Kotorac, et présente son interprétation de la date de fondation et de l'existence de cette localité. Outre les conclusions tirées des matériaux connus jusqu'alors, l'âge de bronze dans cette localité comprend, selon l'opinion de l'auteur, les fragments: 1, 3, 4, 5 et 6. Cela prouve que déjà dans le bas âge de bronze il existait dans la localité de »Gradac« une agglomération fixe qui se relie, du point de vue de la culture matérielle, à la région plus vaste de la Bosnie méridionale, de l'Herzégovine et de la Dalmatie centrale et méridionale. Cette région est caractérisée surtout par un groupe culturel répandu surtout dans la Dalmatie centrale. Les spécimens de céramique de ce groupe sont complétés à Kotorac, outre le vase mentionné par J. Korošec, par des fragments représentés sur les Tab. 3 et 4. Probablement s'agit-il là de la pénétration de ce groupe culturel, venu de la Dalmatie centrale, dans la Bosnie méridionale et sud-est, ce qui est prouvé par des fragments caractéristiques de ce groupe qui furent relevés dans certaines nécropoles de Glasinac (Tab. 7, 8 et 9). L'auteur prouve ensuite qu'une agglomération a existé à l'emplacement de »Gradac« même vers le milieu de l'âge de bronze. L'auteur estime également que nous devons les fragments représentés sur le Tab. 2, de même qu'une partie des matériaux préalablement mentionnés, à la même période. L'auteur prouve enfin que cette localité appartenait une existence continue au cours de l'âge de bronze récent, auquel appartient la partie considérable des matériaux relevés à cet emplacement. Autrement, cette période est caractérisée par des anses en deux parties — »ansa bifora« —, répandues d'habitude dans les régions situées entre la Bosnie méridionale et l'Albanie. Subissant l'influence de ce type de la variante albanaise, des anses similaires se sont développées dans la céramique de l'Italie méridionale et centrale, ce qui est probablement dû aux migrations des tribus illyriennes au cours de l'âge de bronze.

²³) Ibid., cit. 53 i T. XIV, 8 (kombinacija uglačanih okruglih udubljenja i snopova udubljenih linija).

ALI-PASINA MAHALA U SARAJEVU

Prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada

1. Opšta razmatranja

Proces izrastanja i razvoja gradskih naselja orijentalnog tipa na Balkanu, pa tako i samog Sarajeva, koji je gotovo začuđujući po broju i intenzitetu, a, uz to, naročito karakterističan za 15. 16. i 17. vijek, pratilo je uvijek i teritorijalno organizovanje izgrađenih površina po utvrđenim pravilima organizacije ranije oformljenih naselja na Orijentu. Osnovno takvo pravilo sastojalo se u separisanju gradskog organizma na poslovni dio, čaršiju, koja se izgrađivala uvijek u samom središtu i u osaturi glavne prolazne saobraćajnice, te na stambene površine, koje su se nadovezivale na čaršiju i širile oko zatečenih saobraćajnica i radialno postavljenih izvodnica prema okolini.

Stambene površine činile su uvijek većinu teritorije grada i imale svoju zasebnu teritorijalnu organizaciju odnosno podjelu. Osnovna jedinica takve organizacije bila je *mahala*, a to je stambena četvrt, kvart prema kojem se vršila ubikacija i identifikacija objekata stanovanja i samih radnji. *Mahala* se, dalje, granala na *sokake* ili *ulice*, a ponegdje još na *čikme* i *budžake*, koje mi moramo prevesti opisnim putem kao *sljepce ulice*. U sastavu nekih mahala bilo je, međutim, i nenastanjenih saobraćajnica, koje mi nazivamo *putem*, a u turskoj terminologiji zvale su se *yol* ili *džada* (leksički i terminološki znači put) i u samome gradu dobivale uvijek poblizu oznaku po objektu ili kraju pored kojeg su ili prema kojem su vodile, kao npr. *Gaziler yoli*, *Divan yoli*, *Hiseta džadesi* i dr.¹

Mahala je stambena jedinica koju sačinjava skup sokaka i objekata, u prvome redu stambenih zgrada. U urbanističkom pogledu karakteriziraju je ovi objekti: bogomolja, početna škola, ulična česma, pekara, a ponegdje i bakalnica. Bogomolja je bila duhovni centar naseo-

¹ Izraz »džade« (džade) u turskom jeziku i u krajevima turske dominacije ima svoju terminološku evoluciju od značenja javnog, uvijek prolaznog i dužeg puta do duže ulice u samom gradskom naselju, koja je izgrađena i naseljena. Takav slučaj sretno je zabilježio u Istanbulu, gdje se baš glavne i duge ulice označavaju *džadom*. Zajednička značajka obadva ta kontapunktalna značenja je to što označavaju uvijek neku dugu i dužu saobraćajnicu, bez obzira gdje se nalazi. U tome smislu i naziv *Džada Goruje Cemaluše* približava se današnjoj upotrebi i ima svoj smisao, jer se ovdje zaista radi o jednoj dugoj ulici, koja nikada nije bila isto što i obični sokak, kraća i uska ulica u mahalama.

bine, škola je davala prosvjetu, ulična česma osiguravala biološke potrebe i zdravstvo, a pekara i bakalnica bile su snabdjevački centri naseobine. Tih pet faktora imali su podjednaku ulogu u razvoju dojučerašnjeg društva, i po njima je mahala imala sve atribute samostalne mjesne zajednice.

Organizovanje mahala vršilo se, u načelu, na osnovici religiozne pripadnosti, što je bio manir feudalnog društva, u kojem je osnovnu ideologiju predstavljala upravo religija. Takva je situacija bila i u Sarajevu. Ali ovdje je bilo i mahala u kojim nije bio sproveden taj princip, pa su u jednoj stambenoj zajednici stanovali i muslimani i hrišćani, ili Jevreji, a jedna od takvih mahala bila je i ova, Ali-pašina, koju obrađujem. Upravo u vezi s navedenim religioznim preokupacijama osnovni orijentacioni i urbanistički punkt svake mahale bila je bogomolja: u muslimanskim ili pretežno muslimanskim džamija, u hrišćanskim crkva, a u jednoj jedinjoj jevrejskoj — hram. To je, međutim, pojava koja se sreća u već potpuno oformljenom naselju kao jedinstvenom gradskom organizmu. U prvim fazama razvoja nije bilo tako. Bilo je naseobina koje su imale svojstva stambene četvrti, ti. mahale, ali nisu imale bogomolje, nego je u njima dominirao neki drugi javni objekat, pa ipak su se i takve četvrti nazvale *mahalama* (Mahala Gazi-Isabegove zavije, do 1526, Mahala Mekabir, do 1528, i Mahala Medrese, do polovine 16. vijeka).

Kao god što je bogomolja dominirala u urbanističkom i orijentacionom pogledu u jednoj mahali, takvu je istu ulogu ona imala i u gravitacionom pogledu, odnosno u teritorijalnom širenju mahale: predstavljala je punkt oko kojeg se radikalno plasiralo naselje, pri čemu su kuće pripadale onoj bogomolji kojoj su bile bliže. Karakteristična je zbog toga urbanistička pojava — da mahala nije uvijek obuhvatala cjelinu nekog sokaka, nego se taj sokak mogao protezati kroz dvije pa i tri mahale, već prema tome koliko je taj sokak bio dug i kojoj su džamiji gravitirale i bile bliže pojedine kuće. Takvih primjera imamo mnogo u Sarajevu.

Radi izvjesne potpunosti osvjetljavanja karakteristika razvoja stambenih površina u Sarajevu, ovdje ističem još jednu, drugu organizaciju stambenih zona u ovom gradu, koja se javlja samo u 15. i 16. vijeku. U više turskih izvora iz navedena dva vijeka srećaju se kao jedinice stambenih zona *džemati*. Iako ima indicija da pojam *džemata* smatramo sinonimom *mahale*, ipak se čini da je to jedna sasvim druga organizaciona forma, nikla na religioznim, obrednim principima, koju mi ovdje možemo označiti kao *vjersku opštinu*. To je karakteristika samo u muslimanskim naseobinama. Sudeći po izričitim primjerima, u kojim se navodi da jedna mahala pripada džematu neke druge džamije, koja nije identična sa džamijom u toj mahali, proizlazi da je to određeni skup mahala, što znači viša organizaciona stambena jedinica, koju ćemo, mislim, najbolje definisati ovako: svaki džemat bio je mahala, a svaka mahala nije morala biti džemat.²

²) Više primjera ima u sudžilima sarajevskog suda iz godine 1557. i 1565. a posebno u katastarskim defterima iz doba prije tih godina, iz kojih je primjere u tome smislu iznio dr. Hazim Šabanović u studiji *Postanak i razvoj Sarajeva* — Radovi Naučnog društva NR BiH, XIII, knj. 5, Sarajevo 1960, separat, str. 36, 37.

Svaka stambena jedinica, mahala, imala je i svoj zaseban naziv, jedan, dva pa i tri. Službeno se označavala uvijek po osnivaču glavnog objekta u mahali, a to je redovito bila džamija. U nemuslimanskim mahalama nije bilo tako. Takve stambene jedinice zvale su se službeno prema religioznoj pripadnosti njezinih stanovnika, ili, u jednom slučaju, prema toponimu. Takvi su slučajevi *Franačka mahala* (katolička), *Beftul-Jehud* (židovska) i *Varoši-Bala*, odnosno *Gornja Varoš*, ili samo *Varoš* (pravoslavna).

Govorio sam o službenim nazivima mahala i da ih je bilo po dva, pa i tri različita. Ovdje sad posebno govorim upravo o tim drugim i trećim nazivima zbog toga što predstavljaju narodna imena i element domaće kulture. Vrlo je značajno da je gotovo svaki službeni naziv mahala u Sarajevu imao i drugi, narodni naziv, koji nije uvijek bio identičan onome prvom. A još je značajnije da u tim narodnim nazivima vidimo ne samo invenciju domaćeg duha nego čisto i fosilovana imena srednjovjekovnih lokaliteta i sela iz kojih su se razvile pojedine mahale i u okviru gradskog organizma dobile novi, službeni naziv, a u samome narodu za čitavo vrijeme zadržale staro, srednjovjekovno ime. Takvi su narodni nazivi mahala, npr., Koševo, Bjelave, Budakovići, Hrid, Bistrik i drugi, koji nisu nastali urugo nego imena predašnjih, predturskih nasobina. U prilici sam da upravo ovdje prvi put utvrdim da je tokom turskog perioda u Sarajevu izraslo preko stotinu mahala i da iznesem popis tih mahala sa narodnim imenima. Osnovu za to daje nam jedan izvor iz 1874—75. godine, dakle iz vremena kad je proces formiranja mahala u ovcme gradu bio već potpuno završen.³ To je rukopisna bilježnica na turskom jeziku nekog sarajevskog kadije koji je tu bilježio uzorke tekstova raznih potvrda manaskih starješina pa tako za svoje lične potrebe napravio i popis svih tadašnjih mahala u gradu sa uporednim nazivima, službenim i narodnim. Evo toga popisa, u kojem je prvo ime službeno, ono koje se piše u administraciji i sudstvu, a drugo narodno, pri čemu se ponegdje sreća i treće, također narodno ime. Zadržavam redne brojeve iz popisa i tekst dajem onako kako glasi u originalu.

1. Hunkar mehallesi, drugačije Mehallei Atik — Careva mahala
2. Gazi-Husrevbeg mehallesi — Begova mahala
3. Ajas-paša mehallesi — Kolukčije
4. Iskender-paša mehallesi — Iskenderija
5. Gazi Ali-paša mehallesi — Ali-pašina mahala
6. Jahja-paša mehallesi — Čurčića mahala
7. Jakub-paša mehallesi — Maguda
8. Abdulah-paša mehallesi — džamija bez mahale⁴

³) Dokument u Arhivu grada Sarajeva, odjel turskih rukopisa, signatura T-40.

⁴) To je stara mahala Mehmedbega Minet-oglu, čije je središte bila džamija na mjestu gdje je danas zgrada prijašnje Vakufske direkcije (zgrada u kojoj je danas apoteka »I. Maj«) na uglu ulica JNA i Kundurdžiluka. U poznijim vijekovima izgubila je status mahale, jer su u njoj stambene zgrade potisnuli dućani. Prozvala se Abdulah-pašinom mahalom po basanskom veziru Abdulah-paši Muhsin-zade, koji ju je obnovio 1720—21, kada je prvi put namjesnikovao u Bosni, ili pak 1732—36, kada je drugi puta bio u Bosni. Ta obnova izvršena je poslije stradanja džamije u katastrofalnom požaru još 1697. godine.

9. Gazi Mehmedbeg mahallesi — Bistrik
10. Gazi Balibeg mahallesi — Balibegovica
11. Gazi Ferhadbeg mahallesi — Ferhadija
12. Kemalbeg mahallesi — Koševa
13. Kadi Hasan-efendi mahallesi — Na brdu viš Begluka
14. Kadi Ahmed-efendi mahallesi — Pod topovima
15. Kadi Bali-efendi mahallesi — Kadina mahala
16. Kadi Sulejman-efendi mahallesi — Alifakovac, Pod carinom
17. Hitri Sulejman-efendi mahallesi — Begovac
18. Sejh Bagdadi mahallesi — Pastrma
19. Sejh Ferrah mahallesi — Abdeshana
20. Sejh Magribi mahallesi — Gornja Hiseta
21. Sejh Muslihudin mahallesi — Ploča
22. Cekrekči Muslihudin mahallesi — Cekrkčina mahala
23. Peltek Husamuddin mahallesi — Džinin sokak
24. Havadže Kemaluddin mahallesi — Čemaluša
25. Havadže-zade el-Hadži Ahmed mahallesi — Veliki Harvatin
26. Havadže-zade el-Hadži Mustafa mahallesi — Hadži Mustafin džemat (dodata bilješka: u Gradu)
27. Havadže Sinan mahallesi — Goloderica
28. Ivlakovali el-Hadži Mehmed mahallesi — Vlakovac
29. Kebkebir el-Hadži Ahmed mahallesi — Miščina mahala
30. Nedžar el-Hadži Ibrahim mahallesi — Mjedenica
31. Buzadži Hadži Hasan mahallesi — Defterdarina mahala, Na Lugavinu sokaku
32. Jagdži-zade el-Hadži Ahmed mahallesi — Dženetića mahala, niže banje, Begova
33. Kalin Hadži Ali mahallesi — Čajirdžik
34. Kasap-zade el-Hadži Ibrahim mahallesi — Carina (dodata bilješka: u Gradu)
35. Než-zade el-Hadži Husejn mahallesi — Na Dolu (dodata bilješka: u Gradu)
36. Načadži el-Hadži Osman mahallesi — Banjski brijeg
37. Nebrdilo el-Hadži Ali mahallesi — Bjelave ravne, Hadži Panjina mahala
38. Pešiman el-Hadži Husejn mahallesi — Fazlagina mahala
39. Tavil el-Hadži Mustafa mahallesi — Dolnja Hiseta
40. Tekmo-zade el-Hadži Ahmed mahallesi — Potok
41. Kerdeni el-Hadži Husejn mahallesi — Strošić
42. SAGR el-Hadži Ali mahallesi — Hrid
43. Sagrakči el-Hadži Mahmud mahallesi — Ulomjenica
44. El-Hadži Jahja mahallesi — Nova mahala
45. Sefer el-Hadži Mahmud mahallesi — Herđek (dodata bilješka: u Gradu)
46. Gazgani el-Hadži Ali mahallesi — Sirokača sokak
47. El-Hadži Sejjidin mahallesi — Vlaška mahala
48. El-Hadži Turhan mahallesi — Berkuša
49. Kulin Hadži Bali mahallesi — Čekaluša
50. El-Hadži Džafer mahallesi — Provare

51. Sahtijandži Bali el-Hadži Mahmud mahallesi — Sahtijanuşa, Pod Musalom
52. El-Hadži Idris mahallesi — Zabljak
53. Duradžik el-Hadži Ahmed mahallesi — Sagrdžije
54. Komatin Hadži Memi mahallesi — Komatin
55. El-Hadži Isa mahallesi — Dugi sokak
56. Dajanli el-Hadži Ibrahim mahallesi — Gorica
57. Kartal-zade el-Hadži Mahmud mahallesi — Kartal
58. Kečedži-zade el-Hadži Sinan mahallesi — Na Turbetu
59. Kose el-Hadži Sinan mahallesi — Lučevica
60. Debag el-Hadži Sulejman mahallesi — Gurdina
61. Cokadži el-Hadži Sulejman mahallesi — Basamacı
62. Pehlivan el-Hadži Oruč mahallesi — Kod Muteveline kuće
63. Aşik el-Hadži Memi mahallesi — Bjelavica
64. Mokro-zade el-Hadži Sinan mahallesi — Cebedžije (dodata bilješka: u Gradu)
65. Armagandži el-Hadži Sinan mahallesi — Armaganuşa
66. Demo-zade el-Hadži Sinan mahallesi — porušena, sada bašće⁵
67. Divani katib mahallesi — Bijela džamija
68. Kučuk katib mahallesi — Nad mlinima
69. Kasim katib mahallesi — Više Husrevbegove banje
70. Timurhan mahallesi — Celjugovica
71. Vekil-Harë mahallesi — Hadžijska džamija mahala
72. Mimar Sinan mahallesi — Golobrce
73. Davud-čelebi mahallesi — Nateguša
74. Bakr-baba mahallesi — Atmejdan
75. Bali-zade mahallesi — Sunbuluşa
76. Mula Arabi atik mahallesi — Mula Arapova mahala
77. Mula Arabi džedid mahallesi — Karpuzov sokak
78. Halač Davud mahallesi — Murdarija
79. Sarač Ali mahallesi — Vrbanjuša
80. Sarač Ismail mahallesi — Kajmakčina
81. Sarač el-Hadži Hajdar mahallesi — Saračeva mahala
82. Iplidžik mahallesi — Na širokcju, širokac (dodata bilješka: u Gradu)
83. Topal Ejnehan mahallesi — Lubina mahala
84. Abdul-Halimaga mahallesi — Mutni potok
85. Hubjar-aga mahallesi — Medrese
86. Pehlivan Hasan mahallesi — Pod Sinanovom tekijom⁶
87. Haradži Mustafaga mahallesi — Hadži Abdina mahala
88. Kara Ferhad-zade mahallesi — Nad Beglukom
89. Sinan-vojvoda mahallesi — Mali džemat (dodata bilješka: u Gradu)
90. Abdul-Halifa mahallesi — Budakovići
91. Coban Hasan mahallesi — Cobanija
92. Ojandži-zade mahallesi — Terezija

⁵) Mahala u zapadnom, krajnjem dijelu današnje Nemanjine ulice.

⁶) Ovo nije tačno, Pehlivan-Hasanova mahala zvala se u narodu *Pod tekijom*, a to ime nastalo je po Skender-pašinoj tekiji na lijevoj obali Mljacke, ispod koje se neposredno i nalazila.

93. Souk-bunar mehallesi — Sobunar
94. Dudi-bula mehallesi — Mejtaš
95. Haseki-hatun mehallesi — Potoklinica
96. Zagrići mehallesi — Zagrići
97. Pačađži el-Hadži Nesuh mehallesi — Bardakčije
98. Uskudari el-Hadži Ahmed-čelebi mehallesi — Pasja mahala
99. Bastarićj mehallesj — Bastarići
100. Džano-zade mehallesi — Ašikovac
101. Derzi-baši mehallesi — Terzibašina mahala
102. Varoši Bala mehallesi —Varoš gdje je crkva
103. Ifrankluk mehallesi — Latinkuk
104. Sijavuš-paša mehallesi, Bejtul-Jehud — Cifuthana.

I sami sokaci u mahalama, ako i nisu bili priznati i vođeni kao stambene jedinice, imali su svoje nazive. Upravo zbog toga što se administracija i sudstvo nije obaziralo na sokake, nisu im ni davana službena imena, pa kod njih uvijek imamo nazive isključivo narodne invencije: sad je to prezime ili ime neke ugledne ličnosti, ili porodice iz sokaka, drugi put je to neki značajniji objekat u sokaku, put prema kojem vodi, ili neka posebna namjena sokaka i sl.: Mahmutovac, Hrgića sokak, Mihriroda, Budakovići, Kravji sokak, Sepetarevac, Čebedžije, Jekovac, Vinograd itd. Ta imena nicala su spontano u samom gradu. Tek u najnovije vrijeme, upravo poslije početka rada prve sarajevske opštine 1866. godine i tu počinje intervencija vlasti, pa se nazivj sokacima počinju davati mahom po ličnostima iz tih sokaka, najčešće po samim mahalskim starješinama, ili po kojoj uglednoj ličnosti iz te ulice.

U novije vrijeme, upravo 1853. godine uveden je ovdje sistem i jedne nove identifikacije objekata u mahalama, a to je samo numerisanje kuća. Ta novina, čini se, u Sarajevu nije nastala kao potreba opšte identifikacije objekata za različite potrebe, čija široka skala nije ni postojala, nego kao mjera koja je jedino ili barem u prvom redu imala osigurati stalnu evidenciju poreskih obveznika, odnosno objekata koji podliježu porezu. Na takav zaključak upućuje činjenica što je to prvo numerisanje kuća uveo prijašnji bosanski namjesnik Muhendis Camil-paša koji je početkom 1853. godine došao u Sarajevo da izvrši reorganizaciju upravo poreskog uređenja. U okviru svojih zadataka i planova dao je tada popisati sve zgrade u gradu i objaviti naredbu da se na svaku zgradu postavi drvena daščica, koja se zvala *tahta*, i na njoj ispiše odgovarajući kućni broj.⁷ To je i sprovedeno. Praksa se dalje nastavila i sprovodila sve do austrougarske okupacije, kad je nešto izmijenjena i još više unaprijeđena i uvedena kao stalan i osnovni sistem identifikacije objekata po ulicama.⁸ Zanimljivo je, međutim, u ovom

⁷) Riza Muherizović: Nekoliko muhurova bosanskih valija — Glasnik Zem. muzeja, 1916, str. 34—35. Nije ovdje tačan podatak da je to bilo za vrijeme njegovog vezirovanja u Bosni, koje je, inače, trajalo od 1. septembra 1845. do 4. jula 1847.

⁸) Prvih godina austrougarske okupacije prilikom postavljanja novih brojeva i tablica zadržali su se, međutim, još uvijek i stari brojevi pa se čak vodilo i dvojni sistem kućnih brojeva, novi i stari. To vidimo, npr., iz jednog popisa kuća u nekoliko sarajevskih ulica (Tabaci, Bravadžiluk, Nova testa) od 16. IX 1879, u kojima se popisuju privatne javne kuće i u kojim se izričito navode takvi primjeri. Dokumentat u Arhivu grada Sarajeva.

čitavom poduhvatu to da numeracija kuća nije tekla po mahali kao cjelini, nego po pojedinim sokacima ili ulicama, upravo kao i danas, a u tome vidimo pojavu da sokak, odnosno ulica, dolazi sve više do izražaja kao osnovna jedinica namjesio manast, što je uvedeno u stalnu praksu tek poslije austrougarske okupacije. Numeracija kuća išla je čak u sistemu parnih i neparnih brojeva. Obadvije te konstatacije izvodim iz jednog popisa stanovništva sarajevskih mahala iz 1867—68. godine, kojima se u ovom radu koristim i za proučavanje Ali-pašine mahale, a u kojem su uz pojedine porodice navedeni i kućni brojevi, koji se u jednoj te istoj mahali ponavljaju i teku sad samo u parnom, a drugi put samo u neparnom slijedu. Činjenica negacije sokaka kao osnovne jedinice i, na drugoj strani, u isto vrijeme pojava numeracije kuća baš po sokacima, po čemu se sad sokak ipak pojavljuje kao jedinica, proizvode apsolutan zaključak da te dvije pojave nisu bile u skladu. Očito je da se ovdje radi o upotpunjavanju jedne organizacije drugom i drugačijom i da je upravo ta druga organizacija, numerisanje kuća, uvedeni a i u Tursku i u samo Sarajevo po uzorima uređenja gradova zapadne Evrope, gdje je već od davnina ulica bila osnovna jedinica, a njene kuće numerisale se putem parnih i neparnih brojeva.

Sarajlije, stoljećima naviknuti na drugačiji život od onoga koje su donijele turske reforme, nisu baš zdušno primili ni tu novotariju, numerisanje kuća, a pogotovo kad se to radilo radi toga da se u svako doba dana i noći može pronaći kuća poreskog obveznika. To, a i vjekovni konzervativizam i reakcionaštvo prema bosanskim namjesnicima, kojima nisu dali ni boraviti u ovome gradu duže od tri dana, rodili su u Sarajevu i sarkastičan nadimak osnivača numeracije kuća u gradu: *Tahtar* i *Tahtar-paša*, po navedenim kućnim *tahtama* (tablicama), koje je uveo.⁷

Kontakti između mahale, kao osnovne stambene jedinice, i organa vlasti postojali su oduvijek kao stalan sistem i u različitim periodima obavljali su se na dva načina. Dugo vremena tu ulogu obavljali su sami sveštenici, u muslimanskim mahalama imami džamija, u hrišćanskim popovi, a u jevrejskoj nastambi lično haham-baši. Tako je to bilo sve do u novije vrijeme, do uvođenja reformama u Turskoj i u Bosni, koje su otpočele Tanzimatom još 1839. godine. Tada se bitno promijenila i institucija tih izvršnih mahalskih posrednika prema organima vlasti: nisu to više sveštena i uvijek ista lica, nego građani koji se biraju na određeno vrijeme i koji se baš po tom osnovnom načelu *biranja* i zovu arapskim imenom *muhtari* — što znači *izabrani ljudi*. Institucija muhtara kao mahalskih starješina uvedena je u samom Sarajevu upravo 1848. godine. Uspostavio ju je i sproveo onovremeni sarajevski musliman Fadil-paša Šerifović po nalogu bosanskog vezira Tahir-paše.⁸ Izvori kazu-

⁷) Još u turskom periodu te prve, drvene table zamijenjene su novim limenim. Te nove tablice bile su elipsastog oblika, i pokoja se još do danas održala tu i tamo iznad kapija i vrata, primjerice iznad starog kazaskog dućana porodice Cato u ulici Kazazi u sarajevskoj čaršiji.

⁸) R. Muderizović isto djelo, str. 35; V. Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo 1937, str. 198.

ju da su pri tome u nekim mahalama već prema broju stanovništva birana i po dva muhtara.¹¹ U mahalama mješovite konfesionalne pripadnosti, gdje je druga konfesija bila po broju jača, drugi mahalski starješina bio je uvijek iz reda pripadnika te konfesije. Čak u jednom slučaju, u Ćavil Hadži-Mustafinoj mahali, u kojoj je bilo i muslimana i ciganskog stanovništva, sretamo 1867—68. godine i Ciganina kao muhtara. Karakterističan primjer imamo upravo i u Ali-pašinoj mahali, koja je, bar u prošlom vijeku, bila tipična mješovita mahala. I u toj mahali u navedenom popisu stanovništva 1867—68. sretamo jednog muhtara muslimana, u muslimanskom dijelu, i drugog, hrišćanima, u hrišćanskom dijelu mahale: oba ta muhtara imali su čak i svoje zasebne lične pečate — muhtare, prvi u arapskom pismu i na turskom jeziku, a drugi ćirilicom, pri čemu su u ovom drugom slučaju dati samo inicijali imena i prezimena.

Postoji mišljenje da je uvođenju institucije muhtara u Sarajevu bio neposredan povod, onovremeni bunt Sarajlija protiv bosanskog vezira, a isto tako još ranije započeti revolucionarni pokret u Austriji i Mađarskoj (čuvana 1848:), koji je prijetio sigurnosti i u samoj Bosni.¹² Vezir Tahir-paša, želeći da osigura mir u Bosni i u glavnom gradu Sarajevu, naredio je da se tada izaberu ne samo muhtari po mahalama, nego da se uzme i pismeno međusobno jamstvo za red i mir svih muškaraca iznad 18 godina. Ne treba negirati navedene razloge kao neposredan povod uvođenju te institucije u Sarajevu, ali sami uzroci ne leže tu, nego u opštem poretku reformama u Turskoj, u okviru kojih su muhtari postavljeni po mahalama Carigrada i nekih drugih većih mjesta mnogo ranije od Sarajeva.

Zvanje mahalskih muhtara u Sarajevu (a i u drugim mjestima) dobilo je određenije pravne forme tek Ustavnim zakonom bosanskog vilajeta, objavljenim u Sarajevu 9. juna 1865. godine. Prema odredbama toga zakona, koji predstavlja novinu u upravnoj organizaciji zemlje, muhtari sela i gradskih mahala tretiraju se kao »izvršni posrednici vlasti u prikupljanju prihoda i u drugim poslovima« i biraju se svake godine, pri čemu jedno lice može biti ponovno birano na taj položaj. U četvrtima i selima manjim od 20 kuća, prema tom istom propisu, bira se jedan, a u naseobinama većim od 20 kuća po dva muhtara. Tu se čak propisuju i uslovi po kojim se neko može izabrati na taj položaj: da je stalno nastanjen u mahali, da je pripadnik Osmanske države, da nije mlađi od 30 godina i da plaća državi najmanje 100 groša poreza.¹³

Organizacija mahala i institucija mahalskih muhtara zadržale su se u Sarajevu sve do 1878. godine pa čak, zanimljivo je, produžili i u novom uređenju. Međutim, vremenom sama mahala, kao stambena jedinica, sve više ustupa mjesto novoj jedinici ulici, ali se sistem predstavnosti i posredništva putem mahalskih muhtara produžio i dalje za određeni skup ulica, koji se ponegdje i poklapao sa granicama stare mahale, i održao u ovome gradu sve do oslobođenja grada 6. aprila 1945. godine. Postojao je u okviru takve organizacije sve do 1945. godine u

¹¹) V. Skarić, nav. djelo, str. 198.

¹²) Ibidem, str. 197.

¹³) Ahmed Alčić: Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine. — Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII/1962—3, Sarajevo, str. 231.

Gradskom poglavarstvu u Sarajevu i poseban, tzv. Bašmuhtarski ured, u koji su mahalske starješine dolazile »na nalog« jednom sedmično.

2. Postanak, razvoj i sastav Ali-pašine mahale

Ali-pašina mahala bila je po prostranstvu jedna od većih i poznatijih mahala Sarajeva. Prostirala se s obje strane Koševskog potoka pri njegovom utočnom dijelu i zauzimala prilično velik teritorij. Iz podataka prvog katastarskog premjera ovog dijela grada, koji je izvršen 1901. godine, a koji je bio organiziran i izveden po područjima starih mahala, razabiremo tačne granice i Ali-pašine mahale. Prema tim podacima ova mahala obuhvatala je u cijelosti današnje ulice:

- Maksima Gorkog,
- Vrazovu,
- Save Kovačevića,
- Omladinsku (nije ni postojala prije 1878),

te dijelove ovih današnjih ulica:

- Maršala Tita od istočne granice bašče stare Vojne bolnice pa do Dositejeve,
- Đure Đakovića do ulice Filipa Kljajića,
- Kranjčevića do Tepebašine,
- Tepebašinu, istočna strana do na plato,
- Veljka Čubrilovića, istočni blok,
- Valtera Perića, od istočne granice Ulice V. Čubrilovića,
- Brankovu, od linije Ulice V. Čubrilovića, približno,
- Gundulićevu, od polovine razutaka Maglajske ulice i V. Čubrilovića,
- Vojvođe Putnika, od potoka do mosta Skenderije,
- Mis Irbinu, od potoka do zapadne granice Dositejeve ulice,
- Dositejevu, zapadna strana.

Organizacioni i gravitacioni centar te mahale bila je sama današnja Ali-pašina džamija, izuzetno vrijedan arhitektonski spomenik, nastao, kako nam kazuje hronogram iznad portala, 1560—61. godine, dakle prije više od 400 godina. Sigurno toliku istu starost ima i sama mahala, jer se džamija nije osnivala i gradila na pustom prostoru, nego na naseljenom području i za potrebe takvog područja. Osnivač te džamije i nosilac naziva i toga spomenika, kao i same mahale oko njega je *Hadim Ali-Paša*, koji je imao i titulu *gazi*, pa se zvao i *Gazi Ali-paša*, budimski beglerbeg pa bosanski sandžak. Na ovaj drugi položaj imenovan je 7. maja 1557. godine, a u Sarajevo je stigao 1. juna.¹⁴ Prema jednom originalnom zapisu u onovremenu siđžilu sarajevskog suda u jesen iste godine Ali-paša se razbolio i već 9. decembra iste, 1557. godine, umro u Sarajevu.¹⁵ Iz toga izvora saznajemo značajan podatak da je Ali-paša posebnom oporukom na smrtničkoj postelji 27. oktobra navedene godine odredio da se uz njegov grob sagradi džamija i u tu svrhu zavještao trećinu svog velikog imetka. Sad, upravo na osnovu tih obavješte-

¹⁴) Dr. *Hadim Sabanović*: Bosanski namjesnik Ferhatbeg Vuković Desisalić. — Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga IV—1, Beograd 1957, str. 124.

¹⁵) Desisalić: u siđžilu sarajevskog suda iz 1557. godine u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Dr. *Sabanović*, naved. djelo.

nja, sigurno možemo zaključiti da je ovaj današnji stari kameni sarkofag sa kamenim nišanima pred Ali-pašinom džamijom, iako nema natpisa, doista Ali-pašin. O tome smo do sada imali samo narodnu predaju, koja se sada pokazuje kao posve tačna.¹⁶

Čudan je centar stare Ali-pašine mahale u odnosu na centre drugih sarajevskih mahala. Čudan danas, a još čudniji u prošlosti: prazan i širok prostor, u kojem kao jedan jedini objekat dominira sama Ali-pašina džamija. To je potpuna suprotnost drugim mahalama, gdje su neposredno uz džamiju gusto načičkane kuće i drugi objekti. Tako je stanje danas, a tako je bilo i u prošlosti, od samog postanka i džamije i mahale. Jedini objekti koji su tamo do poslije 1878. godine pratili masiv džamije na njenom užem prostoru bio je kameni perforirani haremski zid oko te džamije, koji se protezao od zapadnog ulaza u današnju zgradu Izvršnog vijeća pa Titovom ulicom oko do Koševskog potoka i tekao dalje prema jugu, lijevom obalom potoka, do južnog ugla džamije. U tome bedemu bile su dvije kapije, jedna na istočnoj strani, naspram današnjeg ulaza u zgradu Izvršnog vijeća (iz sokaka Musale), a druga naspram portala džamije (iz Titove ulice).¹⁷ U nevelikom prostornom razmaku, upravo na prostoru današnje zgrade Gradskog vijeća, bile su tek nekolicke kućice povezane posebnom uličicom koja je išla lijevom obalom potoka i u austrougarskom periodu zvala se *Ali-pašina ulica*. Takav poseban urbanistički izgled okoline džamije, kao centra Ali-pašine mahale, možemo potpuno objasniti. Cio kompleks između tri ulice do Koševskog potoka (Titove, Save Kovačevića i Mis Irbine), gdje se nalazi sama džamija, bilo je staro, vrlo staro muslimansko groblje, zvano *Sehitluci*, koje datira upravo iz prvih decenija turske vlasti u ovim krajevima, na što nas posebno i danas upozoravaju vrlo karakteristični arhaični nišani iz te epohe, koji su se do danas djelomično tamo očuvali. Već iz same činjenice što je to bilo zatečeno groblje kad se gradila džamija, svaka druga gradnja na tome prostoru bila je isključena. Upravo u tome groblju, na njegovoj zapadnoj periferiji sahranjen je i Ali-paša 1557. godine, a na preostalom slobodnom prostoru prema Koševskom potoku bilo je još toliko slobodnog mjesta da se na njemu zasnuju temelji same džamije, koju je i trebalo graditi kraj Ali-pašina groba.

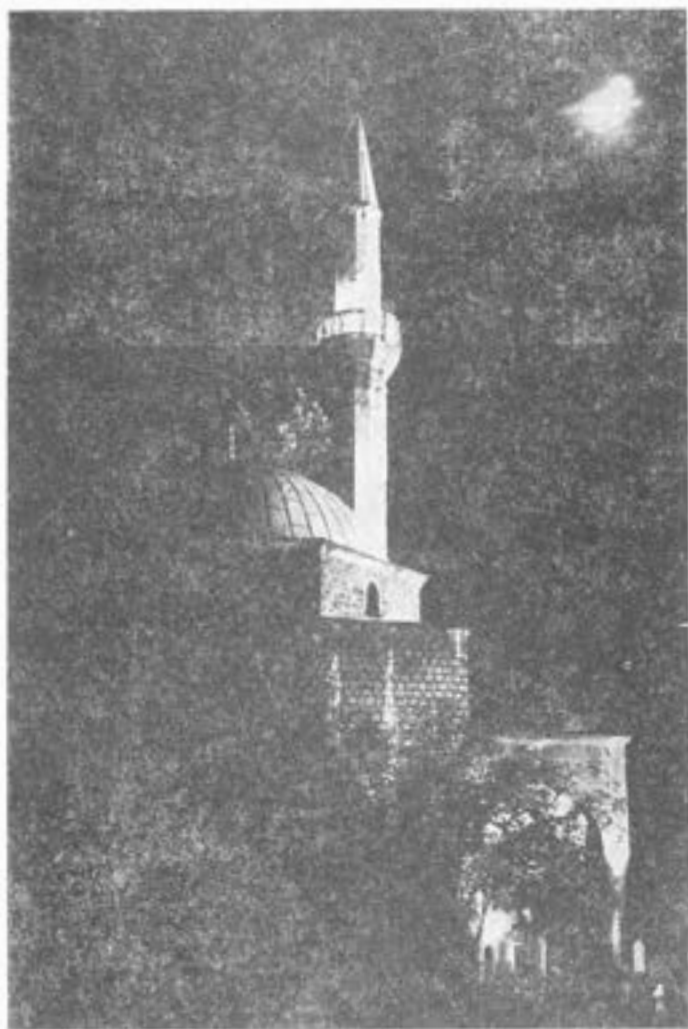
Nasuprot gore iznesenom objašnjenju, mnogo je teže utvrditi nastanak same mahale, čiji je centar postala Ali-pašina džamija. U oskudici valjanih izvora teško je objasniti kako još polovinom 16. vijeka da se gradi džamija i formira naselje daleko na zapadu od glavnine tadašnjeg naselja, koje se perimetralno širilo prioritarno oko čaršije, kao što je, isto tako, teško objasniti odakle još na 60 godina prije gradnje Ali-pašine džamije postanak Skender-pašine zavije i mahale takođe na toj strani današnjeg grada, samo sa glavinom objekata na lijevoj obali

¹⁶) Današnja lokacija nadgrobnog spomenika, s desnu stranu ulaza u džamiju, nije ona prvobitna. Grobnica je bila na lijevoj strani, po prilici uz današnji pločnik, a na sadašnje mjesto prenesena je prije petnaestak godina prilikom proširivanja Titove ulice.

¹⁷) To saznajemo iz terenskih geodetskih skica (Feldskitze) onog dijela grada iz 1901. godine, koje sam našao i koristio se njima u Katastarskom uredu Opštine Centar. Ovdje se radi, vjerovatno, o obnovljenoj ogradbi, jer se iz izvještaja Cose Halil-paše Visokoj Porti vidi da je u požaru 1697. godine porušeno i dvorište oko ove džamije.

Topografija Ali-pašine mahale 1882. godine

Ali-pašina džamija noću

Miljacke, gdje je bila čak i Skender-pašina džamija, koja je odavno posve zaboravljena. Sasvim je sigurno da ni Ali-pašina džamija, ni ranije Skender-pašine zadužbine nisu nastale na praznom prostoru, a kad je to tako, onda ima razloga za pretpostavku da se ovdje radi o jednoj vrlo staroj naseobini, koja bi mogla biti neposredan nastavak opustošene srednjovjekovne varoši Vrhbosne kojoj u najnovije vrijeme dr Muhamed Hadžijahić i dr Hazim Šabanović postavljaju lokaciju s vrlo ozbiljnim razlozima upravo u ovom kraju, samo Šabanović na desnoj obali Miljacke, a Hadžijahić preteže granice te stare naseobine i na suprotnu, lijevu obalu.¹⁸ Pri tome ne treba smetnuti s uma važnu činjenicu da je još u prošleme vijeku ugao između današnjih ulica Titove i Maksima Gorkog bio gotovo isključivo hrišćansko naselje, koje može da vuče makar i tanak kontinuitet od same Vrhbosne, a da je na tom istom mjestu otkopana još rimska ciglana, što nam samo po sebi ukazuje na starost naselja na tome području, koje je bilo upravo u okvirima same Ali-pašine džamije.

To vezivanje Ali-pašine mahale za jedno ranije naselje odnosi se samo na njenu južnu i zapadnu stranu. Istočna strana ove mahale poznata je. Bio je to od starina potpuno prazan prostor na kojem je bila uređena *musala*, otvoreno muslimansko bogoslužje za vrijeme skupnih i velikih godišnjih molitvi (bajrami) radi čega je bio izgrađen i zaseban mihrab na potpuno otvorenom prostoru. Ta *musala* je bila na onome mjestu gdje je danas zgrada Izvršnog vijeća i mali park s južne strane te zgrade. Prestala je sa svojom funkcijom i potpuno uništena prvih godina austrougarske okupacije, upravo 1. marta 1884. god., kad su udareni temelji zgrade ondašnje Zemaljske vlade, a današnjeg Izvršnog vijeća.

Sasvim je drugačija situacija sa sjevernom stranom Ali-pašine mahale. Za tu stranu posve sigurno znamo da je bila naseljena mnogo prije izgradnje Ali-pašine mahale. Bila je to stara Kemalbegova mahala, u narodu zvana Koševa, koja se formirala kao gradska jedinica orijentalnog tipa negdje oko 1538. godine, kad je krupni sarajevski feudalac Kemalbeg sagradio u tome kraju, upravo u današnjoj ulici Hasana Kikića svoju džamiju, koja je postala centar mahale. Značajno je da ta druga mahala nije ništa drugo nego ranije selo pod imenom *Koševa*, kako se izričito navodi u katastarskom defteru iz 1485. godine, a čije se ime očuvalo i kasnije kao narodno ime Kemalbegove mahale. To nam daje puno opravdanje za zaključivanje da se ovdje radi još o srednjovjekovnoj naseobini, koja je u novom, turskom periodu ušla u sastav grada, i to relativno dosta kasno, i postala jedna od gradskih mahala. U svjetlu takvih sigurnih činjenica sad imamo i jedan posve siguran podatak o topografiji Ali-pašine mahale: ako i ne možemo dokazati njezin teritorijalni kontinuitet s ranijim naseljem, koje bi moglo biti i Vrhbosna, onda postoji njena sigurna veza na sjevernoj strani sa starim selom Koševom, odnosno Kemalbegovom mahalom. Sasvim je moguće da je to bio prirodan topografski i populacioni produžetak starije Kemalbegove mahale, a posve je sigurno da su te dvije mahale neposredno

¹⁸ M(uhamed) H(adžijahić): Vrhbosanje i Sarajevo. Pitanje topografskog smještaja vrhbosanske varoši. — *Dobrić pastir*, end. IX, Sarajevo 1950 — Dr Hazim Šabanović: Postanak i razvoj Sarajeva, Sarajevo 1960, str. 124.

graničile jedna s drugom i da je čak dio sokaka stare Kemalbegove mahale (dio današnje ulice Đure Đakovića) ušao u sastav novoformirane Ali-pašine mahale, jer su kuće iz toga kraja izgradnjom džamije dobile kraću vezu i počele gravitirati ovamo.

Navedena veza između Kemalbegove i Ali-pašine mahale bila je kontaktna samo duž današnje Ulice Đure Đakovića i preko prostora gdje je zgrada Zavoda za zdravstvenu zaštitu. Daljni prostor prema istoku, duž današnje ulice Maršala Tita, bio je takođe i sa sjeverne strane neizgrađen, jer je i tu bilo staro groblje kao sastavni dio Ščit-luka, kako se i zvalo, a na što i danas upućuju očuvani nadgrobni spomenici u Malom parku, koji su oblicima potpuno kongruentni onim na prostoru neposredno oko Ali-pašine džamije. Jedini objekt u tome drugom prostoru, odnosno groblju, bilo je tzv. *Gazilersko turbe* usred groblja, koje je sigurno starije i od Ali-pašine i od Kemalbegove džamije, a neposredno uz njea prema pozadini i sjevernoj strani nadovezivao se drugi javni objekat *Gazilerska tekija*, koja se pod tim imenom prvi put u poznatim izvorima javlja 1538. godine, a kasnije se navodi pod imenom *Hasanbegova zavija*.¹⁹ *Gazilersko turbe*, u kojem su prema narodnom predanju pokopani dvojica gazija iz doba osvojenja Bosne, Ajni-dede i Semsid-dede, bilo je situirano na prilici, ondje gdje počinje interna staza prema sjeveru iz Titove ulice s istočne strane Zavoda za zdravstvenu zaštitu, a potpuno je nestalo prvih godina posljednjeg rata prilikom proširivanja glavne ulice.

Kao i druge veće i kompletne mahale u gradu, i ova je imala sve potrebne objekte, odnosno poslovne prostore, koji su je činili samostalnom stambenom zajednicom: mekteb, česma, pekaru i bakalnicu.

Mekteb je bio vlasništvo vakufa Ali-pašine džamije, pa se iz tog fonda i održavao, a i to je bila najmanje jedna parcela u toj mahali čiji je prihod takođe bio određen u tu svrhu. To se vidi iz prvih ubilježbi u zemljišnim knjigama onoga kraja osnovnim prvih godina poslije okupacije 1878. godine.²⁰ Ne znam gdje je bila uža lokacija toga mekteba.

Česma je bila u samom dvorištu Ali-pašine džamije, na istom mjestu gdje je današnji mali vodokok. Prema rezultatima ispitivanja Hamdije Kreševljakovića o sarajevskim česmama, ovo je bio poseban tip česme, tzv. bunar-česma, tj. takva česma čiji je izljev bio ispod nivoa okolnog tla (do njega se silazilo stepenicama).²¹ Kreševljaković nije mogao utvrditi izvor iz kojeg se snabdijevala ta česma i pretpostavlja da je to bila voda iz Koševskog potoka. Ta pretpostavka je i činjenica, a to zasnovam na razlozima tehničke prirode: voda iz otvorene korita potoka nije mogla praviti uzgon i popeti se u objekat iznad

¹⁹) Podatak o spomenu te tekije 1538. godine kao *Gazilerska zavija* sačuvao se u Kemalbegovu testamentu iz te godine. Sadržaj br. 1 u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. O drugome nazivu (*Hasanbegova zavija*), čiji je nosilac nepoznat, vidi dokumente u djelu Sejjudin Kemura, *Sarajevska džamije*, str. 282–283. U novijim dokumentima ta se tekija navodi i pod imenom *Ali-pašina tekija*, a faktično nema nikakve veze ni sa Ali-pašom, ni sa njegovim osnovnim vakufom.

²⁰) Podatak o jednoj parceli u onome kraju iz 1901. godine.

²¹) H. Kreševljaković: *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo 1939, str. 142.

tla, a nije ni prilike da je na samom mjestu česme mogao biti izvor. Inače, da je česma bila snabdijevana nekim posebnim izvorom iz daljine, ne bi bilo nikakvog razloga da se i tu, kao i u drugim česmama u gradu, izljevno mjesto ne postavi iznad tla, iznad kojeg se voda mogla popeti po zakonu o spojenim posudama. Nije to bila česma samo za džamiju, iako je građena u njenom dvorištu, nego i za samu mahalu, o čemu Kreševljaković takođe iznosi tvrdnju. O održavanju upravo ove česme imamo sačuvan spomen i jedne posebne zaklade. To je vakuf sarača Hadži-Osman-bajraktara, sina Omerova, iz Kečedžine mahale (današnja ulica Dragice Pravice), rodonačelnika današnje sarajevske porodice Saračevića. Taj Hadži Osman je u prvim decenijama 19. vijeka upravo u ovoj mahali imao svoje nekretnine, dvije kuće, i obje je zavještao, između ostalog, i za održavanje ove česme. Prvu kuću je uvakufio 12. juna 1831. godine,²² a drugu 13. oktobra 1833.²³

Pekara je takođe ovdje postojala i bila je vlasništvo vakufa upravo spomenutog sarača Hadži-Osmana bajraktara. Nalazila se u zgradi koju je on uvakufio svojom prvom zakladnicom iz 1831. godine. Postojala je sve do uz posljednji rat, a bila je nekako na uglu današnje ulice Maksima Gorkog i Valtera Perića, čime utvrđujemo i lokaciju same kuće spomenutog vakufa.

Bakalski dućan bio je u neposrednoj blizini džamije. Nalazio se do samog ulaza u dvorište džamije sa strane današnje Titove ulice, i bio je čitav još početkom ovoga vijeka. Vlasništvo je Ali-pašina vakufa. Podaci o tome dućanu sačuvali su se jedino u starom katastarskom planu i u prvim ubilježbama u gruntovne knjige, kojima sam se i koristio u ovu svrhu.

Upravo u ovoj mahali bila su, čini se, još dva posebna objekta, kakve su rijetko imale koje druge mahale: namjesnički dvori i imare — javna kuhinja. O namjesničkom dvoru, tzv. begluk-saraju u ovoj mahali, daje nam obavještenja, sigurno na osnovu arhivalnih izvora, sarajevski hroničar Muhamed Kadić i ističe značajan podatak da je taj dvor definitivno nestao u velikom požaru grada 1697. godine.²⁴ Taj podatak o lokaciji namjesničkog dvora upravo u ovom kraju, pored begluk-saraja pod Bistrikom, daje povoda za više različitih zaključaka, od kojih ovdje iznosim samo taj — da se sada može shvatiti pravi smisao ukopa Ali-paše na ovom mjestu, pa i gradnje same džamije, jer se negdje u neposrednoj blizini nalazio i sam dvor, u kojem je Ali-paša rezidirao. Ovim se otvara i pitanje uzročne veze ovoga dvora sa okolinom: da li je to tada bio kraj izolovan od glavnine grada oko stare sarajevske čaršije, ili se ovdje radi o kontinuitetu građevina čiji korijeni idu i u vrijeme prije turskog perioda. Nije isključena mogućnost da je taj dvor tamo osnovao i u njemu uveo svoju rezidenciju još krajem XV vijeka bosanski namjesnik Skender-paša, na što posebno upućuju njegove zadužbine baš u ovom dijelu grada, od kojih su neke nekretnine (zemljišta), znamo pouzdano, bile baš na samom Koševskom potoku.

²²) H. Kreševljaković nav. djelo str. 142.

²³) Zakladnica u sidžilu sarajevskog suda, br. LXXIII, str. 22—23.

²⁴) Hronika Muhameda Enverije Kadića u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci, sv. V, str. 93.

Na samo imare u ovoj mahali upozorio nas je Vladislav Skarić u svojoj posebnoj radnji o Sarajevu, iako nisu poznati izvori o Ali-pašinom imaretu u Sarajevu uopšte.²⁵ On naslućuje i lokaciju toga imareta: uz današnju Titovu ulicu na dijelu bašče Vojne bolnice, na što su ga naveli iskapani ostaci temelja prilikom proširenja ulice 1930. godine.²⁶ Ova pretpostavka ima i osnovu. Prvo stoga što je današnja Titova ulica i onda bio prolazni, glavni put, uz koji se, normalno, i lociralo imare, i, drugo, što nam sačuvani katasterski podaci kazuju da je u vlasništvu Ali-pašina vakufa bila jedna veća parcela upravo nasuprot pretpostavljenoj lokaciji toga imareta, u zapadnom uglu Tivove i Vrazove ulice, gdje je danas ona zelena površina uz prilaz Domu zdravlja Centar.

Posebnu urbanu i reljefnu karakteristiku ove mahale činio je Koševski potok i njegovo korito ne samo po tome što je presijecao mahalalu na dva dijela nego i po samim gradnjama na tome potoku, koje su predstavljale daljne posebne elemente u likovnoj fizionomiji te mahale za čitavo vrijeme njenog postojanja. Riječ je o mostovima i mlinovima, koji su resili ovu mahalalu mimo gotovo sve druge u gradu.

Na četiri mjesta u ovoj mahali prekoračivali su mostići Koševski potok i povezivali jednu obalu s drugom: u osi današnje ulice Vojvode Putnika, u osi Mis Irbine ulice, gdje je i danas mostić, potom ispred Ali-pašine džamije, približno u osi današnje Kranjčevićeve i, posljednji, približno u sjevernoj podužnoj strani druge stambene palate što se s desne strane potoka priljubila uz brijeg. Od ta četiri mostića tri su bila drvena i jedan kameni. Onaj u osi Mis Irbine ulice, drveni, za koji se u izvorima navodi da se nalazi pod Musalom, u prošlom vijeku održavao se iz legata već spomenutog sarača Hadži-Osmana bajraktara, koji je i za održavanje toga mosta zavještao jednom (12. juna 1831) kuću s dvije sobe i pekarem ispod tih soba u Ali-pašinoj mahali, i drugi put (13. oktobra 1833) kuću s četiri sobe u istoj mahali sa zadatkom da se iz prihoda od tih nekretnina održava i taj mostić, a uz mostić i sama kaldrma, što je odatle vodila prema Vrbanjima.²⁷ Treći mostić, onaj pred Ali-pašinom džamijom, u arhitektonskom pogledu bio je najvredniji zbog toga što je bio izveden od pomno obrađenog kamenog materijala u obliku visoke jednolučne konstrukcije po kojoj se i sam kolovoz veoma uzdizao iznad potoka poput kolovozne podužne nivelete na Starom mostu u Mostaru. Pretpostavlja se da je građen 1561. godine i da je zadužbina osnivača susjedne džamije, Ali-paše, što nije nevjerovatno. Da se ovdje zaista radi o Ali-pašinoj zadužbini, može da upućuje kao izvor popis stanovništva Sarajeva 1867—68. godine, u kojem se kod mahale Magribije (zapadno od Ali-pašine mahale) navodi ulica (džada)

²⁵ Tome imaretu nema spomena u Ali-pašinom testamentu neposredno pred njegovu smrt 1557. godine. V. Skarić, saopštavajući gornje podatke, sigurno se poveo za S. Kemurom, koji doista u svom poznatom djelu o sarajevskim džamijama, str. 271, navodi da je Ali-paša uvakufio i imaret, pozivajući se na podatak iz Putopisa Evlije Čelebije. Međutim, Evlija Čelebija uopšte ne navodi nigdje Ali-pašino imare u ovom gradu. Prema svemu tome postojanje Ali-pašina imareta u Sarajevu sumnjivo je.

²⁶ V. Skarić, nav. djelo, str. 56.

²⁷ Zakladnica u služilu sarajevskog suda (Gazi-Husrevbegova biblioteka), br. LXXIII, str. 22—23.

Ali-pašna čuprija. Ta lijepa građevina žrtvovana je 1884. godine za uređenje trase prvog tramvaja u Sarajevu.²⁸

Sliku niza mostića na Koševskom potoku dopunjavali su mlinovodence i sa svojom karakterističnom arhitekturom, drvenom konstrukcijom i uređajima dovoda vode sigurno predstavljali posebnu plastiku usred gradskog naselja koje je, po tome, ličilo i gradu i seoskom naselju kraj neke rječice. Velika je tradicija mlinova u Ali-pašinoj mahali. Najstariji poznati podatak o njima sačuvala nam je Gazi-Isabegova zakladnica iz 1462. godine, u kojoj Isabeg zavještava i jedan mlin upravo na Koševskom potoku, a posljednji je porušen 1895. godine prilikom regulacije današnje ulice Maksima Gorkog. Prema tome, ovdje su radili mlinovi kao posebna privredna grana ove mahale i čitava grada preko 430 godina. U prošlom vijeku bilo ih je tu ukupno tri: *Jabučarev* i *Saračevićev* u južnom dijelu današnje ulice Maksima Gorkog, dokle je bio sproveden jaz iz Koševskog potoka, te *Trampin* mlin u današnjoj ulici Đure Đakovića, upravo na sjeveroistočnom uglu ove ulice i Ulice Danijela Ozme. Detaljnije podatke o tim mlinovima iznio je Hamdija Kreševljaković.²⁹ Ovome dodajem i to, da se onaj drugi, Saračevićev mlin, u narodu zvao, kako ćemo kasnije vidjeti, *Hafizov mlin*, sigurno po Hadži-Hafizu Ibrahim-efendiji Saračeviću (sinu spomenutog legatora sarča Osmana bajraktara), za kojeg i Kreševljaković po izvorima navodi da je bio vlasnik ovoga mlina i da ga je smrću ostavio ženi i kćerkama. Ovo posebno ističem stoga što nam upravo ovaj podatak pomaže da ubiciramo jednu ulicu staroga imena u Ali-pašinoj mahali, o čemu će kasnije biti riječi.

3. Stanovništvo Ali-pašine mahale 1867. godine

U Muzeju grada Sarajeva nalazi se, svakako, kao jedna od najvrednijih rukopisnih akvizicija knjiga popisa stanovništva grada Sarajeva 1867—68. godine pod naslovom *Saray kasabasının nüfusü musevedati*. Na žalost, to je samo treća knjiga kompletnog popisa, koja sadrži popis stanovništva po mahalama od 58. do 85. (ukupno 27 mahala), iz čega se jasno vidi da su postojale knjige popisa stanovništva čitava grada. Iz samih rubrika štampanih u tehnici litografije ondašnje Vilajetske štamparije u Sarajevu, u koje su unošeni različiti i relativno široki podaci, kao i po činjenici što su se tu ubilježavala sva lica koja su tada imala obitavalište u Sarajevu bez obzira na konfesiju, dob i spol, jasno se vidi da se ovdje radi o *prvom sistematskom popisu stanovništva Sarajeva*, koji je nauci ostao potpuno nepoznat.³⁰ Upravo zbog činjenice što je to prvi sistematski popis grada i što, uz to, donosi različite podatke, pa, u pravilu, i prezimena glavara porodica, taj materijal predstavlja prvorazredan i sasvim nov izvor za proučavanje razvoja grada Sarajeva u innogostrukom pogledu. Ovom prilikom objavljujem iz toga

²⁸ H. Kreševljaković: *Vovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, str. 206.

²⁹ H. Kreševljaković, isto djelo, str. 190—191.

³⁰ Ovdje isključujemo popis iz 1851. godine za vrijeme Omer-paše Latasa, kojeg navodi dr Otto Blau u svome djelu *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin 1877, str. 230, jer po svjedočanstvu samoga Blaua, taj popis nije ni tačan, ni potpun (nema Jevreja uopšte).

popisa podatke upravo o Ali-pašinoj mahali i time, prvi put, osvjetljava-
 vam u jednoj posebnoj slici ovu nekada relativno veliku stambenu za-
 jednicu. Popis stanovništva ove mahale, koja ovdje nosi oznaku rednog
 broja 58, nalazi se na početku same knjige, a obavljen je, vidi se iz
 same ovjere popisa, 18. šabana 1284, tj. 15. decembra 1867. godine. Popis
 je obavljen i ovjeren putem komisije, kao i u drugim mahalama, čiji
 su članovi u znak vjerodostojnosti teksta otisnuli svoje žigove na kraju.
 Jedina primjedba na tačnost toga popisa jeste pitanje godina rođenja
 pojedinih, i to naročito onih starijih lica. Ovdje se tačno navode hidž-
 retske godine rođenja svih popisanih lica, a gotovo je nevjerovatno da
 se kod svakog lica tačno znala godina rođenja, jer se u turskoj admini-
 straciji matica rođenih, umrlih i vjenčanih nije vodila. Nije bilo ni dru-
 gih dokumenata koji bi čuvali te podatke za svaki pojedini slučaj, a
 teško je vjerovati da se u samoj porodici i pamtila baš hidžretska go-
 dina rođenja, što takođe nije bio redovit običaj, iako ne negiram upravo
 frapantnu pojavu vrlo jake usmene tradicije u ovome gradu, u kojoj
 su se, naročito u porodičnom predanju, dobro pamtile i godine. Prije
 će biti da se ovdje godina rođenja unosila po ocjeni na osnovi podataka
 same porodice o tome prije koliko godina se ko rodio, oženio ili udao.
 Ovdje su te hidžretske godine preračunate u našu eru.

Rezultati popisa pokazuju, u prvom redu, veličinu Ali-pašine ma-
 hale 1867. godine: 125 porodica i onih inokosnih, odnosno ukupno 525
 stanovnika, od čega 433 muslimana (221 muškarac + 212 žena) i 92 hriš-
 ćanina (48 muških i 44 žene). A po tome i po podacima o veličini dru-
 gih mahala u tom istom popisu vidi se da je to bila jedna od najvećih
 i najnaseljenijih mahala u čitavom gradu.

Pojedinačni popis glasi:

1. **Kiseljak Mula Salihaka**, rođ. 1785—86, oženjen 1818—19, pri-
 jašnji bostandžija, sada *bez posla*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, bez
 poreskog zaduženja.
 - Njegova žena Umihana, kći Mustafina, rođ. 1789—90.
 - Njegov sin Mustafa, rođ. 1823—24, oženjen, *bakal i muh-*
tar, porez 600 groša.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1825—26, nema oznake da je oženjen,
bostandžija, porez 200 groša.
 - Treći sin Agan, rođ. 1838—39, oženjen 1866—67, *bostandžija*,
 porez 200 groša.
 - Njegova snaha Fatima, kći Mustafina, rođ. 1828—29, udata 1867.
 - Druga snaha Atija, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1866—67.
2. **Kačo Abdija**, sin Mustafin, rođ. 1818—19, oženjen 1852—53. i
 1864—65, *tuledžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša.
 - Njegova žena Emina, kći Kadrijina, rođ. 1823—24, udata
 1852—53.
 - Druga njegova žena Pašana, kći Aganova, rođ. 1833—34, udata
 1864—65.
 - Njegov sin Kasim, rođ. 1857—58.
 - Njegova kći Hašema, rođ. 1859—60.
 - Druga kći Hanifa, rođ. 1866.
3. **Mustafa, sin Sulejmanov**, rođ. 1818—19, oženjen 1866, *kazaz*,
 ne posjeduje kuću, nema ni poreza. U opasci bilješka: prije šest mje-
 seci pobjegao i ne zna se mjesto boravka.

- Zena Fatima, kći Sulejmanova, rođ. 1818—19, udata 1866.
 - Njegov pastorač Omer, sin Sulejmanov, rođ. 1859—60, posjeduje kuću i čifluk, nema oznake visine poreza.
 - Drugi pastorač Salih, rođ. 1861—62.
3. **Lošić Mula Osman**, sin Salihov, rođ. 1812, oženjen 1831—32, *nezaposten*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, ima porez čiji se iznos nije mogao pročitati.
- Zena Dževrija, kći Salihova, rođ. 1813, udata 1831—32.
 - Sin Ibrahim, rođ. 1838—39, *vojniki*.
 - Drugi sin Mustafa, rođ. 1840—41, oženjen 1867, *krpedžija cipela*, (kunduradži eskidžisi).
 - Kći Cimija (Cima), rođ. 1848.
 - Snaha Derviša, kći Ibrahimova, rođ. 1843—44, udata 1867.
5. **Muharem, sin Ahmedov**, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Džemila, kći Paralijina, rođ. 1828—29, udata 1861—62.
 - Kći Pašana, rođ. 1863—64.
 - Brat Pašan, rođ. 1833—34, *tudi momak* (tebeaden), porez 200 groša.
 - Majka Hanifa, kći Abdina, rođ. 1794—95, udovica.
6. **Zendilović Mula Salih**, sin Abdulahov, kućni broj 12, rođ. 1818—19, oženjen 1832—33, i 1863—64, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, dućan i jednu njivu (tarla), porez 750 groša u zajednici sa sinovima.
- Zena Nurija, kći Salihova, rođ. 1823—24, udata 1863—64.
 - Sin Abdija, rođ. 1833—34, oženjen 1864—65, *čizmedžija*.
 - Drugi sin Junus, rođ. 1852—53, oženjen 1864—65, *čizmedžija*.
 - Kći Derviša, rođ. 1851—52.
 - Unuk Salih, rođ. 1866—67.
 - Snaha Zlatka, kći Salihova, rođ. 1838—39, udata 1864—65, posjeduje dućan.
7. **Duboković Ibrahim**, sin Mehmedov, kućni broj 14, rođ. 1814, oženjen 1842, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 200 groša.
- Zena Fatima, kći Ismailova, rođ. 1818—19, udata 1842.
 - Sin Mehmed, rođ. 1850—51, *sarač*.
 - Drugi sin Salin, rođ. 1857—58, *učenik*.
 - Treći sin Adem, rođ. 1867.
 - Kći Nesiba, rođ. 1843.
8. **Mula Osman, sin Ismailov**, kućni broj 16, rođ. 1804—05, oženjen 1832—33, bivši čizmedžija, sada *nezaposten*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez nije naznačen.
- Zena Fatima, kći Mehmedova, rođ. 1811, udata 1832—33.
 - Kći Merjema (tako!), rođ. 1842—43.
 - Druga kći Šerifa, rođ. 1833—34, udavana 1859—60, i 1864—65.
 - Treća kći Cimija, rođ. 1838—39, udata 1863—64.
 - Unuk Seid, sin Ahmedov, rođ. 1862—63.
 - Zet Hadži Husni-efendija, rođ. 1809—10, oženjen 1864—65, *fuzbaša u vojsci*.

- Drugi zet Ismail-efendija, rođ. 1818—19, oženjen 1863—64, *tudji momak* (tebea). U bilješci: Sad je u zatvoru.
- 9. **Mula Bego, sin Abdulahov**, rođ. 1814, oženjen 1855—56, *terzija*, sada paralizovan, u Sarajevu je, ne posjeduje kuću, niti ima poreza.
 - Zena Hanifa, kći Osmanova, rođ. 1815—16, udata 1855—56, posjeduje kuću.
 - Sin Husejn, rođ. 1860—61.
 - Rodica Šerifa, kći Mehmedova, rođ. 1851—52.
- 10. **Gackall (Gackić, Gacko ili Gaćanin) Mehmedaga**, sin Mustafin, kućni broj 11, rođ. 1833—34, oženjen 1858—59, bivši posjednik (čiftedži), sada *bakač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i 2 čifluka, porez 500 groša.
 - Zena Almasa, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1858—59.
 - Sin Mustafa, rođ. 1863—64.
 - Kći Nurija, rođ. 1866—67.
- 11. **Sandžaktar Salih**, sin Mustafin, kućni broj 9, rođ. 1813, oženjen 1846, *bakač*, u Sarajevu je, suvlasnik je kuće sa sinom Alijom, porez 400 groša.
 - Zena Hatidža, kći Husejnova, rođ. 1818—19, udata 1846.
 - Sin Alija, rođ. 1847—48, *bakač*.
 - Kći Nurija, rođ. 1849—50.
 - Brat Mehmed, rođ. 1838—39, *arabadžija*.
 - Drugi brat Abdulah, rođ. 1840—41, *kahvedžija*.
 - Treći brat Hasan, rođ. 1865—66, *učenik*.
 - Majka Hafifa (Hafa), kći Hasanova, rođ. 1794—95, udovica.
- 12. **Tarakčija Mula Salih**, sin Ahmedov, kućni broj 7, rođ. 1809—10, oženjen 1856—57, *kazaz*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Fatima, kći Hasanova, rođ. 1815—16, udata 1856—57.
 - Sin Ahmed, rođ. 1861—62.
- 13. **Mujezinović Mula Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 5, rođ. 1818—19, oženjen 1852—53, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša.
 - Zena Dulba, kći Osmanova, rođ. 1823—24, udata 1852—53.
 - Sin Alija, rođ. 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1857—58.
 - Druga kći Dževahira, rođ. 1861—62.
- 14. **Zilo Hadži Ibrahim**, sin Abdin, kućni broj 3, rođ. 1785—86, oženjen 1818—19, *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Zena Merjema, kći Ibrahimova, rođ. 1790—91, udata 1818—19.
 - Sin Abdija, rođ. 1823—24, oženjen 1864—65, *tabak*, porez 500 groša.
 - Kći Pašana, rođ. 1838—39, umobolna.
 - Druga kći Nefisa, rođ. 1847—48.
 - Unuk Ibrahim, rođ. 1865—66.
 - Snaha Habiba, kći Salihova, rođ. 1828—29, udata 1864—65.
- 15. **Karišik Abdija**, sin Dervišov, kućni broj 1, rođ. 1801—02, oženjen 1833—34, bio *tudji momak*, sada *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Zena Umikulsuma, kći Pašanova, rođ. 1815—16, udata 1833—34.
 - Sin Alija, rođ. 1838—39, *bostandžija*, porez 250 groša.
 - Drugi sin Mustafa, rođ. 1840—41, *bostandžija*, porez 250 groša.

- Treći sin Mehmed, rođ. 1852—53, *čimmedžija*, porez 250 groša.
 - Četvrti sin Ibrahim, rođ. 1860—61.
 - Kći Aiša, rođ. 1845.
 - Druga kći Derviša, rođ. 1863—64.
16. **Hrelja Mehmed**, sin Velijin, kućni broj 51, rođen 1828—29, oženjen 1862—63, trgovački momak, u Sarajevu je, porez 500 groša.
- Zena Hanifa, kći Ahmedova, rođ. 1816—17, udata 1862—63.
 - Sin Ahmed, rođ. 1866—67.
 - Kći Hanka, rođ. 1863—64.
 - Pastorak Mustafa, sin Husejnov, rođ. 1855—56, posjeduje kuću.
 - Pastorka Almasa, kći Husejnova, rođ. 1857—58.
17. **Mehmed**, sin *Mustafa-bošadžija*, rođ. 1823—24, *hamal*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Sestra Fatima, rođ. 1828—29.
18. **Sarenkapa Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 43, rođen 1831—32, oženjen 1863—64, *kazaz*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 400 groša.
- Zena Camila, kći Mustafina, rođ. 1838—39, udata 1863—64.
 - Kći Hašema, rođ. 1865—66.
 - Brat Derviš Ismail, rođ. 1832—33, oženjen 1866—67, *kazaz*, porez 1000 groša.
 - Bratova žena Sejda, kći Abdina, rođ. 1838—39, udata 1866—67.
19. **Sarenkapa Mehmed**, sin Mustafin, kućni broj 2, rođ. 1814, oženjen 1852—53, *bakač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Devlija, kći Mustafina, rođ. 1818—19, udata 1852—53.
 - Sin Ibrahim, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1861—62.
 - Kći Derviša, rođ. 1857—58.
20. **Karo Abdulah**, sin Mehmedov, rođ. 1838—39, *vojnik*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Brat Alija, rođ. 1841—42, *pekarski kalfa*, porez 200 groša.
 - Sestra Uzejfa, rođ. 1851—52.
 - Majka Serifa, kći Mustafina, rođ. 1809—10.
 - Bratova žena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udovica.
 - Bratična Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1852—53.
21. **Kavazbaša Salih**, sin Dervišov, kućni broj 3, rođen 1805—06, oženjen 1852—53, *prosfak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Zena Zlatka, kći Halilova, rođ. 1828—29, udata 1852—53.
 - Kći Umihana, rođ. 1858—59.
 - Druga kći Hatidža, rođ. 1861—62.
 - Treća kći Derviša, rođ. 1864—65.
22. **Nalo Ahmed**, sin Halilov, rođ. 1814, ženjen 1853—54. i 1858—59, *nalbatin*, u Sarajevu je, porez 750 groša.
- Zena Aiša, kći Mustafina, kućni broj 7, rođ. 1824—25, udata 1858—59, posjeduje kuću.
 - Druga žena Fatima, kći Mustafina, kućni broj 9, rođ. 1804—05, udata 1853—54, posjeduje kuću.
23. **Mašo Mustafa**, sin Mahmudov, kućni broj 10, rođ. 1818—19, oženjen 1854—55, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

- Zena Hanifa, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udata 1854—55.
 - Sin Salih, rođ. 1857—58, *učenik*.
 - Drugi sin Mehmed, rođ. 1859—60.
 - Kći Dževahira, rođ. 1861—62.
24. **Hadžalić Mustafa**, sin Sulejmanov, kućni broj 55, rođ. 1838—39, oženjen, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, dućan i čifluk, porez 1000 groša.
- Zena Derviša, kći Abdina, rođ. 1840—41, udata 1867.
 - Brat Mušan, rođ. 1840—41, oženjen 1867, *bostandžija*, porez 400 groša.
 - Bratova žena Almasa, kći Hadži-Salihova, rođ. 1842—43, udata 1867.
 - Majka Dudija, kći Abdina, rođ. 1797—98, udovica.
25. **Topala Mehmeda** umrlog žena Afifa (Hafa), kći Mehmedova, rođ. 1823—24, udovica, u Sarajevu je, kirajdžija.
- Kći Merjema, rođ. 1855—56.
 - Druga kći Fatima, rođ. 1861—62.
26. **Tatar Mehmedaga**, sin Muhamedov, kućni broj 39, rođen 1809—10, oženjen 1865—66, posjednik, u Sarajevu je, posjeduje čifluk, visina poreza nije upisana.
- Zena Umihana, kći Mustafina, rođ. 1814, udata 1865—66.
 - Pastorak Mehmed, sin Omerov, rođ. 1862—63, posjeduje kuću.
 - Posvojče Fatima, kći Mustafina, rođ. 1851—52.
27. **Kovačić (Kovačević?) Osman**, sin Mehmedov, rođ. 1789—90, oženjen 1824—25, *nezaposlen*, u Sarajevu je, kirajdžija.
- Zena Belkisa, kći Ibrahimova, rođ. 1794—95, udata 1824—25.
 - Sin Mehmed, rođ. 1843—44, *ćemanedžija*, porez 200 groša.
28. **Osman, sin Halilov**, kućni broj 5, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Fatima, kći Ademova, rođ. 1832—33, udata 1862—63.
 - Sin Mehmed, rođ. 1864—65.
 - Brat Ibrahim, rođ. 1832—33, oženjen 1863—64, *bostandžija*, porez 200 groša.
 - Bratić Salih, rođ. 1865—66.
 - Bratova žena Pemba, kći Ahmedova, rođ. 1840—41, udata 1863—64.
29. **Puška Mehmed**, sin Abdijin, kućni broj 8, rođ. 1813, oženjen 1853—54, i 1865—66, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Zilha, kći Ibrahimova, rođ. 1823—24, udata 1865—66.
 - Sin Mehmed, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Kći Pašana, rođ. 1858—59.
 - Druga kći Serifa, rođ. 1865—66.
30. **Nalbanta Salih** umrlog žena Nesiba, kći Kajimovića Ibrahima, kućni broj 11, rođ. 1845, udovica, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
31. **Ićndić Mustafa**, sin Mula-Ahmedov, kućni broj 13, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

- Zena Abida, kći Mehmedova, rođ. 1836—37, udata 1859—60.
- Sin Mehmed, rođ. 1862—63.
- Kći Fatima, rođ. 1865—66.
- Brat Abdija, rođ. 1843—44, *kovački kalja*, (timurdži kalfasi), porez 200 groša.
- 32. **Hasečić Mehmed**, sin Husejnov, kućni broj 12, rođ. 1814, oženjen 1833—34, *terzija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Nefisa, kći Ibrahimova, rođ. 1809—10, udata 1833—34.
 - Sin Ahmed, rođ. 1861—62.
 - Kći Hasna, rođ. 1849—50.
 - Druga kći Derviša, rođ. 1857—58.
- 33. **Pupan Salih**, sin Mustafin, kućni broj 10, rođ. 1818—19, hamal, sada *prosjak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- 34. **Mrkva Mustafa**, sin Mehmedov, kućni broj 12, rođ. 1818—19, oženjen 1851—52, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Fatima, kći Mehmedova, rođ. 1833—34, udata 1851—52.
 - Sin Mehmed, rođ. 1852, *učenik*.
 - Drugi sin Ibrahim, rođ. 1857—58.
 - Kći Merjema, rođ. 1855—56.
 - Druga kći Aiša, rođ. 1856—57.
- 35. **Mrkva Jusuf**, sin Mehmedov, kućni broj 14, rođ. 1823—24, oženjen 1857—58, *bakač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Fatima, kći Omerova, rođ. 1833—34, udata 1857—58.
 - Sin Salih, rođ. 1859—60.
 - Kći Fatima, rođ. 1865—66.
 - Druga kći Afifa (Hafa), rođ. 1866—67.
- 36. **Kiseljak Abdija**, sin Salihov, kućni broj 16, rođ. 1833—34, oženjen 1862—63, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Latifa, kći Mehmedova, rođ. 1833—34, udata 1862—63.
- 37. **Čičo Mustafa** sin Abdijin, kućni broj 59, rođ. 1814, oženjen 1838—39, *bakač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša skupa sa sinom.
 - Zena Hanifa, kći Omerova, rođ. 1823—24, udata 1838—39.
 - Sin Osman, rođ. 1840—41, *bakač*.
 - Drugi sin Salih, rođ. 1864—65.
- 38. **Mula Abdija**, sin Salihov, kućni broj 57, rođ. 1818—19, oženjen 1850—51, *tabak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Hatidža, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1850—51.
 - Sin Salih, rođ. 1852—53.
 - Kći Pašana, rođ. 1855—56.
- 39. **Begović Sačir**, sin Begin, kućni broj 1, rođ. 1828—29, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Sin Ahmed, rođ. 1862—63.
- 40. **Garibić Abdija**, sin Salihov, kućni broj 18, rođ. 1849—50, oženjen 1865—66, *sluga*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Serifa, kći Mehmedova, rođ. 1850—51, udata 1865—66.
 - Brat Mehmed, rođ. 1847—48, *sluga*.
 - Punica Zejneba, kći Ahmedova, rođ. 1809—10.

41. **Sahmanija Sulejman**, sin Ahmedov, kućni broj 16, rođ. 1810—11, *terzija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 — Zena Camila, kći Ibrahimova, rođ. 1816—17.
 — Sin Ahmed, rođ. 1849—50.
 — Kći ... (nečitko!), rođ. 1842, udovica.
 — Druga kći Nefisa, rođ. 1851—52.
 — Treća kći Pašana, rođ. 1864—65.
42. **Sulejman, sin Alijin**, kućni broj 11, rođen 1828—29, oženjen 1855—56, *težak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 — Zena Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1815—16, udata 1855—56.
 — Pastorak Mustafa, rođ. 1849—50, *težak* (rendžiber).
 — Sin Salih, rođ. 1856.
 — Drugi sin Ibrahim, rođ. 1862—63.
43. **Selim, sin Hasanov**, kućni broj 14, rođ. 1818—19, oženjen 1858—59, *carinski stražar*, u Sarajevu je, godišnja plata 1200 groša.
 — Zena Pašana, kći Abdijana, rođ. 1836—37, udata 1858—59.
 — Sin Hasan, rođ. 1862—63.
 — Kći Zilha, rođ. 1865—66.
 — Šura Mehmed, sin Abdijin, rođ. 1855—56, *učenik*.
 — Svastika Fatima, rođ. 1856—57.
 — Punica Nefisa, kći Mustafina, rođ. 1799—1800, udovica.
44. **Landžo Sulejman**, sin Mustafin, rođ. 1823—24, oženjen 1860—61, *trgovački momak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
 — Zena Hatuna, kći Mehmeda, rođ. 1823—24, udata 1860—61.
 — Sin Alija, rođ. 1864—65.
45. Zaptijski naib **Mehmed, sin Ibrahimov**, kućni broj 7, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *zaptija suvarije*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, godišnja beriva 2000 groša.
 — Zena Umihana, kći Hasanova, rođ. 1831—32, udata 1862—63.
 — Sestrić Alija, sin Salihov, rođ. 1861—62.
46. **Doko Hasan**, sin Husejnov, kućni broj 25, rođ. 1823—24, oženjen 1867, *kahvedžija*, u Sarajevu je, porez 200 groša.
 — Zena Zejneba, kći Ahmedova, rođ. 1824—25, udata 1867.
 — Pastorka Merjema, kći Ibrahimova, rođ. 1857—58, posjeduje kuću.
 — Druga pastorka Fatima, rođ. 1860—61.
47. **Landžo Salih**, sin Ahmedov, kućni broj 27, rođ. 1828—29, oženjen 1861—62, *težak*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 — Zena Afifa (Hafa), kći Omerova, rođ. 1836—37, udata 1861—62.
 — Kći Fatima, rođ. 1862.
 — Druga kći Merjema, rođ. 1864—65.
 — Majka Hanifa, kći Musina, rođ. 1785—86, udovica.
48. ... **plé** (nečitko prezime!) **Mehmed**, sin Pašanov, kućni broj 29, rođ. 1833—34, oženjen 1852—53, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 — Zena Melika, kći Ibrahimova, rođ. 1828—29, udata 1852—53.
 — Punica Nefisa, kći Muhareмова, rođ. 1785—86, udovica.

49. **Pašanović Ahmed**, sin Pašanov, kućni broj 19, rođ. 1828—29, oženjen 1855—56, i 1864—65, *kahvedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Zena Merjema, kći Sabitova, rođ. 1836—37, udata 1864—65.

— Sin Salih, rođ. 1857—58.

50. **Garibić Ahmed**, sin Sabitov, kućni broj 17, rođ. 1828—29, oženjen 1857—58, *hamal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Zena Hanka, kći Mulina, rođ. 1837—38, udata 1857—58.

— Sin Sulejman, rođ. 1861—62.

— Drugi sin Mustafa, rođ. 1862—63.

— Kći Naziha, rođ. 1864—65.

— Brat Mehmed, rođ. 1832—33, *hamal*, umobolan.

— Majka Zejneba, kći Ismailova, rođ. 1798—99, udovica.

51. **Mehmed, sin Mustafin**, rođ. 1836—37, oženjen 1865—66, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 200 groša.

— Zena Rabija, kći Ramadanova, rođ. 1840—41, udata 1865—66.

52. **Paripa Alija**, sin Salihov, kućni broj 13, rođ. 1823—24, oženjen 1862—63, *bojadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Hiseta džadesi (Hisetska džada).

— Zena Hanka, kći Mustafina, rođ. 1830—31, udata 1862—63.

— Sin Salih, rođ. 1863—64.

— Drugi sin Vejsil, rođ. 1867.

53. **Kurtić Alija**, sin Ibrahimov, kućni broj 11, rođ. 1818—19, oženjen 1851—52, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.

— Zena Nurija, kći Husejnova, rođ. 1828—29, udata 1851—52.

— Sin Mehmed, rođ. 1856—57, *učenik*.

— Drugi sin Salih, rođ. 1857—58.

— Kći Mugliba, rođ. 1852—53.

54. **Gackali** (Gackić, Gacko, Gaćanin?) **Ahmed**, sin Sulejmanov, kućni broj 9, rođ. 1847—48, *terzija*, posjeduje kuću, porez 200 groša.

— Brat Nurija, rođ. 1854—55, *učenik*.

— Drugi brat Mustafa, rođ. 1859—60.

— Majka Derviša, kći Mustafina, rođ. 1818—19, udovica.

55. **Tahr, sin Bajramov**, kućni broj 2, rođen 1816—17, oženjen 1853—54, *sarač*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.

— Zena Nurija, kći Mustafina, rođ. 1820—21, udata 1853—54.

— Kći Kanita, rođ. 1861—62.

— Druga kći Zilha, rođ. 1866—67.

— Pastorak Hasan, sin Hašimov, rođ. 1847—48, oženjen 1867, *bakač*, porez 200 groša.

— Zena pastorkova Pašana, kći Salihova, rođ. 1848—49, udata 1867.

56. **Sugllja Ahmed**, sin Mustafin, kućni broj 6, rođen 1785—86, oženjen 1824—25, *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.

— Zena Aiša, rođ. 1799—800, udata 1824—25.

— Kći Zubejda, rođ. 1829—30.

— Unuk Mehmed, rođen 1866—67. (tako!), oženjen 1862—63. (tako!).

- Zet Ibrahim, sin Mehmedov, rođ. 1823—24, oženjen 1862—63, *tešak*, porez 200 groša.
- 57. **Suglija Salih**, sin Mustafin, kućni broj 8, rođ. 1809—10, oženjen 1831—32, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša skupa sa sinom Muharemom.
 - Žena (ime nije napisano), rođ. 1812, udata 1836—37.
 - Sin Muharem, rođ. 1839—40, *bakal*.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1847—48, *bostandžija*.
 - Treći sin Mehmed, rođ. 1855—56, *učenik*.
 - Četvrti sin Sejfulah, rođ. 1859—60.
 - Peti sin Sulejman, rođ. 1861—62.
 - Kći Pašana, rođ. 1853—54.
- 58. **Pirović Mehmed**, sin Mustafin, kućni broj 4, rođen 1801—02, oženjen 1828—29, *terzija*, sada *nezaposten*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena ... (nečitko ime), kći Hasanova, rođ. 1810—11, udata 1828—29.
 - Sin Mustafa, rođ. 1832—33, *vojnik*.
 - Drugi sin Abdija, rođ. 1838—39, *vojnik*.
 - Kći Derviša, rođ. 1861—62.
 - Druga kći Merjema, rođ. 1855—56.
 - Treća kći Afifa (Hafa), rođ. 1859—60.
- 59. **Zaptija Adem**, sin **Dervišov**, kućni broj 5, rođ. 1833—34, oženjen 1867, *zaptija*, u Sarajevu je, godišnja beriva 1200 groša.
 - Žena Fatima, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1867, posjeduje kuću.
- 60. **Kara Osman**, sin **Ibrahimov**, kućni broj 23, rođ. 1799—1800, oženjen 1828—29, *bostandžija*, sada *nezaposten*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Žena Fatima, kći Mustafina, rođ. 1804—05, udata 1828—29.
- 61. **Fazlić Mehmed**, sin Husejnov, kućni broj 65, rođ. 1828—29, oženjen 1853—54, i 1864—65, *krpedžija* (eskidži), posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Džada Gornja Cemaluša.
 - Žena Aiša, kći Abdulahova, rođ. 1833—34, udata 1864—65.
 - Sin Mehmed, rođ. 1859—60.
 - Drugi sin Ahmed, rođ. 1863—64.
 - Treći sin Vejsil, rođ. 1866—67.
 - Kći Fatima, rođ. 1862—63.
 - Brat Ibrahim, rođ. 1818—19, *sulud* (abdal), u Sarajevu je.
 - Majka Tatlija, kći Hajdareva, rođ. 1785—86, udovica.
- 62. **Mula Abdija**, sin **Husejnov**, kućni broj 1, rođ. 1809—10, oženjen 1834—35, *timurdžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 750 groša.
 - Žena Naziha, kći Saćirova, rođ. 1814, udata 1834—35.
 - Sin Salih, rođ. 1838—39, oženjen 1865—66, *timurdžija*, porez 250 groša.
 - Drugi sin Vejsil, rođ. 1862—63.
 - Kći Mugliba, rođ. 1846—47.
 - Druga kći Aiša, rođ. 1859—60.
 - Snaha Hanifa, kći Salihova, rođ. 1843—44, udata 1865—66.

63. **Čurčić Alija**, sin Abdijin, kućni broj 3, rođ. 1804, oženjen 1853—54, *prosjak*, u Sarajevu je. Uz ime bilješka: Dereboj sokak.
 — Žena Hasna, kći Ibrahimova, rođ. 1833—34, udata 1853—54, posjeduje kuću.
 — Posvojče Fatima, kći Abdulahova, rođ. 1852—53.
64. **Sirčo Salih**, sin Hasanov, kućni broj 5, rođ. 1831—32, oženjen 1859—60, *čizmedžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša. Sa strane bilješka: Namazgah sokak.
 — Žena Pašana, kći Mustafina, rođ. 1836—37, udata 1859—60.
 — Sin Mustafa, rođ. 1863—64.
 — Kći Fatima, rođ. 1861—62.
 — Druga kći Aiša, rođ. 1866—67.
 — Brat Mustafa, rođ. 1840—41, oženjen 1865—66, *bostandžija*, porez 200 groša.
 — Bratična Fatima, rođ. 1866—67.
 — Snaha (bratova žena) Derviša, kći Abdumuminova, rođ. 1843—44, udata 1865—66.
65. **Zaptija Jusuf, sin Salihov**, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *zaptija suvarije*, u Sarajevu je, kirajdžija, godišnja beriva 1800 groša.
 — Žena Emina, kći Muratova, rođ. 1833—34, udata 1859—60.
 — Kći Zehra, rođ. 1860—61.
 — Druga kći Aiša, rođ. 1862—63.
 — Treća kći Hatidža, rođ. 1867.
66. **Sarač Sulejman**, sin Abdijin, kućni broj 9, rođen 1814, oženjen 1838—39, *nalbantín*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša. Sa strane bilješka: Dereboj sokak.
 — Žena Afifa (Hafa), kći Abdulahova, rođ. 1823—24, udata 1838—39.
 — Sin Mustafa, rođ. 1843, *čizmedžija*, porez 250 groša.
 — Drugi sin Abdulah, rođ. 1846, *vojník*.
 — Treći sin Mehmed, rođ. 1851—52, *bostandžija*.
 — Kći Nurija, rođ. 1847—48.
 — Druga kći Zubejda, rođ. 1855—56.
 — Treća kći Sejda, rođ. 1859—60.
 — Četvrta kći Pašana, rođ. 1861—62.
67. **Novallija Mehmed**, sin Ataulahov, kućni brojevi 10 i 12, rođen 1837—38, oženjen 1863—64, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez 750 groša.
 — Žena Pašana, kći Omerova, rođ. 1840—41, udata 1863—64.
 — Sin Ibrahim, rođ. 1865—66.
 — Drugi sin Hasan, rođ. 1867.
68. ... (prezime nečitko) **Pašan**, sin Osmanov, kućni broj 8, rođ. 1813, oženjen 1862—63, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša. Sa strane bilješka: Sokak Hafizov mlin.
 — Žena Umikulsuma, kći Mehmedova, rođ. 1818—19, udata 1862—63.
 — Brat Hašim, rođ. 1834—35, bio *bostandžija*, sada *invalid*.
69. **Čibo Pašan**, sin Mustafin, kućni broj 4, rođen 1814, oženjen 1859—60, bio *bakal*, sada *paralizovan*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.

- Zena Atija, kći Ahmedova, rođ. 1826—27, udata 1859—60.
- Kći od balduze Uzejfa, rođ. 1863—64.
- 70. **Parle Salih**, sin Mustafin, kućni broj 2, rođ. 1827—28, *pekar*, posjeduje kuću, porez 400 groša.
 - Zena (nema imena), rođ. 1847—48.
- 71. **Spahić Ahmed**, sin Abdijin, kućni broj 11, rođen 1833—34, oženjen 1865—66, *bostandžija*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 250 groša. U bilješci sa strane: Dereboj sokak.
 - Zena Zulejha, kći Sakotina, rođ. 1838—39, udata 1865—66.
 - Kći Fatima, rođ. 1866—67.
 - Brat Kasim, rođ. 1836—37, *bostandžija*, porez 250 groša.
- 72. **Zaptija Ahmed, sin Abdulahov**, rođ. 1814—15, oženjen 1863—64, *saptija*, u Sarajevu je, kirajdžija, godišnja beriva 2000 groša.
 - Zena Fatima, kći Memišova, rođ. 1819—20, udata 1863—64.
- 73. **Uzun Abdija**, sin Mustafin, kućni broj 33, rođ. 1814, oženjen 1838—39, *arabadžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 200 groša.
 - Zena Kadira, kći Mustafina, rođ. 1814, udata 1838—39.
 - Sin Sulejman, rođ. 1840—41, *hamal*, porez 200 groša.
 - Drugi sin Uzejr, rođ. 1853—54, učenik.
 - Treći sin Mustafa, rođ. 1858—59.
 - Četvrti sin Saćir, rođ. 1856—57.
 - Peti sin Salih, rođ. 1861—62.
- 74. **Ahmed, sin Abdulahov**, rođ. 1819—20, oženjen 1849—50, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.
 - Zena Ibrahimša, kći Mustafina, rođ. 1823—24, udata 1849—50.
 - Sin Salih, rođ. 1855—56.
 - Drugi sin Mušan, rođ. 1860—61.
 - Treći sin Ibrahim, rođ. 1862—63.
 - Četvrti sin Mustafa, rođ. 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1852—53.
 - Druga kći Šerifa, rođ. 1859—60.
- 75. **Šišo Abdija**, sin Salihov, kućni broj 13, rođen 1785—86, oženjen 1828—29, *nezaposlen*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
 - Zena Afifa (Hafa), kći Salihova, rođ. 1789—90, udata 1828—29.
 - Kći Fatima, rođ. 1828—29.
 - Druga kći Derviša, rođ. 1849—50.
 - Unuk Salih, sin Osmanov, rođ. 1855—56.
 - Drugi unuk Ahmed, rođ. 1857—58.
- 76. **Bešo Salih**, sin Mehmedov, rođ. 1832—33, oženjen 1865—66, *kasapin*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 250 groša.
 - Zena Cimija, kći . . . (ispušteno), rođ. 1836—37, udata 1865—66.
 - Kći Fatima, rođ. 1866—67.
- 77. **Jabučar Ibrahim**, sin . . . (ispušteno), rođ. 1832—33, oženjen 1864—65, *tešak*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 200 groša.
 - Zena Hanifa, kći Mehmedova, rođ. 1841—42, udata 1864—65.
 - Kći Fatima, rođ. 1865—66.
- 78. **Tuzlali (Tuzlak, Tuzlo?) Mula Alija**, sin Mustafin, kućni broj 8, rođ. 1826—27, oženjen 1853—45, *čizmedžija*, u Sarajevu je, porez 300 groša.

- Zena Abida, kći Mula Abdijina, rođ. 1828—29, udata 1853—54, posjeduje kuću.
- Sin Mustafa, rođ. 1855.
- Drugi sin Mehmed, rođ. 1860—61.
79. **Saćak Ahmed**, sin Pašin, rođ. 1839—40, oženjen, 1853—54, *težak*, u Sarajevu je, porez 500 groša.
- Zena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1826—27, udata 1853—54.
- Sin Ibrahim, rođ. 1855—56.
- Pastorka Dževahira, kći Ahmedova, rođ. 1847—48, posjeduje kuću i čifluk.
80. **Begimamović Sulejman**, sin Mehmedov, kućni broj 2, rođ. 1823—24, oženjen 1855—56, *posjednik zgrada*, u Sarajevu je, posjeduje kuću i čifluk, porez nije naznačen.
- Zena Ajkuna, kći Mehmedova, rođ. 1832—33, udata 1855—56.
- Kći Ašira, rođ. 1859—60.
- Druga kći Ajiša, rođ. 1861—62.
- Treća kći Umihana, rođ. 1863—64.
81. **Šišić Mustafa**, sin Hadži-Osmanov, kućni broj 7, rođ. 1785—86, oženjen 1853—54, *nezaposten*, u Sarajevu je.
- Zena Afifa (Hafa), kći Abdulahova, rođ. 1804—05, udata 1853—54, posjeduje kuću, čifluk, dućan i pekaru.
82. ... (nečitko prezime?) **Hamid**, sin Mustafin, kućni broj 21, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *kasapin*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Belkisa, kći Alijina, rođ. 1832—33.
83. **Tabak Fejzo**, sin Alijin, rođ. 1825—26, *tabak*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 600 groša.
- Sin Mehmed, rođ. 1863—64.
- Kći Ajiša, rođ. 1864—65.
84. **Ahmed**, sin Mustafin, kućni broj 4, rođ. 1833—34, oženjen 1859—60, *čiemedžija*, posjeduje kuću, porez 300 groša.
- Zena Latifa, kći Ibrahimova, rođ. 1840—41, udata 1859—60.
- Sin Salih, rođ. 1866—67.
85. **Ibrahim**, sin Dervišev, kućni broj 2, rođ. 1828—29, oženjen 1859—60, *berber*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 250 groša.
- Zena Zulejha, kći Osmanova, rođ. 1833—34, udata 1859—60.
- Sin Mehmed, rođ. 1867.
86. **Nalčić Mustafa**, sin Sačirov, kućni broj 24, rođ. 1818—19, oženjen 1847—48, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 400 groša.
- Zena Atija, kći Mustafina, rođ. 1824—25, udata 1847—48.
- Sin Salih, rođ. 1853—54.
- Drugi sin Husejn, rođ. 1858—59.
- Treći sin Hasan, rođ. 1866—67.
- Kći Fatima, rođ. 1867.
- Brat Ibrahim, rođ. 1828—29, oženjen 1858—59, *bostandžija*, u Sarajevu je, porez 300 groša i staroga poreza 30 groša.
- Bratična Bulka, rođ. 1867.
- Snaha (bratova žena) Šerifa, kći Lukmanova, rođ. 1838—39, udata 1858—59.

87. **Hanić Alija**, sin Halilov, rođ. 1824—25, oženjen 1853—54, *bostandžija*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 200 groša.
 — Zena Hanifa, kći Salihova, rođ. 1836—37, udata 1853—54.
 — Sin Zejnal, (tako!), rođ. 1856—57, *učenik*.
 — Drugi sin Mahrur, rođ. 1861—62.
 — Kći Almasa, rođ. 1862—63.
 — Druga kći Hasna, rođ. 1865—66.
88. **Sarenkapa Salih**, sin Mustafin, kućni broj 20, rođ. 1825, oženjen 1863—64, *bakal*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 600 groša.
 — Zena Emina, kći Ismailova, rođ. 1833—34, udata 1863—64.
 — Kći Fatima, rođ. 1865—66.
89. **Sandžaktarević Hanifa**, kći Salihova, kućni broj 18, rođ. 1808—09, udovica, posjeduje kuću.
 — Bratić Mehmed, sin Salihov, rođ. 1824—25, oženjen 1856—57, *čizmedžija*, u Sarajevu je, porez 200 groša.
 — Bratić Salih, rođ. 1840—41, *čizmedžija*, porez 200 groša.
 — Bratična Pašana, rođ. 1863—64.
 — Bratova žena, Merjema, kći Sulejmanova, rođ. 1828—29, udata 1856—57.
90. **Kiseljak Ahmed**, sin Husejnov, kućni broj 16, rođ. 1824—25, oženjen 1855—56, *bostandžija*, u Sarajevu je, posjeduje kuću, porez 500 groša. U bilješci sa strane: Hafizov mlin (sokak)
 — Zena Hatidža, kći Salihova, rođ. 1828—29, udata 1855—56.
 — Sin Mehmed, rođ. 1857—58.
 — Drugi sin Muhamed, rođ. 1856—57.
 — Kći Fatima, rođ. 1859—60.
 — Druga kći Hasna, rođ. 1861—62.
 — Treća kći Aiša, rođ. 1866—67.
91. **Milanović Marko**, sin Jovanov, rođ. 1804—05, oženjen 1857—58, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 200 groša.
 — Zena Savka, kći Tešana, rođ. 1839—40, udata 1857—58.
 — Sin Joso, rođ. 1858—59.
 — Kći Ana, rođ. 1864—65.
 — Majka Manda, kći Jovanova, rođ. 1799—1800, udovica.
92. **Milanović Lazar**, sin Jovanov, rođ. 1836—37, *bećar*, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 400 groša.
93. **Gavro Tadić**, sin Stefanov, rođ. 1804—05, oženjen 1867—68, *terzija*, sada *nezaposten*, u Sarajevu je, kirajdžija.
 — Zena Ana, kći Tešina, rođ. 1834—35, udata 1847—48.
 — Sin Mitar, rođ. 1863—64.
 — Kći Savka, rođ. 1858—59.
 — Druga kći Jelka, rođ. 1860—61.
94. **Golubović Stojan**, sin Savin, rođ. 1827—28, oženjen 1855—56, *drvar* (odundžija), u Sarajevu je, kirajdžija, porez 200 groša.
 — Zena Petra, kći Petrova, rođ. 1838—39, udata 1855—56.
 — Sin Nikola, rođ. 1862—63.
 — Drugi sin Ikonijan, rođ. 1860—61.
 — Kći Joka, rođ. 1862—63.
95. **Dorđe**, sin Cvijanov, rođ. 1838—39, oženjen 1862—63, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdžija, porez 300 groša.

- Žena Savka, kći Nikolina, rođ. 1844, udata 1862—63.
96. **Obučina Mićo**, sin Petrov, rođ. 1823—24, oženjen 1861—62, *mehandžijski sluga*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Žena Mara, kći Hriste, rođ. 1847—48, udata 1861—62.
- Sin Vaso, rođ. 1865—66.
- Kći Milka, rođ. 1862—63.
97. **Jure, sin Ivanov**, rođ. 1838—39, oženjen 1863—64, *kovač*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 250 groša. Bilješka sa strane: latin (katolik).
- Žena Mara, kći Markova, rođ. 1847—48, udata 1863—64.
- Sin Marko, rođ. 1866—67.
98. **Tadija, sin Lafadžijin**, rođ. 1828—29, oženjen 1862—63, *dunder*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 300 groša.
- Žena Mara, kći Nikolina, rođ. 1847—48, udata 1862—63.
- Sin Sava, rođ. 1867.
99. **Todor, sin Elezov**, rođ. 1828—29, oženjen 1852—53, *drvar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Jovanka, kći Boljanova, rođ. 1838—39, udata 1852—53.
- Sin Jovan, rođ. 1853—54, *ćurčijski segrt*.
- Drugi sin Miho, rođ. 1857—58, *učenik*.
100. **Frano, sin Antonov**, rođ. 1838—39, oženjen 1865—66, *pekarski kalfa*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša. U bilješci sa strane: latin (katolik).
- Žena Ruža, kći Frane, rođ. 1846—47, udata 1865—66.
- Kći Handža (Anda!), rođ. 1867.
101. **Savka, kći Pavlina**, žena umrlog Cvjetka, rođ. 1765—66, udo-
vica, u Sarajevu je, kirajdzija.
- Sin Vasilj, rođ. 1837—38, oženjen, 1865—66, *kovač*, u Sarajevu je, porez 200 groša.¹¹
- Unuka Milka, rođ. 1861—62.
- Druga unuka Jovanka, rođ. 1863—64.
- Nevjesta Marija, kći Vasiljeva, rođ. 1828—29, udata 1865—66.
102. **Anda, kći Stefanova**, žena umrlog Jovana, rođ. 1838—39, udo-
vica, u Sarajevu je, kirajdzija.
- Sin Borko, rođ. 1864—65.
- Kći Coka (Soka?), rođ. 1858—59.
- Druga kći Daša, rođ. 1854—55, djevojka.
103. **Nikola, sin Limezov**, rođ. 1843—44, oženjen 1863—64, *težak*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Žena Stanka, kći Cvijina, rođ. 1847—48.
- Sin Hristo, rođ. 1867.
- Majka Cvijeta, kći Ilijina, rođ. 1799—1800.
104. **Jovan sin Simin**, rođ. 1813—14, oženjen 1855—56 i 1864—65, *kovač*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 500 groša.
- Žena Stana, kći Cvjetkova, rođ. 1818—19, udata 1833—34. i 1864—65.
- Sin Mino, rođ. 1852—53, *učenik*.

¹¹) Podaci o vremenu rođenja toga Vasilja (1837—38) i o datumu rođenja njegove majke (1765—66) nisu u redu: proizlazi da je Savka rodila sina Vasilja u svojoj 71—72. godini, a to ne može biti tačno. Biće da su uneseni pogrešni podaci o vremenu rođenja majke Savke.

- Drugi sin Nestor, rođ. 1865—66.
- Kći Janja, rođ. 1851—52, djevojka.
- 105. **Luka, sin Jovanov**, rođ. 1838—39, oženjen 1859—60, *opančar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 1000 groša.
- Zena Joka, kći Hristina, rođ. 1847—48, udata 1859—60.
- Sin Kosta, rođ. 1861—62.
- Drugi sin Sreten, rođ. 1865—66.
- Kći Daša, rođ. 1858—59.
- Druga kći Savka, rođ. 1863—64.
- 160. **Marica** (Marija?), kći **Simina**, žena umrlog Bodže (Bože), rođ. 1813, udovica, u Sarajevu je, kirajdzija.
- 107. **Jovan Pizavč**, rođ. 1828—29, oženjen 1849—50, *kasapin*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 200 groša.
- Zena Anđelija, kći Milanova, rođ. 1833—34, udata 1849—50.
- Sin Dojčin, rođ. 1857—58, *učenik*.
- Kći Jelka, rođ. 1861—62.
- 108. **Jovo, sin Tešin**, rođ. 1843—44, oženjen 1866—67, *kahvedžija*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 500 groša.
- Zena Mara, kći Mijatova (?), rođ. 1843—44, udata 1866—67.
- 109. **Anđelija, kći Petrova**, žena umrlog Damjana, rođ. 1823—24, udovica, u Sarajevu, kirajdzija.
- 110. **Dmitra** (Mitra), kći **Mićina**, rođ. 1849—50, djevojka, u Sarajevu je, kirajdzija.
- 111. **Mara, kći Petrova**, žena umrlog Mihajla, rođ. 1809—10, udovica, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Sin Dmitar, rođ. 1847—48, *bakal*, porez 600 groša.
- 112. **Hrlsto, sin Turuntašev**, rođ. 1799—1800, oženjen 1847—48, *stijepac*, u Sarajevu je, posjeduje kuću.
- Zena Sara, kći Mojina, rođ. 1828—29, udata 1847—48.
- Sin Mičo, rođ. 1845—46, *učenik*.
- Drugi sin Hristo, rođ. 1860—61.
- Kći Staka, rođ. 1865—66.
- 113. **Ivan, sin Veseličin**, rođ. 1828—29, oženjen 1855—56, *mehandžija*, u Sarajevu je, kirajdzija.
- Zena Kata, kći Jurina, rođ. 1828—29, udata 1855—56.
- Kći Ana, rođ. 1851—52, djevojka.
- 114. **Vaso, sin Nikolin**, rođ. 1838—39, oženjen 1861—62, *kahvedžija*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 300 groša.
- Zena Joka, kći Simina, rođ. 1847—48, udata 1861—62.
- 115. **Ilija, sin Aleksin**, rođ. 1844—45, bečar, *pekar*, u Sarajevu je, kirajdzija, porez 1000 groša.
- Majka Mara, kći Milanova, rođ. 1819—20, udovica.
- 116. **Ahbabović Mula Derviš**, kućni broj 6, rođ. 1813, oženjen 1842—43, *handžija*, posjeduje kuću, porez 600 groša.
- Zena Fatima, kći Ibrahimova, rođ. 1818—19, udata 1842—43.
- Sin Mehmed, rođ. 1843—44, *handžija*.
- Drugi sin Ibrahim, rođ. 1847—48, *handžija*.
- Kći Hankija.
- 117. **Memiš** (?), **sin Hasana Begovića**, kućni broj 7, rođen 1823—24, oženjen 1838—39, *handžija*.

— Zena Hanifa, kći Ismailova, rođ. 1818—19, udata 1838—39, posjeduje kuću, porez 300 groša.

118. **Panto, sin Trifkov**, rođ. 1828—29, bečar, *pekar*, porez 200 groša.

119. **Janjčić Hristo**, sin Janjin (tako!), rođ. 1838—39, bečar, *pekar*, porez 200 groša.

120. **Simo, sin Dimitrijević**, rođ. 1828—29, bečar, *pekar*, porez 200 groša.

121. **Petar, sin Markov**, rođ. 1838—39, bečar, *pekar*, porez 200 groša.

122. **Rako, sin Jovanov**, rođ. 1838—39, bečar, *pekarski kalfa*, u Banjoj Luci je, porez 200 groša. U bilješki: Spomenuti je rodom iz Banje Luke, ali ovdje stanuje preko dvije godine.

123. **Nikola, sin ...** (ispušteno), rođ. 1799—1800, bečar, *invalid*. U Monastiru je. U bilješki: Imenovani je rodom iz Monastira (Bitolj), ali je ovdje nastanjen preko 18 godina.

124. ... (nečitko), **sin Tanasijev**, rođ. 1834—35, *pekarski kalfa*, kirajdžija, porez 250 groša. U bilješki: Imenovani je porijeklom iz travničkog sandžaka, ali ovdje stanuje preko 20 godina.

125. **Dunder Jovo**, rođ. 1809—10, *prosfak*, u Sarajevu je, kirajdžija.

4. Analiza podataka popisa

Iznesena građa o stanovništvu Ali-pašine mahale sa stanjem 14. decembra 1867. godine predstavlja osnovu za mnogostruke studije i o ovoj mahali kao većoj stambenoj jedinici grada i o čitavom Sarajevu. Ovdje iznosim samo neke karakteristike koje se izvlače iz tih podataka.

Principi izgradnje. Pada u oči činjenica da onih 525 stanovnika te stambene jedinice živi u 125 domaćinstava, odnosno domova, zapravo u 119, jer ih se 6 vode kao inokosni. Od tih 119 domaćinstava 92 ih žive u vlastitoj kući, a preostalih 37 jesu kirajdžije. Ako i pretpostavimo da su i porodice kirajdžija stanovale u samostalnim porodičnim kućama, što nije sigurno, proizilazi da je u čitavoj toj mahali bilo ukupno 119 individualnih kuća i isto toliko stanova, čemu u današnjem načinu stambene izgradnje odgovaraju dva nebodera sa po 60 stanova, kakvih već imamo u ovome gradu. To znači da se u prijašnjim uslovima gradnje u Ali-pašinoj mahali — a takav je bio slučaj i u svim ostalim mahalama Sarajeva — provodio princip individualne izgradnje i postave objekta slobodno u prostoru, sa avlijama, vrtovima i baščama, iz čega i proizilazi relativno veoma velika površina koju je zauzimala ta stambena jedinica. U smislu sagledavanja troškova komunalnih uređenja (putevi, vodovod i sl.) i ostalih uslova (razdaljina od snabdjevačkog centra i sl.) takva izgradnja, poznato je, sasvim je neracionalna, ali u okvirima težnje za humanizaciju svega što čovjeku služi — to je maksimum i standarda i stambene kulture, ideal za kojim teži i današnji čovjek.

Značajan je podatak o većem broju kirajdžija u toj mahali, što znači da nisu sve porodice imale tu i vlastite kuće. Takvi stambeni odnosi u starom Sarajevu bili su nam gotovo nepoznati, i o toj pojavi od sada ćemo morati povesti računa u budućim studijama o kulturi stanovanja i socijalnoj problematici ovog grada. Pri tom ističem i to, što se vidi iz podataka, da se u statusu kirajdžija sreću i muslimani i hrišćani, ovi drugi ipak u znatno većem broju.

Konfesionalni sastav. Upadljiva je ovdje konfesionalna mješavina mahale, koja nam takođe do sada nije bila poznata: muslimani, pravoslavni i katolici, i to prvih 433, drugih 83 i trećih 9 (u tri porodice) stanovnika. Svega 4 hrišćanske porodice (od 27 domaćinstava i 6 inokosnih) imaju vlastite kuće, a sve ostale su kirajdžije. Vrijeme naseljavanja hrišćanskog stanovništva u ovoj mahali i njegovo porijeklo nije poznato, i time se treba tek pozabaviti, pri čemu će dati dobar putokaz sama prezimena tih porodica, koja se jednim dijelom ovdje i navode: Milanovići, Todžići, Golubovići, Obučine, Pjevići. Lako bi bila prihvatljiva asocijacija o kontinuitetu toga stanovništva sa stanovnicima srednjovjekovne Vrbosne, koja se smješta baš u taj kraj, što bi upućivalo na starosjedilački karakter tih stanovnika, ali se tome protiv razlozi što se tamo ne spominje ranije hrišćansko stanovništvo i što se navedene, 1867. godine, sretaju kao kirajdžije, a to samo po sebi isključuje mogućnost atributa starosjedilaca. Biće prije da se ovdje radi o novim doseljenicima, a na to upućuju i izravni podaci o nekim inokosnim u ovoj mahali (vidi br. 122, 123, 124), iz kojih se vidi odakle su i kada su došli, i činjenica da se hrišćanske porodice iz toga popisa ne javljaju u izvorima o starijim sarajevskim hrišćanskim porodicama. No, bez obzira na vrijeme naseljavanja hrišćana u ovu mahalau, ovdje možemo izvući jedan drugi važan zaključak, a to je da je bar u navedeno doba u Sarajevu već bio napušten stari princip separiranja naselja strogo po konfesijama, kakav slučaj sretamo na Varoši i u Latinluku, jer ovdje, u pretežno muslimanskoj mahali, vidimo kako zajedno žive u jednoj istoj stambenoj jedinici još i pravoslavci i katolici. Pri tome nipošto ne mislim da je u to doba evolucija duha bila takva da su mahaljanj različiti konfesija živjeli sa kućom do kuće. Čini mi se da je hrišćanski živalj bio barem većim dijelom u velikom uglu što ga zatvaraju današnje ulice Titova i Maksima Gorkog.

Socijalna struktura. Podaci popisa otkrivaju nam i do sada potpuno nepoznate podatke o ekonomskoj i socijalnoj strukturi tamošnjeg stanovništva pa, posredno, i čitava grada. Budući da se ovdje radi o jednoj od središnjih i ravničarskih stambenih jedinica grada, očekivali bismo da ćemo ovdje naći krupne posjednike, duhovnu elitu, feudance i zanimanja kojim su se u ono doba bavila barem srednja, ako ne i ona viša klasa društva. A od svega toga ovdje nema gotovo ništa. Pored podataka, koje sam iznio, a prema kojim ovdje živi 37 porodica kirajdžija, svega 10 porodica ima, pored kuće, i nešto nekretnina, i to:

- 1 porodica ima dva čifluka,
- 6 porodica ima po 1 čifluk,
- 1 porodica ima čifluk, dućan i pekaru,
- 1 porodica ima čifluk i dućan,
- 1 porodica ima dućan i njivu,

To su sve muslimanske porodice. Hrišćani nemaju takvih nekretnina uopšte. I ti čifluci, koji se navode, nisu bili nikakvi veliki posjedi, nego redovito usitnjena dobra (negdje u samom gradu ili okolini), što se dovoljno jasno vidi po visini razrezanog poreza na te nekretnine, koja u ovome slučaju nigdje ne prelazi visinu poreza običnih zanatlija u gradu. Prema ovome ovdje sretamo jednu klasu društva koja je već

davno napustila pozicije feudalnih posjednika, zemljoposjednika te polugrađanskog stanovništva i sve se više afirmisala kao građanski stalež koji živi od svog rada i zanimanja u samom gradu.

Ako se čini da je takve zaključke smiono izvoditi samo na osnovi podataka o posjedovnim odnosima stanovništva, evo upravo sugestivne slike i o samim zanimanjima stanovništva u toj naseobini. Upadan je podatak da je od 525 stanovnika u nekom radnom odnosu bilo ukupno 136, a to znači da je zaposlenost iznosila blizu 26 postotaka. To je ipak veliki procenat aktivnog stanovništva s obzirom na ustaljeno pravilo feudalnog društva, u kojem se ženski članovi nisu bavili aktivnostima izvan kuće, izuzimajući u Sarajevu trgovke ili pazarbule, kojih i nema u označeno doba u Ali-pašinoj mahali. Upadljiva je slika strukture zanimanja stanovništva Ali-pašine mahale u ovo doba, koja, reducirana na vrste i brojke, izgleda ovako:

— arabadžija	4
— bakalina	17
— bostandžija	20
— čizmedžija	12
— drvaraša	2
— gvoždara	3
— hamala	3
— handžija	4
— kafedžija	7
— kasapina	4
— kazaza	4
— kovača	3
— krpedžija	2
— pekara	13
— poslužitelja	6
— potkivača konja	2
— sarača	4
— službenika	6
— tabaka	3
— terzija	4
— težaka nadničara	7

te po 1 čemanedžija, ćurčijski šegrt, dunder, luledžija, mehandžija i opančar.

Među ostalim odraslim muškim stanovnicima, onim neproaktivnim, ubilježeno je 12 nezaposlenih, 5 vojnika, 2 posjednika, 2 invalida, 2 paralitičara, 4 umobolna, 1 slijepac i 4 prosjaka. Ostalo su žene i djeca, među kojim je bilo, vrlo je karakteristično, i 17 učenika, i to 14 muslimanske i 3 hrišćanske konfesije.

Zanimanja su, kako se vidi, sve sitna, i to mahom baš zanatlijska. A da su bila sitna i inače, dovoljno kazuje podatak da od tih 136 zaposlenih ljudi svega trojica imaju vlastiti dućan i rade u njima. Dakako, najveći broj tih privrednika radio je u staroj sarajevskoj čaršiji, što sigurno potvrđujemo podacima o 12 čizmedžija, 4 kazaza, 4 sarača i 4 terzije (ukupno 24), koji i nisu imali drugog mjesta izvan čaršije.

Toponomastika. Kako sam već u uvodnom dijelu ove studije istakao, sve do 1878. godine ulica, odnosno sokak, nije bila primarna evi-

denciona jedinica naselja, pa stoga u našem popisu i nema uopšte takve rubrike. Zanimljivo je da je popisnik ipak smatrao potrebnim unositi tu i tamo i takve podatke, pa je više onako »pro domo sua« na samoj margini kod nekih porodica unio i ime sokaka, saobraćajnice, u kojoj se kuća nalazila. Upravo je navedeno 6 takvih toponima:

- Bašča
- Hiseta džada
- Džada Gornja Cemaluša
- Dereboj sokak
- Namazgah sokak
- Nafizov mlin sokak

Budući da nije bilo obavezno navođenje ulica u popisu, nije sigurno da su tu navedena sva imena sokaka ondašnje Ali-pašine mahale. Npr., tu nema imena današnje završne dionice Kranjčevića ulice, koja se od davnina zvala Sušica, zatim, vjerovatno, današnje Maksima Gorkog ulice. Evo kratkih podataka o sokacima, odnosno saobraćajnicama, koje se ovdje navode.

Bašča (u originalu: Bagče) je oznaka jednog sokaka, koji pod tim imenom prvi put sretamo. To će biti današnja ulica Veljka Čubrilovića, čiji je samo istočni blok bio u okviru Ali-pašine mahale, a koja je kasnije, barem u vrijeme austrougarskog perioda, bila poznata pod imenom *Mrkvina ulica*, kako se to vidi i iz prvog katastarskog plana onog dijela grada iz 1901. godine. Takvu identifikaciju stvaram na osnovu toga što u popisu stanovništva iz 1867. godine nalazimo u Ali-pašinoj mahali dvije kuće porodice *Mrkva* (vidi br. 34, 35) i što je upravo uz prvu kuću od njih dvije na margini označen sokak navedenog imena. Porodica *Mrkva* je inače stara sarajevska porodica, koja i danas živi u ovome gradu, ali na drugom mjestu. Njihove kuće u navedenoj ulici bile su na uglu ove ulice i ulice Valtera Perića, pa otud i neposredna uzročna veza toga prezimena i imena ulice.

Hiseta džada je, bez sumnje, današnja Titova ulica, dionica od Koševskog potoka ka zapadu, a to ime potiče po imenu čitavog onog dijela grada što ga ograničava Koševski potok, Titova i Gundulićeva.

Gornja Cemaluša džada kao ime u tome obliku i značenju sigurno nije postojalo, jer se zna tačno gdje je bila ulica Gornja Cemaluša (dionica Titove ulice Radojke Lakić), i ovdje to ime treba shvatiti kao džadu, put koji vodi u pravcu Gornje Cemaluše. Sigurno je to dionica Titove ulice od Koševskog potoka do Dositejeve, gdje je bila i granica Ali-pašine mahale, a dalje prema istoku nastavljao Zabljak. U jednom starijem izvoru ta ista saobraćajnica navodi se pod imenom *Gaziler polj*, što znači *Gazilerski put*,²² tj. put koji vodi pored već spomenutih grobova dvojice poznatih gazija, Ajni-dedeta i Semsid-dedeta. Karakteristično je da se i ovdje navodi izraz *polj* kao sinonim za džadu, a ne sokak, što takođe pokazuje da je ta saobraćajnica u obadva ta perioda bila nenaseljena odnosno neizgrađena.

Dereboj sokak iz ovog popisa je početna dionica današnje Đure Dakovića ulice na sjever do današnje Ulice Daniela Ozme, koja se, ta-

²²⁾ Ferman o Hasanbegovoj tekiji iz 1816. godine u sidžilu LVI, str. 80, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

kode, po tom matičnom dijelu zvala tim imenom sve do 1931. godine. Prvobitni sokak Dereboj išao je lijevom stranom Koševskog potoka, odnosno današnjom desnom stranom Đure Đakovića ulice. Naziv je turskog porijekla i puniji mu je oblik Dere-boyu, što znači *Uz potok* ili *Kraj potoka*, pri čemu se ime vezalo za sami Koševski potok. Upravo po tome značenju vidi se da je prvobitni Dereboj bio naznačena početna dionica današnje Đure Đakovića ulice i da je toj ulici tek kasnije, i to prilično neprirodno, priključena današnja ulica Daniela Ozme.

Namazgah sokak je turski prevod domaćeg imena ulice, odnosno sokaka *Musala*. To je današnja ulica Save Kovačevića u cijelosti, a zvala se Musalom sve do u doba stare Jugoslavije, kako sam već naveo, po otvorenom bogoslužju ili musali u onome kraju.

Hafizov mlin sokak (u originalu: Hafiz deyrmeni sokagi) identičan je sa današnjom ulicom Maksima Gorkog, ili je to pak saobraćajnica koja je tekla pravcem one današnje parkovne staze koja preko mostića na Koševskom potoku veže Mis Irbinu i Maksima Gorkog ulicu (trasa toga starog sokaka sačuvana je u katastarskom planu iz 1901. godine), a možda se pod tim imenom imaju podrazumijevati obadvije te saobraćajnice kao jedan ondašnji sokak. Na takav zaključak navodi činjenica da je upravo na sastavu te dvije saobraćajnice doista bio mlin-vodenica (jaz je išao koso iz Koševskog potoka sa početkom od današnjeg turbeta) — sve se to vidi iz starog katastarskog plana i sačuvanih terenskih geodetskih skica iz 1901. godine. Iz pojedinih grunтовnih listova i drugih dokumenata utvrdio sam da je to bio mlin Hadži-Hafiza Ibrahim-efendije Saračevića, o kojem je bilo riječi prije, (odatle i naziv) i njegovih prvih nasljednika, koji su zapisani u grunтовnim knjigama 1901. godine. Time je utvrđen i identitet navedenih imena toga sokaka.

Etnološko-etnografski elementi. Poseban značaj naših podataka je u tome što nam daju upravo izvrsne podatke etnološko-etnografske prirode o ovoj naseobini. Odmah pri tome treba istaknuti da je ovo prvi poznati turski dokument u kojem se gotovo dosljedno navode prezimena porodica, i muslimana i hrišćana, a upravo u tome je naročita vrijednost ovih podataka. Karakteristično je da se neke od tih porodica bilježe čak i sa produženim, vještačkim oblicima prezimena, kao, na primer, Lošić, Spahić, Nalić i Garibić, jer ta prezimena u samome narodu nisu ovdje nikad imala takav oblik, nego: Lošo, Spaho, Nalo i Garibija. Tako je isto značajno da se među ženskim ličnim imenima nalaze arhaični i čisti narodni oblici, kao: Zlatka, Pašana, Cima, Ibrimša i Merjema, od kojih se to posljednje ponavlja više puta u istom obliku, za razliku od današnjeg izgovora (Mejrema, Mejra), i tako dokazuje da je ipak tačan prvobitni oblik imena jednog od nosilaca poznate narodne balade iz Vukova zbornika *Omer i Merjema*.

Daleko bi nas odvelo, kad bih se ovdje upustio u osvjetljavanje svih porodica koje su stanovale u Ali-pašinoj mahali 1867. godine. Stoga evo kratkih i novih podataka samo o nekim, koje imaju značaj i za ovu mahaluu i za grad.

Kiseljak je prezime dosta stare muslimanske porodice upravo iz te mahale. Imala je i drugo prezime *Jahkal*. Prema podacima, koje sam upravo ovih dana uzeo od živih savremenika te porodice, kuće Kiseljaka

bile su u blizini nekadašnje električne centrale, a današnje upravne zgrade preduzeća »Valter Perić«. Članovi te porodice bili su gotovo listom *bostandžije*, vrtlari koji su snabdijevali grad zelenilom. U našem popisu navode se dvije kuće Kiseljaka. Ovdje ih navodim stoga što je jedan član te porodice neki Ahmedaga, zanatom takođe bostandžija, bio dobar znalac naših narodnih lirskih pjesama, od kojih je više i objavljeno u zbirci rano preminulog sarajevskog tipografa Milana Bugarinovića (10. IX 1882 — 4. III 1902), koja je štampana poslije njegove smrti, 1904. godine u Mostaru, pod naslovom *Sarafke, srpske narodne šenske pjesme*. Pisac predgovora te zbirke Savo Ždralović po Bugarinovićevim bilješkama pretpostavlja i ističe da je Bugarinović najveći dio tih pjesama zabilježio od nekog »staroga Ahmedage Kiseljakovića«, za koga jedan Bugarinovićev zapis navodi da je umro. Taj Ahmedaga, koji se ovdje javlja pod produženim prezimenom Kiseljaković, bez sumnje je identičan sa drugim sinom Kiseljaka Mula Salihom iz ovoga popisa (vidi br. 1), za kojeg se navodi da je zanimanjem bostandžija i da je rođen 1825—26. g. Iz drugih izvora saznajemo da je taj Ahmedaga Kiseljak učesnik otpora protiv okupacije grada 1878. godine i da je kao takav bio u zarobljeništvu u Olomucu.³³ Našao sam o njemu podatke i u matičnim knjigama, a iz njih se vidi da je rođen 1823. i da je umro 14. I 1893. godine. Ovome podatku iz matične knjige o godini smrti Ahmedage moramo vjerovati više nego li navodima iz predgovora Bugarinovićeve zbirke, koji je, uostalom, pisala tuđa ruka. A prema jednim i drugim podacima (kad se uporede godine smrti Ahmedage i Bugarinovića) proizlazi da je Bugarinoviću bilo tek 11 godina kad je Ahmedaga Kiseljaković umro i da je, prema tome, Bugarinović još u mlađem dobu morao bilježiti navedene pjesme od Ahmedage. A to ne može biti ni logično niti tačno. Držim da se ovdje radi o zabludi u koju nas je namjerno ili nenamjerno doveo pisac predgovora navedene zbirke: pjesme od Ahmedage Kiseljakovića nije bilježio Milan Bugarinović, nego prije njega njegova majka Ana (stanovala skupa sa sinom Milanom u Skenderiji br. 16 i umrla uskoro poslije sina, 15. I 1905. g.), zanimanjem radnica Fabrike duhana, koja je i sama voljela narodne pjesme pa ih tako i sabirala i od samog Ahmedage Kiseljakovića. Dio tih pjesama kazivala je (vjerovatno davala i u svom rukopisu) poznatom sakupljaču narodnih pjesama i uredniku »Bosanske Vile« Nikoli Kašiću, koji ih je i objavljivao u tome časopisu, navodeći pri tom i izravan podatak da ih je zabilježio od Ane Bugarinović.³⁴

Karišik je porodica koja ima svoje daljne rođake i među pravoslavicima (u rogatičkom kraju). Iz te porodice potekla je jedna značajna ličnost u muzeološkoj kulturi Sarajeva: maketar Husein Karišik,

³³) Hamdija Kapidžić: Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austro-Ugarske. — Kalendar Gajret 1938, Sarajevo, str. 57.

³⁴) Potvrde vidi u *Bosanskoj vili*, god XV/1900, XIX/1904, i XXV/1910. Bosanska vila donijela je i nekrologe o Milanu Bugarinoviću i o njegovoj majci Ani kao ličnosti koja je takođe zaslužna u sabiranju narodnih pjesama. Nekrolog o Milanu objavljen je u godištu XVII/1902, br. 4, a o majci Ani u godištu XX/1905, br. 2. U obadva ta nekrologa datumi smrti su po starom kalendaru, što ovdje, u ovome radu, nije provedeno.

autor dragocjene i jedinstvene makete stare sarajevske čaršije, koju je završio nešto prije smrti (25. III 1892 — 5. II 1958).³⁵

Šišo je prezime muslimanske porodice kojem je daljni razvojni oblik *Šišić*, a koje nije nipošto nastalo po *šiši*, boci, nego po glagolu *šišati*, zbog čega upravo i navodim ovo prezime. *Šišo* je ovdje imenica koja označava osobu koja je šišana po posebnom običaju. Tako se, naime, u narodu nazvalo dijete (kasnije to postalo, kako vidimo, i prezime) koje je bilo kržljivo, pa ga roditelji, po običaju, iznijeli na ulicu, zajedno sa makazama, da ga ošiša (zapravo samo nastriže) prvi prolaznik, s uvjerenjem da će kržljivost djeteta time otići. Taj prvi prolaznik, koji je šišao dijete, postao je time *šišani kum* toga djeteta i njegove kuće. Upravo u ovom fosilnom primjeru, koji se danas već izgubio i kao prezime, vidimo potpuno sačuvan primjer tzv. *šišanog kumstva* među našim Muslimanima.

Curčići su stara sarajevska porodica iz Jahja-pašine mahale, koja se po njima zvala Curčića mahala i Curčića brijeg, a potiče od poznatog legatora Salihage Curčića, koji je ovamo doselio iz Livna i krajem XVII vijeka kupio tu kuću i uselio se u nju. Grananjem te porodice jedna se kuća Curčića, evo, sretala i u ovoj mahali 1867. godine i, zanimljivo je, spala je na *prošjački štap* (vidi br. 63 popisa). Kuća ovoga Curčića bila je, kako se doslovno navodi, u sokaku Dereboj. Zanimljivo je, međutim, da je ovdje bila još jedna kuća Curčića: današnja zgrada Hrvatskog pokopnog društva u Maksima Gorkog ulici. Prije prvog svjetskog rata bila je vlasništvo Fehim-efendije Curčića, sina Ragibova, posljednjeg sarajevskog gradonačelnika austrougarskog perioda, o čemu su se sačuvali podaci u zemljišnim knjigama. Nije poznato da li su ta dvojica Curčića u ovoj mahali bili izravni srodnici, odnosno međusobni nasljednici.

Suglije su vrlo značajna i zanimljiva porodica koja zaslužuje posebnu pažnju i studiju. U našem popisu srećemo u ovoj mahali dvije njihove kuće. Sigurno je to jedna od najstarijih porodica u toj mahali. Prvi poznati član je znameniti Osman-efendija Suglija, hroničar Sarajeva u drugoj polovini 17. vijeka, koji je dočekao i dobro osjetio poznati katastrofalni požar grada 1697. godine. Tada je bio hatib upravo Ali-pašine džamije, a u njoj je obavljao i predavanja iz svjetskih nauka. Autor je jedne međzme, u kojoj je bilježio i događaje u Sarajevu u drugoj polovini 17. vijeka. U jednoj molbi Sarajlija za pomoć od Visoke Porte poslije navedenog požara navodi se taj podatak o službovanju Osman-efendije Suglije u Ali-pašinoj džamiji i moli se da država preuzme njegovu daljnu plaću, budući da je vakufski imetak propao.³⁶ Muvekit je saopštio hronogram njegove smrti, iz kojeg proizlazi da je ta znamenita ličnost umrla 1715. godine.³⁷ Bez ikakve sumnje njegova je kći bila legatorka Merjema, »kći Osman-efendijina«, iz Čokadži Sulejmanove mahale, koja je posebnom zakladnicom od 5. XII 1768. godine zavještala

³⁵) Detaljnije podatke o njegovom životu i radu sadrži moj članak *Sarajevski maketar Husejn Karišik*, objavljen u časopisu *Sarajevo — urbanistički problemi*, I-1958, Sarajevo, str. 55—56.

³⁶) Dokumentat u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci.

³⁷) Muvekit, *Tarihi dijari Bosna*, sub anno 1127.

imanje, među ostalim i za osvjetljenje Ali-pašine džamije, očito objekta i mjesta gdje je dugo godina služio i radio njezin otac.³⁸

Milanovići su sprsko-pravoslavna porodica koju prvi puta sretamo ne samo ovdje nego i u čitavom gradu. U popisu se navodi jedna porodica od 5 članova i posebno jedan samac neoženjen. I glavar prve porodice i taj samac bili su zanatom pekari. Upravo iz ove porodice, vjerovatno kao sin Lazara Milanovića, potekao je i *Mihašto Milanović*, poznati sarajevski knjižar (knjižaru otvorio oko 1904), te izdavač narodnih pjesama (1874 — 5. IX 1929). Objavio je dvije zbirke narodnih pjesama od kojih jednu pod pseudonimom Abdul Hak. Pod drugim pseudonimom Ešref-efendija Ušćuplija štampao je i djelo *Povijest turske carvine*, koje je, u stvari, prijevod djela jednog engleskog pisca, čije se ime prešutjelo.

R E S U M É

»MAHALA« D'ALI-PACHA A SARAJEVO

(Contribution à l'étude de la structure urbaniste et sociale de la ville de Sarajevo)

Le processus de la fondation et du développement des localités urbaines du type oriental dans les Balkans, ce qui est également le cas de la ville de Sarajevo, s'étendait toujours suivant les conceptions déjà existantes à l'Orient. On y remarque avant tout que la ville est divisée en deux parties: partie d'affaires et économique qui s'appelle »čaršija«, située obligatoirement le long des artères, et les quartiers d'habitation, loin des artères, situés à l'écart là où le silence permettait un repos et des distractions tranquilles. L'unité principale d'un grand quartier d'habitation est la »mahala« — petit quartier d'habitation constitué par des rues »sokaci« ou par des ruelles »džade«. Aux XV et XVIe siècles il existait une autre forme d'organisation urbaine. C'était plutôt une unité religieuse dite »džemat«, constituée par plusieurs »mahala«. Les »mahala« de Sarajevo, d'autrefois présentaient, du point de vue urbaniste, social et économique, cinq parties distinctes: mosquée — centre spirituel, école primaire religieuse — centre éducatif, fontaine — source de la santé, boulangerie — aliments, et épicerie — boutique universelle. Pour l'administration turque il n'existait que les »mahala« en tant qu'unité urbaine principale, permettant de fixer l'habitat et les activités. C'est pourquoi toutes les »mahala« portaient des noms turcs officiels; le plus souvent c'était le nom du fondateur de la mosquée, tandis que les rues, auxquelles les autorités ne s'intéressaient pas portaient des noms purement slaves. L'influence de l'esprit et de la langue autochtones était très forte malgré la toujours présente domination de la culture orientale. C'est justement à cela que l'on doit le fait que chacune des »mahala« possédait, outre le nom officiel, un nom populaire qui n'était pas toujours identique au terme turc.

Pendant l'occupation turque, qui durait pendant cinq siècles, on a construit à Sarajevo, en tant que capitale de la Bosnie-Herzégovine et un des premiers centres économiques des Balkans, plus de cent »mahala«, dont les noms sont cités d'après le recensement de 1874—1875.

³⁸) Zakladnica u siđžilu sarajevskog suda (Gazi-Husrevbegova biblioteka), broj IX, str. 70.

Au cours du siècle passé les «mahala» de Sarajevo ont connu, comme toutes les «mahala» de l'empire turc, une certaine évolution due à la civilisation européenne et à certaines réformes propres à la Turquie de l'époque. Une des nouveautés était le numérotage des maisons, introduit pour la première fois en 1853; instauration d'un corps exécutif intermédiaire entre les «mahala» et les autorités officielles: c'était un fonctionnaire électif que l'on appelait «muhtar». Ce nouveau système a été introduit en 1878, époque où les «muhtar» avaient remplacé les imams des «mahala». Il est intéressant de mentionner que ce premier numérotage était fait suivant les nombres pairs ou impairs (les numéros étaient écrits sur une plaque de bois); il est encore plus intéressant de souligner que le poste de «muhtar», en tant qu'intermédiaire exécutif entre la «mahala» et les autorités, caractéristique avant tout de l'organisation orientale, s'est maintenu jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale.

La «mahala» d'Ali-pacha est une des plus typiques et des plus grandes de Sarajevo. Elle fut construite il y a plus de quatre cents ans dans une plaine. Son fondateur était le gouverneur de Bosnie beglerbey Hadim, connu également sous le nom de Gazi Ali-pacha, mort à Sarajevo en 1557. La veille de sa mort il a formulé le voeu, dans son testament, qu'une mosquée fût construite à ses frais près de son tombeau. Il en fut ainsi. Cette mosquée, qui se dresse même de nos jours, représente un chef-d'oeuvre de l'architecture orientale dans cette ville, mais c'est à la fois l'unique construction témoignant de l'existence de cette «mahala». Celle-ci présentait tous les éléments caractéristique d'une «mahala»: mosquée, école primaire religieuse, fontaine, boulangerie et épicerie. L'emplacement et la disposition de ces constructions étaient toujours les mêmes.

Cette «mahala» présente une importance particulière parce qu'elle était habitée par une population mixte: musulmans, orthodoxes et catholiques. D'après les données datant du siècle passé, car ce sont là les premières données sur la composition nationale, on peut y remarquer une évolution sociale très importante témoignant de la non-séparation suivant l'appartenance religieuse.

Au cours du siècle passé, ou plus précisément en 1867, la «mahala» d'Ali-pacha comptait 525 habitants groupés en 125 familles. Cette donnée est fournie par le recensement de la ville en 1867-68: c'est le premier recensement systématique fait dans cette ville (il est également utilisé pour la première fois dans cette étude). Cette étude comprend également la liste de tous les habitants de cette «mahala», ce qui est surtout intéressant parce qu'il y a là des données sur les dates de naissance, les mariages et les professions.

Tenant compte du nombre d'habitants de cette «mahala» d'un côté et du territoire relativement grand qu'elle occupait de l'autre, on peut conclure qu'il n'existait que la construction des maisons privées, le plus souvent à un étage, pour une famille, avec des jardins et des jardins potagers, ce qui représentait à cette époque la forme la plus parfaite de l'habitation. On peut en tirer également une autre conclusion: suivant les professions citées — différents métiers artisanaux — on remarque qu'il n'y a plus là de système féodal terrien et que ce quartier présentait déjà les caractéristiques d'une agglomération urbaine moderne. Ses habitants vivaient grâce à leurs activités dans la ville même, ce qui a frayé le chemin à la création de la couche bourgeoise de cette ville.

SIJAVUŠ-PASINA DAIRA U SARAJEVU

1. Uvodna razmatranja

U procesu migracionih i imigracionih kretanja na području Balkana u doba širenja turske dominacije na ovome području u 15. i 16. vijeku poseban značaj ima imigracija izvjesnih rodova sefardskih Jevreja, koji su poslije progonstva iz Španije (god. 1492) našli gostoprimstvo i novu domovinu u Turskoj carevini. To je bilo upravo u vrijeme kada se Turska carevina počela naglo uzdizati i kada su ortodoksnj principi vladavine sultana Fatiha i njegovih nasljednika, Sulejmana Veličanstvenog, favorizovali, istina, islamsku ideologiju i muslimane, ali i predstavljali, za ono vrijeme, začuđujuću toleranciju prema pripadnicima drugih konfesija, pa tako i prema Jevrejima. Na golgotnom putu iz Španije u novu domovinu nastanjivali su se, karakteristično je, u velikim privrednim centrima, kao što je Istanbul, Solun, Skopje, a odatle kasnije i dalje u Sarajevo, koje je već bilo izraslo u značajan ekonomski punkt. Nije važno faktografsko obilježavanje puta Jevreja u glavni grad Bosne, da li preko Italije i Dubrovnika, ili preko Skopja, iako ima dovoljno indicija prema kojim bi se moglo više govoriti o tome drugom putu, niti je to svrha ove studije, nego samo ističem konstataciju da je jevrejski živalj uhvatio u samom Sarajevu korijena već polovinom 16. vijeka, dakle, prije ravnih 400 godina i da je ostavio tragove tokom čitavog tog perioda u životu ovoga grada.

Značaj imigracije Jevreja u balkanske gradove, pa tako i u Sarajevo bio je u prvom redu u njihovom potencijalno privrednom, u ono vrijeme trgovačkom duhu, koji su prenijeli sa sobom još iz Španije, potom ga modificirali sa tipičnim levantizmom nove domovine i manifestovali u praktičnom smislu u svim gradovima u kojim su se nastanili. U to doba pa sve do kraja turske uprave u ovim krajevima Jevrej je bio sinonim za pojam trgovca i trgovanja. Njihovo učešće u privredi grada Sarajeva i, posebno, stare sarajevske čaršije je prilično veliko i, držim, da nije još dobro osvijetljeno. Iako su Turci ova- mo sa sobom donijeli već izgrađen agrarni, trgovački i esnafski sistem, ne može se zanemariti činjenica da su upravo Jevreji u dobroj mjeri bili oni koji su promovali tu privredu u smislu cirkulacije i recirkulacije ekonomskih dobara (gotovih proizvoda) na putu od proizvođača do potrošača i bili persona grata u prvim decenijama stvaranja funda-

menata gradske privrede, koja je proširivala potrošnju stanovništva grada i, ujedno, činila doprinos u vidu poreza i samoj državnoj zajednici. To nam jasno ilustruju veze sarajevskih jevrejskih trgovaca sa onovremenim centrima Balkana, pa i sa Dubrovnikom, Splitom i Trstom, o čemu ima dovoljno istorijske građe i podataka.

Drugi značaj dolaska i samoga života Jevreja u Sarajevu, kao i u ostalim mjestima, manifestuje se u čisto sociološko-kulturnom smislu, u vidu udaranja prvih temeljnih osnovica građanskog staleža, koji se, inače, u našim mjestima vrlo kasno razvija. Glavna osobina u životu Jevreja u našoj sredini jeste to da su se držali isključivo gradskih naselja. Drugo, pauperizovani i proletarizovani samim progonoštvom iz prijašnje domovine, u novim mjestima, pa tako i u Sarajevu, bave se trgovinom, saraflukom i, manjim dijelom, zanatstvom, kao isključivim granama privrede, i u tome nalaze sredstva za život i radnu reprodukciju, koja će poslije prerasti u kapitalistički oblik malih okvira. To je sušta suprotnost domaćem gradskom autohtonom elementu, koji se nikada nije mogao predati, u cjelini i u načelu, samo gradskim privrednim i drugim djelatnostima, nego je i uz osnovno privredivaње u gradu u velikom broju imao i obrađivao i poljodjeljsko imanje izvan grada, koje mu je činilo dopunu, a negdje i osnovicu prihoda. Ima dovoljno primjera iz kojih se vidi da je sarajevsko stanovništvo, izuzimajući u načelu Jevreje, još prije stotinu godina u samome gradu i u svojim kućama držalo krave pa i čobane. Po tome je sve do u prošli vijek taj domaći elemenat bio još uvijek poluagrarnog karaktera i daleko od toga da poprimi u svom životu obilježja čistog građanskog staleža, Jevrej se, u pravilu, nije bavio poljodjelstvom, a niti radom u javnim službama. Domen njegove djelatnosti je gradska privreda, u prvom redu trgovina, kojoj je sav odan, a od koje i živi.¹ A upravo u toj djelatnosti, paralelno s drugim domaćim trgovcima, Jevreji su bili u neku ruku i kultur-tregeri, obogaćujući život gradskog stanovništva produktima i novinama zanatske industrije dalekih zemalja, koje ovaj grad i pokrajina nisu imali, a koji su činili važan faktor u izgradnji ličnog standarda i višeg oblika života, kao što su skupocjeni tepisi s Orijenta, zatim staklo, porculan i ogledala iz Venecije i dr. Između ostalog, u samome Sarajevu, vidjećemo kasnije detaljno, u manifestaciji spontanih manira građanskog staleža kod Jevreja se sretati važna pojava, karakteristična baš za građanski stalež — kolektivni način stanovanja u zasebnoj stambenoj jedinici još u 16. vijeku. Što nije došlo ranije do jačeg stvaranja i afirmacije građanskog staleža među pripadnicima drugih konfesija i uopšte i u ovim

¹) U pristupačnim domaćim izvorima imamo dva primjera prema kojim se sarajevski Jevreji javljaju u 18. vijeku kao vlasnici čifluka u okolini grada. Osim što je to toliko rijetka pojava, da se može smatrati usamljenom i specifičnom, stoji i činjenica da se ovdje radi samo o posjedovanju, a ne i izravnom obrađivanju zemlje, koje bi kazivalo da su se Jevreji ovdje bavili i poljodjelstvom kao zanimanjem. U drugom jednom izvoru, u kefilemu sarajevskih mehاندžija od 22. marta 1786. godine, koja je ujedno i popis svih krčmi i krčmara u ondašnjem Sarajevu, navode se po imenu i tri Jevreja kao krčmari (mehاندžije) u Bejtul-Jehudu, što će reći u sastavu same nastambe koju obrađujemo. *Sidžil sarajevskog suda* broj 25, strana 207, u Gazl-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

krajevima gdje su Jevreji bili njegovi potencijalni nosioci, uzrokom su, prije svega, opšti uslovi istorijskog razvoja, usljed čega ni u drugim zemljama proces nije išao rapidno, a zatim u zatvaranju u etničke, porodično-patrijarhalne i religiozne okvire svoje čisto jevrejske sredine.

Davno je umuknula Salamunova lira i Davidova harfa jevrejskog kraljevstva. Davno su Jevreji krenuli na put u nove domovine, dok rodovi nisu stigli i u Sarajevo. U tim novim domovinama, pa tako i u Bosni, domaće društvene norme utječu malo pomalo na život Jevreja doseljenika, i njihova nacionalna individualnost počinje gubiti svoju izvornu boju. Na Pirinejskom poluostrvu u jevrejskom domu ovladao je, pored španjolskog jezika, i bučni dah španjolskog života, koji je dao i čuvene španjolske romanse, a na Balkanu i u Sarajevu sefardski Jevreji su se sjajno adaptirali novim uslovima života i dali primjere vanredne sposobnosti aklimatizovanja. Poprimili su jezik nove domovine, i turski i srpskohrvatski, a tako isto i nove, domaće običaje, koji su im, uz jezik, omogućili poslovnu preduzimljivost poslovičnog stepena. Njihova se nacionalnost gubila i asimilovala sa narodima sa kojim su živjeli, iako je u njihovu životu bilo uvijek dovoljno elemenata koji su im davali obilježja barem samostalne etničke skupine u svakoj zemlji. Nasuprot tome, religiozna zajednica ostala im je, barem u našim zemljama, uvijek gotovo izvorna i kompaktna (izuzimajući, npr. jednog Mošu Havijo iz Sarajeva, koji je prešao na islam i poslije kao derviš pod imenom Ahmed vršio službu na pašinom dvoru u Travniku oko 1818), iako su gospodari nove domovine vrlo primamljivim uslovima dobivali širok broj sljedbenika gospodareve vjere islama. Turski i srpskohrvatski jezik u dućanu, španjolski u domu, a hebrejski u molitvi i hramu uspjeli su da sačuvaju jedinstvo vjerske zajednice. Na drugoj strani, upravo ta religiozna i porodična zatvorenost stvarala je među sunarodnjacima uslijed površnog promatranja kadikad i famu o jevrejstvu kao posebnom elementu, famu koja je našla odraza čak u narodnom vjerovanju i domaćoj narodnoj književnosti.

Upravo to jedinstvo jevrejske vjerske zajednice i egzaltacija pređašnje, španjolske domovine, koja je zaista učinila temeljit duhovni preobražaj Izraelovih potomaka, manifestovala se u Sarajevu u tri mnogostruko važna i vrijedna vida. U prvom redu riječ je o pojavi čuvenog rukopisnog religioznog ilustriranog zbornika *Hagadah*, koji je nepoznati jevrejski umjetnik radio na tlu Španije u srednjem vijeku i pronio time slavu i sebi i jevrejskoj religioznoj kulturi širom svijeta. Samo zapanjujuća snaga konfesije i strast za knjigom neke nepoznate jevrejske porodice bila je uzrokom da se ova knjiga ponese iz Španije, kada su se i djeca ostavljala, i da pređe dug put i stigne do u samo Sarajevo, gdje se u jednoj porodici čuvala sve do kraja prošlog vijeka. I baš Sarajevo, pored tolikih još i većih centara jevrejskih kolonija na Balkanu i bližem Istoku, imalo je priliku da u svojim njeđrima otkrije svijetu djelo jedinstvene slikarske vrijednosti.

Druga kulturna baština španjolskih Jevreja u Sarajevu, koju su oni donijeli takođe iz Španije, jevu španjolske romanse, koje su, inače, i danas po svojim sugestivnim sadržajnim i melodijskim emocijama jednako velike i primljene svuda u svijetu. Vrijednost tih sarajevskih tekstova i melodija je u njihovoj izvornosti i starosti, koja je namirila

ovdje preko 500 godina. Upravo se diviti onom istom religioznom i zatvorenom jevrejskom domu što je mogao u grčevitoj borbi sa životom u drugim jezičnim sredinama sačuvati to blago čitavu polovinu milenija prenoseći ga kao amanet s koljena na koljeno.

Treće, što nam je u Sarajevu ostavila tradicija vjerske jevrejske zajednice, jeste njihova materijalna kultura u gradu, pri čemu prioritetno mislim na jevrejske nastambe, njihov hram i samo staro groblje na Borku, kao izražavanje tih istih osjećanja i težnji jevrejske vjerske zajednice i etničke individualnosti govorom materijala i arhitekture.

O sarajevskoj Hagadi svijet je dovoljno upoznat u više radova i odličnih studija na nekoliko jezika. O divnim španjolskim romansama sarajevskih Jevreja manje se zna u kulturnom svijetu. Nešto je od toga sabrano i objavljeno, a i pisano je o tome, ali je danas sasvim zakašnjela svaka akcija za njihovo sabiranje.

U ovoj studiji razmatram prvu i najveću jevrejsku nastambu u Sarajevu kao dio upravo one treće kulturne tekovine sarajevskih Jevreja. Ta stara sarajevska nastamba, nekada poznata pod imenom *Sijavuš-pašina daira*, u narodu zvana *Cifuthana* ili *Velika avlija*, a među samim Jevrejima *Kortil* ili *Kortilsko*, je prva organizirana stambena zajednica uopšte na Balkanu, ali je davno potpuno propala i više joj se na terenu gotovo ni za trag ne zna. O sarajevskim Jevrejima je općenito nešto kod nas pisano, pri čemu u prvom redu ističem rad sarajevskog historičara Vladislava Skarića pod naslovom *Is prošlosti sarajevski Jevreja* iz godine 1924.² O samoj nastambi, pak, koja je bila osnova kasnijem životu Jevreja u ovom gradu, pisano je tu i tamo samo usputno i sa uopštenošću, koja ne omogućava da se stekne prava slika stanja.³ Ova razmatranja vršim samostalnim i novim putem, putem vlastitih opažanja na osnovi novih izvora, turskih arhivskih dokumenata i svjedočanstva savremenika, uzimajući pri tome oprezno u pomoć i podatke iz dosada objavljene oskudne citirane literature o ovoj tematici.

2. Istorijski hod nastambe

Ako je tačna dosadašnja teza da se Jevreji javljaju u Sarajevu polovinom 16. vijeka, što ne možemo dokumentovano ni pobijati ni dokazivati, ali možemo s velikom vjerovatnošću uzeti da je tako, onda prve porodice Jevreja koji su došli u Sarajevo nisu bili oni izravni

²) Spomenica La Benevolencia, Beograd 1924.

³) Najvažnije djelo, koje je do danas izašlo o Jevrejima u Sarajevu, a u kojem se govori i o Sijavuš-pašinoj dairi je *Die Sefardim in Bosnien* od nadrabinera dr Morica Levija, Sarajevo 1911. Navodim ovdje i nekoliko drugih radova iz područja tematike: N. Noir: *Etwas über die Spanolen Bosniens*, *Bosnische Post* (Sarajevo), VIII/1891, str. 40. — Stevo Dmitrović: *Jevreji u starom Sarajevu*, *Jugoslavenski list*, VII/1924, br. 56 (6. III), str. 9—10. — Milan Karanović: *Jevreji u Sarajevu. O doseljenju i životu u Sarajevu*, *Politika*, XXVII/1930, br. 8029 (13. IX), str. 6. — *Život i osobine Jevreja u Sarajevu*, *Jevrejski glas* (Sarajevo), IV/1931, br. 33 (14. VIII), str. 3. — Rudolf Zaplata: *Prilog istoriji sarajevskih Jevreja*, *Jugoslavenski list*, XX/1937, br. 239. — Derviš H. Korkut: *Sarajevski Jevreji 1841*, *Jevrejski glas*, I/1928, br. 12, 13, 27, 43; god. II/1929, br. 1, 17—18, i 21, te radovi u nedavno izašloj Spomenici o 400-godišnjici dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966.

prognanici iz Španije, nego njihova prva, mlađa generacija, čije su članove u najvjerovatnijem slučaju majke iznijele u naramcima ili vodile za ručicu, jer ih je dijelilo preko polovine stoljeća od dana progona sa Apenina. Već sama ta činjenica implicira zaključak, koji je za naša daljna razmatranja važan, da dolazak u Sarajevo nije više imao izbjeglički status, nego karakter unaprijed smišljenog i pripremljenog plana. Znači nisu išli kako-tako, nego su unaprijed pripremili uslove u novom gradu, koji je bio u to vrijeme privlačan ekonomski centar, a u prvom redu riješili pitanje barem prvih dana stanovanja. S obzirom na onovremenu kulturu stanovanja, koja nije poznavala kolektivno stanovanje u najamnim zgradama, nego se manifestovala u gradnji i korištenju jednoporodičnih stambenih zgrada, smještaj putnika koji su dolazili i prolazili, te samaca i oca sa porodicama, rješavao se u hanovima i karavan-sarajima. Prema tome i prvi doseljenici Jevreji u Sarajevo našli su najprije sklonište u nekom hanu ili karavan-saraju, osim ako prodorni poslovni duh pojedinaca nije unaprijed pripremio i kupio kuće i stanove u gradu u koje su se doseljenici izravno uselili. Bilo kako bilo, već uskoro, pod 1565, prema jednoj izvornoj zabilješci,⁸ nalazimo Jevreje gdje stanuju u ovome gradu u čistoj stambenoj četvrti, u Mahali Saprakči Hadži-Mahmuda, koja je u narodu bila poznatija pod imenom *Utomjenica* i koja je zauzimala srednji dio današnje ulice Remzije Omanovića. Bila je to, inače, muslimanska mahala. Jevrejska porodica iz navedene 1565. godine mogla je tu stanovati i u kojoj kući koja je u tom slučaju sigurno kupljena u tu svrhu, ali i u kojem hanu, što je manje vjerovatno, jer ta mahala nije graničila sa čaršijom u kojoj su hanovi građeni na njenim obodima.

Poznato pravilo feudalnog društva u svim gradovima Islamskog Orijenta, pa tako i u Sarajevu, o diferencijaciji stambenih gradskih površina po konfesijama, pri čemu su nemuslimani imali zonu oko same čaršije, gledajući onaj primjer jevrejske nastambe iz 1565. godine, kao da nije ovdje bilo dosljedno provedeno polovinom 16. vijeka. A to već samo po sebi upućuje na zaključak da se u navedenom slučaju radi o još svježoj nastambi i svježim doseljenicima, koji se ovdje nisu ni sami organizovali, niti ih je još bio pritisnuo običaj da se grupišu i separišu kao drugi sugrađani nemuslimani, pravoslavni i katolici. No, tadašnji društveni zakoni grupacije stanovanja po konfesijama ipak su uskoro pobijedili u pitanju stambenog prostora nove konfesije koju do tada Sarajevo nije poznavalo. Već prvih godina devetog decenija toga istoga vijeka nalazimo ih zaista grupisane uz samu čaršiju, i to u zasebnoj novoj i kolektivnoj nastambi, pravljenoj posebno za ovu svrhu. To je tzv. Sijavuš-pašina daira, koju ovdje i razmatramo. Novi građani daju mehanički priraštaj stanovništva grada, ali takođe mehaničko rješavanje i stambene grupacije i samih stambenih prostora, za razliku od drugih konfesija, čiji su se članovi sukcesivno doseljavali u grad i u njemu postepeno izgrađivali svoje stambene jedinice.

Ta prva kolektivna nastamba Jevreja u Sarajevu bila je zasebna zgrada većih dimenzija, tip karavan-saraja odnosno većeg hana, Saraja-

⁸) Podatak iz sudske sarajevskog suda iz navedene godine, koji je objavio Vladislav Skarić u djelu *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 64.

đena je u neposrednoj blizini stare čaršije, na njenoj zapadnoj strani, na prostoru koji graniči sa sjevera ulicom Gornjom Cemalušom (Titova), s juga Ferhadijom (Vase Miskina), sa istoka Imaretskom čaršijom (Gazi-Husrevbegova ulica), a sa zapada, po prilici, onom malom čiknom iz Titove ulice.

Na tome istom prostoru nekako u isto vrijeme nastala je još jedna značajna jevrejska građevina, hram, koji je u kasnijim vijekovima nekoliko puta stradavao i obnavljao se i, za razliku od same nastambe, održao se do danas predstavljajući zanimljiv i vrijedan istorijski arhitektonski spomenik.

Sve do kraja 18. vijeka ova prva kolektivna nastamba Jevreja u Sarajevu označavana je u administraciji pod nazivom *Sijavuš-pašin Veliki han* ili, kraće samo *Veliki han*, te rjeđe *Bejtul-Jehud* (Jevrejska kuća), a poslije se službeno zove *Sijavuš-pašina džira*. Taj posljednji naziv zatekao je i gruntovni popis zemljišta 1886. godine, te se do danas održao u gruntovnim knjigama kao zasebna katastarska mahala za kompleks parcela na kojim je bila i sama ta građevina, koja je, inače, još prije toga propala. Značajno je, međutim, istaknuti činjenicu da se sam narodni naziv ove mahale pod imenom *Velika anija* do danas očuvao na samom terenu, jer se tako i danas nepromijenjeno zove saobraćajnica, odnosno ulica koja upravo preko nekadašnje nastambe vodi i spaja Titovu ulicu sa Ulicom Vase Miskina. Prema tome, naziv ove današnje ulice ima neposrednu uzročnu vezu i predstavlja osobitu kulturno-istorijsku vrijednost koju kao takvu treba i čuvati.

Ova nastamba nastala je i ostala kao porodična zaklada — vakuf (fidei comis) rumelijskog beglerbega i kasnijeg velikog vezira Sijavuš-paše, po kojem je i prozvana. Za toga Sijavuš-pašu turska vrela navode da je porijeklom Hrvat, znači, čovjek iz naših krajeva, ali se ne zna da je ikada službovao baš u Bosni ili u okolnim oblastima. Umro je u Carigradu 1601—2. godine.⁵ Ostavio je zadužbine u građevnim objektima, od kojih je glavna u Istanbulu (džamija), a jedna od njih je, evo, i ova jevrejska nastamba u Sarajevu.

Kako je nastala ova Sijavuš-pašina zadužbina u Sarajevu, i to baš kao jevrejska nastamba, govori nam jedan turski dokumenat iz siđžila sarajevskog suda u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, čiji faksimil ovdje donosim. Sadržaj toga dokumenta odnosi se isključivo baš na pitanje koje razmatramo i glasj ovako:

«Godine 989 (1581) Sijavuš-paša, bivši rumelijski beglerbeg, bio je u nekim važnim poslovima u Sarajevu. U to su vrijeme Jevreji u Sarajevu živjeli u nekoliko mahala, a, uistinu, taj millet bio je prijav (ehli mulevves salibleri) i nedisciplinovan (ademî tekavyud), pa je više puta izbijao požar među njima. Zbog toga su ugledni ljudi (ajani) zamolili rečenog pašu da učini uslugu i da Jevreje preseli i udalji iz muslimanskih mahala. Na to je paša, stojeći na stanovištu pomaganja muslimana, a istodobno vodeći računa i o tome da ne razbije srca spomenutog milleta, poslije obavljenog dogovora dao da se za sarajevske Jevreje sagradi jedan poseban veliki han, koji je zavještao kao vakuf vezan za svoje potomstvo. Istodobno je dao dozvolu za gradnju sinagoge.»

⁵) Podaci prema poznatom biografskom djelu *Kamusul-Alam od Sem-sudina Samije, Istanbul, str. 2717.*

Tu zabilješku našao sam u jednom sidžihu sarajevskog suda, mlađem 150 godina od vremena na koje se odnosi.⁵ Svejedno što se ovdje radi samo o zabilješci, a ne o diplomatskom aktu sa svim službenim atributima i uza sve to što ne postoji vremenska istodobnost između ove zabilješke i same akcije na gradnji nastambe, nemamo nikakvog ni formalnog ni suštinskog razloga ne vjerovati ovoj zabilješci koja je danas za nas istorijski dokumenat, a koju je sarajevski kadija ili, pak, sudski pisar unio u zbornik sudskih isprava na temelju direktno viđenih starijih dokumenata, ili pak, na osnovi žive i provjerene tradicije, koja u nedostatku pisanih dokumenata vrijedi kao izvor. Jedno je ovdje sasvim prihvatljivo: naznačena godina, koja se uklapa u vrijeme života i rada Sijavuš-paše i činjenica o isključivom stanovanju Jevreja u ovome hamu, koji se inače u drugim izvorima doista naziva *Veliki ham*. Ipak jedno nije tačno: Sijavuš-paša nije mogao dati dozvolu za gradnju sinagoge kao nemuslimanske bogomolje, jer je to prelazilo njegove kompetencije, odnosno bilo u pravnom domenu samo sultana.

Činjenica da se u navedenom izvoru govori o tadašnjim sarajevskim Jevrejima kao »prijavom« i »nedisciplinovanom« elementu upućuje na to da se ovdje radi, bez obzira na vrijeme, o samoj sirotinji (sloj niskog standarda), koja je, vjerovatno, provodila spavajući dobar dio dana da bi prespavala i večeru, a koje je bilo uvijek i među samim Jevrejima. Na to upućuje i druga činjenica, a to je do danas sačuvano sjećanje među našim sarajevskim Jevrejima da je sama Sijavuš-pašina daira bila uvijek nastamba baš same jevrejske sirotinje. A to je sasvim i logično. Imućnije porodice imale su i mogućnosti i, prema tome, mnogo veći standard, pa su i stanovale u zasebnim kućama u drugom dijelu grada, izvan kolektivne nastambe, i bile su, bar u starije doba, vrlo rijetke.

Na žalost, nije ni pristupačna ni poznata zakladna povelja Sijavuš-pašina vakufa iz koje bi dobili i detaljnije podatke o ovome pitanju, a vjerovatno je da se ona nalazi sačuvana, kao i mnoge druge, u državnim arhivima u Istanbulu, i bilo bi od velike koristi pronaći ovaj sigurno zanimljiv dokumenat.

Nastamba je izgrađena i data u korištenje u navedenu namjenu, te je postala prvi primjer kolektivnog načina stanovanja u Bosni i Hercegovini. Imala je čak i svoju unutrašnju i vjersku organizaciju, na čijem je čelu bila jevrejska vjeroispovijedna opština, koja se u izvorima naziva, kako ćemo kasnije vidjeti, pod imenom *dšemat*. Imala je i svoje predstavnike prema vani, u prvom redu prema organima vlasti, kad se rješavalo pitanje nastambe kao cjeline, ili pitanje imovinsko-pravnih odnosa njenih stanovnika.

Godine su prolazile i nove dolazile, a sa tim novim pridolazile su i nove prilike i neprilike za ovu nastambu. Prvi savremeni izvor i vijest o ovoj nastambi imamo oko pedesetak godina nakon njezine gradnje, upravo iz godine 1628. Tada je, naime, kroz Sarajevo prošao Splićanin Athanasio Georgiceo, koji je lično vidio i tu specifičnu nastambu,

⁵) Sidžil sarajevskog suda br. 4 iz god. 1728—29, str. 85, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Tim dokumentom koristio se dr M. Levi u navedenom svom radu, a po tome njegovom djelu i drugi pisci, ali do sada niko nije dao iscrpan i pravi sadržaj dokumenata.

pa je u svojim putnim bilješkama zapisao da za Jevreje u Sarajevu postoji jedna velika kuća, dvor, saraj, opasana visokim zidom («Ha un Serraglio d' Hebrei, cinto d' altissime mura»).

Tridesetak godina poslije toga, upravo godine 1659, ovuda je prošao i turski putopisac Evlija Čelebija, koji bilježi da Jevreji u Sarajevu onoga vremena imaju dvije mahale,⁷ od kojih se pod jednom, bez sumnje, krije sama Sijavuš-pašina daira. Taj Evlijin navod predstavlja i vrlo značajan dokument, jer nam kazuje da su se Jevreji u Sarajevu već u to doba toliko namnožili da su prerasli prostor nastambe i formirali potpuno novu nastambu u drugoj mahali. Evlija Čelebija ističe pri tom i jedan drugi, za nas važan podatak, da u Sarajevu ima jedan jevrejski hram, a to predstavlja hronološki prvi i najstariji do sada poznati izvor o postojanju javrejske sinagoge kao zasebne arhitekture u Sarajevu.

Dio Jevreja i dalje stanuje u ovoj nastambi i kolektivno plaća zakupninu ili kiriju, godišnje po 150 groša, muteveliji (upravniku) Sijavuš-pašina vakufa u Istanbulu i istodobno radi svoj posao u čaršiji, koji se lijepo razvijao. Tako je to bilo krajem 17. vijeka. Bila su to zlatna vremena prema onome što tek dolazi, iako suvremeni hroničari bilježe u Bosni i Sarajevu toga doba glad i nestašicu širokih razmjera.

Hanibal ad portas! — dočekalo je i Sarajevo usred tih nedaća i u sami smiraj 17. vijeka. U ovom, sarajevskom, slučaju Hanibal je bio i kanibalizam sproveo dosljedno po njemačkoj pedantnosti habzburški generalisimus princ Eugenij Savojski, koji je munjevitom brzinom i nenadno prodro sa četama dolinom Bosne, te 23. i 24. oktobra 1697. godine najprije opijačkao, a onda zapalio grad i pretvorio ga u doslovnom smislu u zgariste. Lično vojskovođa Eugenij Savojski bilježi u svom dnevniku da je predvečer toga dana, tj. 23. oktobra, počeo grad goriti, a naročito Tašlihan,⁸ prostrani kameni han Gazi-Husrevbegova vakufa, koji se nalazio u neposrednoj blizini, po čemu možemo zaključiti i o opasnosti koja je prijetila samoj jevrejskoj nastambi već u prvim satima haranja ognja. Pored stotina i stotina kuća koje su bile ionako građene od lako zapaljivog materijala, tada je stradalo preko stotinu samih džamija, mnoštvo drugih javnih objekata, potom, zasebno, čitava čaršija sa svim svojim tadašnjim bogatstvom. Stradala je i jevrejska nastamba, Sijavuš-pašin Veliki han, a istu sudbinu doživjela je i sama sinagoga kraj nje. Nastamba je izgorjela tako potpuno da, osim kamenih zidina, ama baš ništa nije od nje ostalo, što je i razumljivo s obzirom na konzistenciju upotrijebljenog građevinskog materijala.

Bila je to katastrofa neviđenih razmjera. Uništene su i zgrade i ono najnužnije u tim zgradama, a na hiljade Sarajlija i Sarajki odvedeni u ropstvo, iz kojeg se nikad nisu vratili. Izvučena pouka iz te nenadane katastrofe bila je izgradnja bedema oko naselja na Vratniku

⁷) M. V. Batinić: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine Jug. akademije*, knjiga XVII, Zagreb 1885, str. 126.

⁸) Hazim Šabanović: Putopis Evlije Čelebije, I. Sarajevo, 1934, str. 117.

⁹) Tagebuch des Prinzen Eugen von Savoyen über den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697. Mitgeteilt von Hauptmann Zitterhoffer. — Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, dritte Folge, VIII Band, Wien, 1914. — Dr Josip Matasović: Princ Eugenij Savojski u Sarajevu 1679, *Narodna starina*, sv. 14, Zagreb 1929, str. 96—106.

koji je stajao velikih troškova, a tek jednom, i to samo časovito, poslužio svojoj svrhi god. 1878. prilikom nove okupacije grada. Rane su teško sačeljivane. Ljudi se vrlo sporo u novim prilikama snalazili. Nevjerovatno je, ali istinito da se Jevreji tek četiri godine kasnije vraćaju na zgrašte hana konsolidujući snage za obnovu krova. Što su došli ponovo tu, bilo je nekoliko razloga: tu je njihova stambena zajednica i blizina poslovnog centra, a tu je, neposredno uz nastambu, i sam hram. Bilo je, dakle, racionalnije obnavljati popaljeno na povoljnom mjestu, nego li graditi nastambu iznova, zajedno sa hramom, na novom prostoru kojeg više u blizini čaršije nije ni bilo. Dakako da su pri tome imala vidnog uticaja i sama pravila o separisanju stambenih površina grada po konfesijama. Dotada Jevreji nisu imali sredstava za bilo kakvu gradnju, a nije ih imao ni centralni Sijavuš-pašin vakuf u Istanbulu. Inicijativu za obnovu nastambe dali su sami Jevreji, prijašnji stanari hana, i problem se riješio na zadovoljavajući način i za vakuf i za sarajevske Jevreje. Nagodba se rješavala i riješila u samom Istanbulu. Ispred sarajevskih Jevreja bio je opunomoćen za rješavanja pitanja obnove hana *Isak, sin Montisov*, a zastupao je slijedeća lica koja su, sasvim je jasno, bivši i budući korisnici hana i glavari porodica:

- Moše, sin Avramov,
- Salamun, sin drugog Moše,
- Avram, sin Moše,
- Moše, sin Benjaminov,
- Sadik, sin Jasafov,
- Danijal, sin Isakov,
- Jasaf, sin Isakov,
- Jasaf, sin Davidov,
- David, sin Mošin,
- Erzija, sin Isakov,
- Avram, sin Jasafov,
- Moše, sin Avramov,
- Avram, sin Jakobov,
- Simon, sin Isaijev,
- Avram, sin Isaka Atijasa,
- Moše, sin Jakin,
- Isak, sin Mošin.

Ukupno 18 glavara i isto toliko porodica, svaka porodica prosječno po pet članova, ukupno 90 građana grada Sarajeva čekalo je na gradnju i useljenje u obnovljenu nastambu. Rješenje sadrži temesuk što ga je kao rezultat tih pregovora o obnovi hana izdao Jevrejima mutevelija Sijavuš-pašina vakufa Mehmedbeg, sin Muslibegov, u Istanbulu.¹⁹ U tome dokumentu navodi se ovo:

Veliki han u Sarajevu, čija je lokacija poznata u narodu, a koji je vlasništvo evladijet vakufa bivšeg velikog vezira Sijavuš-paše i čija je godišnja zakupnina iznosila 150 groša, u prošlom zauzeću grada od strane nevjernika potpuno je propao, zidovi mu pali i stanovanje onemogućeno. Sam vakuf nema odakle dati pomoć da se izvrši obnova hana. U takvoj situaciji jevrejski opunomoćenik Isak, sin Montisov, ispred

¹⁹) Tekst dokumenta priopšten u sidižu sarajevskog suša br. 60, str. 38, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

(navedenih) Jevreja nudi ovakvu nagodbu: da se zakupnina smanji za 80 groša, tj. da redovna zakupnina — idžarei muadžela — bude 70 groša godišnje, a da sami korisnici izvrše obnovu zgrade kakva je bila i da je i dalje održavaju o svome trošku i na račun preostale zakupnine od 80 groša, koja se ovim daje unaprijed fiksno i jednom zauvijek — idžarei muadžela. Mutevelija je utvrdio da je ova solucija za vakuf korisna, pa je u to ime i potpisao temesuk — pismenu obveznicu, s tim, da obaveza nove zakupnine dospijeva novom godinom 1115, koja pada na 17. maja 1703. godine.

Ugovor je zaključen u Istanbulu u zadnjoj dekadi ševala 1113, tj. između 19. i 29. marta 1702. godine. Čini se da nije bilo vjere u pravno djelovanje ugovora između mutevelije Sijavuš-pašina vakufa i sarajevskih Jevreja, ili su stupanje na snagu ugovora osporavali propisi vakufskog prava sve dotle dok se taj ugovor ne legalizuje na samome sudu, u čiju jurisdikciju spada glavnina vakufa. Bilo kako bilo, samo iste dvije stranke ugovornice pojavile su se uskoro i pred sudom u Istanbulu, pred kadijom Šejh-Mehmedom, sinom Ibrahimovim, i taj kadija im je početkom zilkadeta 1113, tj. između 30. marta i 9. aprila 1702. izdao hudžet sa istim sadržajem koji je dat u predašnjem ugovoru — temesuku. U hudžetu se, za razliku od ugovora, ističe i to da od spomenutoga hana, izuzimajući zidove, nije ni trag ostao.¹⁾

Jevreji su na osnovu spomenutih dokumenata izvršili obnovu hana i počeli se njime koristiti. Nema razloga sumnji da je bilo izmjene u veličini i konstrukciji, barem u većem obimu, jer je ugovorom i hudžetom obostrano određeno da se objekat obnovi onako kakav je prije bio. Takvo je stanje bilo barem što se tiče te prve obnove, što nam potvrđuju i dokumenti.

Dvadesetak godina poslije te prve obnove hana nastao je jedan spor oko zakupnine, koji je rješavao kadija u Travniku, Ibrahim, 4. džum. I, 1133, odnosno 3. marta 1721. godine. Tužilac je bio mutevelija Sijavuš-pašina vakufa, onaj isti Mehmedbeg, sin Muslibegov, koji je prije 20 godina Jevrejima dao hudžet za obnovu hana, ali se on nije lično pojavio na sudu, jer je stanovao u Istanbulu, nego ga je zastupao neki Hadži Sulejman-efendija, divan-efendija na dvoru tadašnjeg travničkog vezira Osman-paše. Tužena stranka bili su Jevreji u spomenutom hanu, i to:

- Čolak, sin Jasafov,
- Isak, sin Izraelov,
- Isak, sin Avramov,
- Jako, sin Avramov,
- Isak, sin drugog Avrama,
- Pandoš, sin Elijin,
- Sala(mun), sin Avramov,
- Simo(n), sin Jasafov,
- Hajdar, sin Arslanov,
- Baron, sin Jahijev

i drugi, koji se poimenice ne navode, ali ni oni nisu lično prisustvovali raspravi, nego ih je zastupao Avram, sin Salamanov, za kojeg, međutim,

¹⁾ Hudžet na istome mjestu i na istoj strani.

ne smijemo decidirano reći da je jedan od stanara daire. Sadržaj sudskog dokumenta, koji sadrži tužbu i rješenje spora, konfuzan je, čemu, vjerovatno, treba tražiti razlog u greški onog ko je zavodio dokumenat u sidišil, pri čemu je mogao ispustiti dio teksta. Prema onom što tu stoji, tužilac je iznio sadržaj ona dva ranija dokumenta — temesuka i hudžeta — koje sam naveo, a potom istakao da su Jevreji uzurpirali dućane s vanjske strane hana s obje strane kapije, koji, međutim, navodi se u tužbi, nisu u njihovoj zakupnini, te zatražio da se to ispita i donese pravična odluka. U svome odgovoru tužena stranka potvrđuje radnju iz ranije navedenih dokumenata. Ističe da su Jevreji do danas utrošili 5000 groša za gradnju i održavanje hana. Poziva se, dalje, na fetvu, koju drži u rukama, i pokazuje je sudu, a prema kojoj mutevelija nema pravo tražiti staru zakupninu od 150 groša pošto su Jevreji — po ugovoru — svojim sredstvima obnovili objekat i plaćali sniženu zakupninu od 70 groša. Sud je donio odluku u smislu te fetve i odbio zahtjev tužioca.¹²

Nije prošlo ni pola vijeka od obnove Daire poslije požara iz 1697. godine, a nastambu zadese novi požar, ovaj put izazvan od samih stanara, korisnika objekta. Bilo je to godine 1748. (1161). Sarajevski istoričar Salih-efendija Hadžihusejnović — Muvekit navodi da se požar pojavio upravo u samoj Dairi i da je bio velikih razmjera.¹³ Taj isti požar registrovao je u svojoj hronici i savremeni sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija, navodeći i dan požara: 2. januar 1748. godine.¹⁴ Tom prilikom ban je izgorio do temelja, pa je opet obnovljen na prijašnji način i sredstvima stanara Jevreja. To saznajemo iz mlađih arhivalnih izvora, jednog hudžeta i jednog ifama sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine (oba dokumenta imaju isti datum) kojim se rješava pitanje zakupnine nastambe.¹⁵

Sedam godina kasnije ista nedaća, isti rezultat: 7. oktobra 1755. ponovo požar u objektu, koji nam je registrovao isti hroničar i ponovo stradanje objekata u potpunosti, što nam takođe potvrđuju oni mlađi arhivski izvori. I prilikom tih požara stanari su se rasipali po drugim objektima, a poslije obnove ponovo se vraćali u svoju nastambu, barem u najvećem broju.

Još je dva puta ovaj isti objekat gorio: 1787. i 1879. godine. U požaru 1787. godine, koji ponovo registruje Bašeskija, uz Dairu je gorio i stradao i susjedni jevrejski hram, a to znači da je požar bio katastrofalnijih razmjera. Prema svjedočanstvu Bašeskije, koji se zadržava na tom požaru, vatra se pojavila četiri sata po zalasku sunca u kući neko-

¹²) Izjava u sidišilu sarajevskog suda br. 60, str. 37. Sporu i navedenoj odluci suda u Travniku prisustvovali su kao svjedoci i ubilježeni na kraju dokumenta 15 građana muslimana, među kojim su bili i ovi: kadijaki zamjenik (naib) Osman-Celebija, izvornički imam Jahja-efendija i travnički muderis Ebu Bekir-efendija. Vrijedan je zapis ovoga posljednjeg svjedoka, muderisa Ebu Bekir-efendije po tome što ovdje po prvi put saznajemo za jednog od prvih muderisa u Travniku koji je predavao nedvojbeno u тамошњој Elči Hadži Ibrahim-pašinoj medresi, osnovanoj 1706. godine.

¹³) Muvekit, Tarihi dijari Bosna (manuskript u Orijentalnom institutu u Sarajevu), sv. II, sub anno 1161.

¹⁴) Riza Muderizović: Kronika Mula Mustafe Bašeskije, *Glasnik Zem. muzeja*, god. 1918, str. 82.

¹⁵) Sidišil br. 29, str. 128. i 129 u Gazi-Husevbegovoj biblioteci.

ga bogataša Jude, kraj samoga jevrejskog hrama, što znači da je centar požara i ovoga puta bio u samoj nastambi. Plamen je postepeno rastao i stišao se jedva nakon svanuća.¹⁶

Požar iz 1879. godine bio je peti po redu i posljednji koji je harao ovom nastambom, a ujedno je i zapečatio sudbinu Sijavuš-pašine daire poslije nepune tri stotine godina njenoga opstanka. Vatra se javila 8. avgusta, ali ovoga puta ne u nastambi, nego u jednoj kući kraj Tašlihana, nesmotrenošću njenoga vlasnika prilikom pretakanja špirita. Požar je uništio u prvom redu sam Tašlihan, koji se nije više uopšte obnovio, a potom brzo prešao i uništio veliki dio čaršije, pa tako i ovu nastambu, zahvativši i sam hram. Muvekit, kao savremenik i neposredni poznavalac te nastambe, saopštavajući vijest i podatke o tome požaru, daje nam jedinstvene i dragocjene podatke i o toj nastambi neposredno prije ovog posljednjeg požara. On je opisuje kao prizemnu (tahtanlı) nastambu i navodi da se sastoji od 46 odaja među kamenim zidovima, te da je to vakuf na zemljištu Gazi-Husrevbegova vakufa, inače vezan za Sijavuš-pašinu džamiju u Carigradu.¹⁷

I ovaj put je Daira potpuno izgorjela. Do obnove, međutim, nije više uopšte došlo. Bivši stanari Daire u novim prilikama austrougarske uprave napuštaju potpuno naseobinu, raseljavaju se u druge objekte, a neki grade na tome prostoru za ono vrijeme moderne najamne zgrade višespratnice.

U povoljnoj smo situaciji da saznamo u potpunosti imena jedne od posljednjih generacija korisnika Daire, što nije neinteresantno za tematiku koju obrađujem. Spisak tih korisnika sadrži jedan turski dokument koji sam svojedobno posjedovao.¹⁸ Isprava nije datirana, ali da potiče iz druge polovine prošlog vijeka i da sadrži popis jedne od posljednjih generacija korisnika, vidi se očito po vrsti papira koja ima tehnički karakter novije izrade. Spisak nosi naslov samo *Sijavuš-pašina daira* (na turskom) i sadrži ukupno tri kolone: prva označuje neke dimenzije ili količine, koje nisam mogao utvrditi, u brojkama, druga kolona sadrži imena korisnika, a treća obračun zakupnine za pojedinu jedinicu koja se ovdje označava sa *hane* = kuća. Iz imena korisnika, osim u 7 slučajeva, svugdje je naveden različit broj godina, koji vjerovatno, označava vrijeme dotadašnjeg korištenja objekta. Evo toga popisa:

— 18 ³⁰	Mose, sin Sumbula Oitalasa (Altarca),	Godina 6.	5
— 18 ²⁰	Mondoliko, stvarni vlasnik Bija, kći Haimikoa Ezreća,	Godina 6.	5
— 26 ⁰⁰	Mihail Atijas,	Godina 6.	7
— 7 ²⁰	Hahambaš Avram Juda,	Godina 1.	2
— 120	Zufael Hajim Kabiljo,	Godina 16.	16
— 15	Lijezer (Eitjezer) Papić, sin Jake,	God. 12	2
— 3	Avram Kaleson,	Godina 8.	1
— 3	Samuel Kaleson, kao u staroj teskeri,	God. 8	1
— 15	Siroće Isak Kajon,	Godina 12.	2

¹⁶ K. Muvekitović, nav. djelo, str. 82.

¹⁷ Muvekit, nav. djelo, sub anno 1297. Kronika M. E. Kadica (manuskript u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci), sv. IV, dio II, str. 31.

¹⁸ Dokumentat je danas u dosjeu turskih isprava u Arhivu grada Sarajeva.

— 15	Siroće Sunbul Altarac, Godina 12.	2
— 15	Mošo Romano, Godina 12.	2
— 25	Salamun Pelera (Perera), sin Mošin, Godina 8. Dijelova 2, Kuću uživa (der jedi) spomenuti, a vlasništvo je (der tesarrufi) Davida, sina Moše Perere, brata spomenutog. Dijelova 2, Godina 12. Izvršeno (eda šudd).	
— 20	Samuel Mačoro, Godina 8.	4
— 15	Jako Koen, pređašnji vlasnik David Abinun, Godina 12.	2
—	Mošo Majestro (Maestro).	2
—	Hajim Ozmo,	4
— 52 ^m	Gurion Papić, Godina 12.	7
— 70	Salamun Colaković, Dijelova 5. Kirija 8/12. Hadži Jako Altarac, Dijelova 3/2 (!?). Kirija (idžare) godišnje 8/12.	12
—	Levi Kalderon.	2
—	Salamun Abinun. Prešlo u vlasništvo Zildžića. Predato (teslim) 32.	6
— 10	Isak, sin Moše Colakovića, Godina 8.	2
— 15	Montiljo, sin Jude, Godina 12.	2
— 35	Siroćad sinovi Jake Musafije, Godina 8.	7
— 38	Grupa pekara (taifel habazin), Godina 12.	4
— 40	Hendeklija Mošo, zapravo Behor Benjan Katan. 8 godina	8
—	Nasljednici Repovca Mustafabega. Dućan I.	4
— 5	Moše Uzijel, sin Avramov, Godina 8.	1
— 100	Avram Altarac, Godina 8.	3
— 15	Isak Altarac, Godina 8.	3
— 15	Salamon Kunort, sin Konfortijev (?), God. 12.	2
—	Juse Perera, sin Hahambašija, Godina 12.	2
—	Menahim Papić, zapravo Avram, sin Juse Papića, Godina 8.	2
— 10	Salamun Papić, Godina 8.	2
—	Jako Atijas	2
—	Njegov sin Juda Haviju.	2
— 15	Dućan Garibi-zade Ahmeda hafiza, Godina 12.	2
— 280	Džemat, Godina 8.	56

Uz časovito ostavljanje po strani značenja dviju kolona brojaka, taj spisak već svojim samim tekstom privlači pažnju i evocira sljedeće konstatacije:

— Vrijedan je spisak po tome što uz imena donosi i prezimena, što je rijetkost u turskoj administraciji, a zahvaljujući upravo tome popisivačevom maniru saznajemo za porodice koje su bile tada nastanjene u Dairi. Ima ih ukupno 21, i to: Abinun, Altarac, Atijas, Colaković, Haviju, Ezreć, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kaleson, Katan, Koen, Kunort, Mačoro, Maestro, Musafia, Ozmo, Papić, Perera, Romano i Uzijel. Udara u oči da tu nema porodica za koje sigurno znamo da su u to vrijeme živjele u Sarajevu, kao što su Alkalaj, Baruh, Danon, Eskenazi, Finci, Gaon, Izrael, Kamhi, Konforti, Montiljo, Papo, Pardo, Pinto i dr., što

samo po sebi ukazuje na zaključak da, barem u to doba, nisu tu bili nastanjeni svi sarajevski Jevreji.

— U toj nastambi nije bio samo stambeni prostor nego i prostori jevrejske vjeroispovijedne opštine, koja se ovdje označava izrazom *dšemat*, što se jasno vidi iz popisa. Čak je tu, eto, stanovao i sam hahambaši, neki Avram Juda, koji nam daje putokaz, ako utvrdimo vrijeme njegova službovanja, da odredimo i tačnije vrierne postanka dokumenta.¹⁷

— Ima i drugačijih infiltracija u taj prvobitno čisto stambeni prostor jevrejskih porodica: vidimo kako tu stanuje jedna grupa pekara, za koju se ne može tvrditi da su čak Jevreji, jer se oni, koliko se zna, nisu bavili tim zanatom u Sarajevu.

— Dva dućana u sastavu Daire, barem prema ovom popisu, ne nalaze se u rukama Jevreja, nego u rukama muslimana. Biće to oni dućani o kojim se vodilo spor pred travničkim kadijom još 1721. godine, a, oslanjajući se na tu pretpostavku, može se tvrditi da nisu bili u sastavu Daire u strogom građevinskom smislu, nego na njenoj vanjskoj strani, sa dvije strane same kapije nastambe.

— Posjedovni odnosi su raznoliki prema nekadašnjem stanju iz 1701. i 1703. godine: pojavljuju se samo korisnici koji prostor »drže u rukama«, a istodobno se navode i pravi vlasnici, takođe Jevreji, među kojima ima i takvih koji taj prostor ustupaju i drugome, a eno jednog primjera gdje je jedan prostor predat u posjed čak jednom muslimanu Sarajliji. Kako je došlo do ovakvog odnosa rasvijetliću kasnije u zasebnom poglavlju, a ovdje to samo navodim kao karakteristične činjenice u samom ovom dokumentu.

Do tri godine poslije potpune propasti nastambe u požaru, godine 1882, izvršen je katastarski premjer Sarajeva, pa tako i premjer grada i zemljišta na prostoru Sijavuš-pašine daire, i na osnovj toga premjera uskoro nakon toga, godine 1886, završene su i gruntovne knjige u kojim su uneseni podaci i o zgradama i o vlasništvu nekretnina na prostoru koji nas zanima. U tim knjigama taj prostor nosi naziv Sijavuš-pašine mahale, dijeli se u tri katastarske mahale, i u više katastarskih parcela, odnosno čestica, prema stanju koje je zatečeno 1882. godine. Za naša razmatranja zanimljivi su i značajni podaci iz tog prvog katastarskog plana i popisa iz nekoliko razloga:

— Podaci nam pokazuju kulturu nekretnina, koja nije identična vremenu ni prije ni poslije snimanja toga popisa.

— Ukazuju na jaku transformaciju izgradnje neposredno poslije požara:

— Rasvijetljavaju imovinsko-pravne odnose na prostoru i istodobno ukazuju na posljednje vlasnike nekretnina na tom području, s posebnom karakteristikom o koncentraciji imovine u rukama Jevreja. U prilogu dajem kopiju katastarskog plana Sijavuš-pašine mahale iz 1882,

¹⁷⁾ U hronologiji sarajevskih hahambašija, koju iznosi dr Hajim Kanti u nedavno izašoj Spomenici o 400-godišnjici dolaska Jevreja u Bosnu nema imena toga Avrama Jude. Međutim ima ime Moše Perere, za kojeg se navodi da je bio na položaju hahambašija 1839—1849, a čiji je sigurno sin Juso Perera koji se u našem popisu navodi kao »sin hahambašija«. Prema tome, dokument potječe negdje iz tih ili poslije tih godina.

a evo i popisa tih nekretnina prema podacima koje sam našao u grun-
tovnim knjigama, a koji datiraju iz 1886. i nešto mlađih godina (upo-
redi sa planom):

Mahala VIII

- K. č. 2: dućan br. 9 sa dućaništem u Ferhadiji ulici, vlasnici Mujaga
i Zibija Kevro te Turak (Turković?) i Aganović;
3: dućan br. 8 sa magazom i dućaništem, vlasnik Mujaga Kevro;
4: dućan sa magazištem, vakuf Mevlevijske tekije u Sarajevu.

Mahala XXXV

- K. č. 1: bogomolja sa dvorištem, vlasnik Jevrejska španjolska opština
u Sarajevu;
2: javno dobro, ulica;
3: kuća sa kućištem u Cemaluši ulici, vlasnik Isak Jakov Levi iz
Sarajeva;
8: magaza br. 6 sa magazištem u ulici Imaret-čaršija, vlasnik
Liezzer Papo iz Sarajeva;
9: magaza br. 7 sa magazištem u Imaret ulici, vlasnik Luka Mi-
lanović iz Sarajeva;
10: Magazište u Imaret ulici, vlasnik Rabela Atijas, kći pok. Moć;
11: kućište u Imaret ulici, vlasnik Jozef Mošo Perera, Juda Sala-
mon Perera i Liezer Salamon, svi iz Sarajeva;
13: dućan s magazom br. 11 i dućaništem u Ulici Imaret čaršija,
vlasnik Mordohaj Isak Kajon, trgovac iz Višegrada;
16: dućan sa magazom br. 14 i sa dućaništem, vlasnici Juda Isak
i Rifka Altarac;
17: dućan s magazom br. 15 sa dućaništem u Imaret ulici, vlasni-
ci Juda Isak i Rifka Altarac iz Sarajeva;
19: kuća br. 17 sa kućištem i dvorištem, vlasnik Neama Uziel, udo-
va Mojse, iz Sarajeva;
20: kuća br. 18 sa kućištem i dvorištem u Imaret čaršiji, vlasnik
Juda Rafael Altarac, trgovac iz Sarajeva;
21: dućan br. 21 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Avdaga
Henda iz Sarajeva;
22: dućan sa dućaništem br. 20 u Imaret čaršiji, vlasnici Daniel
Mojse Katan vulgo Hendeklija iz Visokog i Juda Mojse Katan
vulgo Hendeklija iz Visokog;
23: dućan br. 21 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Salihaga
Njemčević iz Sarajeva;
24: dućan br. 22 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Hašema
Sarić, rođ. Nakaš iz Sarajeva;
25: dućan br. 23 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Hašema
Nakaš iz Sarajeva;
25: dućan br. 24 sa dućaništem, vlasnik Almasa Čejvanija, rođ.
Nakaš;
27: dućan br. 25 sa dućaništem u Imaret ulici, vlasnici Mehaga i
Vasvija Nakaš iz Sarajeva;
29: gradilište u Čifutskoj ulici, vlasnik Rabela Danon, udova po-
kojnog Isaka, iz Sarajeva;

30: gradilište, vlasnik Isak Mojse Katan vulgo Hendeklija iz Go-
ražda;

31: dućan br. 26 sa dućaništem u Imaretskoj ulici i sa magazom,
vlasnik Rafo M. Atijas iz Sarajeva kupovinom 1887. godine.

Mahala XXXVI

K. č. 57: kuća br. 19 sa kućištem u Ferhadiji ulici, vlasnik Hana Danon,
rođ. Levi iz Sarajeva;

58: dućan sa dućaništem u Ferhadiji, vlasnici Dženetić, Tugo, Ja-
bučar, Kundur i Džinić, iz Sarajeva;

59: kuća br. 17 sa kućištem u Ferhadiji, vlasnik Simha Altarac,
udova pok. Jake, iz Sarajeva;

60: kuća br. 15 sa kućištem, dvorištem i magazom u Ferhadiji, vla-
snici 7 članova porodice Levi, iz Sarajeva;

61: kuća br. 14 sa kućištem i dvorištem u Ferhadiji ulici, vlasnik
Duseppe Vita Salom vulgo Talat-efendija, trgovac u Trstu;

63: kuća br. 13 u Ferhadiji ulici sa kućištem i dvorištem, vlasnik
Leon Jusuf Fincl, nadrabiner iz Sarajeva;

86: kuća br. 16 u Ferhadiji ulici sa kućištem i dvorištem, vlasnik
Hana Danon, rođ. Levi, iz Sarajeva.

Mahala XLI

K. č. 1: bogomolja u Čemaluši ulici, vlasnik Jevrejska španjolska op-
ština u Sarajevu;

3: magaza sa dvorištem u Čemaluši ulici, vlasnici Javer ef. Baruh,
trgovac iz Sarajeva;

6: kuća br. 3 u Čemaluši ulici, sa kućištem i dvorištem, vlasnici
8 poimeničnih članova porodice Levi, iz Sarajeva;

8: dvorište u Čemaluši ulici, vlasnici Mara Popović i Milka Pa-
mućina, iz Sarajeva.

Ovaj prikaz istorijskoga hoda i razvoja Sijavuš-pašine daire bio
bi nepotpun i jednostran ako bismo shvatili da je to bila jedina nastam-
ba Jevreja u Sarajevu, kako se često do sada i shvatalo, i ako ovdje ne
bismo sagledali i prostorni istorijski razvoj ove nastambe u smislu proš-
irenja stambenoga prostora stanovnika Daire u sasvim druge stambene
jedinice. Razmatrajući tu prostornu stambenu evoluciju Jevreja u Sa-
rajevu, možemo sasvim slobodno dopustiti tvrdnju da je Sijavuš-pašina
daira u svoje vrijeme, a to su samo prvi deceniji njenoga opstanka,
bila jedina i kolektivna jevrejska nastamba u gradu na Miljacki. U ka-
snijim periodima, međutim, prilike su se znatno izmijenile. Populacija
Jevreja u Sarajevu je, dokumentarno se zna, rasla, i njenu krivulju pre-
ma gore nije mogao zadovoljiti prostor same Sijavuš-pašine daire. Sto-
ga se počinju formirati u gradu i daljnje jevrejske nastambe. Sve je,
ipak, počelo iz same Sijavuš-pašine daire. Kad je populacijom jevrej-
skog življa tu prostor postao pretijesan, neke su se porodice izdvojile
i počele osnivati nastambe u okolini. Bile su to, svakako, samo one
 imućnije porodice. One, pak, siromašnije ostale su i dalje stalni sta-
novnici Daire, i upravo po tome sloju bila je karakteristična Sijavuš-pa-
šina daira gotovo za cijelo vrijeme svoga opstanka.

Prva posebna stambena jedinica Jevreja u gradu javlja se, kako
sam pokazao, već polovinom idućeg, 17. vijeka, o čemu imamo prva

svjedočanstva u putopisu Evlije Celebije. Ne zna se za ubikaciju i ime te druge mahale, koja se razvila iz same Sijavuš-pašine daire, ali je posve sigurno da se ovdje radi isključivo o Oruč Pehlivanovoj ili, pak, o Buzadži Hadži-Hasanovoj mahali, jer jedna i druga mahala neposredno graniče s područjem Sijavuš-pašine daire i predstavljaju sasvim prirodan teritorijalni nastavak područja te nastambe, a u te dvije mahale, barem kasnije, i dokumentarno nalazimo jevrejski živalj.²⁰ Karakteristično je, da su, prema poznatim izvorima, u obadvije te mahale Jevreji imali takođe kolektivne nastambe. U ovoj drugoj mahali, poznatoj pod imenom Buzadži Hadži-Hasanova, prije stotinjak godina, upravo 1868. godine, bile su tri kuće Jevreja, a u jednoj od njih stanovalo je šest jevrejskih porodica, što i daje karakter kolektivne nastambe koju sam istakao. U sve tri te kuće u to doba bilo je ukupno osam jevrejskih porodica, odnosno 37 stanovnika.²¹

Nepunih dvije stotine godina nakon nastanka one druge jevrejske nastambe, odnosno mahale, u Sarajevu, Jevreji su se u ovome gradu toliko namnožili da je njihova nastamba morala preći ne samo Sijavuš-pašinu dairu nego i onu drugu mahalu. Raširili su se još u pet daljih stambenih jedinica u gradu. Tačnije podatke o tome sačuvala nam je »Kefilema«, knjiga popisa ličnog međusobnog jamstva muškog stanovništva Sarajeva iznad 18. godina 1841—2. godine, koju je na osnovi nepoznatih izvora izradio Scrittino Mehmed Mestica.²² Iz toga popisa se vidi da je tada u gradu bilo ukupno 182 jevrejske porodice, osim onih koji su stanovali u 25 odaja, a jednih i drugih ukupno 715 članova iznad 18 godina. Prema tome popisu, koji predstavlja izvor u koji se možemo potpuno pouzdati, jevrejske nastambe navedene godine u Sarajevu bile su u ovih 7 mahala:

1. Ferhad-pašina,
2. Gazi-Husrevbegova,
3. Jagdži-zade,
4. Havadže Kemaludinova,
5. Velika avlija,
6. Buzadži Hadži-Hasanova,
7. Pehlivan Oručeva.

Detaljnije podatke o tim drugim nastambama iznio sam u radu *Jevrejske nastambe u Sarajevu*, koji je objavljen u *Spomenici 400-godišnjice Jevreja u Sarajevu*, Sarajevo 1966, pa za dalja obavještenja o tim drugim nastambama upućujem na taj rad. Ovdje sam naveo samo stvarne podatke o tome radi sagledavanja kontinuiteta jevrejskih nastambi u Sarajevu tokom vijekova i mjesta same Sijavuš-pašine daire u lancu toga kontinuiteta.

²⁰) Prvi podatak o jevrejskim kućama u Buzadži Hadži-Hasanovoj mahali potiče iz 1793. godine, a to je vakufnama u kojoj se navode »jevrejske kuće« u toj mahali kao granica posjeda boji vakufi neka Hatidža, kći Osman-efendije, iz Pehlivan Oručeve mahale. *Sidsil* br. 70, str. 35. O drugoj mahali vidi bilješku br. 22.

²¹) Podaci iz Popisa stanovništva grada Sarajeva god. 1867—68, rukopis u Muzeju grada Sarajeva.

²²) Manuskript u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Derviš H. Korkut izradio je spomenuti svoj rad (vidi bilješku br. 3) koristeći upravo ovaj izvor.

3. Arhitektura i urbanistička postava

Kakav je to bio han, koji je služio specifičnim potrebama konačenja, u stvari stalnog stanovanja, za razliku od redovnih drugih objekata ove vrste? Zašto se kasnije prozvao Sijavuš-pašinom daikom, a u zadnje vrijeme i Velikom avlijom? Nacrta nemamo, slike takođe. Rekonstruišem ga postupnim putem i dosta sigurnom metodom, barem što se tiče veličine, gabarita, konstrukcije i vanjske arhitekture.

Prije svega nešto o veličini objekta. Već sam izvorni i prvobitni naziv te nastambe pod imenom *Veliki han* ukazuje na to da se ovdje radi o objektu velikih dimenzija i velike unutrašnje površine. Drugi element koji nam takođe govori u tom smislu jesu oni carigradski dokumenti koje sam naveo, temesuk i hudžet, u kojim se doslovno navodi 18 glavara porodica koji predstavljaju, po prilici, oko 90 članova, što na svoj način kazuje da se ovdje radi o zaista velikom prostoru u kojem je taj živalj bio smješten. U istom smislu govori i dokumenat (hudžet travničkog kadije) iz 1721. godine, te nedatirani naprijed saopšteni popis vlasnika, odnosno stanovnika Sijavuš-pašine daire iz druge polovine prošlog vijeka. A sada evo i jednog konkretnog podatka koji nam sve to na neposredan način potvrđuje. To je spomenuti zapis domaćeg historičara Muvekita, koji je lično poznavao taj objekat i prigodom njegovog posljednjeg stradanja u požaru 1879. godine zabilježio doslovno, kako je uvedeno, da je imao ukupno 46 odaja, i to sve u jednoj, prizemnoj etaži.²³ A koliki su prostor zauzimale tih 46 odaja, odnosno koliki je bio gabarit naše Daire, neka nam posluži ova komparacija. Ako su te odaje bile približno jednake onim u drugim velikim hanovima, što je sasvim opravdano pretpostaviti, onda je razvijeni prostor Sijavuš-pašine daire bio približno jednak gornjoj etaži Morića hana u Saraćima, koji je još djelomično sačuvan, a u kojem je bilo ukupno 48 soba za konačenje. A to sve znači da u građevnom pogledu pred sobom imamo jedan veoma velik i vrlo značajan objekat, koji se po dimenzijama i veličini mjerio sa prvim objektima ne samo na širokom prostoru susjedne čaršije nego i u čitavu gradu.

Organizacija prostora u ovoj nastambi, odnosno samih soba u Dairi, bila je već po samoj svojoj namjeni hotelskog tipa sa vezom svih prostorija sa zajedničkim hodnikom, kakva se koncepcija primjenjivala i u svim većim hanovima koji su se gradili na kat, pri čemu je prizemlje služilo za konje i robu, a na katu se redale odaje do odaje. A da je to zaista tako bilo, svjedoči nam sam naziv nastambe *Veliki han*, koji se kao ustaljena vrsta orijentalne arhitekture nije ni mogao graditi drugačije.

Osnovna značajka svih ostalih velikih hanova, pa tako i Sijavuš-pašine daire, koja je još u početku označena kao veliki han, jeste prostrano dvorište, avlija, oko kojeg su se redali prostori. Upravo zbog tako perimetralno postavljenih stambenih jedinica oko dvorišta i u ovoj je nastambi redanje zatvaralo *krug*, koji se na arapskom označuje kao *daire*, pa je po tome i po imenu samog osnivača i nastao ovaj kasniji naziv za čitav ovaj han *Sijavuš-pašina daira*, kojim se imenom, inače, u Sarajevu nazivao i red trgovačkih magaza oko centralnog, za-

²³) Muvekit, nav. djelo sub anno 1297.

jedničkog dvorišta, daire. To dvorište ili *oulija* (riječ označava dvorište u stambenim površinama) u kasnijim godinama bilo je osnov da se čitava naseobina prozove imenom *Velika oulija*, a taj drugi naziv, sačuvan je, kako je navedeno, na samome terenu kao naziv tamošnje interne saobraćajnice. Evolucija naziva hana u naziv daira bila je omogućena ne samo tehničkim oblikom gradnje oko dvorišta nego i činjenicom što je taj prvobitni han pretvaranjem u stalni stambeni prostor zapravo i prestao biti han u svom pravom smislu, han koji označava ugostiteljski objekat za prolazne putnike i za njihova tovarna grla, kao ondašnja jedina transportna sredstva dužih relacija.

Već sama specifična namjena prvobitnog hana koja je obuhvatala stanovanje u kontinuiranom vidu, zahtijevala je jedno bitno odstupanje od gradnje tipičnih velikih hanova, inače zvanih karavan-saraja. Zbog te specifične, čisto stambene namjene objekta nije tu bila potrebna ona posebna etaža sa konjskim stajama i ambarima za žito, koja prati sve velike hanove, pa se upravo zbog toga ovdje objekat po vertikali smanjio za jednu etažu, pri čemu je, u stvari, ona spratna etaža sa odajama postala prizemna. Dakle, ovdje se radi o prizemnom objektu sa jednom jedinom etažom. Takvo rasuđivanje uvjetovano je zakonitostima logike i same namjene nastambe. A da je to zaista tako, potvrđuje nam svjedočanstvo savremenika Muevkiti, koji izričito navodi da je to bila *prizemna* («tahtani») gradnja.

S obzirom da se ovdje radi o profanom graditeljstvu, logično je zaključivati da je za gradnju ove nastambe upotrijebljen dostupni materijal koji se upotrebljavao za stambene objekte u Sarajevu: ćerpič, obilje drveta i ćeremit, što je, s jedne strane, davalo lakoću objektu, a, istodobno, predstavljalo latentnu opasnost od požara.

U čitavoj arhitekturi ove nastambe dominirao je jedan poseban elemenat, koji mi je poznat na svega dva historijska objekta u Sarajevu: visoki kameni zid koji je opasivao čitavu nastambu, vežući se neposredno za sam prostor i razvijajući se uvis znatno iznad samog objekta nastambe. Time je čitava ova arhitektura ličila na malu tvrđavu, u kojoj je navedeni zid imao funkciju obrambenog bedema. O postojanju toga visokog kamenog zida oko te nastambe ima reminiscencija u dokumentima koje sam naveo, a konkretan podatak ostavio nam je još putopisac Athanasio Georgiceo 1628. godine u opisu koji sam naveo. Takav isti bedem, samo mnogo višičiji, do danas se djelomično sačuvao oko Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, po čemu ova crkva sa svojim okolnim objektima, kad ih posmatramo u detaljima, zaista liči na malo utvrđenje. Funkcija ovoga bedema i na Sijavuš-pašinoj dairi i na Crkvi bila je, mislim, dvojaka: prije svega da sprječiti pogled ne pozvanih prema unutra, a potom da samu građevinu, kao širi i jedinstven imovinsko-pravni i funkcionalni objekat, štiti od prenošenja požara izvana, ali i iznutra.

Dodamo li gornjem opisu sliku obaveznog trijema sa laganim drvenim stupovima, koji je tekao okolo naokolo, vezao se za dvorište i nosio ćeremitni široki krov ispred stambenih prostorija, a uz to i konstataciju da je onaj visoki kameni zid oko nastambe bio istodobno i zadnji konstruktivni zid same zgrade, time smo, mislim, u najvećoj mjeri našli rekonstrukciju ove nastambe koja se sada može gotovo i

grafički prikazati. Arhitektura ove nastambe po opisu koji je dat nije vrijedna samo za osvjetljavanje zanimljivog načina stanovanja Jevreja u Sarajevu nego i za osvjetljavanje vanjske arhitekture i siluete neposredne blizine stare sarajevske čaršije, u kojoj je ta stara jevrejska naseobina činila njezin integralni građevinski dio i topografsku periferiju, a koja je ostala do sada nepoznata.

Makrolokacija Velikog hana, odnosno kasnije Sijavuš-pašine Daire, poznata je: prostor zapadno od današnje Gazi-Husrevbegove ulice sa granicama do Vase Miskina ulice na jugu i Titove na sjeveru. Na toj dosta širokoj lokaciji postavljene su dvije jevrejske građevine: sama Daira i sinagoga, koja se do danas sačuvala i koja je situirana sa neposrednom vezom do današnje Titove ulice. Međutim, uža lokacija same Daire nije nam poznata. Na osnovi više pojedinačnih elemenata, koje u cjelini mogu da daju određeniji sud, mislim da je lokacija objekta bila isključivo u južnom i jugozapadnom dijelu toga velikoga prostora sa neposrednom vezom prema Ferhadiji, odnosno današnjoj ulici Vase Miskina. Na takvu konstataciju upućuju, prije svega, same kamene pojedinačne substrukcije starije gradnje, koje se još nalaze mjestimično upravo u tome području, a koje su, bez ikakve sumnje, ostaci same Daire. Drugi važan element koji dopušta takvu postavu ovoga objekta jeste spomenuti hudžet travničkog kadije iz 1721. godine, u kojem se navodi kapija naše Daire i dućani sa njezine dvije strane. Iz dokumenata mi je poznato da dućani u ono doba nisu nikada bili u Čemaluši ulici, a niti je inače moguće da bi kapija te Daire mogla biti na strani Čemaluše odnosno današnje Titove ulice s obzirom na činjenicu da taj prostor zauzima objekat sinagoge. Tako je isto sasvim određeno da spomenuti ulaz nije mogao biti iz sjeverne dionice današnje Gazi-Husrevbegove ulice, iako su se u toj saobraćajnici redali dućani, po kojima je ta čaršija bila poznata pod imenom Imaret čaršija. Na osnovi takvih podataka proizilazi da su sama kapija i navedeni dućani oko te kapije prije bili na južnoj strani, uz samu današnju Vase Miskina ulicu. Neovisno od gornjih činjenica takvu konstataciju dopušta i saznanje da se baš u tome dijelu nekadašnje Ferhadije, a današnje Vase Miskina ulice, kao i danas, bilo više sitnih dućana i da se sami ostaci te Daire nalaze baš na toj strani.

Zanimljivo je da je takva lokacija stare Sijavuš-pašine daire približno data i na maketi stare sarajevske čaršije, koju je izradio nedavno preminuli Husejin Karišik uz saradnju profesora Juraja Najdharta i na bazi dokumentacije Hamdije Kreševljkovića. Međutim, sami gabarit i arhitektura zgrade na maketi uopšte ne odgovaraju originalnom objektu, jer je tu prikazan objekat mnogo manjih dimenzija i profane arhitekture, kakvu imaju stambene zgrade u mahali, a Daira je bila sasvim nešto drugo, što se sigurno utvrdilo gore iznesenim podacima.

4. Imovinsko-pravni odnosi

Zemljište na kojem je građena Sijavuš-pašina daira navodi se kao vlasništvo Gazi-Husrevbegova vakufa. Taj podatak sačuvala nam je, kako je navedeno, sarajevski istoričar i posljednji savremenik Sijavuš-pašine daire Muvekiti. Nemamo razloga sumnjati u taj Muvekitov

navod, kojeg je on, vjerovatno, dao na osnovi ličnog saznanja ili vidjenih dokumenata, ali ističem i činjenicu da je ovo i jedini izvor prema kojem se Gazi-Husrevbegov posjed širio i na taj prostor. Ako je to tačno, onda je taj kompleks kupio lično Gazi-Husrevbeg i zavještao ga god. 1531. za svoju džamiju i niz drugih svojih zadužbina iz toga vremena u Sarajevu. Ovaj podatak o predašnjem porijeklu vlasništva zemljišta Sijavuš-pašine daire vrijedan je i po tome što nam pomaže ubikaciju izvjesnih mjesta u dvije vakufname Gazi-Husrevbega (1531. i 1537), koje, inače, predstavljaju prvorazredne i bogate izvore za istoriju građevnog, privrednog i kulturnog razvoja Sarajeva. Sama, pak, pojava da se Sijavuš-pašina daira gradi na zemljištu Gazi-Husrevbega vakufa, što je sasvim logično pretpostaviti, jer je teško vjerovati da bi taj kompleks zemljišta bio u navedeno vrijeme još u privatnim rukama, navodi na jasan zaključak da se ovdje radi od početka o dvojnomoj vlasništvu: građevinski objekat pripadao je Sijavuš-paši, odnosno bio je njegov evladijet vakuf za zadužbine u Istanbulu, a samo zemljište bilo je vlasništvo drugog, Gazi-Husrevbega vakufa. Nije ovo usamljena pojava, jer su se takvi primjeri imovinsko-pravnih odnosa praktikovali na prostoru sarajevske stare čaršije baš u najznačajnijem vremenu, u doba njenog punog razvoja u 16. vijeku. Treba, naime, znati da je, u načelu, cio prostor stare sarajevske čaršije bio zemljište raznih vakufa, koji su se potpuno formirali i popunili cio prostor čaršije prije nego je i došlo do gradnje Sijavuš-pašinog Velikog hana. Po načelima šerijatskog, vakufskog prava vakufsko se zemljište nije moglo uopšte otuđiti, nego se davalo u zakup za gradnju i u druge svrhe, terminološki rečeno, pod *mukata*, što je bila i svrha vakufljenja takvih nekretnina. U takvoj situaciji svi objekti koji su bili u vlasništvu drugih, potonjih lica, pa tako i Sijavuš-pašin Veliki han, građeni su na zemljištu na kojem je zasnovan sistem godišnje mukate. Iznimno i u vrlo opravdanim slučajevima u rijetkim prilikama postojala je, prema istim načelima vakufskog prava, mogućnost i praksa alijenacije. Nemamo sačuvanih podataka o davanju zakupnine Gazi-Husrevbegovom vakufu za zemljište Velikog hana od strane Sijavuš-pašinog vakufa, pa ne smijemo decidirano reći da se ovdje radi o mukatnim imovinsko-pravnim odnosima, jer nije potpuno isključena i mogućnost alijenacije, lako za tu mogućnost ne vidimo ni opravdanja, ni logike. Grunтовni podaci o posjedovnim odnosima na tome prostoru, registrovani u prelazu u austrijski period, ne sadrže ama baš ni jedan podatak u tome smislu. A zašto, vidjećemo kasnije.

Sami objekat Velikog hana, odnosno Sijavuš-pašine daire, bio je u cijelosti vlasništvo Sijavuš-pašinog vakufa, koji je imao pravni status *evladijeta*, tj. porodičnog vakufa. U odnosu na propise vakufskog prava ovdje se radi o posebnoj kategoriji vakufa, odnosno imovinsko-pravnih odnosa: sami objekat je trajno zavještano dobro koje se ne može otuđiti, ali prihodi od toga objekta nisu imali čisto društveni karakter, kao kod samostalnih (srč) vakufa, nego su se trošili dvojako: dio prihoda išao je za podmirenje troškova izvjesnih funkcija osnovnih zadužbina (u našem slučaju Sijavuš-pašina džamija u Carigradu), a preostalim dijelom, koji se zove višak prihoda, koristili su se za svoje lične potrebe izravni potomci legatora. Takvi nasljednici

bili su uvijek i upravitelji evladijet-vakufa, što znači da su imali ingerenciju u utvrđivanju visine zakupnine zavještajnoga dobra a i uticali na način trošenja rashoda. Prema tome u imovinsko-pravnim odnosima u objektu Sijavuš-pašine daire vidimo sistem u kojem imaju svoju ingerenciju i učešće u prvobitnoj svojini izravni potomci Sijavuš-paše, od kojih su nam dva i po imenu poznata.²⁴ Cijeneci one čiste (srf) vakufe kao progresivne pojave u urbanizaciji, ekonomici i kulturi naselja općenito, ne možemo dati istu cijenu i ovim, evladijet-vakufima, jer u biti institucija evladijet-vakufa uopšte, pa tako i ovog Sijavuš-pašinog Velikog hana, nije ništa drugo nego u izvjesnom smislu spekulacija kojom su pojedine ličnosti, legatori, osiguravali trajne prihode svojim potomcima na dobrima koja su, inače, ako nisu uvakufljena, mogla biti i otuđena na razne načine, pa i putem intervencije same države. Promatrajući takve vakufe u prošlosti zaključujemo da takva zavještajna dobra nisu u pravom smislu i uvijek služili zavještajnim i društvenim potrebama, niti su bili, baš iz tih spekulativnih razloga, duga vijeka. Nasljednici legatora, naime, nastojali su da izvuču iz objekta što veću korist za sebe lično, a u tim nastojanjima, između ostalog, odvajali su se minimalni troškovi za održavanje samoga objekta, pa je zbog toga takav objekat propadao, a u mnogim slučajevima i potpuno propao. Upravo na taj način nestao je veliki broj vakufa na području Osmanske carevine, pa tako i u našim krajevima.

Komplikovani imovinsko-pravni odnosi u Sijavuš-pašinom Velikom hanu, odnosno dairi, još su se više zamrsili, odnosno proširili, prilikom i poslije obnove naselja 1702. godine. Kako smo vidjeli iz dokumenata o Sijavuš-pašinom vakufu, njegovi nasljednici, u stvari, nisu imali sredstava iz kojih bi se izvršila obnova Velikog hana, pa je upravitelj toga hana smatrao da bi bilo korisno za njegov vakuf da objekat obnove Jevreji o svome trošku i da se daje u zakup po dvojnem, tzv. idžaretej-sistemju (sistem sa dvije vrste zakupnine): jedna zakupnina davala se odmah, unaprijed, u jednokratnom i fiksnom iznosu, kao troškovi obnove i daljnjeg održavanja objekta (to je tzv. *idžarei muadšela* — jednokratna zakupnina za koju je rok dospijeca bio odmah, unaprijed), a druga se davala godišnje u toku korištenja objekta (*idžarei muadšela*). Ta je institucija poznata u turskoj praksi šerijatskoga prava i davala je silne prednosti korisnicima objekta koji se zakupljuje. Naime, tim sistemom zakupnine, po kojem je i zakupac unaprijed uložio sredstva u objekat preudiciralo se pravo budućeg zakupnika objekta ili prostora u korist lica koje se obavezalo na takve troškove, uključujući tu i nasljednike. Time i zakupnik postaje siguran u objektu i slobodno razvija djelatnost u iz-

²⁴) Prvi je Mehmedbeg, sin Muslibegov, a spominje se kao Sijavuš-pašin potomak i mutevelija njegova vakufa u navedenoj ispravi iz 1702. godine (sidžil br. 60, str. 38). U nekoliko kasnijih izvora javlja se na toj dužnosti drugi Sijavuš-pašin potomak Abdul-Kerim Izetbeg. U fermanu od 10—20. XI 1779. (sidžil br. 29, str. 124) pa u hudžetu i ilamu od 7. jula 1780. (sidžil br. 29, str. 128 i 129) navodi se kao bivši čauš-baša carske konjice. U kasnijem jednom fermanu od 6. oktobra 1819. (sidžil 60, str. 21) navodi se isti taj Abdul-Kerim Izetbeg još uvijek kao živo lice i kao mutevelija Sijavuš-pašina vakufa, ali ovaj puta u novoj časti, kao muderis. Nije, međutim, isključeno da se u ovom drugom slučaju radi i o unuku koji je nosio isto ime.

najmljenom prostoru bez bojazni da mu vlasnik može otkazati daljnje korištenje. Rješavala se samo visina redovne zakupnine, a ako bi ona bila sporna, uvijek se određivala analogijom vremena i mjesta. Praktično uzevši, zakupnik je postajao poluvlasnik objekta i prostora. Na taj način su i sarajevski Jevreji riješili pitanje buduće nastambe. Tim istim putem, koji se i inače praktikovao na području sarajevske čaršije, naročito poslije elementarnih nepogoda, vremenom je potpuno otuđen velik dio dućana koji su bili vlasništvo raznih vakufa, jer su se stalni zakupnici sve više osjećali svoji u svome, a stvarno, vakufsko vlasništvo sve je više blijedjelo, dok potpuno nije i iščezlo.

Onaj prvi dio zakupnine Jevreji su dali, kako je pokazano dokumentima, u vidu troškova kojim su lično izvršili obnovu objekta i u vidu obaveze za daljnje održavanje nastambe. Tim putem Jevreji su sada stavljeni u povoljniji položaj, jer su upravo sistemom te dvojne zakupnine postali trajni korisnici objekta. Time su, najme, osigurali da im se ne oduzme pravo korištenja prilikom iduće licitacije zakupa, koja se, inače, na vakufskim imanjima provodila svake godine.

Važno načelo vakufskog prava u sistemu dvojne mukate ogledalo se u tome da je pravo trajnog korištenja zakupljenog objekta odnosno prostora prelazilo na izravne potomke prvog zakupnika oba spola. Drugi značaj ovoga dvojnog zakupnog sistema je u tome što su ti isti nasljednici, kao i sam prvi zakupnik, mogli uz odobrenja uprave vakufa ustupiti zakupljeni prostor na korištenje trećem licu kao novom korisniku podzakupcu, a to pravo gasilo se samo u slučaju kad izumru potomci.

Postoji još jedan, i to mnogo sigurniji način kako su se među nasljednicima onih prvih korisnika Daire iz početka 18. vijeka našla sasvim nova lica. Po ovom drugom načinu, koji za Jevreje nije bio povoljan, među stare stanare i korisnike mogla su doći i dolazila su, čini se, čak i takva lica koja nisu uopšte nosila jevrejsko ime. To se događalo ovako:

Tursko zakonodavstvo poštivalo je instituciju dvojne zakupnine u šerijatskom vakufskom pravu i priznavalo legitimno pravo trajnog korištenja kako licu koje je učestvovalo u troškovima obnove odnosno održavanju objekta, tako i izravnim potomcima toga lica, s koļjena na koļjeno. Sasvim je, međutim, bila drugačija pojava odnosno praksa turskog zakonodavstva u slučajevima kad je jedna porodica kao korisnik prostora po dvojnog sistema izumrla. U tome slučaju ni daljnji rođaci, a kamo li ostali Jevreji, nisu imali prava iz one stalne zakupnine, pa niti na korištenje prostora, nego se takav prostor odnosno objekat izdavao samo putem licitacije, na kojoj su mogli učestvovati i prostor dobiti i Jevreji, ali i sasvim druga lica. Takva praksa dešavala se, jasno, i u samoj Sijavuš-pašinoj dairi. To je Jevreje prilično pogađalo ne samo zbog visine zakupnine, koja se izglasavala licitacijom, nego činjenicom da su takve prostore dobivali i drugi, osim Jevreja. Iako je dopušteno zaključivati da je pojavljivanje i muslimana kao korisnika odnosno suvlasnika u Dairi nastalo putem davanja u zakup odnosno podzakup takvih prostora od strane samih Jevreja, više ima osnove da su se takvi korisnici (i kasnije poluvlasnici pa i vlasnici) uvukli ovdje upravo putem licitacije, koja nije morala uvijek biti lojalna. Evo jednog konkretnog primjera iz druge polovine 18. vijeka, kad su već počele izumirati u izravnoj lazi porodice koje su obnovile Dairu 1702. i još dva puta nakon toga kao

njeni stalni zakupnici po sistemu dvojne mukate. O tome nam govori jedan ferman od 10—20. novembra 1779. godine, upućen bosanskom veziru i sarajevskom kadiji. U tome fermanu najprije se navodi, kao povod pisanju toga fermana, tužba lično carskom dvoru bivšeg dvorskog čauš-baše Abdul-Kerima Izetbega, unuka samog Sijaviš-paše i mutevelije njegovu vakufa. Taj mutevelija tuži sarajevske Jevreje ovako: stanuju u Velikom hanu u Husrevbegovoj mahali u Sarajevu, koji je nekretnina Sijaviš-pašina vakufa, i plaćaju zakupninu godišnje 14.400 akči. Međutim, već nekoliko godina ima kako nisu platili zakupninu, a osim toga prave neprilike vakufu i na taj način što se ne obraćaju uopšte muteveliji vakufa u slučajevima kad ko napusti ili neko umre bez potomaka u spomenutom hanu. Na osnovu te tužbe fermanom se naređuje sarajevskom kadiji i bosanskom veziru da se Jevreji pozovu na sud i da se pomno pregledaju sve potvrde koje oni posjeduju. Sve nekretnine koje se tim putem utvrde da su bez posjednika (mahtul), imaju se popisati i vratiti vakufu. Dijelovi pak onih koji su umrli, imaju se dati u nasljedstvo njihovim izravnim potomcima (evlad), a dijelove onih koji nisu ostavili takve potomke, vakuf će izdati u zakup interesentima («taliblerina») putem licitacije. Na kraju fermana navodi se da je s istim sadržajem i ranije izdat ferman bivšem bosanskom veziru i sarajevskom kadiji krajem redžeba 1187, tj. između 7. i 17. oktobra 1773. godine, što znači da se i tada sretala ovdje takva pojava.²⁸

Budući da je sistem licitacije bio posao slobodnog nadmetanja s pravom učešća bilo kojih interesenata kao potencijalnih korisnika, što se razumnije i iz samog navedenog fermana, a, s druge strane, pojava malobrojne infiltracije drugih konfesija u korištenju pa i u suvlasništvu u dijelovima ove nastambe pokazuje, s jedne strane, fer ple odnos sarajevskih muslimana i hrišćana prema tradiciji u namjeni ove nastambe samo za potrebe Jevreja, ali, isto tako, i na kompaktnost samih Jevreja, koji u takvim slučajevima nisu dopuštali etničko odnosno konfesionalno miješanje u svoju sredinu. Poduzimali su sve mjere da dijelovi Daire ostanu u njihovim rukama, iako ih je to često i skupo stajalo. U takvom svjetlu je postupanje Jevreja na način koji je prikazan u tužbi mutevelije Sijaviš-pašina vakufa Dvoru sasvim razumljivo, iako za ondašnje vakufske i državne propise nije bilo i propisno.

Istaknuta je tvrdnja da je Sijaviš-pašina दौरа bila nastamba isključivo jevrejske sirotinje. A da je to tako, jasno se vidi i iz dva dokumenta sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine, u kojim se Jevreji u ovoj nastambi izričito tretiraju kao «fukara» prema kojoj postoji dužnost obzira. Moguće je da su upravo ti razlozi socijalne prirode, a može biti i neki drugi, bili po srijedi da je obaveza plaćanja dospjelih godišnjih zakupnina Sijaviš-pašinu vakufu često zapinjala, o čemu takođe ima više dokumenata iz kojih se vidi i to da je zatezanje uplate zakupnine izazivalo sporove koji su se rješavali čak i na samom Dvoru u Istanbulu.²⁹

²⁸) Tekst fermana priopšten u sidžihu sarajevskog suda br. 29, str. 124.

²⁹) Takve podatke sadrži budžet i llam sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine, čiji su tekstovi priopšteni u navedenom sidžihu, te jedan ferman od 6. oktobra 1819. godine na navedenom mjestu.

Zanimljivo je istaknuti takođe i to da je ona careva odredba, koju sam naveo, o obaveznom izdavanju upražnjenih dijelova Daire u zakup putem licitacije doživjela uskoro nakon toga jaku modifikaciju u korist samih Jevreja. Značajno je pri tom utvrditi, kako se iz samih dokumenata vidi, i to da je ta izmjena carske naredbe u korist Jevreja ovdje uslijedila posredstvom sugrađana muslimana iz sarajevske čaršije, a ona se sastojala u tome da se umjesto licitacije uvodila samo obaveza Jevreja da redovno održavaju i opravljaju sam objekat. O tome govori navedeni huddet od 7. jula 1780. godine sarajevskog kadije Ahmeda Jahja-zade, iste one ličnosti koja je upravo te iste godine sagradila one današnje vrijedne spomenike na Alifakovcu, česmu i dva turbeta. Među posrednicima koji su rješavali i interese Jevreja bio je lično i poznati tadašnji sarajevski trgovac i legator Hadži Mustafa Bešlija, koji je među svjedocima navedene isprave potpisan na prvom mjestu.

Opadanjem turske vlasti u svima pravcima u drugoj polovini prošlog vijeka rasla je evolucija prvobitnih vlasničkih odnosa na vakufskim nekretninama dvojne mukate. U konkretnom slučaju Sijavuš-pašine daire ti odnosi krajem prošlog perioda vremenom i stihijski izmijenili su se toliko da se na čitavom tome prostoru zameo svaki trag vlasništvu vakufa Sijavuš-paše i Gazi-Husrevbega. To se najbolje vidi po gruntovnim vlasnicima u prvom popisu iz 1886, koji je naveden, a u kojem sretno posve nove porodice, sve privatna građanska lica, od kojih su većina sami Jevreji, bez ikakve sumnje dotadašnji korisnici. Karakteristično je u tome popisu to što su muslimani i hrišćani ubilježeni samo kao vlasnici malih jedinica dućana prema čaršiji, koji nisu ni bili u sastavu Daire, i jedne jedine parcele prema Cemaluši, koja, strogo uzevši, takođe nije bila u sastavu nastambe. Cio ostali prostor od Imaretske čaršije do čikme na zapadu između Cemaluše i Ferhadije, uključujući tu čak i blok dućana sa magazama u današnjoj Gazi-Husrevbegovoj ulici, naveden je kao vlasništvo Jevreja. Nasuprot tome na mnogim drugim parcelama i objektima u čaršiji vidimo u gruntovnim knjigama, međutim, kod izvjesnih objekata privatnog vlasništva ubilježbu mukate nekih vakufa, pa i onih najstarijih. Te dvije pojave, koje su međusobno potpuno suprotne, daju mogućnost zaključivanja o dva načina otuđenja vakufskog vlasništva na Sijavuš-pašinoj dairi i na samom zemljištu na kojem se nalazila. Prvo, evidentiranje vakufskog vlasništva na zemljištu zgrade Sijavuš-pašine daire moglo je biti još davno potpuno zanemareno pa i napušteno, što su i činili u drugim poznatim primjerima i jači vakufi uslijed devalvacije akće i groša, čiji su iznosi bili tako mali da se nisu isplatili ni pobirati. Drugo, što je takođe moguće, ovdje se radi i o svjesnom prikrivanju pravih podataka o vlasništvu zemljišta prilikom gruntovnog popisa 1886. godine, i to od strane dotadašnjih korisnika Jevreja. Ne bi to bio ni jedinstven slučaj, jer je takvih pojava bilo mnogo i na drugim stranama u čaršiji prilikom onoga prvog katastarskog popisa, a upravo takvi postupci doveli su do masovnog otuđenja nekadašnjih vakufskih imanja u gradu, posebno u čaršiji.

5. Društveno-pravni status nastambe i Jevreja u Sarajevu

Na prvog poznatog Jevreja u Sarajevu nailazim u dokumentima još iz 1557. godine. Navodi se kao zajmodavac umrlom bilježniku (ka-

²¹⁾ Sidžil iz navedene godine u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci.

tibu) Jusufu, sinu Kurtovu, iz Sarajeva.²⁷ Taj isti Jevrej u ovome gradu nije morao već tada biti bankar, ali se samo po sebi razumije da se bavio nekom privrednom djelatnošću u ovome gradu i u poslovnom smislu se utvrdilo u ovoj sredini dok je mogao posuđivati novac.

Drugi podatak o Jevrejima u Sarajevu jeste onaj iz 1565. godine, što ga je saopštio Skarić, a koji se do sada smatrao prvim spomenom Jevreja u Sarajevu.²⁸ Iz toga izvora vidimo da dotični Jevrej živi u Mahali Sagračkoi Hadži-Mahmuda, ipso fakto usred muslimanske nasobine.

Devetog decenija 16. vijeka dobili su Sefardi ovdje, kako već znamo, zasebnu nastambu, ali nije utvrđeno da je to u to doba bila isključiva odnosno jedina nastamba jevrejskog življa u Sarajevu. Što se tiče onog kasnijeg vremena, koje nije poslije toga sastavilo ni 80 godina, dokumentarno znamo, kako je takođe navedeno, da Jevreji imaju, pored Daire, kao svoje prve mahale, još jednu novu mahalu u ovome gradu. Osnovu za proširenje jevrejskog stanovništva u taj drugi i novi zaseban prostor u svakome slučaju treba tražiti u populaciji Jevreja u ovome gradu (bilo prirodna ili ona druga, mehanička), pa bilo da se radi o iseljavanju prekobrojnih i obogaćenih stanara iz Daire, ili pak o nekim drugim koji su i prije živjeli izvan te nastambe, a možda i o posve novim doseljenicima. Svejedno o kojim se radi, za nas je ovdje važan zaključak da već pojava te druge mahale Jevreja u gradu nedvojbeno ukazuje na to da ovdje ne dolazi u obzir uopšte konstatacija o nekoj prisilnoj koncentraciji. To, što su oni i u drugim stambenim jedinicama bili na okupu i što su, čak, imali i tu kolektivan način stanovanja takođe nije nipošto rezultat administrativno-upravnih mjera, nego je to sociološka karakteristika Jevreja kao etničke grupe, koju su oni tokom vremena izgradili još u samoj Španiji, gdje su takođe živjeli u nastambama istog takvog karaktera.

U kasnijim vijekovima sarajevski Jevreji, vidjeli smo, napuštaju i taj način stanovanja, pa pojedinci grade kuće i žive sasvim individualno, a uz to se šire, prema podacima iz godine 1841—42, još u pet drugih mahala u gradu. To je bila posljedica populacije, koja nije morala biti bročano naročito velika, ali u svakome slučaju njena krivulja tekla je prema gore, i pored poznatih primjera iseljavanja iz Sarajeva u druga mjesta (npr., još polovinom 18. vijeka u Travnik), tako da je krajem turskog perioda (upravo 1879) ovdje bilo 2077 stanovnika Jevreja (sefardskih i aškenadskih, od kojih su ti drugi ovdje od kraja 17. vijeka), a to znači 9,76% stanovnika čitavog grada.

Sarajevski Jevreji, kao i oni u drugim krajevima u turskoj carevini, nisu bili izolovani u životu grada u kojem su živjeli, već su se aktivno bavili raznim djelatnostima, u prvom redu trgovinom. Ako mi u Sarajevu i nalazimo izvjesne specijalnosti u zanimanjima, odnosno podjelu u zanatima po konfesijama, nije to bila specifična odredba i zakon, nego upravo religiozna i tradicionalna individualnost, koja je ovdje bila jača nego carevi fermari iz Istanbula. Pored trgovine, Jevreji su se ovdje pojavljivali i kao sarafi, antikvari, telali, limari, sitari, ribari itd., a imamo i dva primjera od prije sto godina gdje Jevreji

²⁷ V. Skarić: Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, str. 64.

terzije i turčije, imaju takva, dakle, zanimanja, koja su, prema dosadašnjem saznanju bila tradicija muslimana i hrišćana.²⁸

Sve to što sam u ovoj poglavlju iznio bilo je potrebno kao osnova da razjasnim jedno pitanje od osnovnog značaja za poslanak i dalji razvoj, odnosno status, upravo Sijavuš-pašine daire i za sam društveno-pravni položaj Jevreja uopšte u Sarajevu. Ovo treba objasniti posebno i u odnosu na našu nauku uopšte, u kojoj su do sada ističane netačne tvrdnje i postavke o Sijavuš-pašinoj dairi, odnosno Čifuthani, kao osnovnoj jevrejskoj nastambi u Sarajevu.

Niz uglednih domaćih historičara, kao što su Milan Prelog, Mihovil Mandić i Hamdija Kreševljaković,²⁹ a po njima onda i drugi autori članaka, čak i u najnovijim izdanjima Leksikografskog zavoda,³⁰ pišući o našim Jevrejima navode da su Jevreji u Sarajevu imali svoj *geto*, identifikujući sa tim getom samu Čifuthanu, odnosno našu Dairu. Mislim da se ovdje radi više o neobaviještenosti i površnosti prilikom upotrebe termina »geto« u djelima navedenih pisaca nego li o svjesnoj tvrdnji da se u sarajevskom slučaju zaista radi o getu.

U nauci je sasvim poznato i određeno značenje geta: prisilna nastamba Jevreja sa izolovanim komunalnim životom, nazvana tako po staroj talijanskoj ljevaonici željeza *Ghetto* u Veneciji, pokraj koje se u 16. vijeku i razvila jedna takva jevrejska nastamba. Taj je zatvoreni tip nastambe Jevreja specifičnost zapadnoevropskih gradova sve do francuske revolucije, a praktikovala se i u istočnoevropskim zemljama, izvan turske carevine, gdje se u nešto modificiranoj formi održala čak do u drugu polovinu prošlog vijeka. Ima primjera gdje je u tim evropskim zemljama forma geta kao prisilne i zatvorene nastambe bila i nešto blaža, čime se kategorisala i kao ograničena, tj. poluprisilna nastamba, ali je ovdje, kada gledamo zanimanja kojima su se mogli baviti i sva ograničavanja koja su provodena čak i carskim dekretima, apsolutno prezentna slika života Jevreja na granici između prava i neprava, između ravnopravnosti i neravnopravnosti sa ostalim sugrađanima. Jevrejske manjine u zapadnoevropskim zemljama tek poslije proklamacije načela francuske revolucije zaimale su slobodu uživanja građanskih prava neovisno od vjerskog opredjeljenja, iako se ni poslije toga nije dobila puna društveno-pravna sigurnost. Ta još 1808. godine Napoleon I. Bonaparta je izdao jedan dekret kojim su ponovo Jevrejima nametnuta neka ograničenja, kao što je zabrana bavljenja trgovinom bez dozvole prefekta, zabrana bavljenja bankarskim poslovima, pa čak i seljenja po njemačkim zemljama koje su u to doba bile pod francuskom krunom. I na samom našem tlu, u Srbiji, gdje su Jevreji takođe živjeli, nije bila mnogo bolja situacija društvenog položaja Jevreja ni polovinom prošlog vijeka, npr., za vlade kneza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858), kad Jevrejima nije bilo dozvoljeno zida-

²⁸) Podatak o jednom Jevreju *terziji* i o drugome kao *turčiji* sačuvan u navedenom Popisu stanovništva grada Sarajeva 1867—68. godine.

²⁹) Milan Prelog: *Povijest Bosne*, sv. II, str. 177. — Dr Mihovil Mandić: *Vezirski grad Travnik*, Zagreb 1931, str. 46. — Hamdija Kreševljaković: *Esnafi i obrti u starome Sarajevu*, II izdanje, Sarajevo 1958, str. 12.

³⁰) Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. III, str. 674 (»Jevreji u Jugoslaviji«).

nje hramova izvan Beograda, niti nastanjivanje bilo gdje u unutrašnjosti.²¹

Apsurdnost i zaoštrenost takvog društvenog statusa Jevreja u razvoju slobodne misli i prava čovjeka pokazuje i činjenica da je napokon došlo do rasprave o zaštiti vjerskih i rasnih manjina na samome Bečkome kongresu 1815. godine, što je posebno pokrenuto u još jačojoj formi na Berlinskom kongresu 1878. godine.

U turskoj carevini takva pitanja o statusu Jevreja i o njihovim slobodama nisu nikad ni postavljena, niti je bilo potrebno posebno ih rješavati. Taj problem nije postojao ni u samome Sarajevu kao jednom od najvažnijih privrednih, kulturnih i političkih centara Balkana pa i čitave turske carevine. Pokazao sam na konkretnim primjerima da su Jevreji u Sarajevu živjeli životom koji se ni u kojem slučaju ne može i ne smije porediti sa onim u drugim zemljama Evrope sve do 1878. godine. U turskoj carevini i u samom Sarajevu vladala je pena trpeljivost i relativno najviša sloboda za jevrejsku zajednicu i u srednjem i u novom vijeku. Vjekovno progonstvo Jevreja i jevrejstva kao karakteristika i ljaga u kulturi raznih zemalja i naroda ovdje se nije za 500 godina ni jednom i nigdje dogodilo. Jevreji su živjeli u našoj nastambi, kao i u samom Sarajevu, prema svjedočanstvu i samih jevrejskih pisaca, stvarno u potpuno obezbijeđenoj samostalnosti i pravnoj sigurnosti. Nipošto ne ističem da je ovdje misao o ravnopravnosti čovjeka pa i samih Jevreja bila razvijena kao danas, jer je i tu, već po principu feudalnog sistema, osnovni nosilac vlasti i društva ipak bila muslimanska konfesija, ali stoji barem ta činjenica da Jevreji u ovim krajevima nisu imali ni više ni manje prava od ostalih, nemuslimanskih konfesija.

Prema svemu tome Sijavuš-pašina daira, odnosno Cifuthana, kao centralna i dugogodišnja jevrejska nastamba u Sarajevu nema nikakvih elemenata da se identifikuje sa getom zapadnoevropskih gradova. To je, u stvari, bila nastamba slobodnog i dobrovoljnog stanovanja, koje se čak nije moralo uvijek ni osigurati. Zar u tome smislu ne govori dovoljno sam uveden sultanov ferman kojim se u sistemu korištenja dijelova Daire uvodi čak princip licitacije?

U slučaju Sijavuš-pašine daire imamo i druge konkretne dokaze koji pokazuju ne samo ravnopravnost i slobodu Jevreja u toj nastambi nego i sjajnu stabilizaciju turskog zakonodavstva i sudstva bez obzira o kome se radi. Navodim spomenuti slučaj spora sa Jevrejima 1721. godine pred travničkim kadijom, pred kojim se lično pojavljuje kao zastupnik optužnice protiv sarajevskih Jevreja načelnik kancelarije bosanskog vezira i koji donosi odluku u potpunu korist Jevreja, pa makar tom odlukom ne dobili ništa ni zastupnik optužnice, niti sam vakuf, koji se, inače, uvijek i na svakom mjestu favorizovao kao važnija institucija u životu zemlje.

To je slika pravnog položaja Jevreja u Sarajevu u svjetlu teorije i prakse turskog zakonodavstva. A da predstava bude potpuna, evo još jednog izrazitijeg, upravo dramatičnog primjera o društvenom položaju Jevreja u Sarajevu: među samim građanstvom, i to onim musli-

²¹) Dr. Ješua Kajon: Jevreji kao zaštićena manjina. Godišnjak 5694—1933, izdanje La Benevolencie i Potpore, Sarajevo—Beograd, str. 300.

manskim, koje je bilo nosilac vlasti. Riječ je o događaju iz 1820. godine, u kojem se u odbranu desetak sarajevskih Jevreja diglo na noge čitavo ondašnje Sarajevo i koji predstavlja gotov, do sada neiskorišteni materijal za film potresnih scena. Prema tekstu sačuvanoga dokumenta, pisanog protesta građana muslimana Sarajeva, travnički vezir onoga vremena Ruždi-paša je bez stvarnih i opravdanih razloga došao u Sarajevo i strpao u tamnicu desetoricu sarajevskih jevrejskih trgovaca prvaka i lično hahambašija Mošu Danona, jedanaestog, i istodobno izdao nalog da se svi javno pogube na stratištu ako mu u roku od dva dana ne predaju 500 «kesa» groša. Taj iznos predstavljao je pravo blago, koje Jevreji, naravno, vjerovatno nisu ni imali, a niti mogli i htjeli namaknuti. I upravo u samu zoru 4. dana jevrejskog mjeseca marhešvana, kada se dželat spremao da toga jutra rubi glave nepravedno osuđenim, dogodilo se i čudo i, s druge strane, ono ljudsko, komšijsko, od čovjeka čovjeku, što u okvirima naših razmatranja predstavlja vrlo reljefnu sliku položaja Jevreja u građanstvu Sarajeva. Dželata je preduhitrio bunt Bosne, diglo se oko 300 Sarajlija, opsjeli konak Ruždi-paše, potom ravno do zatvora u konaku, provalili zidana vrata i oslobodili svoje sugrađane. Vezir je spasao glavu bijegom, a zaslužena kazna stigla ga je kasnije. Sarajlije se nisu zaustavile na samom djelu oslobođenja, koje je, inače, bilo časovito i najvažnije. Sastavili su i adresirali neposredno na Dvor u Istanbulu dotada neviđeni i nečuveni mahzar — tužbenu predstavku, u kojoj su tražili zaštitu protiv samovolje bosanskog vezira, namjesnika istog onog cara kojem šalju tužbu. Dokument su potpisali ništa manje nego 247 uglednih građana, najvećim dijelom javnih funkcionera: ponajprije, prvi, lično sarajevski nekibul-ešraf, čuveni Nurudin efendija Šerifović, kojeg su kasnije, takođe zbog njegova stava u odbrani zakona i pravičnosti, kamenovali razulareni sarajevski janjičari (januara 1827), potom 15 kadija, 1 muftija, 5 muherisa, 2 dersi-ama, 3 vaiza, 28 hatiba, 4 mektebska učitelja, lično sarajevski muteselim, 13 feudalaca (mutesarifa i zaima), 2 mustahfiza, 17 derviša, 52 trgovca, 17 ihtijar odžak-janjičara, 6 serturnadžija, 12 hasecija, 36 serdengečdija, 24 bajraktara, 9 seratika i 1 bez zanimanja.²²

To je bilo istih onih godina kada je Napoleon, kako je navedeno, izdao i sproveo lični dekret o sužavanju prava i sloboda Jevreja u ondašnjem silnom francuskom carstvu, iako je to carstvo već bila zahvatila slobodarska misao francuske revolucije.

²²) Prema podacima u radu dr M. Levija, Rav. Danon i Ruždi-paša. Godišnjak 5694—1933, str. 81—85, gdje je objavljen i tekst navedenog mahzara u prijevodu Fehima Spahe.

RESUME

LA «DAIRA» DE SIJAVUS-PACHA

(Contribution à l'étude de l'histoire des juifs de Sarajevo)

1. Introduction

La deuxième génération des juifs venus d'Espagne à Sarajevo a pris une forte racine en moins de cinquante ans dans cette ville qui était à l'époque la capitale de la Bosnie et un des plus importants centres de l'empire ottoman dans les Balkans. A partir de l'apparition du premier juif à Sarajevo, déjà en 1557, qui était usurier — une sorte de banquier, pendant toute la période turque, c'est-à-dire jusqu'à 1878 — moment de grands changements politiques et sociaux, les juifs ont activement participé à la vie économique et communale de la ville: le plus souvent et au début comme commerçants, plus tard comme artisans. Bien que leurs nombre et développement dans cette ville n'aient pas été très dynamiques, ce qui était dû aux conditions sociologiques et au caractère individualiste de ce groupe ethnique, ils étaient vers la fin de la période turque au nombre de 2.000, ce qui représentait environ 10% de la population de la toute la ville.

Le quatrième centenaire des juifs de Sarajevo présente, du point de vue culturel et historique, trois éléments essentiels: littérature orale des célèbres romans espagnols, qui s'est maintenue dans cette région dans sa forme originelle jusqu'à environ 1930; collection de prières et de chants religieux juifs illustrée — «Hagadah» de Sarajevo; et, enfin, les constructions juives: synagogue et une «daira» — demeure commune, une architecture particulière qui fleurissait là pendant plus de 300 ans. C'est justement cette demeure commune qui est l'objet de cette étude. Elle a été connue sous le nom de la «daira» de Sijavus-pacha ou sous le nom hébreu «Kortiz» ou «Kortiziko». Elle était le centre de toute la vie des juifs de Sarajevo pendant trois siècles, quittée de temps à autre par des juifs pour d'autres parties de la ville.

2. Fondation et développement de la demeure

La «daira» de Sijavus-pacha a été fondée vers la fin du XVIe siècle, plus précisément en 1581 — selon une source historique assez récente, mais confirmée par d'autres sources historiques. Dans cette source historique, datant des années 1728—1729, on précise même le motif de la fondation de cette «daira» — demeure commune: jusqu'alors les juifs habitaient éparpillés dans des quartiers musulmans dits «mahala»; ils étaient «désordonnés» et «indisciplinés» provoquant souvent par mégarde des incendies dans leurs maisons et dans les «mahala». Alors, sur la demande des habitants de Sarajevo, le beglerbey roumélien, devenu plus tard grand vizir, Sijavus-pacha fit construire cette «daira». Il était originaire des régions slaves, mais il est mort en 1601—1602 à Constantinople. En 1581 il était de passage à Sarajevo et a ordonné que l'on construise cette «daira» comme fondation pieuse familiale (fidei comis). Ce n'était pas son unique fondation pieuse, il en a fait également à Constantinople. Cette construction a pris le nom de «daira» au XIXe siècle, terme qui désignait à l'époque une construction d'habitation formant un cercle à l'intérieur duquel se trouvait la cour (daira = cercle, en arabe).

Au cours de son existence cette construction a été cinq fois incendiée: en 1697 elle fut incendiée par le prince Eugène de Savoie, dont les soldats avaient incendié toute la ville, puis en 1748, 1755, 1787 et 1879. Après chacun des incendies cités, sauf le dernier, les juifs reconstruisaient leur demeure eux-mêmes et à leurs frais. Après le dernier incendie, qui a eu lieu pendant la période autrichienne, la «daira» n'a pas été reconstruite et actuellement il n'en reste plus rien.

C'était la demeure des familles juives pauvres. Au début elle fut, probablement, unique dans toute la ville, mais plus tard apparurent de nouvelles constructions d'habitation juives qui étaient, suivant les données de 1841—42, au nombre de six, concentrées, d'une manière générale, autour

de la «daïra» primitive, qui pour cette raison-là n'était pas seulement la plus ancienne mais aussi la «daïra» centrale.

3. Urbanisme et architecture

La «daïra» se trouvait à la périphérie occidentale de l'ancienne «čaršija» (= marché) de Sarajevo. On a construit à proximité, en même temps ou un peu plus tard, un temple juif qui existe même de nos jours; sa forme a subi certains changements mais il représente quand même un monument architectonique important. Jusqu'au dix-neuvième siècle cette construction était connue dans les sources historiques sous le nom de «Veliki han» (Grande auberge), parce qu'elle rappelait du point de vue architectonique les caravansérails, ce à quoi cette construction a été en principe destinée. Il existait pourtant une différence par rapport aux caravansérails: cette construction n'avait que le rez-de-chaussée, sans l'étage supérieur obligatoire, car il n'y avait pas de chevaux ni de marchandises à abriter. L'historien de Sarajevo Muvekit nous a fourni certaines données permettant d'apprécier l'importance de la «daïra»: il y avait 46 chambres, toutes au rez-de-chaussée, ce qui permet de conclure que c'était là une construction relativement très grande. D'après un autre source on estime que le nombre d'habitants dans cette «daïra» a été de 90, ce qui témoigne également de l'importance du bâtiment. C'est le premier exemple d'une construction d'habitation en commun. L'ornement architectonique le plus important de cette construction était son haut rempart de pierre qui cernait toute la «daïra» la protégeant de cette façon contre les incendies venus soit de l'extérieur soit de l'intérieur.

4. Propriété et jurisprudence

La «daïra» de Sijavuš-pacha étant une fondation pieuse dite «evladyet-vakuf» son bénéfice était partagé en deux parties: la plus grande fondation pieuse de Sijavuš-pacha (une mosquée à Constantinople) bénéficiait d'une partie, de l'autre bénéficiaient les descendants directs de Sijavuš-pacha, qui géraient cette fondation au cours des XVIIe et XVIIIe siècles.

Les juifs prenaient à louage la «daïra» jusqu'au premier grand incendie en 1697. Après cet incendie, la fondation n'étant pas en mesure d'entreprendre la reconstruction elle-même, les juifs ont demandé et obtenu la permission de reconstruire complètement la «daïra» en 1702. Voilà comment on réglé le côté financier — argent investi et loyer futur: de 150 «groš» (ancienne monnaie) — loyer payé jusqu'alors, les juifs étaient tenus de payer 70 «groš» de loyer régulier et le reste — 80 «groš» — était estimé comme loyer futur déjà payé, permettant les reconstructions futures et l'entretien de la «daïra».

Cela a permis aux juifs de jouir du louage permanent de la «daïra». Plus tard, on a essayé de contester aux juifs le droit sur certaines parties de la «daïra», mais le tribunal a réfuté la demande de la fondation et s'est prononcé en faveur des juifs. Quelques décennies plus tard (au XVIIIe siècle), au moment où la génération qui avait entrepris la reconstruction de la «daïra» a commencé à disparaître, un firman impérial a réglé cette question. Selon ce firman les pièces vacantes étaient à la disposition des descendants directs des bénéficiaires précédents, et s'il n'y avait pas de descendants directs les pièces étaient données à louage uniquement par la voie de licitation. Cela a permis l'introduction dans la «daïra» des familles qui n'y avaient jamais habité, parfois même, paraît-il, des familles non-juives. Cependant, grâce à l'intervention des citoyens, ces règlements ont été changés en faveur des juifs qui pouvaient profiter de ces locaux mais sous condition de les entretenir bien et de façon régulière.

Lors du recensement cadastral de la ville en 1886, aucune partie de la «daïra» ne figurait en tant que propriété de la fondation religieuse de Sijavuš-pacha. Cela a été dû à la précédente dévaluation de la monnaie turque, devenue presque sans aucune valeur, et aussi au fait que les juifs ont fourni de fausses données lors de ce recensement, ce qui a été également fait par les autres habitants. Ainsi un grand nombre de parcelles ayant appartenu aux fondations pieuses furent-elles aliénées.

5. Position sociale et juridique de la «daira» et des juifs de Sarajevo

Dans la littérature yougoslave spécialisée cette demeure juive était à tort traitée de ghetto, ce qui était faux et ce qui connaît sa première correction dans cette étude. Le ghetto étant, dans les villes de l'Europe occidentale médiévale ou dans les temps modernes, un quartier où les juifs étaient forcés ou semi-forcés de résider, vivant à la limite entre la justice et l'injustice, entre l'égalité et l'inégalité en droits par rapport aux autres citoyens, on peut remarquer et constater, se basant sur des données déjà citées que notre «daira» était tout à fait autre chose.

La «daira» de Sijavuš-pacha était la résidence libre et non forcée des juifs, ce qui est prouvé par le fait que les juifs eux-mêmes avaient demandé et obtenu, par un contrat fait avec la direction de la fondation pieuse, la permission de reconstruire la «daira» par leurs propres moyens. Par la suite, quand il y avait des revendications injustes, soit de la part de la fondation pieuse soit des autres intéressés, la législation et les tribunaux turcs prenaient toujours des sentences en faveur des juifs. En fait, il s'agissait la d'une demeure de pauvres, comme cela a déjà été dit, tandis que les familles plus aisées habitaient dans d'autres parties de la ville, se répandant dans six nouveaux quartiers, entre 1841-42, où ils vivaient ensemble avec les habitants des autres religions. Cela prouve également que cette demeure ne présentait aucun caractère de concentration ni de résidence forcée. Le fait que les juifs vivaient là en commun n'était pas dû aux mesures des autorités turques mais c'était une tradition que les juifs eux-mêmes avaient apportée d'Espagne, tradition qui était un des traits caractéristiques de leur groupe ethnique.

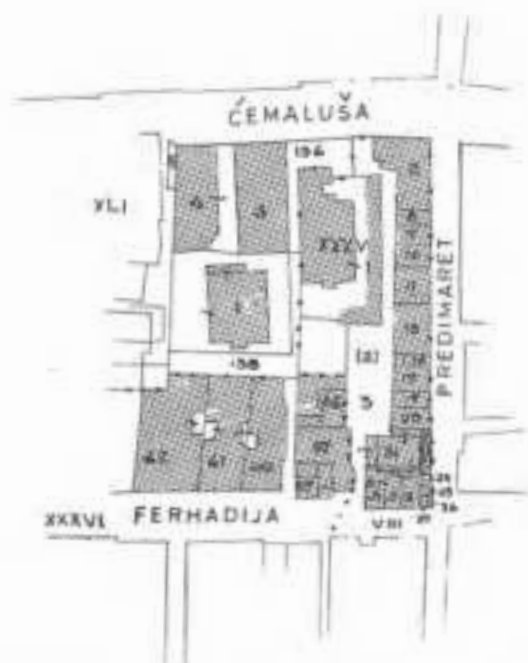
Contrairement à la réduction des droits des juifs des villes et des ghettos européens, le problème de la protection de la minorité juive ne s'est jamais posé à Sarajevo, ni dans tout l'empire turc, pour la simple raison qu'il n'existait pas. Dans cet empire régnait une grande tolérance envers les juifs qui jouissaient d'une relativement très grande liberté au moyen âge et dans les temps modernes, ce qui a été souligné et à juste titre par des écrivains juifs. C'est également évident grâce au fait que les juifs avaient libre accès dans toutes les branches économiques de la ville: commerçants, usuriers et changeurs, différents artisans etc. Je ne voudrais pas dire par là qu'il existait une égalité en droits pour tous les hommes dans le sens actuel du mot, car à l'époque féodale les musulmans avaient tous les pouvoirs et jouaient le rôle le plus important dans la société de l'époque. Mais malgré tout cela les juifs avaient les mêmes droits que les autres non-musulmans de Sarajevo et de l'empire turc.

Dans la ville même de Sarajevo il y avait eu des exemples de très bonnes relations entre les musulmans et les juifs du pays. Outre l'exemple déjà cité de la concession des locaux vacants de la «daira» aux juifs, même au cas où ils n'étaient pas héritiers, on pourrait citer également un autre exemple plus convaincant: en 1838 le vezir de Bosnie, comme il le pratiquait souvent, a demandé sans aucune raison aux juifs de Sarajevo de lui donner une somme d'argent considérable. Quand il n'a pas eu cet argent il a fait emprisonner onze citoyens juifs qui devaient être exécutés le lendemain. Mais cette nuit même toute la ville s'est révoltée. Les habitants ont assiégé la résidence du vizir, forcé les portes de la prison et libéré leurs concitoyens. Et ce n'était pas tout. Ils ont porté plainte contre le vizir à Constantinople — la plainte fut adressée à l'empereur en personne. Cette plainte, unique dans son cas, a été signée par 247 citoyens musulmans, dont il y avait 52 commerçants et les autres étaient soit fonctionnaires d'Etat soit fonctionnaires religieux.

Et c'était justement à l'époque où Napoléon Ier Bonaparte avait signé et appliqué le décret suivant lequel tout commerce était interdit aux juifs sans la permission du préfet, de même que la pratique des affaires bancaires et la migration dans les pays allemands, qui faisaient à l'époque partie de l'empire français, justement à l'époque de la croissance et de la victoire des idées de la Révolution française.

Situacioni plan područja Sijaviš-pašine daira iz 1882. godine.

Katastarski plan čestica na području Sijavuš-pašine daira — stanje 1886 god.

Faksimil 1. Zabljenska o osnivanju Sijavus-pašine date 989. (1581) godine.

Bismillah
 In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful
 This is to certify that on the 10th day of the month of
 Muharram, 989 AH (1581 AD) the following
 conditions were agreed upon between the
 undersigned parties:
 1. The establishment of a school in the town of
 Zabljak, under the patronage of the
 Sijavus-pasha.
 2. The school shall be open to all
 children of the town, regardless of
 their social status.
 3. The school shall be managed by
 a committee of learned men, appointed
 by the Sijavus-pasha.
 4. The school shall be supported by
 the Sijavus-pasha and the town
 council.
 Witnessed by:
 Sijavus-pasha
 Town Council
 Date: 10th Muharram, 989 AH
 1581 AD

بسم الله الرحمن الرحيم
 نفس منقوشه بر خسته و بیک مجلسه واقع مرحوم حجت مکان سده بر سر اوق فقه
 بود یازده نفری بن اولی نفری خان بستان مدت معلومه بروا دره مویله بود
 از آن وقت و دفتر و فتنه مقیده اولاد اجاره قدیمی بود بکری غرونده انحصار
 شلیف و فراخ انتقال محله انترین دخی گنم و احتفال بد عده بد بکری جلد بود
 حال اوق قدیم بعد منویست اولاد انحصار بقعه انکریم بیان اقد مرحوم باره شرف بود
 سزی حکم است سجدان و کالتم نبودند سجدیل اولی امر عالی و بد مره انحصار بد
 و کالتم شمس موجب خیر خان مذکور که ساکن بود باندر خصوص سجدان اوق فقه
 نقصان ادا بد بکری خصوصاً ناری اگر چه اعتراف لکن رفت استیاده بکری و مره
 اولی بغی حبس سجدی که برده محسوسا کند و مال بکری بنا و شمس غرونده سجدان و بد
 حاوی مسعود انکر منویله سا بقدره سجدات عتیقه و حجت سجدی که ابرار اید و بر قاج
 و قد دخی احراق و حراب اولوس کند و مال بکری بقدره و تر صمیم احد است و بد
 حال انحصار بد خصوص مذکور و کیفیت حال بکری مسن و احتیاط و مویله انحصار
 سجد و عتیقه منقخص اولی قدح فی الحقیقه حال بکری دیگر کون و حیات عتیقه گرفت را
 ظاهر و نمایان اولوس فراخ و انتقال خصوص دخی مقیده تا با کفر خان که اجاره
 اولوس اوطه اوطه قید و بی را و امین اولی بعد سجد فراخ و انتقال خصوص سجدی
 لاشی مقیده سجد اولی و مسعود انکر سجدان بر عدم اعتبار اید عرب عتیق و مال
 و وجود اجاره بد بکری اولی بغی بقدره فقر و بقعه اکتفیه محل آخره بر کون و سجد
 اولی جفاری ظاهر و مویله انکام کس لکن احتیاط اید انحصار اید نمایان و سجد
 اولی بقعه نهایت الامراهالی و اهل سجد احتیاط لرزی و وقف سجدی صیانت و وقف
 سجدی است سجدی فقر الی سجدان مرحمتا وقف سجدی الفع و خدمت احانت لولن اوزر
 مسعود انکر سجد اوق فقه انحصار سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 مویله سجد غرونده درت بود بکری غرونده حضور سجد اوق فقه و سجد
 اولوس و قیام بعد بکری بوز طقت درت سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 العمل اولوس سجد انحصار عالی و دفتر و فتنه مقیده اولی بغی اوزر سجد بود بکری
 غرونده اجاره مویله سجد سجد قبول انحصار بد نظامه دبط و تمام ادا اید بکری
 سجد و طی و بعد الیوم جزئی و کلی من کل الوجوه انحصار اید بقدره و تر صمیم انحصار
 مسعود انکر طرفه قدره قدیمی سجد اوزر سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 تاریخ مذکور کالی فراخ و انتقال و عتیق دعوی مطابقه سجد سجد سجد سجد
 بکری سجد غرونده و سجد عدول محض لرزی و سجد سجد اوزر سجد سجد سجد سجد
 مذکور و سجد غرونده جانب وقف سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 و سجد سجد اوزر حجت سجد سجد اید انحصار سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 بود بکری سجد غرونده سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 ایچون امر عالی اجاره سجدی بکری و سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 اید بکری الی عام الله و سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد
 کلینی بدک و کالتم حبس سجد مسعود انکر بد لرزی اسبوه مویله سجد سجد
 اعطا اولوس سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد سجد

محمد علی
 سجد سجد
 سجد سجد
 سجد سجد

Derviš M. Korkut

MESTVICINA ĆEFILEMA IZ 1841.

Kefilleme defteri (ili ćefileme, kako ih u nas skraćeno zovu) su popisi solidarnih jamčenja, što su ih turske vlasti uzimale od stanovnika neke varoši ili samo od pripadnika jedne vjere ili jednog staleža u nekom mjestu.

Njihov nastanak objašnjava Hamdija Kreševljaković¹ ovako:

»Jedna od preventivnih mjera turske sudsko-administrativne službe za održavanje reda i mira u nesigurnim danima bijaše *ćefilema*, a sastojale se u tom, što bi po naredbi vezira (guvernera pokrajine) morali sumnjivi stanovnici jedne varoši, sela ili kraja solidarno jamčiti jedan za drugoga. Vezir bi izdao bujrukdiju svome *muteselimu* da uzme ćefilemu. Ovaj bi sa svojim ljudima u teftar upisao sve one od kojih se uzima ćefilema s oznakom, ko za koga jamči: n. pr. A i B jamče jedan za drugoga: ili A, B i C jamče međusobno. Ovom mjerom ponekad je uspjelo vlasti spriječiti pobune i nemire. Ponekad je uzimana ćefilema nakon ugušenih nemira. Teftar, što se ovakvom prilikom sastavljao, zvao se kefileme defter...

Kefileme defter sastavljao je *muteselim* u tri primjerka, jedan bi poslao veziru, drugi kadiji da ga unese u sidžil, a treći je ostajao kod *muteselim*a.

Uz kefileme defter slata je i pismena obveznica u kojoj su navedene garancije koje oni preuzimaju na se.«

Osim ćefilema, unesenih u očuvane sidžile, do nas je doprlo i dosta drugih. Najviše ih je sabrano u biv. Institutu za istraživanje Balkana u Sarajevu. Tih fragmentarnih popisa ima mnogo; jedni su datirani, a drugi nijesu. Oni prvi su iz slijedećih godina po hidžr.: 1191 (1 komad), 1195 (3), 1203 (1), 1215 (1), 1216 (5), 1219 (2), 1231 (6), 1241 (1), 1248 (8), 1266 (1). Kod onoga iz 1203. godine označen je tačno dan i mjesec (12 ševvala), a odnosi se na Sarajlije koji će krenuti u rat. Popis iz 1266 (= 1850) tiče se regruta, koje su pojedine sarajevske mahale kao svoje vojnike poslale u redovnu vojsku (*nizam*).

Kod tih momaka je naveden i lični opis, a, među ostalim, označena i boja očiju, pa sam cio ovaj spisak preveo da posluži kao dodatak Mestvičinoj ćefilemi, kad se bude dala u štampu spremljena u knjiga (Sarajevo grad). U njoj, na žalost, boja očiju nije označavana, pa će ovaj antropološki materijal donekle poslužiti kao nadopuna Mes-

¹) Hamdija Kreševljaković: Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine. — »Prilozi« Orijental. instituta u Sarajevu, sv. III—IV, 1953, str. 195.

tvičnim podacima iz 1841. g. Tu je i »Vergi defteri« (poreski spisak) iz h. g. 1278 (1840), kao i »Küfelât defteri« (popis jamstva) u konvolutu sa 99 listova razne veličine, različitih vrsta papira, rukopisa i pišma, sve pisano na turskom jeziku.

Od svega ovog obilnog materijala nije ništa objavljeno, a prilika je da se njim nije niko poslužio, osim što sam ja, kako je gore spomenuto, preveo onaj popis nizamskih vojnika iz 1850. g. Da je H. Kreševljaković znao da u Balkanskom institutu, u kojem je neko vrijeme i sam radio, ima i onaj popis iz 1777, koji se odnosi baš na kršćane u sarajevskom Latinluku, on bi ga sigurno obradio prije one svoje »Cefileme sarajevskih kršćana iz 1788 g.« ili bar zajedno s njim.

Osim ovog djela H. Kreševljakovića dosad je iz ovog interesantnog područja izašlo ranije samo još jedno R. Muderizovića: »Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848«. ² Oba ova rada su vrijedni prilozi izučavanju prošlosti Sarajeva za turske vladavine, ali pošto se odnose na uže krugove sarajevskog stanovništva, ne mogu dati ni približno onako cjelovitu sliku kakvu nam iznosi pred oči »Kefileme defteri« Mula-Muhammeda Mestvice-Vrcanije iz 1841. g.

Ova Cefilema je najopširnija, najpotpunija i najraznovrsnija od svih očuvanih popisa te vrste u našim krajevima. S njom se donekle može mjeriti jedino popis seoskog stanovništva Banjalučke nahije, sastavljen nekoliko godina prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Tu dragocjenu rijetkost našao sam 1928. godine na velikoj hrpi razbacanih starih knjiga i dokumenata na tavanu zgrade Finansijske direkcije i Sreza u Banjoj Luci. Iz te kamare izdvojio sam punu golemu škrinju dokumenata i deftera, te ih prenio u Turski arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sreća je bila što je tako urađeno, inače bi to naučno blago propalo, jer je spomenuta kuća u II svjetskom ratu pogođena avionskom bombom i izgorjela.

Za razliku od ostalih cefilema u kojima su navedeni samo suhoparni podaci: imena osoba za koje se jamči i imena njihovih jamaca i otaca im, a u kasnijim i prezimena bez imena oca, Mestvica je unosio i mnoge druge podatke. On je radio po određenom sistemu: popis je sastavljen po mahalama i po brojevima kuća, a kod svakog domaćinstva su upisani i opisani svi muški članovi i označene za svakoga godine starosti i stas, a za većinu odraslih i boja kose. Kod mnogih su unesena prezimena, zanimanje, društveni položaj, a što je naročito interesantno, navedeni su i podaci o tjelesnim nedostacima, kroničnim bolestima i rijetkim slučajevima fizičkog sastava (ko je debeljko, brkonja, čosaste brade ili s nausnicama, a već u godinama). Koliko je naš »Vrcanija« bio savjestan u radu može se prosuditi već po tom što je progušane brade označavao sa četiri različita turska izraza (kir, kir çil, kir kıl, karışık) po srazmjeri bijelih dlaka prema onima prvobitne boje. Na više se mjesta vidi njegov urođeni humor: za jednog muslimana u Sarajevu veli da mu je »brada od četiri dlake«, u jednog Jevreja »od tri dlake«, a za jednog pravoslavnog Srbina da su mu brkovi »kolik' nogavice (od čakšira)«.

Pored ostalih dragocjenih podataka o ljudima, koji su 1841. godine živjeli u Sarajevu i njegovoj nahiji, Mestvica nam je zabilježio i

² U »Glasniku Zemaljskog muzeja«, II sv. XLI (1929), str. 6—32.

to kud su pojedini privrednici bili poslom otišli u vrijeme popisivanja, ko je odlutao neznano kud, ko je i gdje bio konfiniran ili prognan, odakle su se doselili sluge i momci tašlihanskih gazda, kuda su se odselele neke Sarajlije itd.

Već radi samih ovih zabilježaka bilo bi vrijedno obraditi Mestvičinu »Čefilemu«, a kad se uzmu u obzir antropološki podaci za više od dvanaest i po hiljada ljudi i bilješke o bolestima i tjelesnim nedostacima kod njih, onda se istom može dobiti predstava o vrijednosti i važnosti ovog djela našeg »Vrcanije«. Sva je prilika da nijedan grad ni kraj na svijetu nema takovih podataka iz kraja prve polovine XIX vijeka, pa nije čudo što su se i naši i strani učenjaci zainteresovali za ovaj popis, te je htio da ga, u izvodu, izda Centralni higijenski zavod u Beogradu, a Yale University se ponudio da ga primi na srpsko-hrvatskom pa izda na engleskom u SAD.

Muzej grada Sarajeva je odlučio da ovu Mestvičinu »Čefilemu« izda u doslovnom prijevodu, koji je već gotov za I. dio (Sarajevo grad), a po mogućnosti će se kasnije objaviti i II. dio (Sarajevska nahija), da se ovim blagom mognu koristiti naši i strani ljudi od nauke. Oni će u njoj naći obilje podataka o kulturnim, socijalnim, zdravstvenim i stambenim prilikama, a naročito ogromnu antropološku građu za cio jedan grad i nahiju.

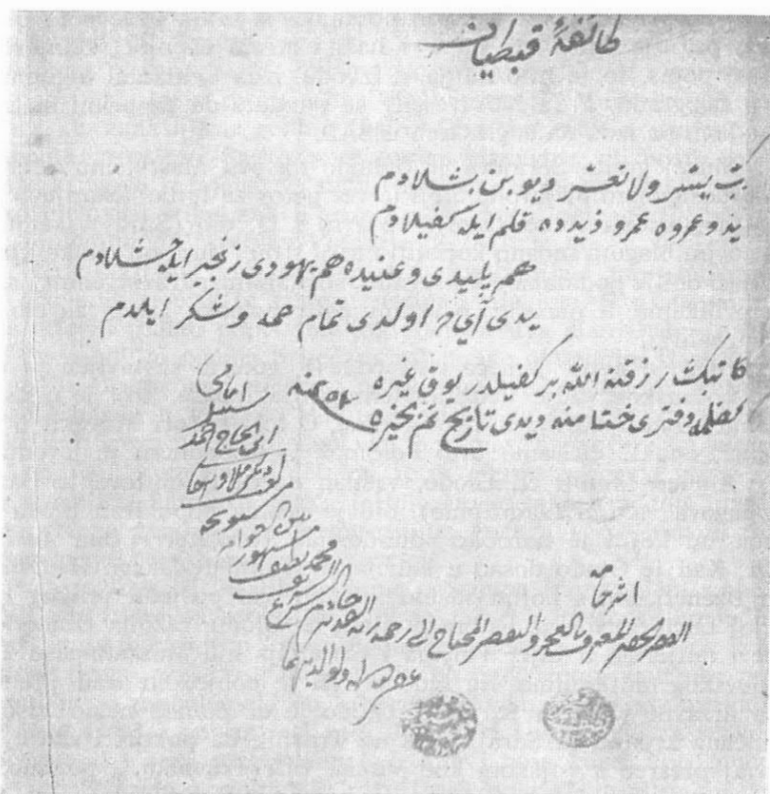
Ovaj je popis jamaca nastao 1841. god., a sastavljen je po naredbi bosanskog valije Vedžih Mehmed Salih-paše, koji je ugušio tzv. Glodinu bunu u Sarajevu 1839. godine. O tom govori Muvekit u svojoj Kronici, odakle citiramo ovaj odlomak u slobodnom prijevodu:

Ahmed Munib ef. Glodo, vršilac dužnosti mutevelije Gazi Husev-begova vakufa (zadužbine), bio je veoma popularan među Sarajlijama, od kojih je naročito »dunderija« (proleter) bila listom uz njega. Kad je Glodo došao u sukob sa svojim rođakom H. Osman-begom Dženetićem, s kojim se bio zavadio oko posjeda velikog hana u Vučjoj Luci, čaršija je listom pristala uz Glodu, razbila Dženetića pristaje i natjerala u bijeg i njega i prijatelja mu Mustafa-pašu Babića, sarajevskog muteselima. Ne zadovoljivši se pobjedom nad predstavnicima državne vlasti u Sarajevu, Glodo je uz pomoć nešto Visočana i Fojničana krenuo sa Sarajlijama na Travnik da pokori i valiju, ali ga je ovaj presreo s vojskom kod Viteza, niže Travnika, i porazio, te su se glodinovci razbježali. Glodo je pobjegao u Dubrovnik, odakle se poslije vratio i bio prognan na Krit (Kretu), gdje je i umro. Prognani su u razna mjesta daleko od Bosne i druge istaknute pristalice Glodine, njih 41.

Radi boljeg razumijevanja događaja u vezi sa Glodinom bunom, koja je bila i povod pisanju Mestvičine »Čefileme«, ovdje se u prijevodu navode odlomci iz Muvekitova »Tarih-i Bosna« koji se odnose na ta zbivanja (str. 272 i dr.).

Valija je uputio Sarajlijama bujuruldiju (9 džumad-el-ahira 1256. i poslao im je po travničkom kadiji, Sarajliji Hafiz Salih Redžai ef. Uzuniću i jednom od svojih dvorskih aga (dairei agavattan birini). da im je i usmeno protumače. Stigavši u Sarajevo oni su pozvali koga treba, te otvorili i pročitali donesenu bujuruldiju. Ova je bila napisana veoma oštrim tonom: kolovođe neredā što su se odigrali u Sarajevu

valija naziva bezobraznicima (edepsizler) i stavlja do znanja Sarajli-
jama nek sebi izbiju iz glave što misle da će pomoću demonstracija i
skupova prisiliti državnu vlast da čini šta oni hoće. Prijeti im da će
i njih kao i ostale buntovnike i nepokorne silom natjerati na posluš-
nost i poći na njih s vojskom i topovima. Ako se imaju na što žaliti,
nek to čine redovnim putem, a ne na nekim skupovima, pa nek dođu
k njemu. Njegova su vrata svakom otvorena, te ne odbija ni velikog
ni malog kad mu se dođe potužiti nego sve rješava po šerijatu (islam-

Sl. 1. Bilješka na popisu Cigana s podacima o nastanku »Čefileme«, datumom završetka toga posla, potpisom i dvama ličnim pečatima pisca

skom pravu) i zakonu. Da ne bi slabi i nevini stradali, on im upućuje ovu opomenu prije nego krene na njih. Čim im se pročita ova bujurul-
dija, nek se razidu sa skupova, a ako to ne učine, vidjeće da se varaju
i da im to neće »piti vode« (paliti, uspijevati) kao za njegovih pre-
thodnika. Ako ga ne poslušaju i ne razidu se, on će lično povesti mno-
gobrojnu vojsku i topove protiv njih, ali neće ništa nažao učiniti po-
štenima i onima koji nijesu umiješani u stvar, pa će dohakati »bez-
obraznicima« (tj. nepokornima), kao što je već dohakao njima sličnim,
te uspostaviti red, mir i sigurnost stanovništva. Ako bezobraznici
ostanu uporni, nek se pošteni ne miješaju, nego neka se bave svojim
poslovima, a nepokorne će zadesiti zaslužena kazna.

Namjesnikovi su izaslanici i usmeno, pošto je pročitana bujurul-dija, saopćili savjete i poruke vezirove, pa insistirali da se Glođo Ahmed ef. i njegovi drugovi odazovu valijinu ranijem pozivu, te odu u Travnik i pokore mu se, a svemu ostalom stanovništvu se opraštaju njihovi neželjeni postupci. Ali pošto izaslanici nisu mogli dati jamstvo da će Glođo i drugovi mu, pošto se pokore valiji, biti vraćeni natrag, narod se usprotivio da oni idu u Travnik, pa, iako je Glođo bio odlučio da to uradi, nije mu dala družina, te i on odustade od toga. Kad su se vezirovi izaslanici ne svršivši posla vratili u Travnik, stade se valija spremati da s velikom vojskom krene na Sarajevo, a sarajevski nesposobni prvaci praznotikvići (kumandan-i sebükmagzâni = komandanti lahka mozga) opet stadoše pripremati otpor i agitacijom uzbunjivati Sarajlije, Visočake i Fojničane. Međutim, pošto se ovdje nije radilo o kakvoj općoj stvari, mnogi se potegoše u kraj, ili odoše na svoja sela, ljetnikovce, a dosta ih putem olabavi i ohladi se, te ih se u palanci Vitezu, gdje će se biti boj, sabra vrlo malo. Ipak se upustiše u bitku s namjesnikovom vojskom. Boj potraja sahat-dva i buntovnici moradoše uzmaknuti. Valija sa svojom vojskom dođe pravo u Sarajevo i 22 džumad-el ahira 1256 (11. avgust 1256. tur. finas. g.) pade s vojskom na Sarajevsko polje. Od kolovođa se neki posakrivaše, neki razbjegoše kud koji, a Glođo s družinom umače put Dubrovnika. Ostale Sarajlije valija sabra preda se i žestoko ih izgrdi, a od čaršilija uhapsi četrdeset i jednog. Od ostalih prisutnih uze pismenu obveznicu (senet) na 500.000 groša, koju svotu imaju položiti u državnu kasu ako iko išta uradi protiv volje vlasti, a Sarajlije ga ne uhvate i ne pošalju valiji. Na to dozvoli Sarajlijama da se vrate, a pohapšene poveza i okova, te ih protjera na otoke i u Rumeliju. Sarajevskom kadiji izdade sutradan naredbu da svima onima koji su upropastili državnu imovinu i ne plativši uzeli robu i žito od trgovaca, zaplijeni sav imetak i iz njega istavi odštetu državi i poplaća oštećenim ljudima. Tu zapljenu nek izvrši šerijatski sud preko njegova mübašira (komesara), kojeg je postavio, te nek se preko prvaka sastave odvojenj spiskovi i izvrše procjene i njemu dostavi potpisani popis, a stvari pohrane na sigurna mjesta i stave pod nadzor pouzdanih ljudi. Ta zapljena odnosila se je u prvom redu na imanje vršioća dužnosti mutevelije Gazi-Husrev-begova vakufa, Ahmed ef. Glođe, kojeg je valija smatrao pravim začetnikom tog puča, zatim na njegove saučesnike: Rašid ef. Alikadića, H. Salih ef. Pandžu, Zaima šir Osman-bega, H. Ahmeda Krkbeša, H. Murata Sjeničkaka, biv. baš-agu H. Saliha i Mulla-bajraktara Bulakliju.

25. džum ah. svrgao je valija sarajevskog muteselima Mustafa-pašu Babića i mjesto njega postavio Fadil-pašu Šerifovića, a Babića imenovao mutessellimom u Banjoj Luci.

29. dž. ah. izdao je bujuruldiju kojom daje opće pomilovanje (amnestiju) svemu stanovništvu osim kolovođa smutnije, za koje valija kaže da su povod i ranijim i sadanjim smutnjama, pa su protjerani u razna mjesta Anadola i Rumelije. Međutim, nijesu pohvatani njihovi pomagači, koji su pobjegli i za kojim se traga, pa čim budu uhvaćeni, i oni će biti prognani u Anadol. To su spom. Ahmed ef. i njegovi drugovi u zlu (avene, pajtaši) Krkbeš H. Ahmed, šir Osman-beg, Pandža H. Salih ef., Alikadić Rašid ef., bivši baš-aga H. Salih i sin mu Osman,

Sjeniĉak H. Murat, HadŹić Salih, Telalović H. Salih, Vrago Salih-aga, Koštro Salih-aga, Tabuĉija Mustafa, Šimbelj H. Mustafa, đumrukĉija (carinik) derviš-Mustafa, Sahanić Mehmed-bajraktar, Vreto Mustafa, bajraktar i brat mu, Mašić Sulejman-aga, Maĉković Sulejman-aga, Repovac H. Osman, Talirević Mustafa, terzija Salih, berber Mehmed, Źunić Mustafa, Ćajniĉanin Mehmed-aga, kujundŹija Osman, Đido Ahmed, Smajkanović Pašan, Graĉaniĉak Ibrahim, berber H. Abdi-bajraktar, MuŹdedŹić Osman, Burek H. Ibrahim, DŹaferović Alija, Cico kazaz, Slinić HadŹi-bajraktar, ĉizmedŹija Poreĉak Derviš, handŹija Smajić, Ćurĉić Lutfullah-aga, Muminefendić Mustafa, kazaz Arnautović Alija i brat mu Salih, terzija Ibrahim, HadŹiomerović Fejzo, Memalić Salih, Pinjo H. Pašan-bajraktar i Bulaklija Mula bajraktar. Ostalom svemu stanovništvu Sarajeva iznad 7 godina opraštaju se sve krivice i daju oprost i milost. Spomenuto, pak, stanovništvo zajamĉilo je (»ta' ahhüd ederek«) da neće kolik' za trunak postupiti protivno volji vlasti. Ako neko bude protivno uĉinio i ne bude uhvaćen i poslan valiji, ili ako neko tajno ili javno primi u zemlju nekog od onih što su maloprije pobrojani i ne bude ih predao valiji, to će se smatrati kao prekršaj pismene obaveze koju su Sarajelije dale valiji, pa će on liĉno doći i od Sarajlija potpuno naplatiti 1.000 kesa *nezra* (zaroka, zavjeta) i drukĉije će s njima postupiti.

Dok je još bio na Sarajevskom polju, valija je za vršioca duŹnosti (zamjenika, kajmekama) mutevellije G. Husrev-begova vakufa postavio (29. dŹum-d-el-ahira 1256—1840) H. Osman-bega DŹennetića.

1. redŹepa valija je s vojskom krenuo natrag u Travnik.

Prilikom pogibije Smajl-age Ćengića na Mljetićku bili su s njim i mnoge Sarajlije, od kojih je nakon poraza u Vitezu većina pobjegla u Hercegovinu. Podosta ih je otišlo u Gacko i pošlo s njim u Drobnjake. Na Mljetićku su izginuli: Smajl-aga Ćengić, 25 Nikšićana i podosta tih Sarajlija, među njima od poznatih ljudi: Pinjo HadŹi-Pašan, bajraktar, Maĉković Sulejman-aga i HadŹić Salih-aga.

1. šabana 1256. svrgnut je VedŹihi-paša s bos. namjesništva, a mjesto njega postavljen Mehmed Husrev-paša. VedŹihija nije opomenut da će hitno ići u Carigrad, nego je samo njegovu nasljedniku fermanom iz 1. dekade ševala 1256. naredeno da odmah krene iz Beograda i hitno ide u Bosnu i primi duŹnost, a svog prethodnika uputi u Carigrad.

Samakovlu Mehmed Husrev-paša nije prema nalogu i fermanu doĉekao svog nasljednika u Beogradu, generala armije Kâmil-pašu, nego je za zamjenika postavio pukovnika Hüsejn-bega, komandanta regularne vojske, a sam je odmah krenuo u Bosnu. U Travnik je stigao 23. šabana, bez znanja VedŹihi-pašina. Kad je ovom uruĉio carski ferman, u kojem se VedŹihija poziva u Carigrad, ovaj mu je predao duŹnost i 26. šabana (u ĉetvrtak) krenuo iz Travnika.

Već 27. ramazana novi je valija poslao hercegovaĉkom mutesar-rifu (okruŹnom naĉelniku) Ali-Galib-paši Stoĉeviću u pomoć kapetana Orhan-bega sa 110 vojnika da idu osvetiti pogibiju Smajl-age Ćengića. Ali-paša je krenuo na Drobnjak, pa se, stigavši u Gacko, tu zadržao, a vojsku su povelili Hasan-beg Resulbegović, kojeg je postavio za komandanta, i Ali-pašini sinovi Rizvan-beg i Zulfikar-beg. Kod Tušine je došlo do krvavog boja, u kojem je poginulo 170 Drobnjaka, Moraĉana i Usko-

ka, ostali rastjerani, a Moračanima kuće razorene. Osveta za Smajil-agu Čengića izvršena je 27 dana nakon negove pogibije.

Opis Čefileme

Mestvica je svoju Čefilemu radio sam i taj ogromni posao svršio za sedam mjeseci, a sobom je sastavio i kronogram o tom u arapskim riječima تم يخبره (temme bi-hajrihí=svršeno u dobar čas 1257. hidžret god.¹ = 1841).

To je pogolem tefter na turskom jeziku; uvezan u čvrst karton kao knjiga od 226 ispisanih listova formata 49×17,6 cm. Imao je širazu (pletenicu) od tamnožute svile, ali su od nje ostali samo pokidani tragovi.

Papir je evropske fabričke provenijencije, debeo, čvrst, gladak, boje fildiša (slonove kosti).

Spram svjetla se na papiru jasno vide, na udaljenosti od svakih 25 mm, vodoravne crte i dva filigrana (vodena znaka) u razmaku od 21 cm: 1) grb, visok 10 cm i širok 54 mm, gore kruna sa tri ljiljana (krina) i dvije jabučice, a ispod nje štit s likom lava u propinjku; 2) jednoglavi orao raširenih krila s ovalnim štitom na prsima. Ispod orlovih kandža su slova G F A, a na nekim listovima L A F.

Neispisani listovi između popisa pojedinih grupa stanovništva naknadno su grubo odrezani, alj je takvih malo.

Izvana je na desnoj korici krupnim slovima ispisan (pismom zv. neshí) naslov knjige (teftera) na nalijepljenoj vinjeti:

Defteri kefileme
nefs-i Saray ve cemâ'
ât ve kurâ-i nahye
Islâm ve milel-i sâ'ire
el-vâki.....

(Popis jamstava muslimana i drugih vjera u samom Sarajevu, džematima i selima njegove nahije (sreza) sastavljen.... [god. izbljedjela].

Na desnoj korici uveza piše unutra pri vrhu u dva reda naslov koji je dosta izbljedio, ali se može pročitati, a u prijevodu glasi:

»Popis jamstava muslimana u gradu Sarajevu i njegovoj nahiji.«
Ispod toga je otisnut lični pečat (muhur).

(M. P.)

Muhammed Mestvica

Niže toga je Mestvica, desetak godina nakon dovršenja svoje Čefileme, zapisao jednu vrlo interesantnu bilješku o smjenjivanju valije Hadži-Halil Kjamil paše, o dolasku njegovog nasljednika Mehmed Tahir-paše u Travnik i o pohodu potonjeg na Sarajevo, te o njegovoj smrti. Tu se izričito spominje naredba o sastavljanju čefileme.

Jasno se vidi iz Mestvičinih riječi da mu je H. Halil Kjamil-paša ostao u dobru sjećanju, a Mehmed Tahir-paša bio mrzak. U tom se s

¹) 1257 hidžretska godina je trajala od 25. II 1841. do 11. II 1842.

našim Mula-Vrcanijom sláže i turski činovnik katastra (defter-i hakani) u Travniku Abdülhalim, koji je bio pjesnik i rekao za Tahir-pašu:

»Bazi nāpākin adī Tahir olur,
sonradan mudarlığı zāhir olur.«

(Ponekom pogancu /prljavku/ bude ime Tahir /čisti/,
pa mu prljavština kasnije izađe na vidjelo.)

Ta zabilješka glasi u prijevodu:

»20. dana mjeseca redžeba spomenute godine postavljen je za namjesnika (valiju) Bosanskog ejaleta preuzvišeni maršal Mehmed-Tahir paša, te je 18. dan mjeseca ramazana u ponedjeljak sa savskim korpusom izvolio stići sa srećom i u dobri čas u grad Travnik. Bivši valija, preuzvišeni maršal Hadži-Halil Kjamil-paša krenu 1. ševvala iz Travnika i stiže u ponedjeljak u grad Sarajevo, gdje poboravi jedan dan, a sutradan, u srijedu, pođe. Sretno mu bilo, da bog da! Novi valija maršal Tahir-paša dođe u Sarajevo u subotu 4. ševvala i pade na Sarajevsko polje. U nedjelju se zatvori čaršija, a on u ponedjeljak rasrđen (ljutit) uđe u grad Sarajevo, te postavi i odredi esnafske čehaje i nađe za shodno da naredi da se po mahalama napišu ćefileme-tefteri (popisi solidarnih jamstava), te ukide mjesečne plaće dervišima, nemoćnim siromasima i ulemi. Ukratko, pošto je proboravio nedjelju dana, ode u nedjelju 12. ševvala u Travnik. Da ga Bog uputi na pravi put, amin! Kratko rečeno, spomenuti valija je bio na položaju namjesnika Bosanskog ejaleta jedanaest dana manje od tri godine, te je napokon uoči utorka 9. dana mjeseca redžeba 1266 god. (20. V 1850) oko 6 sahata umro prirodnom smrću u gradu Travniku. U četvrtak 11. redžeba donesoše ga mrtva tahterevanom u Sarajevo, gdje je prenoćio u unutrašnjosti Careve džamije, a sutradan je njegovo mrtvo tijelo odneseno u Istanbul, što je ovdje zapisano.«

Cio tefter je pisan razgovijetnim arapskim pismom zvanim nesta'lik. Natpisi iznad pojedinih četiriju grupa stanovništva pisani su krupnijim slovima, od kojih se na nekima vide svjetlucavi tragovi tzv. rikja (rik, rih = posipalo), ali to nije zlatni prah, nego je od nekog drugog metala koji se bakreno prelijeva.

Tekst je pisan domaćim murećefom (mürekkeb = mastilo) svjetlucave crne boje, a vodoravne crte između grupa od po 4—5 popisanih osoba, kao i klauzule o jamčenju, izvučene su, odnosno ispisane, solidnom crvenom bojom zvanom »surh«, koja se pri dodiru ne tare kao ni crni murećef.

Ćefilema je razdijeljena na četiri dijela u kojima su odvojeno popisani: muslimani na 119 listova, Cigani na 3, zimmije (pravoslavni i katolici) na 95 i Jevreji na 9. Upadno je, što su Cigani, iako svi islamske vjere, popisani odvojeno od ostalih muslimana. To nije stalo do »Vrcanije«, jer je on postupio u skladu sa shvatanjem upravnih vlasti, koje su Cigane tretirale kao odvojenu zajednicu, obvezanu na plaćanje harača (vojnice) kao i zimmije, pošto kao i potonji nijesu služili u vojsci. Naš Mestvica ne naziva Cigane turskim izrazom Ćingene, koji ima prizvuk pogrdnog imena, nego za njih upotrebljava ime Kipti (Egipćanin, Kopt, u nas »Jeđupak«). On u cijelom tefteru nije ni za jednog pripadnika koje bilo grupe stanovništva nigdje zapisao nijedan

izraz koji ima iole uvredljivo ili prezrivo značenje, te je i na taj način dokazao svoju pitominu i širokogrudnost. To se jasno vidi i po načinu na koji raznježeno govori o pravoslavnoj sirotinji, bogaljima i prosjacima, što su se sakupljali oko crkve na Varoši.

Što se tiče tehničke strane Čefileme, ona je uspjela i pregledna: iznad popisa u pojedinim mahalama njihova su imena, kao naslovi, ispisana krupnijim slovima. Pojedine stranice su podijeljene pomoću 8 vodoravnih, crveno izvučenih crta na po 9 polja. Iznad crta su zabilježeni brojevi pojedinih kuća i klauzule o jamčenju, a ispod crta u 2 ili 3 reda lični opis domaćina, njegovo ime, ime njegovog oca, često i prezime ili zanimanje, u slijedećem redu oznaka godina života, a ispod toga redni broj. Svaki Sarajlija, ako zna u kojoj mu je mahali stano-

مدینه سرای بوسنه و نواحیه سنده بولسان اهل اسلام کفیله سی و فیه بدر

مجلس جامع عتیق ابوالفتح سلطان محمد خان

بنی مشرالیه و عهد منیه افندی بری بر رتبه و ابرق قائم کلیم
و برادر رتبه و مدینه بوزون خانم اولیو قونا فیه بقیم ابناء
و سایر خود و غیر مدینه متکفل اولاد قونا

میر لوار سعاد قونا اولادو	مجلس اکبر الیه	مجلس اکبر الیه	مجلس اکبر الیه	مجلس اکبر الیه
۴۲	۴	۴	۴	۴
خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی
۴۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
۴۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی
۴۴	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی	خود سندان اور تہ بولی
۴۵	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۴۵	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹

Sl. 2. Snimak 1. stranice »Čefileme«
(početak popisa muslimana)

vao neki starenik, može po njegovu imenu pronaći lični opis toga svog pretka, kao što je naš književnik Ivo Andrić našao svog djeda, a tako i još neki drugi ljudi koji su tražili podatke o svojoj starini u Sarajevu. Kod sljedećih članova kućanstva označen je odnos te osobe prema kućnom starješini (brat, sin, unuk, sluga itd.). To će zorno prikazati sljedeća dva primjera, jedan iz Careve, a drugi iz Ferhat-pašine mahale:

Kuća 3

Srednjeg rasta, progušene brade, es-sejjid*) Abdullaha efendija 53 godine. Broj 25

Sin mu, srednjeg rasta, crnih nausnica, Ahmed Rešid, sin Osman efendije, 19 godina. Broj 27

Kuća 4

Srednjeg rasta, progušene brade, imam Hafiz Osman-efendi, sin Mehmeda, 60 godina. Broj 26

Njegov unuk Ibrahim Edhem, sin Ahmed Rešid-efendije, 1 godina. Broj 28

Sl. 3. Početak stranica popisa kršćana

*) Sejjidi i šerifi su potomci četvrtog halife Alije i njegove žene Fatime. Ovaj je po prezimenu Zildžić, kako mi je rekao r. H. Mujaga Merhemić.

(Iznad crte, poviš brojeva kuća, ispisana je klauzula o jamčenju.)
Ovaj Abdullah-efendija i Hafiz Osman-efendija jamče jedan za drugog, a Hafiz-efendija za svoga sina i unuka.

Kuća 1

Srednjeg rasta, bijele brade, haham-baša (nadrabin) Mošo, sin Avrama, 60 godina. Broj 1.	Sin mu, srednjeg rasta, čosate brade, David, sin Moše, 25 godina. Broj 2.	Drugi mu sin Josefiko, sin Moše, 16 godina. Broj 3.
---	--	--

Kuća 2

Povisoka rasta, crne brade, Josefiko, sin Bine, 27 godina. Broj 4.	Sin mu, niska rasta, golobrad, Majer, sin Josefika, 6 godina. Broj 5.	Drugi mu sin, malo djetesce Izra, sin Josefika, 1 godina. Broj 6.
---	--	--

(Iznad oznake kuće 1)

Ovaj haham-baša Mošo i Josefiko jamče jedan za drugog, a svaki za svoje sinove.

Kod onih muslimana koji su bili internirani izvan Sarajeva ili u progonstvu* nije označavan redni broj, a kod nekih nije dat ni lični opis.

Za njih i njihovo muško potomstvo ne jamči niko. Kod odsutnih Sarajlija ili onih koji su se odselili, sve su rubrike ispunjene kao i kod prisutnih.

Na naslovnom listu popisa Cigana piše gore:

TAIFE-I KIPTIYAN,

a ispod toga je Mestvica napisao šest distihona na turskom, pa se iza toga opširno i kičeno potpisao i udario svoja dva različita muhura (lična pečata).

Ti stihovi znače prevedeni u prozi:

»Rekavši „Gospodaru (Bože), olakšaj, a ne otežaj!“ ja započeh, perom povezah jamstvom Zejda (X-a) s Amrom (Y-om) i nečistog s tvrdoglavim i Jevreja s težakom, za sedam mjeseci se dovrši, te zahvalih Bogu.

Za izdržavanje pisarevo jedini Bog je jamac i niko drugi, te o završetku Kefilleme izreče joj kronogram تم بـهـ بره „temme bi-hajrihi« (dovršio se u dobar čas) god. 257, (tj. h. g. 1257 = 1841).

Iz pera siromaha poniznog, koji priznaje svoju nemoć i nedostatke, kojem je potrebna milost njegovog svemoćnoga Gospodara, sluge plemenitog šerijata, Muhammed Nazifa, poznatog među svjetinom kao Mestvica ili drukčije zvanog Mula-Vrcanija, sina Hadži-Ahmeda, imama Sumbuluše džamije (Sumbul imam).

Bog se smilovao njemu i njegovim roditeljima!

M. P. Muhammed Mestvica

M. P. 1267 Muhammed Nazif
242«

I na početku ovog popisa Mestvica je napisao nešto slično navodeći uza svoj potpis i nekoliko pasova svojih predaka. Međutim nije nigdje spomenuo svoje pravo, staro prezime: Divović, a sam se nazivao raznim imenima: Muhammed Nazif, Muhammed Mestvica, Muhammed

Vrcanija, Muhammed Kulik, Mulla Muhammed, Mullo Mestvica itd. On je svoju lozu ispisao, kako to navodi Riza Muderizović¹, i na jednoj knjizi koja je bila njegovo vlasništvo, a sad je u Arhivu sarajevskog Zemaljskog muzeja. To je Perzijsko-turski rječnik, zaveden pod broj 1248. Muderizović veli: »Otac mu je bio Hadži-Ahmet, zvan Sumbul imam, djed mu je Mustafa, pradjed Orudž, šukundjed Nezir, prašukundjed Halil, a njegov otac Osman Kapudžija (vratar), koji se rodio u Budimu. Njegov pradjed ili šukundjed biće da se je god. 1686. doselio u Bosnu, kada je Budim pao u austrijske ruke a muslimani protjerani iz Mađarske, kojom su gospodarili nakon bitke na Mohačkom polju, punih 160 godina, (1526—1686)«.

Prema jednoj Mestvičinoj bilježnici i još nekim drugim zabilježkama Muderizović je sastavio Mestvičin curriculum vitae, koji se ovdje sažeto navodi:

»Muhammed Mestvica je rođen koncem 18. vijeka u Sarajevu. Služio je kao pisar Šerijatskog suda u Visokom (1813), iste godine je premješten u Počitelj, 1814—15. je u Mostaru, 1815. opet u Visokom i u Derventi, 1816. u Gračanici, sve u svojstvu sekretara (kâtib). 1817. postavljen je za naiba (kadijskog zamjenika) za Fojnicu i Kreševo. 1818. je naib samo za Kreševo, pa iste godine premješten u svoj sekretara pri Šerijatskom sudu u Zvorniku, odakle na kratko vrijeme odlazi u Tuzlu.

1818. godine postao je privatni sekretar Murad-bega, kapetana Gradačca, starijeg brata Husejn-bega Gradašćevića, »Zmaja od Bosne«. Nakon prijeke smrti Murad-kapetanove (1821), Mestvica se vraća u Sarajevo, gdje je bio javni pisar u jednom dućanu kod Merhemića mesdžida.

1829. postaje opet pisar Šerijatskog suda u Zvorniku, odakle 1832. odlazi za drugog pisara Šerijatskog suda u Banjoj Luci.

Pod stare dane postaje ponovo javni pisar u Sarajevu u istom dućanu, a ujedno je radio kao pisar u mehkemj i bio učitelj arapske kaligrafije u mektebu. Kako je bio ostario i iznemogao, teško mu je bilo ići kući u Sumbul-mahali, pa su mu dobri ljudi sakupili 2.000 groša i za te novce kupili kuću u Muhurdarevoj ulici, blizu Šerijatskog suda, da ne kasni na posao u toj ustanovi.

Umro je koncem 1864. godine. Ukopan je u malom groblju preko puta džamije na Ploči u Sarajevu.«

Naš Mula-Muhammed Divović, zvan Mestvica, sam je sebi nadio ime Vrcanija da zabaci trag patroli, koja je bila pošla da uhapsi Mula-Muhammeda Mestvicu, kojeg nije poznavala, ali ga je sreća na ulici i upitala da nije on taj Mestvica. On je odgovorio da nije i s nokta izdio sebi nadimak Vrcanija, pod kojim je ostao poznat u narodu, a i sam ga usvojio i čak mu dao i arapski oblik El-Virdžânî.

On je bio u rodu sa uglednom sarajevskom porodicom Musakađića, iz koje je bio veoma poštovani baš-muhtar i starješina porodice od 33 člana (od tih 4 oženjena i 4 neoženjena sina).

¹) Riza ef. Muderizović: Biografija Mule Mestvice i korespondencija, Murad-kapetana Gradašćevića iz 1818—1819. god. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Herc., XLIV, 1932, 2 (s. 69—84).

Mullaga je sačuvao Mestvičinu Čefilemu, a poslije njegove smrti (u 1904. god.) prešla je u ruke njegovog najstarijeg sina Ibrahim-age. Kad je ovaj umro 1935. god., njegovi sinovi Faik i dr Asim su ovaj dragocjeni popis poklonili Gazi-Husrevbegovoj biblioteci. Pisac ovih redova je 1928. godine, prilikom jedne posjete Ibrahim-agi, vidio prvi put u njegovoj kući ovu Čefilemu i kasnije je od njega uzeo u naruč da je obradi, ali je to uspio uraditi samo djelomično,*) jer je premješten iz Sarajeva, pa je ovaj popis vratio vlasniku. Spomenuta biblioteka je poslije ustupila Čefilemu Muzeju grada Sarajeva na poslugu, te je kustos njegove Orijentalne zbirke preveo cijeli popis muškinja u gradu Sarajevu i iz njega povadio podatke koje ovdje ukratko iznosim.

Muško stanovništvo grada Sarajeva i nahije sarajevske popisano je u ovoj Čefilemi na 226 listova, od toga

muslimani na 119 listova (građani na 83 lista),
 Cigani na 3 lista,
 kršćani na 95 listova,
 Jevreji na 9 listova.

Statistički podaci

1841. godine bilo je u gradu Sarajevu 3.367 kuća i 135 odaja (soba pod kiriju), od toga:

muslimanskih	2.572 kuće i 7 odaja,
ciganskih	61 kuća i 0 „ „
kršćanskih	552 kuće i 103 odaje,
jevrejskih	182 kuće i 25 „ „

U nahiji sarajevskoj bilo je 1.542 kuće, od toga:

muslimanskih	682,
ciganskih	9,
kršćanskih	851.

Muških glava je bilo:

a) u gradu Sarajevu	7.907, od toga:
muslimana	5.484,
Cigana	110,
kršćana	1.573,
Jevreja	740.
b) u selima nahije sarajevske	4.735, od toga:
muslimana	1.948,
Cigana	27,
kršćana	2.760.

U gradu Sarajevu i po selima nahije bilo je muškinja ukupno 12.642, od toga:

muslimana	7.432,
Cigana	137,
kršćana	4.333,
Jevreja	740.

*) U »Jevrejskom Glasu« 1928. god. objavio je u prijevodu onaj dio Čefileme koji se odnosi na sarajevske Jevreje.

Antropološki podaci

I. Po uzrastu bilo je u gradu Sarajevu:

	visokih	povisok.	sred. rasta	nis. rasta	neoznačena rasta	neodraslih
muslimana	671	259	2.056	183	29	2.200
Cigana	31	4	33	3		42
kršćana	226	77	694	52	5	532
Jevreja	39	26	251	17	17	385
Ukupno:	967	366	3.034	255	51	3.159

Napomena: među muslimanima srednjeg rasta su bila 4 dječaka, a među Ciganima četvero djece od 11 do 17 godina.

II. Po boji kose:

	crnokosih	smeđe kose	plavokos.	progrušane kose	bijele kose
muslimana	916	189	759	235	305
Cigana	25	3	11	3	4
kršćana	323	58	352	55	40
Jevreja	152	7	60	11	16
Ukupno:	1.416	257	1.182	304	365

Boja kose je označavana u prvom redu po bradi (bradatih je bilo mnogo, naročito kod Jevreja i muslimana), zatim po brkovima, kod ostalih po kosi na glavi, a kod male djece nikako. Tome je razlog što su muslimani u ono doba općenito brijali glavu, i to često, obično svake nedjelje dana, pa je kod golobrade mladeži bilo teško raspoznavati boju kose. Osim toga, Mestvica je, počevši od 80 lista, kod bradatih muslimana označavao dužinu i gustoću mjesto boje brade: »kratke brade«, »duge brade« i »ćosaste brade«. Tako je ispalo da je od 7.907 Sarajlija samo kod 3.524 njih označena boja kose, a kod ostalih 4.383 nije.

Držim da nije pogrešno ako se pretpostavi da je kod golobradih momaka i kod nedoraslih, čija boja kose nije uopće označavana, po prilici isti razmjer crnokosih odnosno plavokosih kao i u odraslih.

Posebnu grupu čine tzv. ablaci, tj. krepki mladi momci okrugla lica, veoma bijele kože (teint), a sasvim crne kose, obrva, brkova i očiju. Kršćana je bilo 12, Cigana jedan, Jevreja dvojica, među muslimanima 5—6, od tih dva roba tuđinca. Ovakvi tipovi veoma se rijetko sreću u Bosni i Hercegovini, ali ih ima češće među Crnogorcima, Šćip-tarima i Makedoncima, pa bi poneki sarajevski ablak mogao biti podrijetlom iz krajeva u kojima žive spomenute tri etničke grupe.

Ima slučajeva da su mladi ljudi bili sijedi (bijele brade ili brkova) i većinom to baš među onima koji su se prerano oženili: od 15 i manje godina, a već imaju sinove. Neki od ovih bojelokosih mogli bi biti tzv. »ošerbećeni« (okrećeni), kako u Sarajevu nazivaju osobe u kojih je kosa lanene boje, jer po Mestvičinu opisu se ne može zaključiti da je među muslimanima Sarajlijama bilo i albinosa.

Pada u oči da su ljudi visoka rasta pretežno plavi, naročito momci, sluge doseljeni iz Sandžaka, istočne Hercegovine i Crne Gore.

Općenito uzevši Sarajlije iz Mestvičina vremena su kasno počinjali sijedjeti, a ima ih i dosta kojima je bilo preko 60, čak i 70 godina, a nijesu imali bijelih dlaka u brkovima odnosno bradi. Za jednog pravoslavnog od 71 godine stoji da je crnih nausnica. Taj se baš mladosti nanosio!

Upadno je što su mnoge Sarajlije zabilježene kao »šâbb-i emred«, tj. golobradi momci, iako su prešli dvadesetu, čak i dvadeset i petu godinu, a nijesu »misir-babe« (eunohidni tipovi), kakvih ima samo dvojica u čitavom gradu.

Iz podataka o rastu i godinama života vidi se da su Sarajlije bili rasno krepki i dugovječni. To izričito spominje prije 300 godina i Evlija Čelebija u svojoj »Siyahatnami«, a osim toga dodaje da su Sarajlije »ahsenun-nâsi halkai ve hulkan« (najljepši ljudi po tjelesnom sastavu i po dobrim moralnim osobinama). Hvali ih da su čili, rumeni, umjereni u jelu, da žive higijenski, da su radini i da preziru ljenčine, gotovane i tuntave ljude.

Među Sarajlijama je Mestvica zabilježio mnogo ljudi od preko 70 i 80 godina. Najstariji je bio Hadži-Salih sandžaktar, sin Hadži-Derliša iz Coban Hasan mahale (Čobanije). Bilo mu je 91 godina, a bio je visoka rasta, bijele brade. Imao je dva sina: Aliju od 30 godina, visoka rasta s nausnicama, i Hasana od 21 godine, povisoka rasta, s nausnicama.

Iza ovog sandžaktara drugi po starosti je Risto, sin Nikole, iz mahale Ferhadije, kojem je bilo 90 godina. Bio je povisoka rasta, bijelih brkova. Imao je četvoricu sinova: od 17, 14, 12 i četiri godine. Taj je doista bio vitalan!

Pripadnici svih vjera su imali puno sinova, po 5 i 6. Najviše ih je bilo u Sade, sina Avrama Alevija (40 god., sred. rasta, crne brade), koji je imao sedam sinova (od 1 do 15 god.), a brat mu Mošo od 35 godina (sred. rasta, crne boje) šestoricu (od 3 do 13 godina).

Blizance je u cijelom Sarajevu imao samo jedan Jevrej. To je bio Jako s. Harona Romano (srednjeg rasta, crne brade), u kojeg su bila dva sina od 4 godine: Haron i Majer. Stanovao je u Velikoj Avliji, dakle bio »lahkić«, kako reknu Sarajlije, jer imućniji Jevreji nijesu tamo živjeli.

RÉSUMÉ

LE KÉFILLÉMÉ DEFTERI (CAHIER DE GARANTIES SOLIDAIRES) DE MOLLA MEHMED MESTVICA

En Bosnie-Herzégovine, l'on a conservé un assez grand nombre de ces kéfillémés datant de différentes époques du règne turc. Ils sont très intéressants pour les études du passé de ces pays, mais il n'y en a aucun qui puisse se mesurer avec celui de Molla Mehmed Mestvica: il est le plus complet, le plus détaillé et le plus original de tous ces cahiers. Il est unique par sa conception: ce n'est pas une statistique sèche mais un vaste volume (226 feuilles) plein de données très intéressantes sur l'état anthropologique, social et sanitaire de toute la population masculine de la ville de Sarajevo et de son arrondissement (nahié) au cours des années 1841—42. Grâce à la curiosité intellectuelle de Mestvica, nous disposons de data démographiques précieux sur la répartition religieuse des habitants de ladite contrée, mais aussi sur leurs *habitus physicus* (âge, taille, couleur de cheveux et maladies chroniques), sur les migrations, sur leurs professions etc.

L'oeuvre de Mestvica est sans exemple dans la littérature mondiale, c'est pourquoi la Yale University a offert, il y a trente ans, de la publier, traduite mot à mot en anglais, avec une vaste étude là-dessus que j'ai écrite et qui est publiée ici en raccourci.

*Tous droits de reproduction, de traduction et d'adaptation réservés pour tous pays, y compris l' U. R. S. S.
par Derviš V. M. Korkut, Sarajevo Yougoslavie.*

STAKA SKENDEROVA

Početak druge polovine XIX vijeka javlja se Staka Skenderova sa svojom školom kao jedna od najinteresantnijih pojava u kulturnoj istoriji Sarajeva. U vrijeme kada se otvaraju prve, da tako kažemo, svjetovne osnovne škole za mušku djecu, i to pretežno djecu trgovaca, Staka Skenderova otvara u Sarajevu školu za šensku omladinu. Pojava prve, gotovo samonikle žene učitelja, pisca, socijalnog i javnog radnika, u gotovo potpuno nepismenoj Bosni, interesantna je sama po sebi. Iako je ovo period naše relativno bliske prošlosti iz koje imamo i pisanih dokumenata i svježiju usmenu tradiciju, lik Stake Skenderove ostao je nedovoljno osvijetljen, a značaj njene kulturne misije i njenog mjesta u našoj kulturnoj istoriji ostali su neodređeni. Zanimljivo je, takođe, pitanje zbog čega su strani putopisci ti prvi koji otkrivaju ulogu Stake Skenderove, i njenu djelatnost afirmišu nazivajući je prvom ženom na Balkanu, dok u sredini u kojoj radi ostaje, manje ili više, neshvaćena i nepodržana od onih koji su u to vrijeme bili nosioci i organizatori kulturno-prosvjetnog života. Staka se pojavljuje sa svojom školom upravo u vrijeme pojačane prosvjetne propagande i intenzivnijih akcija u pogledu otvaranja škola, naročito kod sarajevskih Srba, pa ipak trgovci i zanatlije, koji stoje na čelu ovakvih akcija, ostaju ne samo indiferentni prema nastojanjima Stake Skenderove nego je s vremena na vrijeme sumnjiče kao režimskog špijuna. Vjerovatno iz ovakvog tretmana proizlazi i činjenica da sprska štampa u Bosni i Hercegovini nije gotovo ni zabilježila ime Stake Skenderove sve do njene tragične smrti. Štampa u Beogradu, Zemunu i Novom Sadu, koja se inače šire bavi kulturnim pitanjima Srba u Bosni i Hercegovini, ima isti odnos prema Staki Skenderovoj, iako bi se sasvim prirodno očekivalo da se o jednoj, po našem mišljenju, fenomenalnoj pojavi u Bosni piše vrlo mnogo, i vrlo često. Povodom smrti Stake Skenderove »Sarajevski list«¹ ističući njene velike zasluge piše: »Nažalost nemamo bitnih podataka o njenom životu«, i prvi konstatuje siromaštvo podataka o prvoj ženi prosvjetnom i kulturnom radniku u Bosni. To isto, nešto kasnije, bilježi mostarski list »Narod«: »Sramota je da više ništa ne znamo o Staki Skenderovoj osim onoga, što nam je jedan Rus o njoj napisao.«² Nedovoljan dug naše kulturne istorije prema Staki Skenderovoj ogleda se, pored ostalog, i u činjenici da njezin *Ljetopis Bosne*, koji je štampan

¹) *Sarajevski list*, broj 67 od 29. maja 1891. god.

²) *Narod*, broj 17 od 28. aprila 1907. god.

1859. godine u Petrogradu na ruskom jeziku, još nije u cjelini preveden ni publikovan na srpskohrvatskom jeziku. I ono malo što je zabilježeno o Staki Skenderovoj i njenoj školi pisano je, uglavnom, prema sjećanju, pa je stoga datiranje događaja nesigurno. Ono što je u tom pogledu najvjerodostojnije, to su napisi u službenom listu »Bosna«, gdje su bilježeni kao događaji dana neke manifestacije u Stakinoj školi.

Ovom prilikom želimo na osnovu ono malo pisanih dokumenata, bilježaka i sjećanja njenih savremenika i njenih đaka, kao i na osnovu njenog *Ljetopisa Bosne* nešto kazati o tome ko je bila Staka Skenderova, u čemu su njene zasluge, pokušavajući istovremeno odgovoriti i na pitanje: Zašto je Staka ostala neshvaćena i nepodržana, i to u prvom redu od strane sarajevske srpske čaršije toga doba. Razumljivo je, međutim, da svako pisanje i zaključivanje na osnovu nepotpunih dokumenata uslovljava određene nedorečenosti.

Porodica Stake Skenderove doselila se iz Prijepolja u Sarajevo. Njen otac Pero bio je trgovac. Njegovo ime je jedino zabilježeno u matičnoj knjizi gdje je upisana smrt Stakina. On se, inače, na drugim mjestima gdje se govori o Staki ne spominje. Često se spominje majka Mara, sestra Savka i brat Ilija. Interesanto je da u matičnoj knjizi umrlih, gdje je zabilježena smrt Stakina, piše: »otac Pero i mati Jelena«, a u istoj matičnoj knjizi gdje je zabilježena smrt njene sestre Savke piše: »Ostala joj mati Ana i sestra Hadži-Staka Skenderova«, dok se u svim ostalim dokumentima spominje Stakina majka pod imenom Mara. U *Ljetopisu Bosne*, koji je napisala Staka i o kome će kasnije biti više govora, Staka spominje i svoga brata Jovana, za koga na jednom mjestu navodi prezime Petrović, a na drugom mjestu Skenderović. Na osnovu ovoga su mnogi koji su o Staki pisali spominjali njena dva brata od kojih je jedan u mladosti tragično završio.³ Međutim, Staka je u *Ljetopisu*, zabilježila da je Jovanova majka od tuge umrla neposredno poslije smrti Jovanove, a sve se ovo dogodilo prije 1850. godine, dok je Stakina majka umrla 1889. godine. Prema tome Jovan nije mogao biti Stakin rođeni brat.

U pogledu Stakinog porodičnog imena nije sve jasno. Matične knjige srpsko-pravoslavne crkvene opštine sačuvane su tek od pedesetih godina prošlog vijeka. Staka je tu pod prezimenom Skenderović prvi put zavedena 1856. godine, kada je kumovala Georgiju, sinu Sime Piruše i Anđe Šećerović. Njen brat Ilija (umro 1866. g.), sestra Savka (umrla 1888. g.) i majka Mara (umrla 1889. g.), svi su uvedeni u matičnu knjigu kao Skenderovići. Doktor Kečet, koji je bio vrlo informisan i koji je napisao monografiju o Topal Osman-paši, za Staku piše

³) u Stakinom *Ljetopisu* objavljena je pjesma i uz pjesmu širi komentar o Jovanu Petroviću (Skenderoviću) i njegovom stradanju. U Sarajevu je bila u to vrijeme poznata mehana koju je držala neka Čebedžinka, koja je imala lijepu kćerku Savku za koju pjesma kaže:

»I bila je odviše lijepa
U Bosni joj ne bila prilika
I svijet se za ovom mamio
Mamili se Turci i kristjani.«

Savka je bila zaljubljena u Jovana, pa su ga iz ljubomore napali i izboli noževima tako da je ubrzo umro.

da se zvala Hadži-Damjanović.⁴ S obzirom na to da u Sandžaku, odakle se doselio Stakin otac, ima porodica Damjanovića,⁵ moglo bi se pretpostaviti da se i Stakina porodica tako zvala, a dodatak prezimenu Hadži pripadao je lično Staki poslije njenog odlaska u Jerusolim.

Staka je rođena 1828. godine.⁶ Po svemu izgleda da je rano ostala bez oca i da je brigu o njoj u ranj mladosti vodio njen brat Ilija, koji je inače po zanatu bio ćurčija. U njenom ranom djetinjstvu u Sarajevu nje postojala osnovna škola za žensku djecu.⁷ Zabilježeno je da je Staka učila školu »kod nezaboravnih daskala Sime i Miće Aronitovića.« Ne zna se da li je privatno učila kod ovih učitelja ili je išla u redovnu školu sa muškom djecom, što nije bio običaj u to doba. Sigurno je, međutim, da je Staka od rane mladosti zavoljela knjigu i prosvjetu i da se tokom cijelog života nije od toga odvajala.

Brat joj je kao ćurčija radio za tursku vojsku i oficire u čemu mu je i Staka pomagala. Baveći se takvim poslom Staka je zalazila u porodice u kojima se govorilo turski, pa je i ona naučila turski jezik. Poznavanje turskog jezika predstavljalo je, u to doba, veliko preimućstvo za svaki javni rad, pa je to bilo značajno i za Staku, a naročito za početak njene javne kulturne djelatnosti. Istina, odlazak u turske porodice i služenje turskim jezikom bili su stalni povodi određenom podozrenju od strane srpske javnosti, a tim u se uvijek i bogato služili oni elementi koji su željeli da Stakin ugled umanje i da njenu kulturnu djelatnost kompromituju u očima srpske javnosti, o čem će kasnije biti više govora.

Polovina prošlog vijeka, kada stupa Staka Skenderova na pozornicu javnog života u Sarajevu, je vrijeme gotovo totalnog analfabetizma u Bosni i Hercegovini. Godine 1850. fra Jukić navodi svega osam škola u Bosni i Hercegovini za pravoslavne Srbe, i to samo dvije (u Travniku i Livnu) evropski uređene.⁸ A na jednom drugom mjestu stanje pismenosti fra Jukić karakteriše riječima: »...popovi jedva da svaki peti znade jaziju povući«. U to je doba u čitavom turskom carstvu na Balkanu bila poznata samo jedna škola za žensku djecu u Peći.⁹ Same ove

⁴) Med. dr. Jožef Koetschet: Osman Pascha der Letzte grosse Wesier Bosniens und seine Nachfolger. — Sarajevo. 1909. Str. 5.

⁵) Dobio sam podatak od Mile Krpovića, prosvjetnog savjetnika iz Prijepolja, da je imao u rukama jednu staru knjigu na kojoj je 1852. godine pisao neke biješke Đorđe Hadži-Damjanović. Dodatak Hadži uz porodično ime nalazi se jedino kod Kečeta, dok se u svim drugim slučajevima taj dodatak stavljao uz Stakino ime poslije 1870. godine, kada je išla u Jerusolim. Drug Krpović takođe kaže da u tom kraju nije bilo porodice Skenderovića. Poznato mu je, međutim, da su porodicu Tomašević doskora nazivali Skenderijama.

⁶) Vladislav Skarić je naveo da je Staka rođena 1831. godine, a na jednom drugom mjestu piše da je rođena »...one godine kada se Zmaj od Bosne Husein kapetan Gradašević beše podigao protiv sultana«. Međutim, u matičnoj knjizi umrlih piše da je umrla u 63. godinj života.

⁷) Stevo Kaluđerčić je zabilježio »da je još 1747. godine u Sarajevu postojala srpsko pravoslavna ženska osnovna škola«. Međutim, iako je bila neka škola u to vrijeme, ona je brzo iščezla i tek se od 1854 g. pouzdano zna za srpsku školu za žensku djecu u Sarajevu.

⁸) *Bosanski prijatelj*, 1850. Str. 132—133.

⁹) Jovo Fil. Ivanišević: Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo. 1910. str. 29.

činjenice dovoljno govore o tome kakva je mogla biti klima ako je neko postavio pitanje školovanja ženske djece i prosvjećivanje žene uopšte, a to su bile ideje vodilje Stake Skenderove. Stoga je ona morala zahtijevati, ubjeđivati i propagirati čas kod Turaka, čas kod domaćih ljudi da se ovo ili ono učini, pokrene ili preduzme, utirući tim putem prve tragove pismenosti žena u Bosni i Hercegovini. Samonikla i gotovo samouka Staka Skenderova počinje svoju kulturno-prosvjetnu misiju u Sarajevu u uslovima u kojima mogu uspjeti samo zanesenjaci i entuzijasti.

Staka se pismenosti učila iz crkvenih knjiga, jedva da je drugih i bilo u to doba, pa je vrlo rano počela odlaziti u crkvu. U staroj pravoslavnoj crkvi je redovno za vrijeme službe pjevala i čitala. Tako je kao vrlo mlada bila zapažena i snažno joj je rastao ugled, a posebno među pravoslavnim ženama u Sarajevu. Gotovo kao senzacija se širio glas da u crkvi ne samo pjeva nego i iz knjiga čita jedna mlada djevojka. Ruski konzul Hilferding, koji je prvi u javnosti istakao značaj i ugled Stake Skenderove, zabilježio je, najvjerojatnije na osnovu razgovora sa Stakom, u vezi sa njenim čitanjem u crkvi: »Srpski običaj ne polaže tu dužnost na odraslog čovjeka kao u nas, nego na mladića, a u taj čas nije bilo pismenog mladića među pravoslavnim.« Osim crkve i kuće Staka se, prije osnivanja škole, kretala u društvu žena, čitala što joj je dolazilo do ruku, interesovala se za narodnu poeziju, prikupljala podatke o prošlosti Sarajeva itd. Ona obilazi pojedine porodice, daje savjete, interveniše kod turskih vlasti za hrišćane, piše pisma, molbe, žalbe itd. Glas o mladoj bistroj i pismenoj ženi širio se među pravoslavnim stanovništvom i izvan Sarajeva. Pazarnim danom nju prate seoske žene i djevojke, pitaju je za savjet, traže lijek ili mišljenje o ovom ili onom. Ona već u svojoj dvadesetpetoj godni ima, da tako kažemo, status afirmisane javne radnice. Iako su bili u to vrijeme rjedi slučajevi da se žena poziva na kumstvo, Staka se sve češće u toj ulozi javlja kao ugledna i poštovana.

Osnivanjem ženske škole u Sarajevu još više je porastao autoritet Stake Skenderove u narodu. S druge strane, to je davalo nove povode za sumnjičenja, koja su i ranije prema Staki ispoljavali ljudi oko srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu. Interesantno je da je teško utvrditi kako godinu osnivanja tako i vijek trajanja ove škole, iako je to sve bilo prije nešto više od sto godina. Naime, kao godina otvaranja škole pominje se na jednom mjestu 1854, na drugom 1857, a na trećem 1858. godina. Podaci se, takođe, ne slažu u pogledu prestanka rada škole i variraju od 1875. do 1878. godine. Što se tiče godine osnivanja škole zbrka dolazi, smatramo, usljed toga što se ova škola identifikuje sa drugom osnovnom školom za žensku djecu koju je otvorila srpsko-pravoslavna crkvena opština 1854. godine. Kao prva učiteljica ove škole spominje se Mara Krčedinac. O ovoj školi piše učitelj Aleksandar Šuškalović 1855. godine u Trst Simi Samoukoviću: »G. Miću Jovanovića pozdravio sam i kazao mu vašu tugu o tome što neće on o ženskoj da se brine školi.«¹⁰ Pisac nekrologa povodom smrti Stake Skenderove objavljenog u »Istočniku« 1891. godine, koji je prvi zabi-

¹⁰) Jovo Fil. Ivanišević: Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo. 1910. Str. 29.

lježio godinu 1854. kao početak rada Stakine škole, a kasnije su to neki prepisivali, očigledno je pobrkao Stakinu sa drugom ženskom školom.¹¹ Nisu u pravu, po svoj prilici, ni oni koji su pisali da je škola otvorena 1857. godine. Ruski konzul Hilferding, koji je prvi put bio u Sarajevu polovinom 1857. godine, kritikuje sarajevske Srbe što imaju samo jednu osnovnu školu, a ovu školu tu ne spominje, iako je bio sa Stakom i ona mu davala informacije o Sarajevu.

Poslije Sarajeva Hilferding odlazi u Peć i tu se oduševljava jednom školom pa tom prilikom piše: »U pohvalu pečkih Srba dodacu još i to što je kod njih osnovana i ženska škola: ustanova koja ne postoji u cijeloj Bosni i Hercegovini. Prije nekoliko godina jedna Srпкиnja, došavši iz Austrije, pokušala je osnovati žensku školu u Sarajevu. No, živjeti i učiti besplatno, ona nije mogla, a niko nije htio da plati za obučavanje svojih kćeri, čak ni bogatiji.«¹²

Hilferding kasnije, 1858. godine piše: »Cilj života Stake Skenderove bio je osnivanje djevojačke škole u Sarajevu radi toga da bi položila početak obrazovanja ženskog pola u pravoslavnom naselju Bosne. Ta je želja sada dostignuta, pomoću jedne dobrotvorke, i Staka Skenderova se sada zanima njenom novootvorenom školom.«¹³ Prema svemu izgleda da je Stakina škola otvorena 1858. godine, kako je napisao i Vladislav Skarić.¹⁴

Ženska škola u Peći, koja je osnovana oko 1855. godine, ima dosta zajedničkog ili sličnog po programu i organizaciji sa školom Stake Skenderove.¹⁵ Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li se Staka ugledala na ovu školu, ali je, vrlo vjerovatno, o njoj bila informisana od strane Hilferdinga. Osim toga, upraviteljica ove škole, Katarina Simić, putovala je po raznim krajevima tražeći pomoć za svoju školu.

Poznato je da je Katarina dolazila na Cetinje i u manastir Ostrog¹⁶), pa nije isključeno da je Staka čula i nešto znala o ovoj školi i prije ponovnog susreta sa Hilferdingom, kada je on drugi put stigao u Sarajevo.

U školi Stake Skenderove učili su se sljedeći predmeti: račun, časlovac, psaltir, štica, crtanje, staroslavenski jezik i ručni rad. Najpoznatije podatke o lokaciji škole, učenicima i organizaciji škole zabilježio je dr Jovan Kršić na osnovu razgovora sa Gospom Dunderović, koja je bila Stakina učenica. Škola je otvorena »na Varoši« u neposrednoj blizini stare pravoslavne crkve u današnjoj Titovoj ulici. U školi je bila jedna veća učionica i jedna manja »za ručni rad«.

¹¹) Ovaj nekrolog u »Istočniku« preštampan je iz novosadskog *Napretka*. Karakteristično je da sarajevski časopis za Staku, koja je živjela i umrla u Sarajevu, »pozajmljuje« nekrolog iz novosadskog lista.

¹²) Ovdje se, vjerovatno, radi o ženskoj školi koja je osnovana 1854. godine, koju smo ranije naveli i koja se brzo ugasila. Ova škola se ponovo javlja 1859. godine.

¹³) А. Гильфердинг: Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Стр. 547.

¹⁴) Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Str. 228.

¹⁵) O ovoj školi, pored Hilferdinga, vrlo povoljno je pisala i Mis Adelina Irbi u svom putopisu.

¹⁶) Milojka Veselinović: Srpske kaluđerice, *Glas Srpske kraljevske akademije*. LXXX, 1909, str. 230.

Najugledniji predstavnici srpske čaršije u to doba bili su protiv Stakine škole. Oni nisu slali u tu školu svoju djecu, jer su sumnjivali Staku zbog njenih dodira sa turskom administracijom. To Staku nije zbunilo. Uporno je prikupljala materijalna sredstva za školu i organizovala njen rad. Prve učenice su bile pretežno iz siromašnih porodica, i to u početku iz pravoslavnih, a kasnije su školu posjećivale i muslimanske i jevrejske djevojčice, istina u manjem broju. Broj učenica se povećavao, a ugled škole je stalno rastao, pa su i sarajevski trgovci, koji su se u početku pobunili protiv Stake i njene škole, počeli slati svoju žensku djecu u ovu školu.

Djeca bogatijih roditelja, uglavnom trgovaca i zanatlija, plaćali su školarinu, dok je za siromašne škola bila besplatna. Učenica ove škole Gospa Dunđerović iznosi da su »roditelji plaćali školarinu« od koje se nabavljao materijal za ručne radove (vunica, svila, zlatni konac) čak iz Njemačke; donosio ga je trgovac Jovo Čuković¹⁷. I Topal Osman-paša slao je svoje kćerke u Stakinu školu.

Škola je osnovana i uglavnom se izdržavala od dobrovoljnih priloga. Hilferding, kao što smo ranije naveli, spominje neku dobrotvorku čijom pomoći je škola osnovana. On je to, sigurno, zabilježio na osnovu Stakinog kazivanja. Aleksa Popović, jedan od savremenika i prijatelja Stakinih, zabilježio je da se škola osnovala uz pomoć tadašnjeg mitropolita u Sarajevu Prokopija i nekih sarajevskih gazda, a da je kasnije, pored ostalih prihoda, turska vlada davala najprije 600, a kasnije 1.000 groša¹⁸. U arhivu srpsko-pravoslavne opštine u Sarajevu zabilježeno je 1. maja 1859. godine: »Od toga imalo se dati gospoi Staki za knjige groša 37,20.« To je, izgleda, jedini prilog koji je ova opština dala za Stakinu školu. Staka je održavala vezu sa beogradskim mitropolitom Mihailom, knezom Mihajlom i još nekim ljudima u Beogradu, pa je vrlo vjerovatno da je odatle dobivala i nešto pomoći. Osim toga, udžbenici koji su se upotrebljavali u školi dolazili su iz Beograda. Na jednom mjestu je zabilježeno da je vlada Napoleona III davala pomoć Stakinoj školi¹⁹. Da li je Staka primala pomoć iz Rusije za svoju školu nije poznato, iako se to pretpostavljalo. Zna se da je Staka imala namjeru 1869. godine da ide u Rusiju da »prosi« za svoju školu. Dopisnik novosadske »Zastave« te godine, koji inače stoji na strani Stakinih protivnika, piše: »Mi bi voleli da Staka u Rusiji ništa ne skupi, jer taj zavod, zavod gde napreduje demoralizacija, oču reći civilizacija.«²⁰

Interesantno je istaći da su novosadski listovi objavljivali iz Sarajeva o Staki i njenoj školi samo ono što bi ovu školu kompromitovalo, a to znači da su dopisnici bili pod znatnim uticajima ljudi oko crkvene opštine, koji nisu Staku podnosili.

Pored organizacije škole i brige oko izdržavanja, Staka je održavala i nastavu. Ona je tim postala prva žena domorodac u Bosni i Hercegovini koja je sjela za katedru. Za 17 godina, koliko je, po svoj

¹⁷) Jovan Kršić: Hadži Staka Skenderova, *Politika*, 1932.

¹⁸) Aleksa J. Popović: Hadži Staka Skenderova, *Bosanska vila*, 1903. broj 23 i 24.

¹⁹) Francuska vlada je šezdesetih godina 19. v. pomagala još neke hrišćanske škole u Sarajevu sa željom da se u tim školama, pored drugih predmeta, uči i francuski jezik.

²⁰) Hamdija Kapidžić: Zastava o Bosni i Hercegovini, Knjiga I, str. 270.

prilici, trajala ova škola, povećavao se broj đaka i odjeljenja, a prema tome i broj učiteljica koje su predavale. Kada je riječ o đacima ove škole, treba imati u vidu da to nisu bile samo učenice današnjeg uzrasta u osnovnoj školi nego je tu bilo i odraslih djevojaka, koje su se iz škole i udavale. Jovan Kršić u naprijed pomenutom napisu navodi da je poslije četiri godine rada škola imala četiri razreda i preko šezdeset učenica. U pogledu razreda škola nije bila ustaljena. Zabilježeno je da je godine 1866. škola imala samo tri razreda, dok je 1870. godine škola imala pet razreda. Te je godine, naime, na svečanom godišnjem ispitu goste pozdravila učenica petog razreda Jefa Radović.²¹ Njene prve učenicice Ana Karanova i Koka Đurićeva postale su joj i prve saradnice. One su predavale u Stakinoj školi. Za ručni rad postavljena je jedna učiteljica koja nije bila rodom iz Bosne, nego vjerovatno iz Srbije, jer su je učenice zvale »Srbijankom«. Prve dvije učiteljice u srpskoj ženskoj školi u Mostaru Ana Dizmarova i Fima takođe su dobio obrazovanje u Stakinoj školi. Neke njene učenice su otišle u Krajinu.

U borbi sa crkvenom opštinom, da bi dokazala da njena škola nema nikakve protestantske ni prozelitske ciljeve, Mis Paulina Irbi dovodi za učiteljicu u svoju školu »novu učiteljicu iz Biograda koja je već poznata bila sarajevskoj opštini, jer za nekoliko godina prije toga učila se ona u ženskoj školi Stake Skenderove u Sarajevu.²²

Više Stakinih učenica udalo se u najmućnije kuće u Sarajevu, pa je u te kuće počela stizati štampa, kupovale su se i čitale knjige, održavala se sijela sa nekim manjim kulturnim programom, a kasnije i porodične pozorišne predstave! Stakine su učenice u tim porodicama bile nosioci i pokretači kulturnog života. To je, u stvari, bilo prvo jezgro, da tako kažemo, ženske srpske inteligencije u Sarajevu. Stakine učenice su kasnije, zajedno sa nekim učiteljicama koje su dolazile iz Vojvodine i sa učenicama ženske škole²³ Mis Irbijeve pokretale i podsticale prosvjetno-kulturni rad među ženama, a docnije organizovale i prve oblike udruživanja žena u Sarajevu.

Na kraju školske godine održavali su se redovni godišnji ispiti. Ispitima su prisustvovali građani, roditelji učenica, predstavnici vlasti i konzuli. Na ovim ispitima priređivana je i izložba ručnih radova učenica, a organizovan je i manji kulturni program. Prvu bilješku u novinama o održavanju ispita sačuvao je »Bosanski vjesnik« iz 1866. godine, gdje piše: »Ispit držat je bio nad djecom iz sva tri razreda, i zadovoljio je svakoga, te zaslužuje pohvalu kako upraviteljka gosp. Staka tako i učiteljka gospođica Draginja radi lepoga i dobrog uspjeha dje-

²¹) *Bosna*, 1870, broj 215.

²²) *Prosvjeta*, list za politiku, književnost i zabavu, 1887, broj 7 od 7. do 15. (27) februara.

²³) Adelina Paulina Irbi, rođena u Engleskoj, putujući po Balkanu šezdesetih godina prošlog vijeka, otvorila je u Sarajevu 1869. god. školu za žensku djecu. U Sarajevu je ostala sve do smrti 1911. god. i stalno održavala školu. Za vrijeme ustanka 1875. godine kretala se po zbjegovima i tamo se brinula o djeci. Cijelo vrijeme bila je u prijateljskim odnosima sa Stakom, a posljednjih nekoliko godina preuzela je na sebe potpuno brigu o zbrinjavanju Stake i njene porodice.

ce u naukama.«²⁴ Listovi koji su tada izlazili — »Bosanski vjesnik«, a kasnije »Bosna« — donosili su gotovo redovno kraće izvještaje o ispitima u Stakinoj školi. I ove ispите, izgleda, bojkotovali su odbornici srpske crkvene opštine. Dopisnik »Napretka« iz Sarajeva 1865. godine prigovara Gavri Vukoviću što je dao vladinih 5.000 groša Staki za školu i što hvali njene učenice i na kraju dodaje da na ispitu »niiko od strane opštinstva nije bio...«²⁵ Ovaj dopis, prema zabilješci Riste Sušljica, napisao je Niko Pavlović, pročelnik sarajevskog školskog odbora, koga je Osman-paša protjerao iz Sarajeva kao osumnjičenog srpskog propagatora u Sarajevu. Posljednji u novinama zabilježeni ispit u Stakinoj školi datira iz 1874. godine. »Bosna« je te godine naročito pohvalno pisala o uspjehu učenica. Za ručne radove na školskoj izložbi strani konzuli su rekli »da se ovi radovi mogu s radovima najboljih evropskih škola usporediti.«²⁶ U ovom napisu »Bosna«, pored ostalog, o ovoj školi piše: »Ova škola u stanju je pribaviti učiteljke za sva mjesta u ovom vilajetu.« Ovo je bila posljednja bilješka u novinama o ovoj školi.

Interesantno je istaći da je »Bosna« dvije godine ranije, pišući o održanim ispitima u školi, doslovno istim riječima konstatovala da ova škola može dati učiteljice za čitav vilajet. To znači da se Stakinoj školj davao značaj učiteljske škole. Škola je, u stvari, u posljednjem periodu svoga rada i bila neka vrsta učiteljske škole, razumije se, za ono vrijeme i za ondašnje prilike.

»Bosna« je, istina, donijela vijest 1876. godine o požaru »u kući Mehmedage Andžikagića u kojoj obitava pravoslavna učiteljica Staka«²⁷ Ova bilješka je, najvjerovatnije dala povoda nekim da napišu da je Stakina škola stradala u požaru i da trajanje ove škole dovode u neposrednu vezu sa požarom. Međutim, Staka je stanovala u kući koja je stradala u požaru, a škola je bila na drugom mjestu i, po svemu sudeći, prestala raditi nešto prije požara.

Kao što je teško utvrditi tačno vrijeme dokle je radila škola, tako isto se ne znaju ni razlozi zbog kojih je škola prestala. Može se, međutim, gotovo sa sigurnošću pretpostaviti da su materijalni razlozi bili posrijedi i da se škola ugasila u siromaštvu. Srpska crkvena opština izdržava mušku osnovnu školu, žensku osnovnu školu (koja povremeno radi) i nižu gimnaziju, a opština, kako smo ranije istakli, nije mnogo zainteresovana za Stakinu školu. Uz to treba naglasiti da sedamdesetih godina u Sarajevu napreduje ženska škola Mis Paulina Irbi u koju, takođe, pretežno idu pravoslavne učenice. Ova škola je bila programski i organizaciono mnogo razvijenija od Stakine škole, a Staka je bila u vrlo prijateljskim odnosima sa Mis Irbijevom. Sve to govori da je, pored materijalnih teškoća s kojima se škola borila od svog osnivanja, postojalo sve manje rezona za još jednu žensku školu u Sarajevu, pa se tako i ugasila škola Stake Skenderove. Moglo bi se pretpostaviti da je, možda, i ustanak 1875. godine mogao uticati na zatvaranje škole.

²⁴) *Bosanski vjesnik*, 1866, broj 17 od 30. jula.

²⁵) *Napredak*, Novi Sad, 1865, broj 87 od 4. novembra.

²⁶) *Bosna*, 1874, broj 420.

²⁷) *Bosna*, 1876, broj 502.

Ranije smo naglasili da su neki zamjenjivali Stakinu školu sa ženskom osnovnom školom koja je povremeno radila i o kojoj se brinula srpska pravoslavna crkvena opština. Jedno mjesto, koje smo takođe ranije citirali, u Kečetovoj Monografiji o Osman-paši, daje povoda da se odgovori da li je u Sarajevu šezdesetih godina u prošlom vijeku postojala i jedna treća škola za žensku djecu, koju je, navodno, vlada osnovala. Kečet, naime, spominjući dotaciju države katoličkoj fra-Grginoj školi u Sarajevu piše: »... a država je osnovala u gradskoj četvrti Bistrik jednu osnovnu školu za djevojčice sviju vjeroispovijesti: ovu školu posjećivale su u velikom broju ne samo muslimanske nego i pravoslavne djevojčice. Na ovoj školi radila je sa priznatim uspjehom pravoslavna učiteljica Staka Hadžidamjanović«. U popisu pretplatnika na knjigu »Rođanik i Sanovnik«, koju je izdao Jeremija Karadžić u Beogradu, upisana je »Staka Skenderova nadzirateljka ženskih škola«. Na osnovu Kečetovih podataka o školi na Bistriku neki su pogrešno zaključivali i smatrali da je Stakina škola selila iz »Varoši« u Bistrik. To nikako ne može biti tačno. Njena, ranije spomenuta učenica Gospa Dunderović, dala je podatke Jovanu Kršiću ne samo o lokaciji škole »na Varoši« nego je naznačila tačno i kuću u kojoj je Stakina škola radila. Ta kuća je još postojala u to doba (1932. g.) i uz Kršićev članak u Politici data je i skica škole. Da je škola selila na Bistrik ne bi se, smatramo, moglo dogoditi da to ne zna i da to ne kaže Stakina učenica koja je u tu školu išla upravo onih godina kada je, po riječima Kečeta, otvorena ženska škola na Bistriku. Ne može se, takođe, pretpostaviti da se u Kečetovoj knjizi radi o nekoj drugoj »pravoslavnoj učiteljici Staki Hadžidamjanović« a ne o Staki Skenderovoj. Prema tome ostalo bi kao najvjerovatnije da je, pored Stakine škole, u Bistriku otvorena druga ženska škola, a da je Staka u toj školi predavala ili je, kao već iskusnija nastavnica, pomagala rad te škole.

Staka je, kao što je rečeno, znala turski jezik i odlazila u najuglednije muslimanske porodice, pa ne bi bilo nikakvo iznenađenje da se Staka angažovala da radi ili da pomaže rad i u jednoj školi u koju dolaze muslimanske djevojčice. Ovo tim prije što su i ranije neki Muslimani upisivali svoju djecu u Stakinu školu. Staka se, kao što smo naveli, naziva nadzirateljicom ženskih škola. Da je postojala samo jedna ženska škola ne bi se moglo govoriti o ženskim školama u množini i ne bi ni dolazilo u obzir zvanje »nadzirateljka«.

Osman-paša, koji je u to doba bio bosanski valija, o kome Kečet piše knjigu, spadao je u progresivnije ljude, on je i svoje kćerke slao u Stakinu školu, pa na osnovu toga ne bi bilo nepojmljivo da se on založio za otvaranje jedne ovakve škole. Stoga bi bilo vrlo interesantno ispitati i utvrditi činjeničko stanje oko ove škole. To bi bilo zanimljivo ne samo u vezi sa Stakom i njenom ulogom nego bi to bio dragocjen podatak za istoriju našeg školstva. Ako je turski režim otvorio ovu školu, to bi značilo da je upravo u Sarajevu otvorena prva svjetovna ženska škola u krajevima koje su Turci držali. Pošto se o ovoj eventualnoj školi ne zna, ili se malo zna, to može biti i posljedica činjenice da mnoge škole u to doba nisu bile ustaljene i organizaciono stabilne kao današnje škole. Ponekad se školom nazivala grupa đaka koji su se okupljali na nastavu dotle dok je učitelj dolazio, a učitelji su bili ne-

stabilni i pokretni i počinjali su i napuštali rad u svako doba godine. Možda je i škola u Bistriku imala sličnu sudbinu. Sigurno je, međutim, da se ona nije kao škola ustalila i afirmisala jer bi se inače o njoj mnogo više i sigurnije znalo.

Iako su se najveće zasluge Stake Skenderove za kulturnu istoriju Sarajeva i Bosne i Hercegovine ogledale u njenom prosvjetno-školskom radu, njen značaj u našoj istoriji ne iscrpljuje se samo u tome. Staka je i prva žena socijalni radnik u našoj sredini. Svoje znanje turskog jezika i svoj autoritet u očima turske administracije Staka iskorišćava za rješavanje mnogih životnih pitanja sarajevske sirotinje. Ona je obilazila turske kazamate i hrabrila i pomagala kažnjenike. U svoju kuću i školu prikupljala je siromašne i pružala im neku vrstu zaštite. Njena kuća pazarnim danom bila je otvorena za seljanke iz okoline Sarajeva, kojima je davala savjete, upućivala ljekaru itd. Stakinom zaslugom i pomoći i prve seljanke iz okoline Sarajeva stupile su u ljekarsku ordinaciju.

Zabilježen je i veći broj javnih istupa i zauzimanja stavova Stake Skenderove o nekim aktuelnim pitanjima tadašnjeg Sarajeva. Staka je javno ustala i bila vrlo energična protiv stava srpske crkvene opštine i njenih odbornika u pogledu odnosa prema Mis Irbijevoj i njenoj misiji u Sarajevu. Crkvena opština je, naime, izdala »objavu narodu« da ne šalje svoju djecu u školu ove Engleskinje jer je to »protestantska« škola i tamo nema mjesta za pravoslavne djevojčice. Staka se usprotivila svojim velikim autoritetom protiv ovakve zablude objašnjavajući i dokazujući značaj prosvjetno-kulturne misije Mis Pauline Irbi, kao i ulogu njene škole. Staka se nije ustručavala u ovoj borbi iako je na suprotnoj strani stajao, pored ostalih, i vrlo ugledni Sava Kosamović, docniji mitropolit u Sarajevu. Upornim stavom i autoritetom Staka je izdržala i opština je bila prinuđena da povuče »Objavu narodu«. ²⁸ Stakinom zaslugom i intervencijom dozvoljeno je javno sahranjivanje hrišćana putem pogrebnih povorki ulicama Sarajeva, što je ranije bilo najstrožije zabranjeno.

U slobodnim časovima Staka se bavila književnim radom. Prikupljala je narodne umotvorine, mnogo je čitala, a napisala je *Ljetopis Bosne*, koji je u ranije pomenutoj Hilferdingovoj knjizi preveden i objavljen u Petrogradu 1859. godine. Na više mjesta je zabilježeno da je Staka znala ruski i grčki jezik i da je svoje književne radove objavljivala u ruskim časopisima. Da li je znala ruski i koliko, ne zna se. Međutim, konzultujući rusku bibliografiju nismo mogli utvrditi da je nešto objavljivala u ruskim listovima. Najvjerovatnije je da je verzija o njenoj saradnji u ruskim listovima zasnovana na činjenici što joj je *Ljetopis Bosne*, preveo Hilferding. Što se tiče grčkog jezika zna se da je sačuvano jedno pismo koje je Staka pisala vaseljenskom patrijarhu

²⁸) *Bratstvo*, Sarajevo, 1927, broj 4, str. 72.

1868. godine i da je pisano na grčkom jeziku.²⁹ Pismo je, istina, mogao napisati i neko drugi.

Koliko je i gdje Staka putovala iz Sarajeva ne zna se. Zabilježeno je na jednom mjestu da je odlazila u Beograd. Njen odlazak u Jerusalem i boravak tom prilikom u Carigradu dobro je poznat. Staka je krenula na hadžiluk, kao što su i drugi odlazili, ali se ona i za taj put spremila da bi nešto učinila za svoju školu. U Jerusalemu je Staka primila monaški čin, Katarina Simić, upraviteljica ženske škole u Peći, takođe je išla na hadžiluk i bila kaluderica, pa nije isključeno da je Staki služila kao neki uzor u ovom pogledu. Pošto u Sarajevu u to vrijeme nije bilo ženskih manastira ni pravoslavnih kaluderica, to je Staka svojim spoljnim izgledom i oblačenjem oponašala ženu koja se »odrekla ovog svijeta«. Nosila je muško odijelo. I to je bio jedan od povoda da su joj protivnici njene škole pripisivali osobine koje graniče s avanturizmom. Sa ovoga puta Staka se više puta javljala svojoj školi i učiteljicama Ani Karanovoj i Koki Đurićevoj, šaljući im razna uputstva i informacije s puta.

Na ovom putu Staka je boravila u Carigradu i posredovanjem ranijeg valije Osman-paše bila je primljena u audijenciju kod sultana Aziza i tom prilikom dobila 10.000 groša za svoju školu. Putem poruka i pisama, Sarajevo je bilo informisano o Stakinom putu i nikada niko prije toga nije bio dočekan pri povratku s puta kao Staka. Čitavo pravoslavno Sarajevo izašlo je na »Hadžinsku ravan«³⁰ kod Kozje čuprije i dočekalo Staku, a odatle je išla povorka do stare crkve, gdje se svečano završio doček.

Poslije povratka s ovoga puta Staka je dobila atribut »hadži« i niko je ne bi kasnije bez toga spomenuo. Hadži Staka ili još češće i popularnije »hadži gospođa«, nastavila je da se brine o školi i učenicama do kraja rada škole. Kasnije je zapala, zajedno sa majkom i sestrom i nekom siročadi o kojima se i poslije prestanka škole brinula, u teško materijalno stanje. Posljednju deceniju života provela je uz punu brigu Mis Irbijeve.

Ruski konzul u Sarajevu A. Hilferding pružio je snažnu podršku Stakinoj školi i njenoj kulturnoj misiji uopšte. On ima velikih zasluga za afirmaciju žene koja je prva u Bosni počela da krči i utire puteve pismenosti i obrazovanja žena. Prilikom prvog dolaska u Sarajevo u prvoj polovini 1857. godine Hilferding se žalio kako nije mogao naći čovjeka koji bi mu pružio podatke o istoriji Bosne, kao što je to uči-

²⁹) Original pisma nalazi se u posjedu Milorada Krpovića, prosvjetnog savjetnika iz Prijepolja. Pismo je, po svoj prilici, pronađeno u manastiru Mileševu. Pismo je interesantno po načinu pismenog ophođenja sa Vaseljenskim patrijarhom. Osim toga, pismo nam je saučvalo i jedan značajan podatak. Naime, Staka javlja u pismu da je srećno stigla i da je u Sarajevu zatekla sve zdravo. Pošto je pismo datirano 28. decembra 1868. g., to znači da je Staka u toj godini bila u Carigradu. Prema tome najvjerovatnije je da je u Carigrad svratila prilikom svoga puta u Jerusalem na hadžiluk. To znači da je nepoznat autor u listu »Narodna odbrana« br. 53 iz 1940. g., str. 7, pogrešno zabilježio da je Staka krenula na hadžiluk 1870. g., ili se, možda radi o njena dva odlaska u Carigrad.

³⁰) Na hadžiluk se u to doba išlo karavanima, a bio je običaj da se hadžije ispraćaju i dočekuju kod Kozje čuprije, pa je to mjesto nazvano Hadžinska ravan.

nio Pamučina za Hercegovinu: »Očajavao sam, nemogući da nađem domaću istoriju Bosne kada me sretan slučaj upozna sa djevojkom Stakom Skenderovom...«. »Ličnost Stake Skenderove vrlo je značajna«. »*Ljetopis* na mnogo mjesta sadrži izraz njene ličnosti. Niko od pravoslavnih žitelja Bosne ne zaslužuje počasni naziv narodnog radnika koliko Staka Skenderova.«³¹ U prvom susretu Staka je ostavila snažan utisak na Hilferdinga kao bistra i razborita žena. On uzima njen rukopis *Ljetopis Bosne*, od 1825—1856,³² koji kasnije, 1859. godine štampa u ruskom prevodu sa predgovorom, zajedno sa svojim putopisom iz ovih krajeva. Upoređujući tekst *Ljetopisa* sa Hilferdingovim opisom prilika u Sarajevu vidi se da se on uglavnom drži informacija i karakteristika koje mu je Staka pružala. Neke ocjene su u oba teksta gotovo identične. To znači da je Hilferding poklanjao punu pažnju mišljenjima i ocjenama koje mu je Staka davala. *Ljetopis* inače govori o turskom režimu i odnosu prema hrišćanima, nabraja paše i vezire koji u tom periodu dolaze u Bosnu i daje iscrpnije karakteristike o njima i njihovoj vladavini. *Ljetopis* pruža i vrlo reljefnu sliku odnosa koji su vladali između bogatijih (trgovaca i zanatlija), s jedne strane, i pravoslavne sirotinje u Sarajevu, s druge strane. Uz put spominje i Grke fanariote kao vladike u Sarajevu i njihov pljačkaški odnos prema domaćem stanovništvu. Interesantno je da Hilferding u cjelini prihvata Stakinu ocjenu i mišljenje o ovim odnosima u Sarajevu. Sadržaj *Ljetopisa* je najinteresantniji, po našem mišljenju, po tome što on pruža podatke na osnovu kojih bi se moglo pretpostaviti, a možda i zaključiti, odakle dolaze nesporednosti između Stake i odbornika srpske pravoslavne crkvene opštine i zbog čega su Staku sumnjičili.

U *Ljetopisu* je data vrlo drastična slika o moralu trgovaca i esnafa uopšte. Sarkastično je prikazan lažni patriotizam. Trgovci su, prema *Ljetopisu*, spremni na svaku saradnju sa Turcima ako od toga imaju korist, oni zloupotrebljavaju novac koji se od naroda sakuplja za crkvu ili školu itd. U *Ljetopisu* je po imenu navedeno šest trgovaca za koje se kaže da se »ne staraju da pomognu svojoj sirotoj braći nego se ulagaju Turcima. Oni čine što i Turci, pa pljačkaju siromašni narod«. Ovakvih i sličnih ocjena o pravoslavnim trgovcima u Sarajevu krcat je Stakin *Ljetopis*. Da li je Staka bila potpuno u pravu u ocjeni trgovaca u Sara-

³¹) А. Гильфердинг: Поездка по Герцеговине, Боснии и Старој Сербии. Стр. 545.

³²) Stakin *Ljetopis Bosne* obuhvata vrijeme od 1825. do 1856. god. O prvom dijelu ovoga perioda Staka piše na osnovu kazivanja drugih, dok o drugom dijelu piše kao svjedok i očevidac. Hilferding u predgovoru piše: »Ne očekujte možda od *Ljetopisa* Stake Skenderove pune faktične tačnosti, ali ćete u njemu naći viernu sliku u kakvom obliku su događaji koji su se odigrali u Bosni ostali u uspomeni stanovništvu.« To je, čini nam se najbitnija osobina prvog literarnog rukopisa koji je napisala žena u Bosni. Zanimljivo je istaći u vezi sa ovim rukopisom i njegovim prevodom od strane Hilferdinga da je ispod teksta na ruskom u jednom dijelu *Ljetopisa* objavljen tekst na srpskohrvatskom jeziku u desetercu. Štampano je ukupno na našem jeziku 1384 stiha. Na osnovu ovoga bi se moglo zaključiti da je Hilferding dobio rukopis čitavog *Ljetopisa* u desetercu, a da je u izvornom jeziku objavio samo jedan dio. Za rukopis se još sigurno zna da je u ranije citiranom članku Miloiko Veselinović zabilježio da je pisan »na srpskom jeziku a crkvenim slovima«.

jevu, koji su odlučivali o politici crkvene opštine i bili najuticajniji u formiranju srpskog javnog mnjenja u Sarajevu u to doba, to nije toliko bitno za ovu priliku, koliko su interesantni ovi podaci iz *Ljetopisa* koji karakterišu odnos Stake i trgovaca. Kada je Staka imala ovakvo mišljenje o ljudima koji su odlučivali u prosvjetnoj politici Srba u Sarajevu u to doba i to mišljenje i javno napisala, onda je sasvim razumljivo da oni nisu mogli imati pohvalno mišljenje o Staki, njenoj školi i njenoj misiji u cjelini. Stoga je sasvim izvjesno da su ljudi koji su sjedili u odboru srpsko-pravoslavne crkvene opštine, pored vladajućeg shvatanja tog vremena o suvišnosti školovanja ženske omladine, imali i posebnih ličnih razloga koji su uslovljavali netrpeljivost prema Staki. Pod njihovim uticajem stajali su, nema sumnje, i neki dopisnici iz Sarajeva, koji su klevetalj Staku i njenu školu na osnovu priča koje su širili Stakini protivnici u gradu.

U *Ljetopisu*, koji je napisan i objavljen u vrijeme kada Staka, kao znalac turskog jezika, često stupa u kontakte sa turskom upravom, ona piše o Turcima kao »izjelicama«, »gujama prisojkinjama« itd. Tu se opisuju bezakonja i nasilja turskog režima u Bosni, a Staka se upravo u to vrijeme sumnjiči kao neka vrsta turskog špijuna, što je, samo po sebi, apsurdno. Nije isključeno da je i Staka optuživala trgovce i za ono što nisu radili, pa su joj i oni, vjerovatno, tako ili još bezobzirnije vraćali.

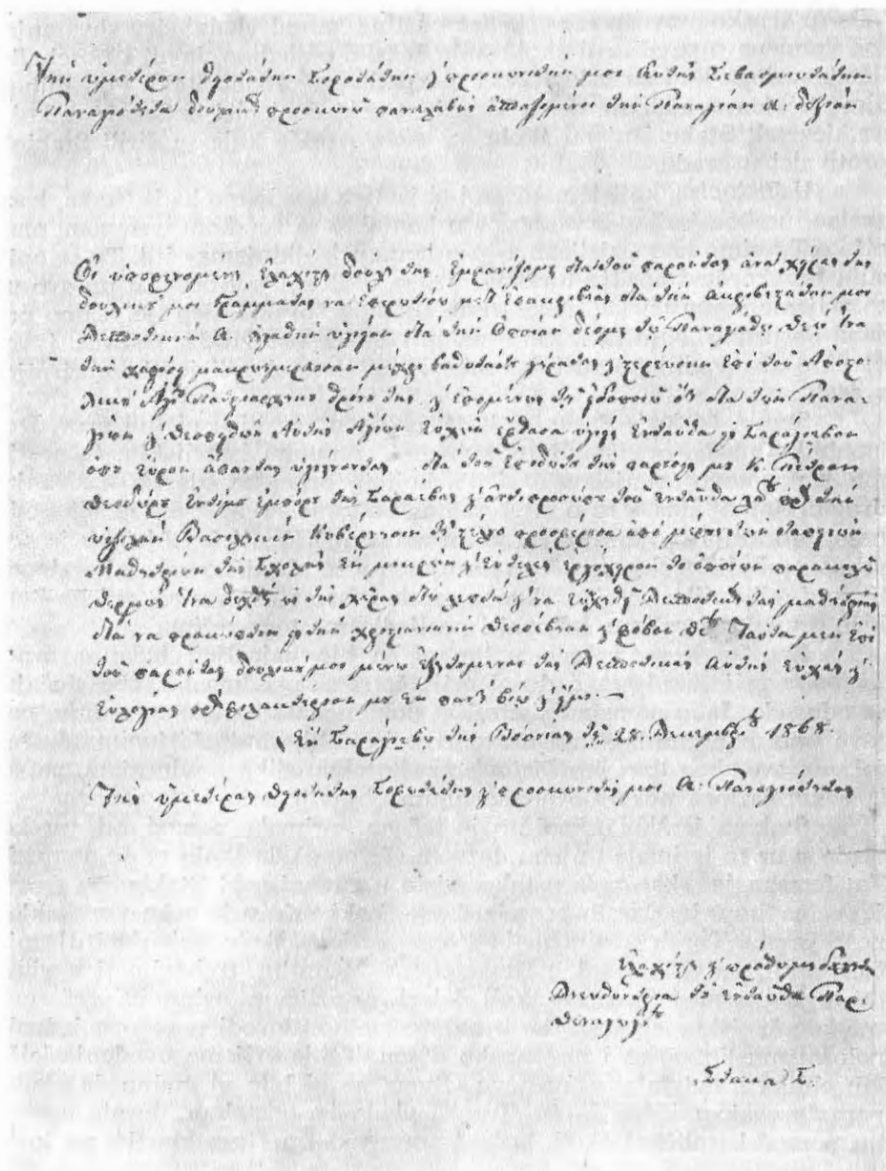
Stakin *Ljetopis Bosne*, koji će, nadamo se biti u cjelini preveden i publikovan, ne predstavlja dokumenat sa punim istorijskim tačnostima, a pogotovo ne njegov prvi dio koji je pisan na osnovu kazivanja drugih. No, taj spis je vrlo interesantan po tome što nam pruža sliku odnosa i atmosfere u Sarajevu u prvoj polovini XIX vijeka. *Ljetopis* je posebno zanimljiv zbog toga što se u njemu vrlo plastično ogledaju odnosi Stake i odbornika srpske crkvene opštine, kao i mišljenja i ocjene Stakine o turskom režimu u Bosni i posljedicama toga režima.

Kao što je već rečeno, u štampi je bio najavljen jedan prevod *Ljetopisa* prije šezdeset, a drugi prije četrdeset godina i u oba slučaja se odustalo. Iako nemamo sigurnih dokumenata za takvu tvrdnju, gotovo smo uvjereni da se od prevođenja i publikovanja *Ljetopisa* odustajalo upravo zbog toga što *Ljetopis* pruža takvu sliku o odnosima, pa se iz nekih razloga pokazalo neoportunim objavljivanje *Ljetopisa*.

Stakina je škola, kao što je rečeno, primala pomoć od turske vlade, a uz to je imala i njenu dozvolu (ferman) da školu može otvoriti. Taj ferman je, »kao pola astala«, visio u radnoj sobi Stakinoj³³. I ovo je, nema sumnje, davalo povoda da se Staki pripisuje neka vrsta sklonosti prema Turcima, tim prije što se u njenu školu upisuju i djevoičice nekih najviših turskih funkcionera. Međutim, treba imati u vidu da turska pomoć Stakinoj školi dolazi u vrijeme priprema reforme turskog školskog sistema, koji, bar formalno, dovodi u gotovo jednak položaj muslimansku i hrišćansku djecu. To je vrijeme uvođenja laičkih oblika i sadržaja u nastavu. Stoga ne bi bilo ni čudno da vlada pomaže ovakvu jednu školu. Turska vlada je, uostalom, davala novčanu pomoć katoličkoj školi, koju je osnovao fra Grga Martić, pa ipak

³³) Jovan Kršić: Hadži Staka Skenderova, *Politika*, 1932, 6. januar, str. 25.

nije niko ozbiljan tvrdio da se za tu pomoć davao nekakav »danak« turskom režimu. Osim toga, hrišćanske škole u to vrijeme primale su pomoć i od drugih vlada (francuske, austrijske itd.). Staki se prigovaralo i to što su na svečane ispite na kraju godine dolazili, pored konzula i građanstva, i visoki turski činovnici. Međutim, tako se postupalo i na ispitima u drugim školama i prisustvo visokog činovništva imalo je protokolarni karakter.

Faksimil pisma Stake Skenderove Vaseljenskom patrijarhu 1868. godine

Staka je išla redovno u crkvu i tamo vodila svoje učenice, koje su pjevale u horu, poučavala učenice srpskoj istoriji, služila se isključivo udžbenicima iz Beograda i cjelokupnim svojim stavovima u tadašnjem Sarajevu ispoljavala brigu o obespravljenim narodnim masama, pa nikakve intrige ni podvale nisu mogle pokolebati Stakin ugled u očima siromašnog srpskog stanovništva u Sarajevu.

Od svega onoga što je rečeno ili napisano, a što je imalo za cilj da u očima, prije svega, srpske javnosti, kompromituje Staku kao nekog doušnika ili prijatelja turskog režima nema ni jedne činjenice na osnovu koje bi se mogao ostvariti neki pouzdaniji sud koji bi išao u prilog Stakinim protivnicima. Naprotiv, činjenice su na strani Stake, kao istaknute kulturne trudbenice u jednoj zaostaloj sredini.

Godine 1868. neki stranac koji se zatekao u Sarajevu piše Velimiru Gaju pismo u kome opisuje stanje i prilike u Sarajevu. Posebno se osvrće na prosvjetno stanje i kulturnu zaostalost. Ništa pozitivnog u Sarajevu nije našao u pogledu kulture, osim Stakine škole: »No jedno je, što nam se vrlo daje na čudo. Usred Sarajeva, gdje korov divljaštva raste bujno, nikla jedna učiteljka, djevojka, po imenu Staka Skenderova, koja nam se čini kano Deifoba, koja u opustjeloj kakvoj pećini proriče usamljenih glasova žive istine. Ta usamljenica u pustinji, progonjena po neizobraženom općinstvu, sama otvori djevojačku učionicu...«³⁴

U daljem tekstu na istom mjestu pisac ističe da je Staka poslala jednu svoju učenicu za učiteljicu u Mostar, a drugu učenicu šalje »da uljudnosti uči turske djevojke«.³⁵ Interesantna je u ovom pismu i sljedeća bilješka: »No tko li neće u bolja vremena priznati zasluge učiteljke Stake, koja posija sjeme prosvjete i u književnu polju, jer se sirota nađe i naška spisateljka? Opisala je kako Sarajevci slabo ljube napredak roda svoga, u knjizi kojoj je nadpis: »Odmora časovi« a na to bi da su mogli na Staku digli sve zlo.« Ovdje se vrlo vjerovatno radi o *Ljetopisu Bosne*, a ne o nekoj drugoj Stakinoj knjizi. Ovo tim prije što i sadržaj »kako Sarajevci slabo ljube napredak roda svoga« ođgovara *Ljetopisu Bosne*, Ovdje je interesantna činjenica da je već u ovo doba jedan stranac za vrijeme kraćeg boravka u Sarajevu zabilježio ne samo Stakin značaj nego i njene odnose sa »obćinstvom«.

Kasniji putopisci kroz Bosnu i Sarajevo ne spominju Staku, i to najvjerovatnije zbog toga što njena škola ne radi, a i njena javna djelatnost je jenjavala. Osim toga pažnju putnika iz inostranstva privlače veoma dramatični događaji u Bosni (ustanci, okupacije, otpori itd.).

Na internacionalnom kongresu o obrazovanju u Njujorku 1893. godine, Mis Paulina Irbi je govorila o svojoj školi i prosvjetnoj misiji u Bosni. Tu na nekoliko mjesta spominje Staku i njenu školu. »Kada sam prvi put putovala u Bosnu 1862. godine, tamo je postojala samo

³⁴) Velimir Gaj. *Balkan-Divan-vesti*, misli i pouke o zemlji i narodu na vlast u Bosni i Hercegovini, Zagreb, 1878, str. 108—109.

³⁵) I na drugim mjestima je zabilježeno da su Stakine učenice otišle u Mostar i tamo bile učiteljice. Međutim, nismo mogli utvrditi gdje bi to mogla Staka poslati učenicu »da uljudnosti uči turske djevojke«. Ne radi li se, možda, ovdje o ranije pomenutoj bistričkoj ženskoj školi?

jedna hrišćanska djevojačka škola za dvije pokrajine... u kojoj je podučavala Bosanka Hadži Staka, pravoslavna kćerka hrišćanskog trgovca porijeklom iz Hercegovine.³⁶ U ovom napisu Mis Irbijeve zanimljiv je još jedan podatak za našu kulturnu istoriju. Naime, više pisaca istorije školstva u Bosni i Hercegovini (Đorđe Pejanović, dr Hajrudin Curić i dr.) zabilježili su da je ženska škola Mis Irbijeve u Sarajevu osnovana 1866. godine. Međutim, ovaj napis nosi naslov: »Engleska škola za siročad u Bosni«, pa je stoga najvjerodostojnije za početak rada ove škole ono što kaže njen osnivač.

U produženju teksta u ovom napisu Mis Irbijeva govori kako je po povratku u Sarajevo 1879. godine morala kupiti još jednu kuću da bi smjestila siročad, a da je jedan dio siročadi poslala Staki Skenderovoj. Spominjući katoličku školu časnih sestara u Sarajevu, Mis Irbijeva piše da je školu posjetila zajedno sa Hadži-Stakom Skenderovom.

Ugled Mis Irbijeve je u Sarajevu, a posebno u očima srpskog stanovništva, naročito porastao poslije ustanka u kome je svojom aktivnošću na zbrinjavanju i školovanju izbjegličke djece ova Engleskinja položila, da tako kažemo, ispit i kod svojih ranijih protivnika. Stoga je njena podrška vrlo mnogo značila i za afirmaciju Stake Skenderove.

Poslije prestanka rada svoje škole, Staka se manje javno ekspozirala, iako su neki hroničari zabilježili da je u saradnji sa dr Pač uom radila na rješavanju zdravstveno-socijalnih problema žena. Prihvatanje siročadi po dolasku Mis Irbijeve u Sarajevo 1879. godine govori o tome da Stakina briga o djeci nije prestala ukidanjem škole.

Njen posljednji javni nastup bio je na dan tragične smrti. Gospojinsko društvo iz Sarajeva priređivalo je u lildži zabavu, na koju je bila pozvana i Staka. Po završetku zabave, kasno uveče, kada se spremala za Sarajevo, jedna kola sa uplašenim konjima jurnula su u gomilu naroda gdje je bila i Staka. Od nekoliko povrijeđenih Staka je kao najteži ranjenik umrla 26. maja 1891. godine, a u matici umrlih zabilježeno je: »Satrali je konji i kola M. Mališevića.« Eto, tako je tragično okončan život prve žene pisca, prosvjetnog, socijalnog i javnog radnika u Bosni. Mis Irbijeva je preuzela brigu o sahrani na kojoj je učestvovalo brojno građanstvo Sarajeva.

Prvi nekrolozi bili su, u stvari, i prve tople i informativne riječi srpske štampe o Hadži-Staki Skenderovoj. Kako je vrijeme više odmičalo, tako se i u štampi mijenjao odnos prema Staki, a njene zasluge i značaj sve više su dolazili do izražaja. »Bosanska vila«, najugledniji srpski list u Sarajevu, iako je donosio napise i kraće informacije o školskim i prosvjetnim prilikama Srba u Bosni i Hercegovini, za prvih šest godina nije ni spomenuo Staku ni njenu školu. Prvi put njeno ime spomenuto je u nekrologu 1891. godine.³⁷ Kasnije u »Bosanskoj vili«, 1903. i 1907. godine, izlaze članci o Staki i njenoj školi. »Bosanska vila« je 1913. godine objavila pjesmu u desetercu iz zbirke svoga dugogodišnjeg urednika Nikole Kašikovića. U pjesmi se govori o pri-

³⁶) New York, National Educational Association of the United States, 1895, str. 900—903.

³⁷) *Bosanska vila*, 1891, broj 9 i 10, str. 159.

likama u Sarajevu sedamdesetih godina prošlog vijeka. Najviše mjesta dato je Staki Skenderovoj, njenom ugledu i uticaju. Njenom zaslugom, prema toj pjesmi, otvaraju se škole za hrišćane, podižu se prvi put u Sarajevu zvona na crkvi itd. To znači da se o Staki već stvara legenda. Srpska štampa i izvan Sarajeva donosi po neku informaciju o Staki i njenoj školi. Došlo je, dakle, ono vrijeme koje je predviđao ranije spomenuti pisac u pismu Velimiru Gaju u vezi sa Stakom: »No tko neće u bolja vremena priznati zasluge učiteljske Stakine...«

Sarajevo je dalo godine 1931. Staki Skenderovoj ulicu, koja je za vrijeme prošlog rata nazvana drugim imenom da bi 1945. godine oslobođeno Sarajevo ponovo ulicu nazvalo imenom Stake Skenderove. Društvo za prosvjećivanje žena u Sarajevu, osnovano poslije rata, nazvalo se takođe imenom Stake Skenderove, a adekvatnije ime nisu mogli pronaći.

Staka Skenderova nije, očigledno, bila zadojena revolucionarnim idejama koje je u njeno vrijeme propovijedao Vaso Pelagić. Ona nije bila, da tako kažemo, zahvaćena ni onim oblikom nacionalne propagande iz Srbije za koji Skarić piše: »U Sarajevu je, poslije 1863, osnovano među sarajevskim Srbima društvo, koje je uzelo sebi za zadatak, da iskorjenjuje podrugljivo ime Vlah a da uvodi ime Srbini...«³⁸ Ona je imala vlastitu kulturnu orijentaciju, pa je njena uloga i samim tim značajna.

Da bi se dobila cjelovita slika o Staki Skenderovoj i uvjerljiva ocjena o njenom značaju i njenom mjestu u kulturnoj istoriji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, treba, nema nikakve sumnje u to, ispitati i sagledati još neke odnose i neke aspekte iz druge polovine XIX vijeka. Međutim, ono što je, po našem mišljenju, izvan svake sumnje i što se može zaključiti na osnovu ispitanog i poznatog, stavlja Staku Skenderovu među prve pionire prosvjećivanja žena u Bosni i Hercegovini, začetnika književnog rada među ženama i među prve žene socijalne radnike u Bosni i Hercegovini. I ovaj napis o Staki i njenoj školi napisan je radi toga da se učini jedan korak dalje u određivanju Stakinog mjesta u našoj kulturnoj istoriji.

³⁸) Vl. Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo, 1937, str. 223.

R É S U M É
STAKA SKENDEROVA

Staka Skenderova (1828—1891), première institutrice de Bosnie, écrivain et pédagogue, a fondé vers le milieu du XIXe siècle la première école de filles de Sarajevo. Eprise de l'éducation des femmes, elle a fait de nombreuses démarches auprès des autorités turques et partout où il le fallait pour diminuer le nombre de femmes illétrées. Staka Skenderova se range parmi les premières femmes de Bosnie-Herzégovine s'étant occupées des questions sociales. Son école, pendant son existence de vingt ans, a fourni les premières institutrices recrutées parmi les jeunes filles du pays. Le rôle et l'importance de Staka Skenderova sont d'autant plus importants qu'elle a entrepris l'éducation des femmes au moment où toutes les femmes de Bosnie-Herzégovine étaient illétrées.

Elle surmontait de nombreux obstacles auxquels elle se heurtait, obstacle, faits par le régime d'occupant et par le bas niveau de la culture de la population.

Dans son activité elle se servait, outre sa langue maternelle, du turc, du russe, et, d'après certaines sources historiques, elle parlait également grec.

Elle a écrit les «Annales de Bosnie», traduites et publiées à Saint-Pétersbourg. On a conservé un grand nombre d'écrits de Staka Skenderova sur différentes questions culturelles ou sociales de son époque.

Grâce à toute cette activité, Staka Skenderova se range parmi les remarquables éducateurs et pédagogues de la deuxième moitié du XIXe siècle, ce qui lui a assuré une place importante dans l'héritage cultural de Bosnie-Herzégovine.

AFERA S UDŽBENICIMA U SRPSKIM SKOLAMA (1865)

Posle preuređenja iz 1850. godine, škola sarajevskih Srba razvijala se primenjujući principe savremene pedagogike i kao cvatuća javna ustanova već petnaestak godina dobijala iz Srbije potrebne školske knjige bez ikakvih smetnji. Te knjige su, tretirane kao ostala trgovinska roba, prelazile lako preko đumruka ne privlačeći ni po čem pažnju carinskih ili drugih službenika. A onda se iznenada dogodilo da je zbog beogradskih udžbenika intervenisala turska pokrajinska uprava, na prilično drastičan i dotad neuobičajen način, što je kod rodoljubivih građana izazvalo zlovolju i negodovanje. Oni su, kao savremenici, osuđivali bezobzirne napadače utoliko više što država za izdržavanje privatnih škola nije do tog vremena stvarno ništa doprinosila.

Afera s udžbenicima, shvaćena kao direktan napad režima na konfesionalne škole, potrzana je svojevremeno u javnosti, naročito u novinskim dopisima iz Sarajeva, i uz navođenje raznih pojedinosti objašnjavana i tumačena. Dvadesetak godina kasnije ovaj događaj je kod nas još jednom oživljen u istorijskom feljtonu pod naslovom »O srpskim školama — Slike iz prošlosti«, objavljenom u Vidićevom listu »Prosveta« (III, br. 6—7 iz 1887). Bio je to prevedeni fragment iz brošure »Praslavije u Bosni«, koju je napisao i u Moskvi 1873. izdao istoričar Nil Popov (1833—1891) prema podacima dobijenim od Save Kosanovića, tada učitelja sarajevske Srpske škole, koji je početkom iste godine dolazio u Rusiju da skuplja priloge za srpske crkve i škole u Bosni i Hercegovini. Posle toga je ceo slučaj prekriven velom zaborava, kao da ne zavređuje pažnju i pomen, pa ga Kaluđerčić i Skarić u poznatim svojim radovima nisu čak ni zabeležili.

Međutim, treba odmah reći, nije ovde u pitanju samo običan, beznačajan incident preko koga bi se moglo olako preći. Napad turske pokrajinske vlade na konfesionalne škole impresionirao je savremenike i od njih bio ozbiljno shvaćen već i zbog postojanja političkih protivnosti koje su i najmanje sitnice znale i te kako podstaći i zaoštriti. Osim toga, događaj se i objektivno odrazio nepovoljno na razvoj školstva, zaustavivši početni period napredovanja, i škole su jedno, mađa kraće vreme, stagnirale, pa i nazadovale. I najposle, afera ima osobit značaj po svojoj nesumnjivoj povezanosti s važnim događajima tog vremena, pre svega s donošenjem Ustavnog zakona za vilajet bosanski (1865) i s otvaranjem štamparije u Sarajevu (1866), i tek u sklopu tog zbivanja može se pravilno shvatiti i objasniti. Štaviše, ta povezanost

pruža upravo razjašnjenje zašto je afera s udžbenicima pala tako brzo u zaborav, ne ostavivši za sobom vidnijih tragova.

Zbog nedostataka zvaničnih akata i beležaka,¹ nismo u mogućnosti da proveravanjem detalja razjasnimo do kraja ovaj događaj koji smo, prema podacima iz »Prosvete«, pomenuli ukratko govoreći o sarajevskoj Srpskoj gimnaziji (»Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH«, 111 — 1965, str. 106), ali ćemo, koristeći se već teško pristupačnim novinskim dopisima iz Sarajeva a i nekim drugim zapisima, pokušati da ga potpunije prikažemo i osvetlimo, a uz to i da tačnim datiranjem samog događaja ispravimo hronološku grešku iz pomenutog »Prosvetina« feljtona.

1.

Jedan od najranijih pomena afere s udžbenicima verovatno je prikaz dopisnika iz Sarajeva u novosadskom »Napretku« (XVIII, br. 54 od 11. julija 1865), čiji je urednik bio Đorđe Popović (1832—1914). Dopisnik, naravno, nije označen, pa ni šifrom, i ne može se više sigurno reći ko je bio. Ipak, u pogledu dopisnika uzgredno ćemo izneti jednu pretpostavku. Iz »Riječi Krajišničke« (Zemun 1866), poznatog polemičnog spisa Gavre Vučkovića (1826—1876), koji je delom i nastao povodom nekog dopisa iz Sarajeva u »Napretku«, može se sigurno izvesti zaključak da je jedan od sarajevskih dopisnika tog lista u 1865. godini (ne znamo da li i jedini) bio Niko Pavlović, pročelnik školskog odbora sarajevskih srpskih škola, a kako se njegovo ime i u ovom dopisu više puta pominje i upadljivo ističe, izgleda verovatno da je upravo on iz Sarajeva pisao ovaj i slične dopise u novosadskom »Napretku«.

No, dopisnik, ma ko da je bio, trudio se ozbiljno da svoja izvešća faktima potkrepi. Vidi se i iz njegove jasno pokazane namere da pre opisa samog slučaja s udžbenicima ukaže na neke pojave koje su nepovoljno delovale na prosvetne prilike grada. Tako je dopisnik naglasio, odmah u početku, da se sve veće mešanje turske uprave u školske stvari pokazalo i u tom što je prvih dana meseca juna vezir Osman-paša zvao sarajevskog protu Stefana Bakovića i pitao ga »da li je ugovor učinjen s učiteljima«. Nije svakako slučajnost što se vezir obraća starom proti, koji je predstavnik oportunističke struje u Sarajevu i koga je roduljiva jugoslovenska štampa zbog toga oštro kritikovala i napadala.² I mada se stvar svršila na Bakovićevoj izjavi da ništa o tom ne zna, što je i razumljivo, jer nije bio član ni opštinskog ni školskog odbora, više

¹) Posredstvom druga Branka Čulića zamoljen je drug Traljić, službenik sarajevske Narodne biblioteke, da u Orijentalnom institutu pogleda materijale negdašnjeg Vilajetskog arhiva. Prema pismenom izveštaju, drug Traljić je lično preturio svu pristupačnu arhivu obraćajući pažnju na eventualne podatke o udžbenicima. Ali nije ništa našao. (Iz pisma B. Čulića od 18. februara 1966).

²) Tako je u hrvatskim novinama (Velimir Gaj) pisano povodom nekog govora prote Bakovića, pored ostalog: »Pak još bi u Sarajevu jedan proto, koji je u crkvi i društvu mladu i zelenu svijetu propoviedao veliku slavu tursku. Svetogrđnim jezikom u mlade grudi ulieva otrov i žuč, užas i poštu k Stambulu i turskoj vladi! 'Ubi defuit orbis!'« (Balkan-Divan. Zagreb 1878, str. 74—75).

je nego značajno dopisnikovo obrazloženje da se vezir stvarno raspitivao o učiteljima samo radi izvršenja pritiska na narod »da otpusti učitelja o. Teofila Petranovića i Niku Pavlovića, člana školskog odbora«. Navedeni su potom neki detalji iz kojih se lako razabire zašto je valija toliko ogorčen na ovu dvojicu srpskih prosvetnih radnika.

Iako čovek novih shvatanja, Osman-paša je u sprovedenim reformama gledao pre svega instrumenat jačanja opale turske vlasti i odlučno je pobijao sve što se s tim tendencijama nije moglo ma u kom pogledu uskladiti. S ovog gledišta njemu su, razumljivo, i sprske škole morale biti podozrivije već zbog probuđene srpske nacionalne misli koju su na razne načine propagirale i širile. Znao je Osman-paša, ističe dopisnik, da se Teofil Petranović i Niko Pavlović staraju mnogo oko uređenja sarajevskih srpskih škola i da su od početka te godine razvili naročitu akciju za osnivanje srpske gimnazije u Sarajevu. Da je podizanje gimnazije, kao veće škole u Sarajevu, želja narodna, javljeno je čak i zvanično turskoj vlasti: predano joj je »pismo upravljeno na čestitoga cara, u kome od njega mole milostivo dara i poklona za tu školu«. A onda dopisnik izričito navodi: »Kao što vam je poznato, školski se odbor svuda obratio za pomoć u ovom djelu, i od francuskog dvora došla je pomoć i od kralja talijanskog Viktora Emanuila i od vladike Štrosmajera, ali od čestitoga cara do danas ništa, ni pare ni dinara.« Odmah zatim podvlači dopisnik da je »lukava politika osmanska«, preko nekih »važnih stranskih lica«, nagovarala »proste Srbe i neke trgovce« da od patrijarha zamole dozvolu za osnivanje bogoslovije u Sarajevu, obećavajući im da će odobrenje odmah dobiti i narod neće morati za gimnaziju ništa davati. U ime objašnjenja pisac kaže da je to činjeno iz jednog razloga da bi Osman-paša i njegov zamenik Rašid-efendija³ mogli reći onima koji bi tražili gimnaziju: »Šta će vam gimnazija? Eto, svijet hoće bogosloviju!«. Ali su T. Petranović i N. Pavlović prozreli i u pravo vreme osujetili takvu nameru vlastodržaca.

Kako je fra Grgo Martić u Sarajevu upravo osnivao škole za katoličku decu (»male škole za djecu srbsku rimske vjere«, kako sarajevski dopisnik kaže), Rašid-efendija mu je pri nekom susretu uputio ovo pitanje, karakteristično po tom što odražava režimsko mišljenje o srpskim školama: »Oćeš li i ti, kao što su Vlasi, dobiti caru nevierne učitelje?« Na ovo dopisnik primećuje: »Za nevjernost ne pitamo; ali to znamo, da je Turcima golem trn u oku, što se Srbi staraju o prosveti narodnoj, i oni samo gledaju priliku da mogu škole zatvoriti (i dogledali su je!)« i tako onemogućiti prosvetne radnike kakvi su Teofil Petranović i Niko Pavlović. »Ali ova dva rodoljuba« — nastavlja dopisnik — »dobro poznaju duh lukavoga Osman-paše i njegovog Rašid-efendije, koji je Turcima pre negde rekao: 'Neka Vlasi zidaju crkve na svaku ulicu, samo nek ne podižu škole, a kad se istroše oko crkve, ne mogu onda trošiti na uređivanje škole!'«

³) Ahmed Rašid-efendija, titularni mutesarif i pomoćnik valije Osman-paše (naziva se često i sekretarom valijinim), vitez rutbe ordena međžidije III stepena, jedan je od glavnih stubova režima ovog vremena. Poreklom Beogradanin, on je znao naš jezik i prilike, pa se sa poznavanjem mešao u razne upravne poslove, a naročito u pitanja školstva. Pošto je kraće vreme bio mutesarif u Banjoj Luci (1869), Rašid-efendija je napustio Bosnu uskoro pošto je Osman-paša bio skinut s vezirstva.

Ovim uvodnim napomenama čitalac je dovoljno pripremljen za glavnu temu koja se tiče napada vlasti na srpske škole.

2.

Na đumruk (valjda brčanski), kaže naš pominjani dopisnik, stigla su početkom juna 1865. godine dva sanduka knjiga, jedan za sarajevsku a drugi za mostarsku srpsku školu, adresovana oba na sarajevskog trgovca Simu Odavića. U dopisu se tvrdilo da je đumrukdžija poslao knjige veziru u Sarajevo, ali se iz daljih navoda ne može videti na osnovu čega je usledilo to neuobičajeno slanje. Kad su sanduci pripeli i bili otvoreni, pokazalo se da sadrže razne udžbenke, kao »Prva znanja istorije srbske«, prvu, drugu i treću čitanku i još neke školske knjige. Rašid-efendija je odmah izvršio cenzurisane knjige i našao »da ima malo o bitki na Kosovu i kako je Miloš Obilić probo car Murata«. Pozvan u Konak na odgovornost kao čovek na koga je pošiljka bila adresovana, Simo Odavic se opravdao izjavivši da su knjige na njega verovatno pogrešno poslani i da se možda radi o Simi Sokoloviću, koji se inače brine o svim poslovima sarajevske Srpske opštine, pa i školskim. Odmah zatim bio je u Konak pozvan Simo Sokolović.

Prema dopisniku, u ovoj su se istrazi angažovali Osman-paša i njegov zamenik Rašid-efendija, zbog čega je verovatno prvo dramatično saslušanje i dato u dijalogima. Upitan da li su to njegove knjige, Simo Sokolović nije smeo dati odrećan odgovor, jer je za sarajevske srpske škole zaista dobavljao iz Beograda potrebne udžbenike. Ali ovim priznanjem on se kompromitovao kod vezira: nazvan je rđavim čovekom, jer nabavlja knjige iz kojih se deca uče neveri prema sultanu. Nije Sokoloviću vredelo što se branio i tim da je naređivao samo knjige nužne za školu i nikakve druge, da o knjigama za mostarsku školu uopšte ništa ne zna i sl. Kako je vezir insistirao posebno na pitanju ko mu je rekao da naređuje te knjige, Sokolović je tvrdio da se u to nije niko mešao i na kraju u ime odbrane izjavio: »Pre pet godina skupili su se iz opštine i rekli su mi da naređujem knjige koje su od nužde, i od tada ja nikoga ne pitam, nego sam naređujem koje su nužne.«

Prva istraga kod vezira okončana je saopštenjem Sokoloviću da je krivac i da potpada kod kaštigu. »Levi treba« — rećeno mu je — »knjižaru pregledati i ti moraš po kanonu kažnjen biti.« Nije mu dopušteno da se vrati kući, pošto je vezir odlučio da ga zajedno s Rašid-efendijom pošalje mitropolitu (despotu), što je i učinjeno posle dužeg dogovora između vezira i Rašid-efendije.

Po dolasku u Mitropoliju, Rašid-efendija je saopštio vezirov nalog da vladika Ignjatije zatvori i zapećati školsku magazinu, knjižaru i zasedanje obštestva sarajevskog. Po želji čestitog vezira, naravno, moralo se postupiti, mada je vladika Ignjatije prethodno pokušao da se mesto njegova udari vladin pečat. »I tako« — nastavlja izvešćak — »Đordžije Jovanović, vladčin gramatik, Rašid-efendija i Simo odu (tj. napuste Mitropoliju), dadu nalog da Simo zatvori na prozorima gvozdene kapke, da iznese novce, udare po platnu pečate, četiri na bravu.« Kad su po svršenom poslu došli ponovo u Mitropoliju, Rašid-efendija je pred vladikom rekao da Simo Sokolović ne može ići kući dok za

se ne nađe jamca da neće pobeći, posle čega vladika Ignjatije izjavi da za njega preuzima jamstvo. »Ovo za Srbe žalosno priključenije dogodji se u ponedjeljak 21. junija.«

Već sutradan (22. juna po st. kal.) u Konaku su prevedene sedma i osma glava iz »Prvih znanja«, zatim ponešto iz druge i treće čitanke, pa su ti prevodi poslani u Carigrad na pregled. Tvrdilo se da vlast neće pregledati knjižaru ni zasedanje obštstva dok za poslane prevode ne dođe iz Carigrada odgovor. Istog dana pozvan je Simo Sokolović kod kajmakama, gde su uzete njegove generalije i uz to je još pitan za imena knjiga koje su došle iz Srbije, kao i o njihovom sadržaju. Posle toga kajmakam je otprovio Sokolovića ponovo veziru.

Na ponovljena prebacivanja u Konaku da je dobavljač knjige »koje su caru protivne«, Sokolović se branio izjavljujući da o tom ništa ne zna, jer su knjige »preko carskog đumruka slobodno prelazile«, a osim toga on ih nije ni čitao. Dato mu je zatim da pročita sedmu i osmu glavu iz »Znanja«, posle čega je rekao da to prvi put čita, jer »mi u školama imamo 'Znanja' bez sedme i osme glave i samo od 74 strane, a ovo je više od 100 strana«. Ubitan da li ovih širih »Znanja« ima u školskoj magazii, odnosno knjižari, on je odgovorio da ih možda ima u školskoj magazii, ali te knjige nije čitao niti davao deci, upravo nije ni znao za sedmu i osmu glavu. Na kraju je Simo Sokolović u ime svog opravdanja rekao i ovo:

»Mi smo počeli dobavljati knjige iz Beča, ali vladika Dionisije zabrani i rekne mi da ih spalim. Ja mu kažem da su za te knjige dati novci i da ih ja ne smijem spržiti, nego da moram s vremenom pod novce predati i eno ih u školskoj knjižari. Ja ga zapitam: odakle ćemo knjige dobavljati? a on mi odgovori: iz Srbije; i od tada počnemo iz Srbije knjige dobavljati. Drugo, svake godine držimo dva ispita i do danas još niko rekao nije da je što protivno caru. Treće, svaki put zovnemo vladiku na ispit, i ako on ne može doći, bude njegov većil. Četvrto, baš i ako bi u knjigama što i bilo, to mi pređe nego djeci damo, mastilom zacrnimo, da se pročitati ne može.«

Prigovarano je za knjige i dalje Sokoloviću, naročito zbog stavova o Milošu Obiliću, pa mu je rečeno na kraju da će kao kriv platiti po kanonu novčanu globu i zlo proći ako ne kaže ko mu je naredio da nabavlja te knjige. No, otrpeo je on sve »grdnje i ružnje« — neke dopisnik nije mogao u potpunosti ni doznati, ali nije hteo da laže niti da svaljuje krivicu na nekog drugog. Strahujući da ko namerno ne skine pečate na knjižari i zasedanju obštstva, Sokolović je molio vladiku za jednoč čuvara knjižare, a zatim je sam takvog postavio pod izgovorom da se boji od nemirne dece, dok se stvarno bojao Rašid-efendi, koji je tražio načina da optuži upravitelje škole.

»Toliko vam mogu kazati« — zaključuje dopisnik pre prelaza na opis drugih aktuelnih događaja — »da smo gori od najgorih robova, kad nam ne dadu ni od prošlosti čitati, a kamoli o budućnosti. Kad Sarajlija kakav čita cjenovnik peštanski, bježi u magazuu, da ne bi Turci mislili da su novine...«

O zapleni srpskih udžbenika su tokom jula 1865. izašla još tri dopisa u novosadskom »Napretku«, iz kojih ćemo radi dopune izneti poneku pojedinost. Pominjući žalosne posledice događaja od 21. juna, pisac dopisa »Iz Sarajeva 9. julija« (»Napredak«, XVIII, br. 56 od 18. julija 1865) podseća na svoje nedavne izveštaje o reorganizaciji uprave (donošenje Ustavnog zakona za bosanski vilajet), gde je rekao »kako će se s novim preustrojtstvom u državi polumeseca najveće tiranstvo iznova podići, pa sad u stvari vidimo ono čemu smo po nevolji slutili«. Značajno je što se ovde tvrdi da je vezir najpre posetio mitropolita, iz čega bi proizlazilo da je stvar prethodno među njima dogovorena. Tek što se vezir vratio na Kapiju, »dođe u mitropoliju tajnik vezirov i mitropolit sa svojim pečatom zapečati knjižaru školsku...« Tvrđi se još kako vlast veoma sumnja da se knjigama iz Srbije ne okuže ovdašnji mrtvi duhovi i »da je namjesništvo dobilo od visoke porte zapovjed da se strogo pazi na knjige i škole«.

Obrazlažući dobavljanje udžbenika iz Srbije, dopisnik spominje mitropolita Dionisija, zvanog »blagi«, koji je pre desetak godina zabranio knjige dobavljene iz Beča, »jer dišu duhom papskim«, i odobrio da se za škole nabavljaju knjige iz Srbije »kao suzerenske zemlje Turske«. Otada su školske knjige dobivane iz Beograda »bez ikakve primjedbe turske vlasti«, a »ispiti su javno držani pod predsjedništvom grčkih vladika«. Prema tome vezir nije imao pravo da, pre obnarodovanja carigradskog fermana, uzapćuje školske knjige, pečati knjižaru i naziva opštinare nevernicima. »Gdi i ko može biti obvezan na zakone koji još ne suštastvuju ili u torbi o čavlu vise neobnarodovani. Valjda smo Hrišćani u Turskoj.«

Iz dopisa se još doznaje da je 25. juna bacano kamenje na učiteljski stan, dok je u školu momačku podbačena vatra »s krpama paklinavim«. Da nije na vreme ugašen požar, sve školske zgrade bi se pretvorile u pepeo, a s njima i mnoge želje i nade narodne. Na tužbu opštinaru, poglavica sarajevski, mitropolit Ignjatije, odgovorio je da to sigurno nisu uradili Turci nego opet naši ljudi. »Zaista«, — tumači dopisnik — »kad bi to bili naši ljudi, veledušna revnost njegova spram vlade ne bi ih zataila, o čemu prošlost njegovu za svjedočbu prizivamo.«

Za dalji tok afere s knjigama karakteristično je kazivanje da su Rašid-efendija i mitropolit Ignjatije 27. juna izjutra došli sa svojim ljudima i opečatili knjižaru. Tom prilikom oni su prekopali knjige i iz »Prvih znanja« izrezali kratku srpsku istoriju, a zatim izjavili da se na tom ima sve svršiti. Ali tako nije bilo, jer kao da se prisetiše, »pa opet po podne dođoše i pokupiše i uzaptiše ove knjige: 'Prva znanja,' 'Drugu čitanku' i 'Srpsku istoriju,' sve tri knjige iz osnovnih razreda.« Za ovo odnošenje knjiga našli smo potvrdu i u obračunu školske knjižnice od 15. avgusta 1865, kao što smo na drugom mestu izneli (»Glasnik arhiya«, III — 1963, str. 106).

Pošto su odnete zaplenjene knjige, delom kod mitropolita a delom kod Rašid-efendije, na Kapiju su pozvani poglavari pravoslavnog obštstva (Manojlo Jeftanović, Mičo Savić, Đorđe Besara, Simo Pupiće i još neki), pa im je veoma zamereno i prebačeno zbog nepažnje o

školi. Uz ovo, naređeno im je još da unapred dobro paze na opšte stvari, da promene članove školskog odbora i postave mirne ljude koji će se brinuti za napredak školski, da otpuste strane učitelje i na njihova mesta postave svoje ljude, jer da čestiti car želi prosvetu i napredak svim narodima u državi. »Za knjige školske« — rečeno im je — »da ništa ne misle, jer će vlada nabaviti knjigopečatnju u Sarajevu, pa će se onakve knjige štampati koje će do pomirenja dovesti Hrišćana s Turcima.« A knjige koje su sad potrebne školama treba označiti, pa će vezir odrediti od kuda će se dobiti. Po svoj prilici, ovo je prvi javni pomen štamparije u Sarajevu po donošenju Ustavnog zakona za bosanski vilajet, koji predviđa postojanje štamparije u vilajetskom centru.

Na neko suprotstavljanje vlastima nije se tada moglo ni misliti, pa je jasno da se dopisnik iz pretežno političkih razloga obara na kraju na pomenute opštinske starešine zbog njihova oportunitizma u ovoj stvari. Pri tom nalazi dopisnik da su oni pristali za zahtev vlasti i promenili važnije članove školskog odbora (u stvari, smena je izvršena tek 1867), »da samo vezirovu revnost kod visoke porte na veći stepen podignu, a svoj narod u povjestnički jaz strovale«. On tvrdi da na takvu njihovu nesmotrenost »narod hrišćanski u Sarajevu iz grla više i pljuje«, pitajući se pod čijim će imenom od sad živeti? »Kad nas, nesretnici, izdadoste i lišiste naš narod povjestničke nauke, što je duša svakom narodu, zašto ne rekoste veziru: Ako se još gdi u Evropi danas graniči narod da se ne zove svojim imenom i da ne uči svoju prošlost, to nećemo ni mi, inače pozivamo se na ovdašnje zastupnike velesila, pak da oni tu stvar rieše...« Zar se može uništiti ime naroda koji je u prošlosti branio Evropu od turske sablje, zar da taj narod »danas propadne pod pariskim ugovorom i kad naša mila djeca po gorama i poljima svoju prošlost u pjesmama opjevaju i boljoj se budućnosti nadaju?« Najzad, pita dopisnik, kakvu vlast u srpskim školama traži vlada kad ih ni jednom parom ne pomaže, iako je poreze i ostale javne namete od 1848. g. petnaestostruko uvećala?

Da bi sagledao prave razloge napada vlasti na srpske škole, dopisnik »Iz Sarajeva 17. julija« (»Napredak«, XVIII, br. 58 od 25. julija 1865) pokušava u svom izveštaju da najpre ocrtta ličnost namesnika Osman-paše. »On kad s čovjekom govori, med mu se po ustnama razliva, a kad ga gleda, iz očiju mu se niz crnomanjasto lice veselje rasipa, tako da nevin čovjek koji ne zna zaviriti kroz oči u srce a s besiede osvrnuti se na dielo, mora da misli: iskrenijeg i ljubeznijeg gospodara ne može se poželjeti. Ali pronicatelan čovjek na onim bojali ustnama vidj što drugo, isto kao i u crnim očima pod navlakom izobraženog lukavstva hiljadu strijela, te se svuda u hrišćanskim obiteljima plač i lelek čuje.« I pored toga, u Sarajevu ima srpskih trgovaca, tobože izobraženih ljudi, koji prema vezirovoj spoljašnosti i njegovim laskavim rečima tvrde da u Bosnu nije još ovakav gospodar došao!

Pravo lice Osman-paša je pokazao svojim stavom prema školama. Ni jednom carskom namesniku pre njega, smatra dopisnik, nije palo na um da dira u škole i narod duševno steže, »a njemu tobož 'civiliziranom Turčinu' pade u zadatak mrziti ono što svaki čovjek izobražen kao svoj život ljubi, graničiti ono našto nikakvo i ni od koga pravo nema,

rušiti ono što su narodu rđave sudbe, vjekovi nevredimo sahranili«. Ne postoji danas u Evropi izobražen čovek koji bi mrzeo prosvetu i potkopavao prosvetne zavode; naprotiv, u blagoslovenim zemljama prosveta i njene ustanove čuvaju se »više nego dragi kamen«, svuda se neguju i iz naroda u narod presađuju za sreću naroda i države. »Ali Osman-paša, zagledajući u narodnoj prosvjeti gubitak državni, odluči obustaviti i pomisao o gimnaziji, te napade na naše osnovne škole i pokupi nam najvažnije knjige, s kojima bi mladež nješto u napredak pomaknuti se mogla.« Vezir je, očigledno, išao za tim da naš narod zauvek zadrži u neznanju.

Ovakvo postupanje s prosvetom u njenom vlastitom domu pokazuje da se i danas primenjuju surova načela iz prošlosti, iako u ovom slučaju ne može biti nikakve sumnje da je progon izazvan konkretnim razlogom. »Naša škola ni sa što drugo nije ograničena, već jedinog uzroka radi što se uprava školska živo zauzela bila da gimnaziju slobodnu osnuje, koju će moći pohoditi svi sinovi bez razlike vjere i narodnosti, kako bi novi naraštaj izobražavati se mogao po duhu vremena i shodno domaćim okolnostima...« Samo se po sebi razume da bi od toga sama država imala velike koristi »jer bi narod sredstvom prosvjete sirotinjskog stanja u bogatoj zemlji lasno otresao se, prihvatio bi se novih izvora i do izvjestnog bi blagostanja došao, te usrećio sebe i državu«. Ali turska država, valjda jedina u svetu, gleda u napretku svojih građana zapravo sopstvenu nesreću.

Iz novog sarajevskog dopisa (»Napredak«, XVIII, br. 59 od 29. julija 1865) saznaje se da Rašid-efendija i Osman-paša žele promeniti članove školskog odbora; ipak, ne zna se još ko će sačinjavati novi odbor, jer neki od ponuđenih ne pristaju da prime tu dužnost. Kao izvesno ističe se »da nam škole neće napredovati kao pri rodoljubivom Niki Pavloviću«, jer će njima odsad stvarno zapovedati i upravljati Osman-paša i Rašid-efendija. Osobito je značajno da se ponovo pominje otvaranje štamparije u Sarajevu, što znači da je pitanje štamparije bilo aktuelno odmah po objavljivanju vilajetskog Ustavnog zakona. »Govore ovde, da će u Sarajevu biti pečatnja za knjige; Rašid-efendija sastavljaće nam za škole knjige i pečatiti.« A potom se ironizira kako će to predstavljati znatan napredak, jer će se učiti da je Miloš Obilić lopov i nepošten, predavaće se turska istorija i turski jezik itd. Napredovaće se kao u novim carskim ruždijama...

4.

Dok je pitanje zaplenjenih udžbenika još visilo nerešeno, i bilo već principijelno odobreno otvaranje štamparije u Sarajevu, objavljen je u novosadskom »Napretku« (XVIII, br. 87 od 4. novembra 1865) poznati, već pominjani dopis protiv Gavre Vučkovića, za koji se iz odgovora u knjizi »Riječ Krajišnička« može zaključiti da potiče iz pera Nike Pavlovića. Dopis je ipak anonimn, obeležen samo šifrom »H«, o čemu se na kraju u ime objašnjenja kaže: »Premda ja nisam dopisnik, koji sam Gavru ikada u čast dirnuo, neka on izradi kod vlade turske slobodu raji, da se može u opasnosti života zaštitom koje druge sile zakloniti, pa ću mu i ja izići s imenom na vidik, da mu pokažem, da dopisnici bosanski javljaju novinama istinite događaje.« U dopisu se čine oštre

zamerke »našem saotačestveniku« Gavri Vučkoviću, za koga se inače ne može reći da je »rđav čovjek«, što u svojoj odbrani od napada zbog turkofilstva tako upadljivo brani i hvali i turske državnike koji nikako nisu za pohvalu, pri čemu se daju neke interesantne pojedinosti o ljudima i događajima tog vremena.

Ako bi se i priznalo da narodna prosveta u Bosni ništa ne vredi, ne može se ipak sva krivica za to bacati na narod, kako Gavro Vučković čini. Ta i on sam zna, kaže dopisnik, da se školski odbor prošle godine živo zauzeo da u Sarajevu osnuje i gimnaziju, što bi i za državu bilo od velike koristi. Pa zar je narod stao na put toj plemenitoj nameri? Odbor se radi novčane pomoći obratio i vladi, i šta je vlada dala? »Nije dosta ni to« — produžava pisac — »nego je napala na sadašnje škole, te ih je osakatala, pa Gavro i za to mumlja! Zar se takovim načinom snuju universiteti, za koje Gavro spominje da ih želi vezir?« Dopisnik poziva zatim G. Vučkovića da ukaže bar na jednu osnovnu školu koju je vezir podigao na korist naroda u Bosni »a gimnaziju i universitet možda će utemeljiti onda, kad Čerkezi naš narod u Bosni zamijene i kad se naše škole pozatvaraju, jer su i tako nikakve po Gavrinom mnjenju, valjda zato, što se u njima turski ne uči«. No, Gavro se u škole razume »koliko sljepac u svjetlost«.

Produživši o školama, dopisnik podvlači da se Gavro Vučković veoma ogrešio što je 5000 groša vladine subvencije za žensku školu dao učiteljici Staki, iako je obštetstvo imalo »krasnu namjeru« da s tim novcima i drugim prilozima postavi temelj i zavede žensku školu od koje ne bi niko zazirao. Sadašnja škola ne veseli nikog radi toga »što stoji pod isključivom upravom vlade turske, pak zato odlične familije i ne šalju tamo svoju djecu«. Politički motiv, naravno, dovoljan je da potpuno diskvalifikuje i školu i učiteljicu. »Staka tu školu ne drži iz rodoljublja«, — kaže se zatim — »nego da ugodnije sa svojom familjom živjeti može, što je obšte poznato. Staku pak svjetina ne zove curom, već usjedilicom, koja se u mužkim čakširama bani.« Na pitanje o upotrebi primljenog novca pisac odgovara da je Staka s tim platila dugove po čaršiji, »pa sad niti je novaca, ni kakve fundacije«. Hvali se Gavro Vučković da su iz ženske škole izašle dve učiteljice, ali je važnije od te hvale pitanje šta one znadu i kakav uspeh postižu. »Ove naše dokaze potvrđuju najbolje ovogodišnji ispiti ženske škole, što taj dan (nedjeljni) niko od strane obštetstva nije bio »ma da je na tom ispitu čestiti Osman-paša predsjedavao, a ne zna srbski«.

Ovaj napad nije teško razumeti ako se ima u vidu da je Staka Skenderova protiv volje uprave Sprske opštine otvorila u Sarajevu žensku školu i ne samo da je dobro organizovala i održala uz vladinu pomoć već je svim tim i doprinela da je Srpska opština svoju već postojeću žensku školu morala oko 1860. g. zatvoriti. Taj sukob trajao je sve do okupacije i obeležen je, pored sličnih obostranih napada, i tim što je Srpska opština otvorila 1870. godine svoju žensku školu, koja je jedno vreme pre okupacije postojala u Sarajevu uporedo sa školom Stake Skenderove.

Pored iznošenja raznih spornih pitanja (o učiteljima, grčkim vladikama, sveštenstvu i slično), dopisnik se naročito oborio na Gavru Vučkovića zbog njegova hvaljenja Osman-paše za razna korisna dela,

svodeći isticane Osman-pašine zasluge (gradnja 300 sati puteva, gradnja baterije i bentbaše, kao i varoške bolnice, nabavka kočija i svečnjaka uličnih, gradnja čardaka, pomoć crkvama i školama i dr.) na političke interese i potrebe turske države, a ne na neku narodnu korist. »Što Gavro kaže, da je svaki vezir onoliko radio, koliko ovaj, da bi varoši bosanske podobne evropskim izgledale, molimo Gavru, neka upre prstom u jednu kuću u prestonici bosanskoj, koja ima naličja na kuću evropsku!« Na kraju pisac se obara na G. Vučkovića što hvali Rašid-efendiju i neke druge osobe koje te hvale nikako ne zaslužuju.

Vučkovićev odgovor na ovaj opširan dopis »Napredak« nije hteo objaviti, pa ga je pisac štampao u svom spisu »Riječ Krajišnička« (str. 6—9). U tom odgovoru Gavro Vučković je uopšteno branio Osman-pašu i Rašid-efendiju, i uz to lično napadao dopisnika, a sebe hvalisavo, neodmereno uznosio. (»U zdravlje čestitog g. Osman-paše dobro znam da sablju pašem, dobra ata jašem, a đogata u povodu vodam, komu je drago nek mu srce cvati, kome je mrsko, nek preda se gleda.«.) Njegova odbrana Osman-paše je konkretnija kad u daljim polemikama sa sarajevskim dopisnicima jugoslovenskih listova, pored ostalog, postavlja pitanje »ko zavede telegrafe u Bosni, ko ustanovi pečatnju u Sarajevu, ko žrtvova sumu od 80.000 groša na izdavanje srbskih školskih knjiga, — nije li Osman-paša, — nisu li ova djela velikohvalna?« Uza sve to, Gavro Vučković ne pominje u svom spisu aferu s udžbenicima, iako kasnije opširnije govori o pokušaju osnivanja srpske gimnazije u Sarajevu.

5.

Kao što je poznato, afera sa sprskim udžbenicima okončana je u martu 1866. na taj način što su po naređenju iz Carigrada neke od zaplenjenih knjiga spaljene (C. br. »Glasnik arhiva«, str. 106—107). Ovo naređenje, koje je izdao veliki vezir u dogovoru s ministarstvom prosvete, saopšteno je u Vilajetskom upravnom medžlisu upravo u vreme kad se zemunski štampar Ignjat Sopran trudio da za rad osposobi prvu štampariju u Sarajevu, uglavnom radi štampanja zvaničnih novina i školskih udžbenika. Kako je u međuvremenu, pod jesen 1865, još jednu partiju udžbenika poslanih iz Beograda vlast zadržala, sarajevski dopisnik se pita da li će sudbina i tih knjiga biti da odu na lomaču. Posle vesti o letošnjem sekvestriranju svih školskih knjiga i stiglom naređenju iz Carigrada da se »Mala znanja« spale, on kaže: »U Beogradu kupljene knjige došle su 17. septembra preko Brčke u Sarajevo, no evo žalosti, nama nisu došle nego na kadiju, a kadija neće da ih preda, nego kaže da još nisu došle, a eto hvala čestitome caru biće ovde pečatnja, pa će se ovde knjige vaditi. Zaista će to čestite knjige biti, koje nam Turci uspišu« (»Zastava«, I, br. 22 od 24. aprila 1866).

Može se misliti na kakav je odjek u naprednoj javnosti naišla vest o spaljivanju školskih knjiga u Sarajevu! Za srpskohrvatske listove bio je to pogodan povod da ukažu koliko vrede turske reforme, ravnopravnost i ostala svečena obećanja data u hatišerifu od 1839. i hati-humajunu od 1856, kojima se, pored ostalog, zajemčuje pravna jednakost hrišćana i njihovo pravo da slobodno podižu vlastite škole. Posebno se u tim komentarima prebacuje slobodnoj Evropi što dopušta »ova

varvarstva u XIX veku; ta Evropa je »zapisala na svoje čelo reč »napred«, a ne srami se dopustiti, da se u njenu krilu dela staroga varvarstva izvršavaju, i da se mračnjaštvo pod njenim zakriljem širi »suprot krstu i čovečnosti« (»Zastava«, I, br. 21 od 21. aprila 1866).

Kao u srpskoj, i u hrvatskoj javnosti je afera s udžbenicima izazvala veoma jak utisak. Može se potvrditi za to naći, na primer, u novinskim izveštajima Velimira Gaja, kasnije skupljenim i ponovo izdanim, u kojima je na nišan pre svega uzet Osman-paša zbog njegova rada na polju prosvete i školstva. »Ali nijedan od Evropljana ne misli, jest ne sanja ni na snu, da u krilu prosvietljene Evrope danas, u to jasno doba, ima čovjek, koji silom dostojanstva svoga u pepeo obraća skupocjene knjige. Osman-paša, komu je spaljenje kršćanskih knjiga valjda najznamenitija crta u svom životu, zaslužuje, da ga sudije svieta i svjetskoga izobraženstva pozovu preda se, osude i objese na vješala, sagrađena od osušenih kosti turskih.« Pošto je naglasio nastojanje *Sarajevaca* »da podignu učionicu, pak i visoko učilište, nekakvo sveučilište«, pisac kaže: »A taj vezir, navijajući vladiku na ruku svoju, hoće da jih pociepa i oslabi... Mnogi dopisi donose lažnih vesti, kano da prosvjeta kakva cvjeta najbujnijim cvietom u glavnu gradu od Bosne, kad govore o ljubavi Osman-pašinoj k prosvjeti. Čovjek, koji niti ne zna, što je prosvjeta, što je nauka, što je uljudnost, što je napredak, što li je sreća narodnja u kršćanskom smislu, to bi prva od sve Bosne i Hercegovine glava pod visokom portom, Osman-paša« (Balkan-Divan. Zagreb 1878, str. 83).

Vredi još navesti i zanimljiv zapis fra Jake Baltića (1813—1887), koji u svom poznatom »Godišnjaku« pod godinom 1865. beleži, pored ostalog: »Turci u Saraevu Učionu Ristjansku zatvoriše, i mloge jim knjige oduzeše, kano da Povestnice imaju protiv Turcim, kakono Miloš Oblič Cara Murata ubijo. Turcim je pomogo ovo učiniti i Vladika Sarajevski rodnom Gerk, koji ne mogaše gledati, da makar i mala bila prosveta u Narod prodre. Zato Ristjani mlogo vikaše na Vladiku da Narod na sve strane po Bosni guli; za rediti jednog najmanjeg Popa, da hiljadu grošah uzima, za posvetiti novu kakvu Cerkvu po 100 Duk. da uzme itd. itd.« (Berislav Gavranović: B. i H, od 1853—1870. god. — Građa IV, Sarajevo 1956, str. 328). Kao što se vidi, savremeni hroničar fra Jako Baltić delimično potvrđuje navode iz izveštaja anonimnih novinskih dopisnika iz Sarajeva o ovoj aferi.

Pa ipak, afera s udžbenicima padala je polako u zaborav kako je turska pokrajinska vlada, po osnivanju štamparije u Sarajevu (1866), pokazivala izvesno interesovanje za knjige potrebne u narodnim školama. Uskoro posle pokretanja novina u Sarajevu Ignjat Sopron je doneo jedan uvodni članak o školama i školskim knjigama, u kome je naglasio misao da za postojeće narodne škole imaju nužne knjige i samo ih treba preštamovati. »Kao znak osobite otačanske brige u tom obziru navodimo« — kaže pisac — »da će visoka vilajetska vlada iste štampati o svom trošku, na koju je cjel naša ovdašnja poglavito i ustanovljena i podporu vladinu uživa« (»Bosanski vjestnik«, I, br. 5 od 7. maja 1866).

U političkom pogledu pitanje školskih udžbenika izgubilo je praktično svaki značaj kad je vilajetska vlada štampala o svom trošku prve udžbenike i podelila učenicima na poklon. O tom je zvanični list doneo

prvu belešku pod naslovom »Vilajetske vjesti« na uvodnom mestu: »Pod sjenkom njegovoga veličanstva, cara naštampano je u vilajetskoj štampariji u Sarajevu za osnovnu nauku djece nekoliko hiljada komada Bukvara *srbskijem* građanskijem i crkveno-slovenskijem slovima. Po proizvoljenju njegove preuzvišenosti, č. valije vilajetskoga davaće se Bukvari učenicima u ovom vilajetu za dokaz carske milosti na poklon« (»Bosna«, II, br. 65 od 14. i 26. avgusta 1867). Prenoseći vest da je u Sarajevu u vilajetskoj štampariji štampan srpski bukvar, i to novim pravopisom, Stojan Novaković je tom prilikom u belešci dodao: »Počem je Vukov ogled i ostao ogled, Bosna je prva zemlja, u kojoj se bukvar srpski naštampano novim pravopisom. I to učiniše Turci!« (»Vila«, IV, br. 19 od 5. Jula 1868, str. 456).

Kao što se vidi, vilajetska vlada je sejala izvestan optimizam u pogledu štampanja udžbenika u zemlji, i mada su ta obećanja ostala većim delom neizvršena (od 15 najavljenih udžbenika za srpske škole štampano je svega 4), njen stav je ipak doprinio da nemili događaj iz godine 1865. bude potisnut, pa i zaboravljen. Ali to ne znači da se on u izuzetnim momentima ne bi nametao savesti pojedinaca, da im ne bi u svoj veličini izlazio pred oči. Tako je Borko Putnić (možda Bogoljub Petranović), izveštavajući o Pelagićevom suđenju u Sarajevu, naveo u članku »Šta se ne radi u tužnoj Bosni«, pored ostalog, i ovo: »Osman-paša s mitropolitom Ignjatijem 1865. god. razorio je srpsku školu u Sarajevu, bez ikakva povoda od strane školske, a sad s Dionisijom razvali banjalučku bogosloviiju, da umna snaga srpskog elementa ne premaši muslimanskog konzervatizma, da napredak ne bi postao opasan samovoljnoj sistemi natraguše« (»Zastava«, IV, br. 63 od 27. maja 1869).

6.

Radi potpunosti treba na kraju još ukratko navesti šta je o aferi s udžbenicima u sprskim školama kazano nekoliko godina kasnije (1873) u pomenutom feljtonu »O srpskim školama«, objavljenom delimično u Vidićevoj »Prosveti«. To saopštenje je tim interesantnije što potiče od jednog poznatog savremenika, Save Kosanovića, docnijeg mitropolita dabrobosanskog.

Govoreći o sarajevskoj srpskoj školi, pisac je istakao zasluge Dubrovčanina Spira Rajkovića na preuređenju i modernizovanju škole, koji se tim zanosio sa uverenjem da je dobra škola najbolje sredstvo za buđenje narodne svesti i borbu s neprijateljem. »Stalo ga je teške borbe, dok je savladao strah Sarajlija i neumješnost njihovu za takav posao.« Pisac ukazuje zatim kako je »godine 1849, i poslije događaja koji su sa cijelom Jevropom uskoлебali vas jug slovenski« udaren temelj sarajevskoj školi sa dvojicom učitelja iz Dalmacije, Đorđem Margetićem i Jakovom Vukovićem, i kako su se posle i po ostalim bosanskim varošima osnivale slične škole. »No kako je teško i tijekom školama, da se održe i da uspješno djeluju na mjesno stanovništvo, može se viditi iz sudbine sarajevske i banjalučke škole.«

O događaju s udžbenicima iz 1865. godine kazano je u daljem izlaganju doslovno ovo: »Sarajevska škola za sve vrijeme svog opstanka nije se mogla uzvisiti ni do polugimnazije usljed preprijeka od strane

turskih paša i fanariotskih vladika. U vremenu od 1863. do 1865. bila je ona blizu toj cijelji; ali iznenadni napadaji na nju od strane Osman-paše i mitropolita Ignjatija preduprijediše joj uspjeh. Važnije knjige iz njezine knjižnice, osobito one iz kojih se učila historija srpskog naroda, bile su spaljene; školske uprave nestalo je; najsposobniji učitelji stavljeni su isprava pod policijski nadzor, a poslije toga prognani za granicu Turske; samom predavanju u školi bijahu određene uske granice. To je bilo u januaru 1865. god. O tom događaju spjevao je narod i pjesmu, koja će još nekojima u Sarajevu biti poznata« (»Prosvjeta«, III, br. 6 od 8 (20) februara 1887).

U pomenutoj brošuri Nila Popova, odakle su podaci u slobodnom prevodu uzimani, stoji da se ovaj događaj zbio na dan 21. januara 1865, što je očigledno prepisna greška, nastala zamenom sličnih naziva meseca (jan. mesto jun). Kako je napred nesumnjivo utvrđeno, tačan datum je 21. jun 1865. godine. Pomenuta pesma, koja u listu »Prosveta« nije objavljena već samo pomenuta, data je u brošuri na našem jeziku i u ruskoj transkripciji i glasi:

Da se dobro zlom ogradi
Krvopija Osman-paša
Glas izdade, da se ruši
Iz osnova škola naša.
Bjesni Turci napadoše
Na knjižaru škole naše,
U nesretnju Saraevu
Omladinu rasplačkaše;
Odneseše, zapališe
Školske knjige odabrane,
Ah! i srpsku povjestnicu,
Da u srce narod rane.
Osman-paša, nasilniče!
Povjestnica nigdje nije
Ni prognata, ni prokleta,
Gde se ljudska krv ne pije.⁴

Najposle, u ovom interesantnom feljtonu tvrdi se da ni posledovatelji Osman-paše i mitropolita Ignjatija nisu bili bolje raspoloženi prema sarajevskoj srpskoj školi. »God. 1869. prognaše oni dva učitelja: Bogoljuba Petranovića, jednog od poznatih srpskih spisatelja u sadašnjem vremenu (g. 1873) i Jakova Vukovića, Iduće godine prognani su bili i oni nastavnici, koji bijahu zamijenili gornju dvojicu. Ako bi nabrajali sve učitelje, koje je sarajevska opština morala promijeniti od god. 1849. do 1873, većinom po potrebi mjesnih paša i mitropolita, onda bi taj broj iznosio do 35« (C. br. »Prosvjete«). Ali to već prelazi okvire ove teme:

Po objavljivanju ustavnog zakona u bosanskom vilajetu, juna 1865, reformisana uprava pokazuje sve više centralističke težnje, što dolazi do izražaja naročito u jačanju turske državne ideje i pobijanju probudene nacionalnooslobodilačke misli. Ove težnje daju u isto vreme i najbolje objašnjenje za neobičan stav turskih vlasti u pitanju nekih udžbenika u srpskim školama, bez obzira na gotovo jednodušnu osudu tog stava i postupka u našoj naprednoj javnosti.

⁴) »Православіе во Босніе«, Moskva, 1873, str. 23. Prepis zahvaljujem drugu Ljubinku Popoviću, šefu Arhivskog odeljenja Narodne biblioteke u Sarajevu, koji mi je ljubazno omogućio uvid u ovu brošuru uz sravnjenje s feljtonom objavljenim u »Prosveti« 1887. i ujedno sam ispisao pomenutu pesmu.

R É S U M É

»AFFAIRE MANUELS« DANS DES ÉCOLES SERBES — 1865

En juin 1865 les autorités régionales turques de Sarajevo avaient saisi un envoi de manuels envoyés de Belgrade et destinés aux écoles serbes de Sarajevo et de Mostar. Cette saisie représentait pour les gens de l'époque une affaire politique et était liée aux événements importants de cette époque, surtout à la promulgation de la nouvelle loi constitutionnelle pour la province de Bosnie et à l'inauguration de la première imprimerie moderne de Sarajevo — fondée en 1866. C'est dans le cadre de ces événements-là que l'auteur essaie d'éclaircir, se basant sur les extraits des journaux de l'époque et autres matériaux, cette affaire curieuse.

Dr Muhamed Hadžijahić

JE LI SARAJEVO IMALO SVOJU STARU ZASTAVU I GRB

Do sada se smatralo da grad Sarajevo ranije nije imalo svoj grb, osim onog koji je neposredno poslije okupacije 1878. godine vještački iskonstruiran i proglašen gradskim grbom. Odluka o važećem sarajevskom grbu donesena je 1. marta 1965. god., pošto je prethodno raspisan konkurs, pa je usvojeno rješenje po koncepcijama i izradi akademskog kipara Mirka Ostojice.

Nije neinteresanto da se povodom donošenja novog grba Sarajeva razmotri pitanje da li je Sarajevo, neovisno od umjetno konstruiranog grba iz austrougarskog vremena, imalo svoj stari grb, poput onih kakve su imali zapadni gradovi, pa i neki gradovi u drugim našim krajevima. U uskoj vezi s grbom stoji i pitanje gradske zastave. Pitanje nije deplasirano ako se i uvaži da je pojava grbova više kreacija zapadnoevropskog feudalizma, pa da Sarajevo ovdje ne dolazi u obzir, pošto je uglavnom nastalo i razvilo se u tursko doba (u neposrednoj blizini srednjovjekovne varoši Vrhbosanja).

Karakteristično je međutim da je Sarajevo u toku čitavog turskog perioda, sve do 1850, bilo slobodan grad. Ono je poput mnogih gradova u feudalnom periodu imalo svoju oprosnu povelju, zvanu *muafnama*, još iz vremena turskog osvojenja Bosne. Po toj je povelji muslimansko stanovništvo Sarajeva bilo za svoju vojnu službu na granici oprošteno određenih finansijskih obaveza i kuluka (tzv. *avarizi divanijje i tekelifi urfijje*). Od naročite je važnosti bilo oslobođenje od *nezla*, koje je identično sa oslobođenjem od descenzusa (zalazine, priselice, odnosno poputine u našem srednjovjekovnom pravu). Iz oslobođenja od *nezla* vremenom se razvilo pravo da u Sarajevu ne može rezidirati ni vezir kao predstavnik centralne vlasti, pa je tako službena rezidencija od kraja XVII stoljeća bila u Travniku (prije toga jedno vrijeme i u Banjoj Luci). U prvim decenijama XIX vijeka Sarajlije su rezidiranje vezira izvan njihove varoši smatrali »starodrevnim pravilom«. Vezir je dolazio u grad samo u svojstvu gosta (*musafira*), pa je, štaviše, u prolazu kroz grad bio praćen naoružanim Sarajlijama.

Očito je, prema tome, da je Sarajevo imalo gotovo identičan pravni položaj kao i slobodni gradovi kod nas i na Zapadu.¹

¹) Upor.: Muhamed Hadžijahić: Sarajevska muafnama. — *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIV, 1963, Sarajevo 1964.

S obzirom na ovakav egzimirani položaj Sarajeva (i neke druge varoši u tursko doba također su uživale privilegiran položaj, kao npr, Bar, Bukurešt, Osijek, Solun itd), kao i s obzirom na nesumnjivo utvrđene analogije u pravnom položaju Sarajeva sa pravnim položajem drugih slobodnih gradova u feudalnom periodu, može se raspraviti da li je Sarajevo eventualno imalo i svoju zastavu i grb. Dobro je poznato da su srednjovjekovni, pogotovu povlašteni gradovi imali svoje zastave i grbove, pa jednu ovakvu pretpostavku ne treba unaprijed isključiti ni u odnosu na Sarajevo.

O pitanju postojanja zastave i grba — neka nam je dozvoljeno sada reći — slobodne varoši Sarajeva postoje i određene indikacije u historijskim vrelima, pa je zato tim više osnovano da se ovo pitanje postavi i razmotri. Odmah napominjemo da zasada, koliko znamo, nije nigdje sačuvana sarajevska gradska zastava niti je otkriven ucrtan grb Sarajeva. Sačuvan je samo jedan opis iz polovice XVII vijeka, koji bi mogao predstavljati sarajevsku zastavu sa grbom. Opis je takav da se na osnovu njega može prilično vjerno rekonstruirati izgled zastave i grba, no pri tome je ipak ovdje od bitne važnosti da li se taj opis doista može odnositi upravo na zastavu i grb Sarajeva. U svakom slučaju stvar treba raspraviti, makar ne bili u stanju da donesemo konačan sud.

Opis koji je za nas u ovoj prilici od posebnog interesa dao je 1658. godine Quiclet, francuski putopisac, koji je na putu iz Mletaka u Stambul opisao i neke naše krajeve. Prilikom opisa Sarajeva Quiclet bilježi i neke važne podatke o »carskom blagu« (le tresor de l'Empereur), zvanom hunkija (Hunkia) (zapravo tačnije: *hunkarija*), koje je otpremalo Sarajevo u korist sultanove riznice. Quiclet se, štaviše, lično pridružio pratnji koja je iz Sarajeva preko Beograda prenosila to blago, pa njegove informacije kao očevidica tim više dobivaju na autentičnosti. On spominje kako je posebni sultanov izaslanik kapidžibaša Mehmed-aga sa svojim haračbašom došao u Sarajevo da prikupi carsko blago na koje je bio obavezan ovaj grad; prikupljeno blago smješteno je u 16 sanduka, koje su prethodno zapečatili svojim pečatima sarajevski muselim Mehmed-efendija, tefterdar Šaban-efendija i kapidžibaša Mehmed-aga. Blago je natovareno na 8 konja; bilo je naređeno da se vodi u Beograd. Za osiguranje pratnje određene su dvije čete *sejmena* ili dobro naoružanih pješaka sa njihovim *buljukbašom* i dvjema zastavama (deux enseignes), te još posebno 20 konjanika.

Quiclet te dvije zastave opisuje doslovce ovako: »en l'une un Croissant blanc en champ de gueulle, et l'autre un Cimeterre d'argent à deux lames separeés, venans d'une mesme poignée en champs de gueulle«, a to u doslovnom prevodu glasi: »u jedne je polumjesec u crvenom polju, a u druge srebrena sablja sa dvije odijeljene oštrice, koje izlaze iz jedne ruke u crvenom polju.«² Nadodajemo da riječ »poignée« može značiti i držak, pa bi u tom slučaju otpala svaka kombinacija sa simbolom ruke. Međutim Quiclet je upotrijebio terminologiju koja je tipična za grbove i dao podatke o crvenoj i srebrnoj boji, koje su se najčešće upotrebljavale u izradi grbova, pa je prvi prevod po svoj prili-

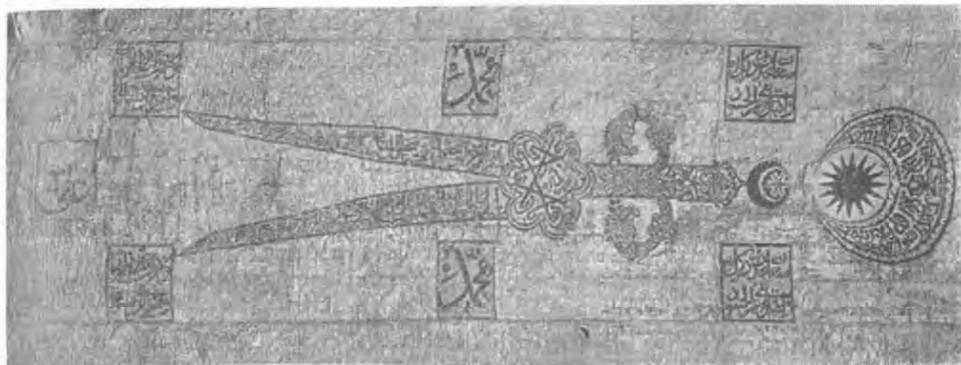
²) Upor.: Dr. Ćiro Truhelka: Opis Dubrovnika i Bosne godine 1658. — *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1905, str. 433.

ci adekvatniji. Ako je ipak podrazumijevao samo držak, a ne ruku, onda i tada nešto jednostavniji simboli ne isključuju heraldički značaj teksta.

Prva od ovih zastava, sa polumjesecom u crvenom polju, nesumnjivo je turska državna zastava. Prema Hammeru i Jakub Artin-paši crvena zastava sa polumjesecom te još i zvijezdom uvedena je kao državna zastava poslije osvojenja Stambula.³

Druga od zastava koje opisuje Quiclet izaziva više dilema.

Prije svega na prvi pogled je neobično kakva bi mogla izgledati sablja sa dvije odijeljene oštrice. Takva se sablja, koliko znamo, u stvarnom životu nigdje nije sretala, a prema obavještenjima kojima raspolažemo teško da dolazi u obzir i kao heraldički znak. Smatramo ipak da rješenje o izgledu te dvostruke sablje nije teško naći ako se posegne za islamskim vrelima. Ovdje bi se, naime, radilo o sablji zvanoj *zulfikar* koju legenda, izrazito opterećena još i mistikom, pripisuje halifi Aliji, Muhamedovom zetu. Alija je proslavljeni islamski junak sa legendarnom sabljom *zulfikar* (dobro su poznati arapski stihovi: »La

Primjer sablje *zulfikar* na jednoj zastavi u muzeju Wavel u Krakovu (Poljska)

feta illa 'Ali, ve la seyfe illa Zulfikar« — »Nema nad Alijom viteza, niti sablje nad sabljom *zulfikar*«). Legenda o sablji *zulfikar* bila je poznata među Južnim Slavenima već u doba turskog osvajanja, kako se to može zaključiti iz pripovijedanja Mihajla Konstantinovića iz Ostrvice kod Novog Brda; ta sablja sa dvije oštrice — od kojih je jedna po mističnom shvaćanju sjekla »*zahiren*« (egzaktno), a druga »*batinen*« (nevidljivo) — često je predstavljana na amuletima, ćilimima, pa i zastavama (jedna takva zastava iz 1754, godine čuvala se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). Prema tome nema razloga za sumnju da Quiclet pod sabljom sa dvije odijeljene oštrice podrazumijeva poznati motiv sablje zvane *zulfikar*.

Predstava o ruci koja drži oružje dobro je poznata u bosanskoj heraldici; izražena je i u bosanskom grbu iz vremena austrougarske okupacije, preuzetom iz Hrvojeva grba. Motiv o ruci koja drži oružje

³) Fehim Bajraktarević: Poreklo i značenje polumeseca. — »Politika«, Beograd 6, 7, 8. i 9. januar 1938, str. 13.

javlja se i kasnije kao nastavak srednjovjekovne tradicije na muslimanskim nišanima (npr. u Faletićima kod Sarajeva).

Prema tome grb sa rukom i sabljom, čiji je opis dao Quiclet, zapravo predstavlja jednu vrstu simbioze dobro poznatih starobosanskih i islamskih elemenata, pa nije teško rekonstruirati grb kakav je imao u vidu naš francuski izvjestilac.

Drugo je jedno pitanje dubiozno, a sastoji se u tome: šta simbolizira ta srebrna sablja sa dvije odijeljene oštrice koje izlaze iz jedne ruke u crvenom polju? Po našem mišljenju nije isključeno da se tu upravo krije stari sarajevski grb.

Istina, prilično je neuobičajeno a priori pretpostaviti da bi jedan grad u doba turskog feudalizma posjedovao svoj grb sa zastavom (neka najnovija turska historijska istraživanja sasvim ne isključuju ovakvu jednu pretpostavku, kao što je donedavno bilo malo poznato da su u sferi turskog feudalizma postojali slobodni gradovi.

Treba se pri ovome opet vratiti Quicletovu tekstu. Prilikom opisa Sarajeva on izričito spominje i druge neke insignije: tako on zna za šatore i bajrake («les tentes et pavillons»), odnosno bajrake pojedinih zanata («chaque mestier avec sa banniere») sa kojima je bosanski paša upravo bio ispraćen pri polasku u rat, zna da su tom prilikom nošene pred njim i dvije zlatne jabuke, zvane *tug*, kao znak njegovog generalskog čina («deux pommés d'or portées au devant de lay, qui s'appellent Tou, qui est la marque de la marche du general»).⁴ Iz teksta je jasno da su ove insignije različite od onih koje opisuje kada govori o carskom blagu, koje Sarajevo šalje sultanu. U prvom ovom slučaju se radilo o određenom vojnom ceremonijalu, praćenom uobičajenim insignijama. O pitanju otpremanja carskog blaga valja primijetiti da se ovdje manifestira određeni uži odnos koji je postojao između dvora i Sarajeva, pa kombinacija državne zastave (polumjesec u crvenom polju) sa eventualnom gradskom zastavom imala bi svoje logičko opravdanje.

Potrebno je makar ukratko objasniti u čemu se sastojao uži odnos između dvora i Sarajeva. Taj odnos proizlazi već iz činjenice da je Sarajevo uživalo status povlaštenog grada. U Sarajevu i njegovom širem području bilo je mnogo sultanovih domena, kao što su npr. zemljišni posjedi, gradske takse, među ostalim *badž*, kovanje novca, neki mlinovi i sl. Iz polovice XVI vijeka je vijest da je sarajevski badž išao u korist sultanove matere. Jedan pozniji pisac, Chaumette des Fossés (1807—1808), spominjući kako je sultanova mati uživala jedan dio prihoda Sarajeva, naglašava da je ona tako postala njegovom zaštitnicom. Sarajevske kapučehaje na Porti imali su dužnost »da nose sultanovoj majci *pašmaklik* (prihod dodjeljivan glavnim gospođama u haremu), koji joj duguje Sarajevo, a penje se otprilike do 25.000 groša».⁵

Ako se uvaži lokalno-sarajevski značaj odašiljanja carskog blaga ili hunkjarije, onda nije isključena pretpostavka da je i jedna od zastava (uz carsku), kojom je bilo praćeno odašiljanje carskog blaga, mogla nositi lokalno sarajevsko obilježje.

⁴) Truhelka: Ibidem, str. 433.

⁵) Chaumette Des Fossés: Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808. — Paris, 1816, str. 36—37.

Moglo bi se iznijeti i jedno tumačenje zašto bi Sarajevo u svojoj zastavi, odnosno grbu, imalo baš zulfikar sablju. Ta sablja, kako je istaknuto, imala je znamen borbe i pobjede, a i Sarajevo se, slično Beogradu, u najranijim dokumentima označavalo kao »područje boraca«, »mjesto boraca Saraj-abad«, »zaštićeni grad, područje pobjednika« i sl. Ovi epiteti su proizlazili iz vojne uloge koju je Sarajevo, kao istaknutom placdarmu, namijenio još sultan Fatih svojom oprosnom poveljom (muafnamom), dajući gradu određene povlastice uz reciprocitetnu vojnu obavezu.

Prema svemu ovome smatramo da je Sarajevo moglo imati svoju staru zastavu i grb koji bi predstavljao dvostruku sablju u jednoj ruci u srebrnoj boji na crvenom polju. Naglašavamo da je ovo samo jedna pretpostavka, koja nije bez svakog interesa. Za razliku od ogromne većine naših gradova, Sarajevo je imalo petstoljetnu urbanu tradiciju, pa ne bi bilo nimalo neobično da je u jednoj daljoj prošlosti imalo i svoju vlastitu gradsku zastavu i grb.

RÉSUMÉ

LA VILLE DE SARAJEVO AVAIT-ELLE SON DRAPEAU ET SES ARMOIRIES

Il existe une opinion générale suivant laquelle les villes de l'empire ottoman féodal n'avaient ni drapeau ni armoiries. Dans ce travail on émet des données permettant la conclusion que la ville de Sarajevo pouvait avoir son propre drapeau et ses armoiries qui se présentaient sous forme du légendaire sabre »zulfikar«.

Certains éléments de ce drapeau et de ces armoiries figurent dans le catalogue héraldique de la Bosnie médiévale. L'auteur souligne le fait que la ville de Sarajevo jouissait, dans l'empire ottoman féodal, d'un statut particulier ressemblant jusqu' à un certain point aux statuts des villes libres de l'Europe occidentale médiévale. Cela rend plus digne de foi l'hypothèse sur l'existence des armoiries et du drapeau anciens de la ville de Sarajevo.

SOPRON U BOSNI

Povodom jedne stogodišnjice

Značajno mesto u bosanskoj kulturnoj istoriji novijeg vremena pripada nesumnjivo zemunskom štamparu Ignjatu K. Sopronu (Ignaz Soppron) kao osnivaču prve štamparije u Sarajevu (1866), tim pre što je njegova štamparija, posle znamenitog pokušaja starca Božidara Go-raždanina, u prvoj polovini XVI veka, bila stvarno i jedina u celoj Bosni i Hercegovini. Taj poduhvat nije, naravno, stajao sam za sebe, izolovano i nezavisno od ostalog društvenog zbivanja, naprotiv, on se morao prilagoditi težnjama turske uprave, koja pokušava i u Bosni ovog vremena, putem reformi ali i drugim raspoloživim sredstvima, da ojača svoje poljuljane pozicije. Može se stoga razumeti što su napredne društvene snage, suprotstavljajući se političkim ciljevima vlastodržaca, odricale štampariji svaki značaj i frontalno je napadale kao ustanovu koja u oblasti prosvete i kulture ima pre svega da posluži interesima stranog zavojevača. Ali prigovori savremenika su tokom vremena gubili oštrinu i bili ublaženi na snošljivu, razumnu meru, pa se danas sve više ističe uloga koju je ova štamparija imala u popularisanju pisane reči, što je vidno potvrđeno i njenim stogodišnjim kontinuiranim razvitkom.

Dok se širio krug onih koji osnivaču prve štamparije u Sarajevu odaju hvalu i priznanje, manje je poznato da se Ignjat Sopron za sve vreme bavio, pored štamparstva, i raznim izdavačkim, redaktorskim i književnim poslovima. Na taj je način kod njega, u jednom licu, zastupljeno više međusobno povezanih pa ipak različitih funkcija, slično kao kod onih pionira pregaoca iz ranog perioda, koji su novoj štamparskoj veštini krčili put ne samo kao štamparski majstori nego i kao izdavači i mnogostrani pisci. I kolikogod to pri današnjem diferenciranom radu izgledalo neobično, Sopron je zaista bio jedan od poslednjih radnika koji je putem štampe promicao kulturne tekovine sjedinjujući u sebi više raznih zvanja. Ovo je potrebno istaći i zbog toga što su shvatanjem njegova rada u Bosni kao isključivo štamparskog stvarane neke pogrešne tvrdnje, koje ni do danas nisu ispravljene.

Kao izučeni štampar, I. Sopron je rano osnovao štampariju u Zemumu i vodio je sve do pred kraj svog života. Nastojeći da preduzeće poslovno održi, on je prihvatio izdavački posao kao neophodan za štampariju, pa je već u prvo vreme sam izdavao knjige i neke povremene

publikacije (lokalni politički list, književni list »Podunavka«). Međutim, kasnije, posle osnivanja štamparije u Sarajevu i pokretanja političkog lista »Bosanski vjestnik«, on se nije ograničavao samo na štamparsko-izdavačku delatnost, već se uz to bavio još i redaktorskim poslovima, i to vrlo aktivno. Od tada pa do kraja života Sopron je s malim prekidima bio u isto vreme štampar, izdavač i urednik jednog od političkih listova koje je pokretao i izdavao na našem ili nemačkom jeziku (»Bosanski vjestnik«, »Zemunski glasnik«, »Grenzbote«, »Semliner Wochenblatt«).

Sopron je i kao pisac delovao aktivno i bio vrlo plodan. Radi skupljanja potrebne građe tragao je strpljivo za istorijskim izvorima, naročito po javnim i privatnim arhivima, dok je s vanrednim darom posmatrao pojave savremenog života, beležio zanimljivosti i o njima kasnije pisao. Njegovo obimno književno-publicističko delo, pretežno na nemačkom jeziku, tangira jednim delom i nas, bilo da se radi o originalnim obradama raznih tema, bilo pak o brojnim prevodima iz naše književnosti na nemački jezik. Ovde treba spomenuti i Sopronove utopisne i druge crte iz Bosne, rasute po starim listovima i danas gotovo zaboravljene, iako često sadrže zanimljive podatke iz nedavne bosanske prošlosti.

Stogodišnjica osnivanja prve štamparije u Sarajevu pruža priliku za ožvljavanje uspomene na osnivača te štamparije, kao i njegov rad u Bosni. To je takođe momenat da se iz zaborava otmu i neki Sopronovi feljtoni koji se odnose na Bosnu i njene prilike.

Biografski podaci

O Sopronovom životu najpouzdaniji su svakako podaci koje je ostavio sam kad je 31. jula 1892, na dvadesetak meseci pred smrt, napisao ukratko svoju biografiju na nemačkom jeziku. Ali gotovo pola veka ostao je taj spis nepoznat javnosti, pa su se u tom vremenu javila neka neslaganja o Sopronovom ponešto neobičnom životu. Korišćenjem ove autobiografije, sad već pristupačne pošto je objavio Vasa Stajić u prevodu dr Milana Sevića (Novosadske biografije, Sveska peta, Novi Sad 1940, str. 54—57), izvesno je da će se izbeći neke netačnosti koje se ponavljaju u raznim napisima.

Ignjat Sopron rodio se 30. septembra 1821. u Novom Sadu.¹ Nemač po narodnosti, on potiče iz građanske trgovačke porodice koja se 1739. g. doselila u Novi Sad iz Beograda, kad su taj grad Turci ponovo zauzeli. Zanimljivo je kazivanje V. Stajića da u materijalima nije našao »kad je ova porodica, iz Italije, doselila u Novi Sad«, pri čemu još ukazuje da se tokom XVIII stoleća zvala gotovo redovno Sopron (c. d. str.

¹) Prema V. Stajiću na istom mestu, jer pretpostavljam da je podatak zasnovan na arhivskom materijalu po kome su i rađene ove biografije. Inače o datumu Sopronova rođenja ne slažu se izneti podaci. Tako je prilikom njegove smrti naveo novosadski »Branik« (X, br. 32 od 17 (29) marta 1894) kao godinu Sopronova rođenja 1825, a po njemu isto zemunsko »Novo vreme« (br. 34 od 20. marta 1894), »Bosanska vila« (IX, br. 7 od 15. aprila 1894) i valjda još neki listovi. U »Narodnoj enciklopediji« (IV — 1929) dr Dušan Popović je naveo 1820. kao godinu Sopronova rođenja, a za njim povelili su se neki pisci, kao Đorđe Pejanović (»Pregled«, IV, sv. I, 1949). Ne znam gde je Hamdija Kreševljaković pronašao da se Sopron rodio 30. VII. 1824 (»Štamparije u Bosni za turskog vremena«, »Građa«, IX, Zagreb 1920, str. 13).

50). No, Stajic nije izneo nikakve dokaze o italijanskom poreklu porodiце (po imenu jedva bi se smelo ići na takav zaključak), a verodostojnost tog kazivanja smanjena je već tim što sam Sopron to poreklo uopšte ne pominje. Ali, kakvo god bilo poreklo, nema nikakve sumnje da se radi o čoveku koji je po nacionalnom osećanju bio uvek samo Nemaц.

Izgubivši rano oca, Sopron je u 16. godini života morao prekinuti svoje redovno školovanje. Radi izučavanja štamparskog zanata stupio je najpre kod novosadskog štampara Pavla Jankovića, odakle je posle godinu dana prešao u štampariju Landerera i Hekenasta u Pešti. Dve godine kasnije otišao je u Beč i bio primljen u Državnu štampariju, koja se pod upravom dvorskog savetnika Alojza Auera (1813—1869) počela već razvijati u pravi grafički umetnički institut. Tu je proveo punih pet godina i za to vreme, zadobivši direktorove simpatije, pohađao na Bečkom univerzitetu predavanja iz filologije i literature kod profesora Miklošića, Bolera i Pficmajera, a uz to se ogledao i u književnom radu. Sećajući se ugodno vremena provedana u bečkoj Državnoj štampariji, gde je jedno vreme praktikovao Fran Kurelac a stalan gost bio Vuk Karadžić, Sopron je u svom zanimljivom feljtonu «Pre četrdeset godina» opisao atmosferu koja je tu vladala, kao i neke svoje doživljaje («Semliner Wochenblatt», VIII, br. 1 iz 1887).

U leto 1847. godine Sopron je na poziv Gustava Hajnea (Heine) stupio u redakciju novoosnovanog «Fremdenblatta» u Beču i na tom mestu ostao sve dok list nije zbog burnih događaja 1848. prestao da izlazi.

Vrativši se nakon toga u svoj zavičajni Novi Sad, Sopron nije imao mogućnosti da osnuje štampariju, kako je za vreme učenja godinama želeo i sanjao, jer je samo mesto u ratnom vrtlogu bilo veoma opustošeno. Pošto mu je u to vreme propala porodica, kao i mnoge druge u Novom Sadu, on je pobeгаo u Beograd i u njemu ostao sve dok se nisu sredile prilike. Godine 1851. nastanio se u Zemunu, gde je dobio građansko pravo, i već krajem iste godine uspeo da na osnovu koncesije otvori i štampariju. Može se smatrati da je to prva stalna štamparija u Zemunu s obzirom da je dr Danilo Medaković, bežeći 1848. godine sa svojom štamparijom iz Novog Sada, radio ovde samo kraće vreme, dok je po okončanju revolucije više voleo da se vrati na zgaršišta u Novi Sad nego da pod vojnim režimom u Zemunu nastavi svoju štamparsku delatnost.

Prvih desetak godina Sopranova štamparija u Zemunu razvijala se dobro zahvaljujući nekim povoljnim okolnostima. U širem graničnom području nije uopšte bilo štamparija, pa je ova poslovala tako reći bez takmaca. Pored toga, Zemun je još neko vreme bio važan centar za tranzitnu trgovinu s Orijentom i štamparija je putem trgovinskih cirkulara i ostalih poslovnih štampanica postala poznata i u zemljama pod Turskom, odakle je dobijala sve više porudžbina ne samo za slične poslovne formulare nego i za školske i razne druge knjige. Tehnički dobro opremljena, ona je mogla da proširi rad i zadovolji veće potrebe svojih komitenata. Na stvaran uspeh upućuje i podatak prema kome je iz ove štamparije u periodu 1852—1860. godine izišlo oko stotinu dela odnosno godišta časopisa na nemačkom, srpskohrvatskom, bugarskom, grčkom i rumunskom jeziku. Glavna pažnja obraćana je štampanju srpskih knji-

ga, od kojih su tada štampane ovde, pored ostalog, Njegoševa »Slobodnjada«, »Proza i stihovi« Ljubomira Nenadovića, a takođe i drugo izdanje njegovih »Skupljenih pesama«, epske pesme Joksima Novića, »Primedbe« na Vukov prevod Novog zaveta od Nikanora Grujića, beletristički sedmični list »Podunavka« (1856—1858), zatim više romana, zbirki narodnih pesama, kalendara i drugih knjiga (»Semliner Wochenblatt«, VIII, br. 49 iz 1887).

Ali posle 1860. godine pogoršale su se poslovne prilike zemunske štamparije, jer se štampa u novoj ustavnoj eri svuda slobodnije razvijala, a samo su stari propisi sa ograničenjima ostali i dalje na snazi u vojnoj granici, gde je i Zemun spadao. I u zemljama pod Turskom upravom tekao je sličan razvojni proces, istina sporo i jedva приметно, još od pariskog mira i tim povodom izdanog hatihumajuna (1856), a započeo se delom i u težnjama centralne vlade da uz upravne reforme sprovede i izvesnu liberalizaciju u korist raje. U izmenjenim prilikama zemunska štamparija nije više bila sposobna za poslovnu utakmicu sa centrima iz neposredne blizine (Beograd, Novi Sad), koji su se i u štamparstvu brže razvijali. Po svemu sudeći, Sopron je bio svestan nastalih promena i nepovoljnih tendencija u daljem razvoju, pa verovatno njegovoj težnji da izbegne zastoje u štamparskom poslu treba pripisati što je u leto 1865. godine prihvatio poziv turske pokrajinske vlade i u Sarajevu udario temelje prvoj modernoj štampariji. Ipak, on je i dalje zadržao svoju štampariju u Zemunu.

Sopron je nešto više od godinu dana ostao u Sarajevu, gde se brinuo o štampariji, pokrenuo i sam uređivao »Bosanski vjestnik«, nedeljni politički list. Pošto je svoju štampariju prodao vilajetskoj vladi on se pre ugovorenog roka vratio u Zemun i produžio svoj stari štamparski posao.

U Zemunu Sopron je već krajem 1867, uskoro po povratku iz Sarajeva, pokrenuo srpski informativni list »Zemunski glasnik«, koji je redovno na osam stranica izlazio jednom nedeljno, i po formatu, štampi i načinu uređivanja izgledao umnogom kao produžetak obustavljenog »Bosanskog vjestnika«. Sa dosta truda i troška on je izdavao ovaj list tokom pune dve godine, na vreme i bez ikakva prekida. List je imao lokalni karakter, za Zemun i okolni Srem, ali je, kao i ostali slični listovi, informativno donosio političke i ostale vesti sa svih strana, pa i iz Bosne. Iako je po završetku druge godine bilo predviđeno da će list »jednu družinu rodoljubaca uređivati« (»Zemunski glasnik«, br. 52 od 26. oktobra 1869), Sopron je ipak morao prekinuti njegovo izdavanje, pošto za ovaj posao nije našao podršku kod vodećeg sloja Ujedinjene omladine srpske.

Svojim negativnim stavom prema ovom srpskom listu vodstvo Omladine je, kako se čini, podstaklo Soprona da od nove 1870. godine izdaje u Zemunu jedan politički list na nemačkom jeziku. Bio je to nedeljni list »Grenzbote«, s kojim su isprva činjeni samo pokušaji. Ali nemački list je, mimo očekivanja, našao odziva i stekao prijatelje i u širem krugu, tako da je uskoro pokrивao štamparske troškove, što kod »Zemunskog glasnika« nije bio slučaj. I sam se skromni Sopron hvalio ovim listom, ističući da je list u toku pet godina u velikom stilu izlazio pod njegovim uredništvom i u provincijskoj štampi zauzeo

ugledno mesto. Bio je to, kako je nekad isticano, jedini nemački list u ono vreme «koji je branio i srpske interese u Ugarskoj i zastupao interese Srbije» («Branik», X, br. 32 od 17 (29) marta 1894). Ali i ovde su izbile neke smetnje koje izdavač nije uspeo da otkloni, pa je naposljetku morao list obustaviti. Za vreme rusko-srpskih ratova s Turskom Sopron se u Bukureštu upustio u neki trgovinski posao.

Godine 1880, uskoro pošto se u Zemun povratio iz Rumunije, Sopron je pokrenuo novi politički list na nemačkom jeziku «Semliner Wochenblatt», koji je do smrti jednom nedeljno izdavao i sam uređivao. Na ovom listu, pretežno lokalnog značaja, Sopron je s ljubavlju radio poslednjih petnaestak godina, objavivši u njemu mnoge svoje putopisne, istorijske i druge crte.

Iz obimnog Sopronova književno-publicističkog dela pomenućemo ovde neke njegove napise koji se odnose na prošlost našeg naroda («Uspomene iz 1848. godine», «Odlomci iz istorije Srbije»), zatim opširnije zapise o pojedinim savremenikima s kojima je dolazio u doticaj («Mata Ivić», «Jovan Ristić»), razne njegove slike iz bosanskog života («Slike sarajevske», «Putna crta iz 1865», «Pomorska bitka kod Visa», «Božić među Turcima»), kao i neke izvorne pripovedačke pokušaje («Nihilisti», «Poslednja grofica Brankovića»). No najznamenitije Sopronovo delo je svakako opsežna «Monografija o Zemunu i okolini» («Monographie von Semlin und Umgebung»), napisano uglavnom na osnovu rukopisnih izvora, za koje je tridesetak godina marljivo skupljao građu. Delo je posvećeno građanstvu Zemuna i štampano kao piščevo izdanje (Zemun 1890), a nagrađeno je od zemunske opštine. Pisano je s naučnim pretenzijama, objektivno i dokumentovano, ali i sa neskrivenim simpatijama prema našem narodu.

Pored originalnih radova, Sopron je mnogo prevodio sa srpsko-hrvatskog jezika na nemački, naročito iz dela Jovana Subotića, Ljubomira Nenadovića, Milorada Popovića Sapčanina, Laze K. Lazarevića, Ilije Omanovića Abukazema, Ilariona Rugarca i drugih.

Prilikom smrti Ignjata Soprona, 26. marta 1894. u Zemunu je izbila na videlo jedna mala afera. Zemunski župnik, književnik i pedagog Vilim Korajac (1839—1899) odbio je da oglasi njegovu smrt i izvrši obred sahrane u ime rimokatoličke crkve, nalazeći za to povod u jednom ranijem događaju. Kad se, naime, Sopron, po smrti prve žene Pauline (1883), ženio njenom sestrom Lujzom, Korajac je za taj brak izradio papin blagoslov, ali pod uslovom da se venčanje obavi u katoličkoj crkvi. Ali Sopron se, i pored toga, venčao po evangeličkom obredu — jer se radilo o ćerci evangeličkog sveštenika Vebera iz Stare Pazove, pa se tim postupkom zamario župniku Korajcu i katoličkoj crkvi. Tako se dogodilo da je srpsko sveštenstvo oglasilo Sopronovu sahranu, naredivši da se za vreme sprovida zvoní, dok je srpsko pevačko društvo pevalo u povorci pravoslavne pogrebne pesme. Brojnim učešćem u sprovodu Srbi su hteli, kako se tvrdilo, da honorišu Sopronove zasluge za srpsku knjigu i književnost.

Savremenici opisuju Soprona kao ugladena i vaspitana čoveka, osobito radina ali i vrlo skromna, kao čoveka dobričinu, koji se celog veka patio samo da bi se u životnoj borbi održao. Obrazovan, uz to čarovit, on se isticao neobičnom memorijom i po tome umnogom pred-

stavljao živu istoriju svoga vremena. U društvu je bio predusretljiv i zanimljiv, pričao je osobito lepo i pri tom samo pričanje začinjao duhovitim dosetkama i istorijskim anegdotalama. Znao je mnoge epizode iz života naših starijih književnika, s kojima se i lično poznao. Tvrdi se takođe da je u Zemunu živio lepo sa srpskom inteligencijom i u njenim redovima nalazio pomoći za svoje publicističke radove. »Kao javni radnik služio je i srpskim interesima, te mu je te zasluge priznalo srpsko namesništvo, kad mu je darovalo orden sv. Save. Ali i kao nemački novinar nikad nije vojevao protiv krupnih interesa srpstva... Taki Nemci su retki i zato pokojniku pripada naše poštovanje i priznanje« (C. br. »Branika« iz 1894).

Osnivanje štamparije u Sarajevu

Otvaranjem prve štamparije u Sarajevu, Ignjat Soporin je zaista udario temelje modernom štamparstvu u Bosni i Hercegovini. Samo, ne sme se pri tom smetnuti s uma da je mnogo pre njegovog pojave radila u ovim krajevima jedna štamparija, koja kao svedočanstvo o našim ranim kulturnim nagnućima ima tim veće značenje što posle nje, unih 335 godina, nije na ovom području postojala nikakva štamparija.

O ovoj staroj štampariji pouzdano se zna da je u prvoj polovini XVI veka radila kraće vreme u Goraždu na Drini, uz hram svetog velikomučjenika Georgija, zadužbinu hercega Stjepana. Tu su je braća Đurađ i Teodor Liubavići doneli iz Venecije, ode ih je posle 1520. godine nosio starić Božidar Goražđanin da izuče štamparski zanat i nabave štampariju. Savlađujući tehniku štamparske veštine, oni su za svoje bavljenja u Veneciji štampali knjige »Služabnik« (1527), a zatim knjige štampariju preneli u Bosnu i smestili uz goraždansku crkvu. U ovoj štampariji izrađena je knjiga »Psaltir sa posledovanjem i časlovcem« (1529), prva koja je štampana u Bosni, i to trudom sveštenika Teodora, nošto je Đurađ bio već umro. Nešto kasnije štampana je uz pomoć đakona Radoja knjiga »Trebnik« (1531), a onda je štamparija obustavila rad (nije ustanovljeno da li je »Trebnik« i drugi put 1535. godine štampan, kako je to tvrđeno). O njenom daljoj sudbini kaže Radoslav Grulić u jednom prikazu »da je sasvim pouzdana tvrđnja, da je goraždansku štampariju oko 1544. preneo u Travnište logotet Dimitrije Liubavić, unuk osnivača njena Božidara Goražđanina« (»Srp. knjiž. glasnik«, knj. XXII, sv. I iz 1909, str. 66).²

Ne može biti nikakve sumnje o tom da je do brzog gašenja goraždanske štamparije, odnosno njenog povlačenja na skrovitije mesto došlo pre svega zbog izuzetno nepovoljnih prilika u kojima se naš narod našao po turskom zavojevanju zemlje. Otađ na tokom više stoleću nisu postojali ni osnovni uslovi za prosvetnu delatnost u narodnim masama, a kako je neprosvećenost prekrivala zemlju i postala gotovo opšta, za štamparijom se nije sve do novijeg vremena ni osećala naročita potreba. U ovim prilikama je razumljivo što se prvi pokušaji osni-

² O goraždanskoj štampariji pisali su: Milenko Vukićević (»Glasnik zem. muzeja« Sarajevo 1901), Ljubomir Stojanović (»Srpski književni glasnik«, knj. VII, 1902), H. Kreševliaković (c. čl. Zagreb 1920), Sveten Kašiković (»Bratstvo« Sarajevo I, 1925) i dr.

vanya štamparije u Bosni javljaju tek oko sredine XIX veka, i to u vezi s ilirskim pokretom i uopšte buđenjem, odnosno širenjem nacionalne misli. Na tome su isprva radili gotovo jedino franjevci, kao školovani ljudi, među kojima je prvi bio agilni Ivan Frano Jukić (1847. a i 1850), zatim franjevačka provincija s fra Andrijom Kujundžićem na čelu (1853) i najposle Jukićev rođak Ante Kajić, izučeni tipograf (1857).³ Ali svi ti pokušaji ostali su bezuspešni, jer turskim upravljacima nije još konveniralo da izlaze u susret rajinim težnjama, na prema tome ni da ma kome odobravaju osnivanje štamparije. Izvesnu ulogu je pri tom svakako igrala i surevnjivost među evropskim silama, izražena u težnjama njihovih konsularnih predstavnika u Sarajevu — da svaki svojoj zemlji obezbedi pretežan uticaj.

U ovakvim prilikama jasno je da se ideja o osnivanju štamparije u Sarajevu mogla ostvariti tek kad se za nju zauzela pokrajinska vlada, što se zaista i dogodilo uskoro posle donošenja Ustavnog zakona za vilajet bosanski (u junu 1865), u kojem je to u § 9 izričito predviđeno.⁴ Za dokaz ove povezanosti vredi istaći da je već prilikom zaplene beogradskih udžbenika i blokiranja knjižnice sarajevskih srpskih škola (21. juna 1865) pušten glas iz zvaničnih krugova o osnivanju »knjižgopečatnje« u Sarajevu, u kojoj će se pre svega štampati knjige potrebne za škole, kako je sarajevski dopisnik još 9 jula javio novosadskom »Napretku« (XVIII, br. 56 od 18. julija 1865). Da to nisu bili prazni glasovi vidi se i po tome što je, zaista, valija Osman-Šerif-paša pozvao uskoro zemunskog štampara Ignjata Soprona da u Sarajevu otvori modernu štampariju, ponudivši mu uz koncesije izvorne povlastice i subvenciju.

Po brzom razvoju stvari sme se tvrditi da je vilajetska vlada forsirala pitanje štamparije, nastojeći da ga praktično što pre reši. U pogledu same valijine inicijative, kad je preduzeta i kojim kanalima, verovatno je da će više svetlosti uneti nova, potpunija istraživanja. Ali, nezavisno od toga, treba već sad ukazati da je Osman-pašina ponuda naišla na dobar prijem kod I. K. Soprona, koji je iz poslovnih razloga dao brzo principiijelan pristanak za otvaranje štamparije u Sarajevu. To potvrđuje i Sopronovo putovanje u Bosnu na poziv Osman-paše već sredinom novembra 1865, kako ga je sam opisao u svom zanimljivom

³ Iz obimne literature o pokušajima za osnivanje štamparije u Bosni najveću svotu važnije, kao: Tuzomić Alamović: Ivan Frano Jukić, Sarajevo 1907, str. 47; J. Jelenić: Kultura i bosanski franjevci, II, Sarajevo 1915, str. 507—590; H. Kreševljaković: c. čl. str. 7—12; A. Ivić: Arhivska građa o jugoslovenskim književnicima SKA, Beograd 1935, 447—447; Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, str. 216; Dr. B. Gavranović: B. i H. od 1853—1870, Građa, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1956, str. 56, 75 itd.

⁴ U srpskohrvatskom prevodu § 9 Ustavnog zakona vilajeta bosanskog glasi: »Zvaničnik jedan, nazimenovan carskim ukazom i noseći ime Mehtub-dži-efendija (upravitelj korespondencije, glavni kancelar) odpravljajući zvaničnu korespondenciju vilajeta: isti je čuvar vilajetskog arhiva, i njemu pripadajući vrhovna uprava nad državnom štamparijom« (»Bosanski vjestnik«, br. 4 od 28. aprila 1866).

putopisu.¹⁾ Samo od Broda do Sarajeva putovalo se kolima tada (posle 1864, kada je napravljen koljski put) tri do četiri dana, i sigurno je da se Sopron ne bi odlučio na ovaj tegobni put da nije bio rešen da primi ponuđeni posao.

Još jedan podatak nesumnjivo potvrđuje Sopronovu ranu odluku da u Sarajevo prenese, odnosno otvori svoju štampariju. Na sednici odbora Srpskog učenog društva u Beogradu od 24. oktobra 1865. »predsedatelj javlja, kako se čuje da g. Sopron odlazi iz Zemuna u Sarajevo, te da se s njim urede društveni računi« (»Glasnik«, knj. II—1866). Ovakvi glasovi i zaključci upućuju na Sopronovu rešenost da sa svojim štamparskim poslom, koji mu već nije cvetao u Zemunu, pređe u Bosnu i tamo okuša sreću koristeći izvesne povlastice.

O uzovoru koji je Sopron sklopio s Osman-pašom u Sarajevu krajem 1865. godine zna se ponešto iz saopštenja u listu »Bosanski vjestnik«, kao i iz nekih savremenih novinskih izveštaja. Članak u »Bosanskom vjestniku«, pisao je sam Sopron, pa ne može biti nikakve sumnje da izneti podaci nisu verodostojni. Tu Sopron kaže najpre da je podignuta štamparija po sebi privatno preduzeće koje »uživa utoliko podnoru od strane vlade, da je bar početak njen u materijalnom obziru obezbeđen«. Istaknuvši da je štamparija tehnički opremljena da može štampati knjige kako ćirilskim i latinskim tako i turskim, grčkim i jevrejskim slovima, vlasnik obećava da će radi uspešnije poslovanja izdavati u ovdašnjoj ili zemunskoj štampariji razna dela o svom trošku i prema mogućnostima ih i nagrađivati, »a vlada naprotiv prinćeće znamenite žrtve, da školsko učenje bolje unapredi, te će štampati o svom trošku sve potrebne školske knjige za učenike bez razlike vjeroispoviedi« (»Bosanski vjestnik«, br. 1 od 7. aprila 1866.). Ovdje se, razumljivo, ne kaže ništa o visini ugovorene subvencije.

Prilikom seobe štamparije iz Zemuna u Sarajevo, početkom marta 1866. u novinskim dopisima čuli su se određeni glasovi o podobi između Soprona i Osman-paše. Većina listova smatrala je tačnim izveštaj koji je dopisnik iz Broda poslao 12. marta zagrebačkim »Narodnim novinama«. Tu je od važnijih tačaka stajalo da će Sopron pod svojom rukom imati štamparski personal, ali uz obavezu da jednog mladića učli štamparstvu. »Ugovor je učinjen na tri godine« — kaže se dalje — »i turska vlada ne može za to vreme ni s kim drugim podvezivati ugovor o štampariji; dalje oni će biti dužni držati čoveka koji će dobro biti vešt srpskom i turskom jeziku i koji će znati prevoditi s jednog na drugi. Dohodak od štamparije pripadaće Sopronu i osim toga davaće mu vlada 1000 dukata subvencije na godinu s troškovima selidbe našće njemu na teret« (»Vila«, II, br. 15 od 10. aprila 1866, str. 252).

¹⁾ I. S.: Aus meinen bosnischen Aufzeichnungen — Reiseskizze aus dem Jahre 1865. »Semliner Wochenblatt«, XII, br. 28—29 iz 1891; XIII, br. 29, 32—33 iz 1892 — Na jednom mestu Sopron kaže: »Bila je sredina novembra, dan lep ali hladan, kad sam prošao čuvenj Vranduk...« Sutradan je prof. Kiseljakom sreću Rustem-bega Cengića sa većim društvom lovaca, i na njegovo pitanje od kuda dolazi i gde putuje, odgovorio je: »Hvala lepo, beže! Dolazim iz Austrije i idem u Sarajevo Osman-paši...« Iz putopisa se doznaje da je vlast, svakako po naredenju valijinu, davala Sopronu žandarmsku pratnju radi bezbednosti na putu, kao i to da mu je saputnik bio trgovac Merkado, bosanski Jevrejini iz Broda, a kočijaš mladi Jozo Perišan.

Čini se da izneti podaci realno odražavaju težnje ugovarajućih stranaka: Sopron se obvezao da u Bosni ostane tri godine i da za to vreme obučiti izvestan podmladak, a za uzvrat je obezbedio sebi monopol u štamparstvu, određenu godišnju subvenciju i još neke povlastice. Ugovorenu obavezu o dužem boravku u Bosni, potvrđuje i Sopron kad u Autobografiji, posle navoda da je 1866—1867. uređivao »Bosanski vjestnik«, kaže: »Na žalost nisam mogao izdržati sve vreme, ugovorom predviđeno, jer sam se druge godine morao zbog bolesti vratiti u Zemun« (Stajic, c. d. str. 55—56). Za subvenciju je napred pomenuto da je štampariji za prvo vreme bila obezbeđena neka materijalna pomoć, dok je s više strane saglasno isticano da se zaista radilo o subvenciji od 1000 dukata godišnje.⁶

Svršivši posao u Sarajevu, Sopron se krajem 1865. godine vratio u Zemun, gde je vršio pripreme za preseljenje delova svoje štamparije u Sarajevo čim to vremenske prilike budu dopustile. Ta seoba, obavljena tek početkom marta, predstavljala je zbog saobraćajnih i drugih prepreka pravi podvig. Na glavnom drumu Brod—Sarajevo sada su kao prevozno sredstvo upotrebljavana i kola s konjskom zapregom, pa se tim i Sopron poslužio prilikom oba svoja putovanja u Sarajevo. Ali, protivno doskorašnjem prevozu konjima, koji se mogao odvijati i na slabijem putu, novi kolski transport iziskivao je uređene i stalno održavane puteve, a da je takav transport isprva nailazio na razne teškoće, svedoči i slučaj upravo osnovanog Podvoznog akcionarskog društva, koje je zbog poslovnog neuspeha već prve godine obustavilo rad. Sam Sopron se zalio da je prilikom seobe štamparije (»na svom drugom bosanskom putovanju«) morao iza Maglaja duže od jednog sata prolaziti drumom prekrivenim gomilama kamenog nanosa.⁷

Nije nam poznato šta je Sopron od štamparskih mašina, slova i pomoćnih delova preneo u Sarajevo, jer o tom nisu nađeni pouzdani podaci (jedna sacuvana štamparska presa ima utisnutu godinu 1870. dakle ne potiče iz prvog vremena). No u svakom slučaju treba odbaciti kao nerealan navod prema kazivanju Alekse Popovića Sarajlije da je Sopron sa sobom doneo samih slova na 8000 oka! (Kreševljaković, c. d. str. 13). Za turska slova, na primer, zna se da ih nije nikako ni imao i da se s izdavanjem zvanične »Bosne« moralo čekati više od

⁶) Ovu subvenciju je Đorđe Pejanović vezao, bez osnova, uz izdavanje zvanične »Bosne« kad je u bibliografskim podacima o tom listu naveo, pored ostalog: »Najprije je označen kao izdavač vatrostiv Sopron, zemunski štampar, uz državni potpocu od 1000 dukata« (»Štampanje u BiH«, Sarajevo 1949, str. 44), pa to doslovno ponavlja i u svojoj »Bibliografiji štampe BiH 1850—1941« (Sarajevo 1961, str. 18). Ne znam odakle je ovaj podatak, jer o tom u listu »Bosna« nema pomena.

⁷) U pomenutoj putnoj crti iz 1865. kaže Sopron: »Drum od Broda prema Sarajevu, koji sam prešao na ovom putu, promćiniji je od svih ostalih. To je glavni, lepo izgrađeni drum, koji se dobro održava, mada se na njemu moraju stalno vršiti veće opravke; za vreme jakih pljuskova od pamtiveka razaraju ga planinske vode, naročito s proleca, kada na širokoj pruzi ispiraju površinu i na nju nanose gole stenje. Tako sam na svom drugom bosanskom putovanju morao iza Maglaja da prolazim duže od jednog časa takvu prugu koja je umesto drumom bila prekrivena gomilama kamenog nanosa. Bila je do temelja potopljena i izlokana, i raja je masovno pozivana da opravi i u dobro stanje ponovo dovede drum i razorene mostove« (»Semliner Wochenblatt«, XIII, br. 32 iz 1892).

mesec dana dok potrebna turska slova nisu stigla iz Carigrada.⁴ Slično je i sa jevrejskim slovima, kojih Sopron verovatno nije ni imao, ili ako je imao tek neznatnu količinu, jer su bosanski Jevreji sefardi u pogledu štampanja svojih knjiga bili sve do okupacije upućeni na beogradsku jevrejsku štampariju, osnovanu 1837. godine («Jevrejska vjeroispovjedna opština sefardskog obreda», Sarajevo 1930, str. 9). Prema tome, može se reći da je Sopron, pored jedne ili dve štamparske mašine, nekoliko tiglova i drugih postrojenja, doneo sa sobom samo izvesnu količinu cirilskih i latinskih slova, mnogo manje svakako nego što je savremenik Aleksa Popović mogao od oka da proceni.

Značajno je Sopronovo tvrđenje da je on sam, prilikom uređenja svoje sarajevske štamparije, dao inicijativu da se izreže garnitura novih cirilskih slova, tankih i širokih, onih istih kojima je kasnije štampan «Branik», zemunsko «Novo vreme» i drugi srpski listovi («Semliner Wochenblatt», VIII, br. 1 iz 1867). Ovo merodavno kazivanje upućuje nesumnjivo na to da je Sopron doneo u Sarajevo uglavnom garniture novih, specijalno rezanih cirilskih slova, a to ujedno objašnjava neobično lepa slova i štampu prvih sarajevskih listova, «Bosanskog vjestnika» i cirilskog teksta «Bosne».

U Sarajevu je u međuvremenu, po naređenju vilajetske vlade, preuređena jedna zgrada u Dugom sokaku (gde je kasnije bila okružna medresa) za smeštaj nove štamparije, tako da je Sopron nakon dolaska u Sarajevo mogao odmah izvršiti nužan raspored i montiranje mašina. U pogledu organizacije štamparije, Sopron je izvesno sav posao držao u svojoj ruci, iako je pri tom izvršio svakako nužnu podelu prema prirodi samog rada. On je doveo sa sobom slugara Iliju Tomića iz Beograda, koji se imao brinuti o štampi cirilicom i latinicom na našem jeziku, dok je nešto kasnije stigao iz Carigrada Kadri-efendija, slugar za turski jezik. Radi izučavanja štamparskog zanata uskoro su stupili kod Tomića na vežbu Jovo Petrović, Stevo Stojanović i Risto Čajkanović, svršeni učenici sarajevske srpske realke, a Ahmed Zildžić kod turskog slugara Kadri-efendije (Kreševljaković, c. čl. str. 13). Već početkom aprila novo sarajevsko preduzeće pod imenom «Sopronova pečatnja» bilo je osposobljeno da počne s radom.

Prva štampana stvar iz ove štamparije, njen «prvenac», bila je jedna kraća pesma posvećena veziru bosanskom Osman-Serif-paši, kojom se, povodom otvaranja štamparije, kako se običavalo u sličnim prilikama, kićenim rečima hvali vezir što je svojim radom omogućio u Bosni da pod vladom sultana Azisa zakorači u novu epohu prosvetljenosti. Pesma je na zasebnim listovima štampana cirilicom i latinicom, takođe i na turskom jeziku, a kako je objavljena i u prvom broju «Bosanskog vjestnika», dala je povod mnogim jugoslovenskim listovi-

⁴) «Davno očekivana turska slova iz Carigrada prispjela su u Brčko zajedno sa slugarom turskim Kadri-Efendijom i skoro će ovamo prispjeti dok još neke stvari stignu iz Oršave, pa će odmah početi izlaziti zvanične novine «Bosna» na turskom i bosanskom jeziku, koje se po svom vilajetu željno očekuje, i na koje se već do sad prijavilo više od hiljadu predbrojnika» («Bosanski vjestnik» br. 4 od 28. aprila 1866).

ma da žestoko napadnu Soprona i njegov rad u Bosni.⁷ Kad je zatim štamparija prešla na redovan posao, glavni deo svojih kapaciteta ona je koristila za štampanje listova, »Bosanskog vjestnika«, čiji je prvi broj izašao već 7. aprila (po st. kal.), i dvojezične »Bosne«, koja se pojavila narednog meseca.

U pogledu izdavanja knjiga Sopron se uskoro uverio koliko je u Bosni ograničen krug čitalacke publike, tako da se zbog datih obećanja našao u velikoj neprilici. Iz njegove sarajevske pećatnje je tek u avgustu 1866. izašla prva štampana knjiga pod naslovom »Naravoučeniye o čoveku i njegovim dužnostima«; ovu knjigu je uz pomoć V. P. (Vase Pelagica) preveo s grčkog Georgije Jovanović, gramatik mitropolita dobrobosanskog, koji kao Fanariot nije svakako dobro vladao našim jezikom. Prevodioci su i ovu knjigu, valjda zato što je prva iz sarajevske štamparije, posvetili ponizno »Njegovoj Preuzvišenosti Cestitom Veziru i Gospodaru Osman-Serif-paši, valiji bosanskog vilajeta, velečvalnom pokrovitelju prosvjete«, obrazlažući svoju posvetu još i u posebnom uvodu. To je, uostalom, i jedina knjiga koja je u 1866. godini naštampana u ovoj štampariji.

Da je štampanje knjiga u Sopronovoj pećatnji zapinjalo zbog malog broja čitalaca pokazuje slučaj sa zbirkom narodnih pesama Teofila Petranovica koju Sopron, i pored obećanja, nije izdao. Po otvaranju sarajevske štamparije tvrdilo se u jednoj književnoj belešci da će štamparija o svom trošku izdati Petranovićevu knjigu ženskih narodnih pesama iz Sarajeva. Pošto je naglašeno da zbirka sadrži »vrlo krasne pjesme«, u belešci se zatim kaže: »Knjiga ta već je predata štampi, i skoro će na svijet izići« (Bosanski vjestnik, br. 3 od 21. aprila 1866). I mada je rok za pretplatu bio određen do kraja maja, a reklamna beleška i poziv na pretplatu ponavljani u istom listu, Sopron nije uopšte izdao Petranoviću zbirku, već vilajetska štamparija tek krajem 1867. godine i pod drugim uslovima. »To su one iste pjesme« — piše tad sarajevski dopisnik Sopronu u Zemun — »koje ste vi objavili u vašem »Bosanskom vjestniku«, da ćete ih izdati. U predgovoru g. Teofil tuži se na vas što to niste učinili«, našto Sopron u zagradi nadodvzuje: »Svega jesu se tada 74 predbrojnika upisali« (Zemunski glasnik, br. 11 od 14. januara 1868).

U Bosni, međutim, nisu ni kasnije bile bolje prilike za štampanu knjigu, pa su u sarajevskoj štampariji do okupacije štampane uglavnom samo knjige koje je vlada subvencionisala, pre svega školski udžbenici i razni zakoni i uredbe.

Kao privatno preduzeće Sopronova pećatnja je radila svega šest meseci, ograničavajući svoj rad uglavnom na pomenuta dva lista. A onda je, početkom oktobra 1866, Sopron prodao svoju štampariju vilajetskoj vladi, posle čega je nazvana najpre vilajetska pećatnja, a od 1867. godine vilajetska štamparija. Nije nam poznato iz kojih je razloga došlo do ove transakcije. Možda je u tom nekog udeta imala odredba § 9. Ustavnog zakona, prema kojoj se spominje, kako je već navedeno, samo

⁷) Ne zna se autor ove pesme, ali nema znakova da bi to bio fra Grgo Martić, kako je pomisljao Kreševljaković (c. čl. str. 13). Pesma nije u tonu narodnom, svojstvenom fra Grgi, nego je sva zadojena prosvetiteljskim duhom i težnjama.

državna a ne i privatna štamparija. No, Sopron je ostao u Sarajevu još pola godine i za to vreme produžio da izdaje svoj »Bosanski vjestnik«.

Posle prelaska u državne ruke štamparija je dobila pravila, a uskoro i dopunu uz pravila. Prema dopuni, čiji je original sačuvan, štamparija potpada pod nadzor upravnog veća (medžlisi-idare), dok uredništvo službenih novina stoji pod direktorom vilajetske kancelarije (mektupči); finansijski, štamparija je neposredno podređena defterdaru (šefu finansija). »Štamparija ima svoga direktora, dva slagara: turskog i srpskog. Srpski slagar ima tri, a turski jednog druga. Po rečenju dopuni pripada u personal štamparije i urednik službenog lista, te prevodilac i raznosilac lista. Štamparija ima 2000 groša paušala« (Kreševljaković, c. čl. str. 16).

S promenom vlasništva otvaralo se novo poglavlje u razvoju sarajevske štamparije, u čemu Sopron već nije imao gotovo nikakvog uticaja.

Izdavač i urednik »Bosanskog vjestnika«

Odmah po osnivanju sarajevske štamparije Ignjat Sopron je pokrenuo »Bosanski vjestnik«, politički list na srpskohrvatskom jeziku, štampan ćirilicom i novim Vukovim pravopisom. Taj list, prvi koji je u Bosni i Hercegovini izdavan i štampan, izlazio je jednom nedeljno na osam stranica manjeg novinskog formata i donosio, pored političkih i ostalih vesti, razne poučne i istorijske članke, kraće pripovetke i pesme, većinom narodne. Može se reći da Sopronov udeo u pokretanju ovog jedinog lista koji je za turskog vremena izlazio na našem jeziku nije osporavan ni sa koje strane, ali su u pitanju redigovanja lista izbila neka nesuglasanja koja ne bi trebalo da i dalje ostanu nerascišćena.

Nesuglasice su počele kad je H. Kreševljaković, u svom poznatom radu o štamparijama, uređivanje »Bosanskog vjestnika« pripisao Milošu Mandiću,⁹⁾ jednom od prvih novinara iz Bosne (c. čl. str. 14), što su prihvatili i drugi koji su o tom kasnije pisali (Pejanović, Skarić i dr.). Stvoreno je tako i gotovo pola veka održavano neprovereno mišljenje da I. Sopron, cenjen inace zbog osnivanja prve štamparije u Sarajevu, nema upravo nikakve zasluge za uređivanje prvog bosanskog

⁹⁾ Miloš Mandić, rođen u Bihacu, 1843, umro u Mirakovu kod Visokog 2. septembra 1900. Odrastao je u slavonskom selu Mirakovcima, gde je završio osnovnu školu, a gimnaziju u Vinkovcima, Sremskim Karlovcima i Beogradu. Jedno vreme susao je pravo na beogradskoj Velikoj školi, odakle je 1863. g. otišao za učiteља u Novu Varoš, zatim u Prijepolje. Na Sopronov poziv došao je s proceca 1866. godine u Sarajevo i kao znalac stranih jezika, pre svega turskog, bio primljen u tursku državnu službu. Istakao se kao prevodilac turskog teksta u zvaničnoj »Bosni«, na kom mestu je ostao sve do okupacije. Pored prevodilačkog rada, redigovao je i prve uzbenike za srpske škole u Bosni i Hercegovini prema vazećim knjigama u kneževini Srbiji. Osim saradnje u »Bosanskom vjestniku«, saradivao je i u listu »Sarajevski cvjetnik«, a takođe i pomagao Jovanu Džmicu pri osnivanju prvog bosansko-srpskog kalendara (1869). Po novinarskom radu nazvan je popularno Miloš Novinar. Po austrijskoj okupaciji proveo je kraće vreme u redakciji »Bosansko-hercegovačkih novina«, a zatim je bio u prevodnom odeljenju Zemaljske vlade. Objavio je u zvaničnom listu neke prevode, a spomenut je i kao saradnik lista »Trebević«. Izdao je rečnik pod naslovom »Turcizmi u BiH« (1881) i kasnije dopunjeno izdanje pod naslovom »Turnač« (1895).

lista. Nije moguće ustanoviti na čemu se zasnivala tvrdnja da je Mandić a ne Sopron bio urednik »Bosanskog vjestnika«, izneta nekritički i bez stvarnih dokaza, pa se o tom sada mogu navesti samo neka domišljanja ili pretpostavke. Kako se čini, ona je potekla najviše otud što je poste toliko vremena izgledalo neverovatno da bi neki stranac, pravi Nemaac, mogao uređivati jedan ovakav politički list, a delom možda i otud što se smatralo da i za Soprona vredi već usvojeno shvatanje da štampar može biti štampar i ništa drugo. Ali, kako god bilo, vreme je da se ovo uredničko pitanje kritički razmotri i učinjena greška ispravi.

Da je Ignjat Sopron bio ne samo pokretač i izdavač nego i urednik »Bosanskog vjestnika« dovoljno je navesti neke podatke koji će to na nesumnjiv način potvrditi. Glavni dokaz pruža sam list, u vidno obeležnoj oznaci o izdavanju i uređivanju, jer na svakom od prva 24 sačuvana i pristupačna broja (Narodna biblioteka Sarajevo) stoji izričito na kraju: »Izdaje i uređuje Sopronova Pečatnja u Sarajevu« (poslednji list 25. broja je defektan). Kad se zna da to nije bila samo formalna oznaka, jer poročaj štampe u Turskoj nije se još zasnivao ni na kakvim zakonskim propisima, izgleda nerazumljivo zašto je ta jasna oznaka zanemarena, pa se preko nje prešlo kao i da ne postoji. Nije poznato iz kojih je razloga Sopron za izdavača i urednika »Bosanskog vjestnika« naveo svoju pečatnju a ne sebe lično, da li samo iz skromnosti ili možda i iz želje da svoje preduzeće kao novinu populariše u bosanskoj sredini. Ali, bilo kako, s promenom vlasništva štamparije, stavljena je i na list nova oznaka, kao što se vidi iz primerka »Bosanskog vjestnika« (br. 33 od 19. novembra 1866), koji je sačuvan u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti (br. 7662/LXIV), na kraju koga stoji: »Izdaje I. K. Sopron — Vilajetska pečatnja«. Kao što se zna, Sopron nije bio više vlasnik štamparije, i briga oko lista prešla je u svakom pogledu lično na njega. Iz starih bibliografskih podataka videće se kasnije da je ista oznaka postojala na listu i u 1867. godini.

Uz ovaj realan dokaz, ne postoji razlog da se puna vera ne prida i Sopronovom kazivanju. U pomemutoj Autobiografiji on podvlači izričito ovo svoje urednikovanje: »Godine 1866—1867 izlazio je i mnome uređivani »Bosanski vjestnik«, pored spomenutoga zvaničnog lista, prvi na srpskom jeziku« (Stajić, c. d. str. 55). A u svom interesantnom feljtonu »Pomorska bitka kod Vise«, u kom je po sećanju dao više podataka o prvom bosanskom listu, kaže Sopron da je jedna od glavnih tačaka u njegovom ugovoru s turskom vladom bilo dobijeno ovlašćenje za izdavanje novina, zbog čega se list »Bosanski vjestnik« i pojavio čim je štamparija počela s radom (»Semliner Wochenblatt«, XII, br. 30 iz 1891).

I savremenici su Soprona smatrali za urednika »Bosanskog vjestnika«, o čemu se može navesti više primera. Tako je u jednom dopisu iz Beograda određeno rečeno: »Ne znam jeste li čuli da će u Sarajevu početi izlaziti nedeljni politički list pod uređenjem g. Soprona« (»Zastava«, I, br. 19 od 14. aprila 1866). A u dopisu iz Sarajeva, posle kritike prikazanog svetkovanja Ilijin-dana od strane muslimana, kaže se: »G. urednik »Bosanskog vjestnika« kao stranac lako se mogao prevariti o značaju svetkovina, ali u buduće valja više da pazi na srpsku narodnost, ako hoće da zna ono što piše« (»Zastava«, I, br. 60 od 3. septem-

bra 1866), i dopisnik K. iz Zemuna kao da se obraća direktno Sopronu kao veit: »Mi smo ovne primili tek prvi broj »Bosanskog vjestnika«, iz kog se ipak zaključiti dađe, da ce mu pravac pri svim teškim okolnostima biti dobar, i kao što vas poznajemo, tesko da ste u ostalim brojevima taj pravac napustili« (»Bosanski vjestnik«, br. 6 od 14. maja 1866).

Može se najposle još reći, nezavisno od iznetih razloga, da nema nikakvih indicija koje bi upućivale na to da je Miloš Manoić bio urednik »Bosanskog vjestnika«. Kao mlad čovek od 23 godine, koji je posle školovanja tek nekoliko godina učiteljevao po mestima stare Srbije, Mandić nije dotad radio na novinarstvu ni u tom poslu imao ma kakva iskustva, pa je jasno da nije mogao primiti na se teret odgovornog uredničkog posla. Čini se da je Nikola Kašiković, koji se s Mandićem družio poslednjih 10—15 godina, s poznavanjem opisao tok događaja navodeći da je Mandić došao u Sarajevo na poziv štampara i. Soprona i da je bio glavni saradnik ista »Bosanski vjestnik«. Samo dogodio se da je i Kašiković, kako to obično biva pri posmrtnom evociranju, nagasio nešto jace i Sopronov poziv i Mandićevo saradništvo u listu, čime je i nehotice otkrnuo vrata za docnije izvođenje nekih zaključaka, možda čak i toga da je Mandić bio urednik »Bosanskog vjestnika«.²¹

Kašikovićevi navodi zasnovani su na činjenicama koje nije teško i na drugi način proveriti. Pomenućemo samo da je u ugovoru o osnivanju štamparije turska vlada preuzela obavezu da drži čoveka koji dobro vlada srpskim i turskim jezikom i koji je sposoban da prevodi s jednog jezika na drugi, pa se tako može razumeti što je Sopron, koji nikako nije znao turski, insistirao na iznalaženju takvog čoveka i najposle ga pronašao i predložio. Kao prevodilac Mandić je stupio u tursku državnu službu, prema jednom podatku, već 13 (1) marta 1866 (»Sarajevski list«, XXIII, br. 105 iz 1900), a po drugom 13. maja 1866 (Kreševljaković, c. čl. str. 19), što znači da je odmah po osnivanju štamparije i pokretanju listova angažovan za prevodilački rad. U zvaničnoj »Bosni« on se istakao kao prevodilac s turskog, zbog čega je popularno nazvan Miloš Novinar, pa je verovatno i to doprinosilo stvaranju uverenja da je bio i urednik »Bosanskog vjestnika«.

²¹) »Učiteljajući u Novoj Varoši, Miloš se upozna i zavoli sa tadanjim učiteljem Sunom Cajkanovićem, nasim nezaboravijemim popom Simom Cajkanom, — i kad je Miloš otisao u Prijepolje, Simo je bio u Sarajevu učitelj na srpskoj školi. Tu, u Sarajevu, Sumo se upozna s nekim Sopronom, istaknutim vladnikom prve bosanske štamparije i urednikom lista »Sarajevski vjestnik«, koji je izlazio u Sarajevu na srpskom i turskom jeziku. Ovaj zamoni Sumu, da mu nađe kakva vajana Sruma, koji bi znao koji više strani jezik. Sumo mu preporuča Miososa. — Usljed te preporuke, Miososa pozove Sopron i uzme ga kao stalnog dragomana i saradnika svojih novina. Ali orzo iza toga i »Sarajevski Vjestnik« prestade izlaziti; njega zamijeni službeni list otomanske vlade »Bosna«, koji po primjeru »Sarajevskog Vjestnika« poče izdavati vlada na turskom i srpskom jeziku. Miososa pozove carsko-otomanska vlada na državnu službu kao dragomana francuskog, talijanskog, njemačkog i turskog jezika i glavnog saradnika toga lista...« (»Bosanska vjst«, XV, br. 21 od 15. novembra 1900, str. 290). — Kašikoviću se, očigledno, omaklo nekoliko grešaka: list se zvao »Bosanski vjestnik«, izlazio je samo na našem jeziku i nije prestao kad je pokrenuta »Bosna«, u kojoj je Mandić bio pre svega prevodilac s turskog jezika.

I oko vremena u kom je izdavan »Bosanski vjestnik« postojala je izvesna neodređenost uglavnom stoga što, koliko se zna, nijedan komplet ovog lista nije sačuvan, odnosno nije zasad pristupačan. Pošto je imao samo prvih 25 brojeva, Kreševljaković je isprva bio uveren da ništa više od ovog lista nije ni izašlo (c. čl. str. 15), a to mišljenje su mnogi prihvatili utoliko lakše što se smatralo da je Sopron s prodajom štamparije vilajetskoj vladi, početkom oktobra 1866, obustavio istovremeno izdavanje lista i vratio se u Zemun. Da je ovo mišljenje bilo netačno, osvedočio se uskoro Kreševljaković i bez mnogo objašnjenja objavio da je list »Bosanski vjestnik« izlazio »negdje do ožujka 1867«, ali da je on imao u ruci samo 25 prvih brojeva, među kojima su i dva vanredna izdanja (Kalendar »Napredak« za 1923, Sarajevo 1922, str. 92). No ova ispravka, u jednom kalendaru, ostala je dugo zaboravljena i većinom se uzimalo da je »Bosanski vjestnik« posle 25. broja od 24. septembra 1866. prestao izlaziti.

Poznat kao pedantan čovek, Sopron je smatrao svojom časnom obavezom da na vreme izda list, makar i u manjem obimu (pomenuti broj u Srpskoj akademiji ima svega četiri »stranice«), pa i onda kad nije pokrивao ni najnužnije troškove štampe (slučaj »Zemunskog glasnika«). Može se stoga posigurno uzeti da je Sopron izdavao »Bosanski vjestnik« godinu dana, koliko je ostao u Sarajevu, što znači da je list izlazio do kraja 1866 (prema pronadnom 33. broju u Arhivu Srpske akademije, verovatno izdano svega 39 brojeva) i tokom prva tri meseca 1867 (svega 12 brojeva). Jasno je da bi se vreme izdavanja najbolje potvrdilo kompletnim brojevima lista, ali kako su oni zasad nepristupačni, pa i nepoznati, za potvrdu iznetog navešćemo iz savremene štampe nekoliko podataka.

U poznatoj »Srpskoj bibliografiji za noviju književnost« (Beograd 1869) Stojan Novaković je pod godinom 1866. naveo »Bosanski vjestnik« kao »politične i književne novine«, koje izlaze u Sarajevu, u vilajetskoj štampariji. »Ovo su bile kao nezavisne novine, a prestale su izlaziti 1867 godine« (c. d. str. 517). I pod g. 1867. Novaković je naveo isti list kao »političan«, ali je sad dao neke određenije oznake: »Izdaje I. K. Sopron. Izlazi u Sarajevu svake subote. God. II. U Sarajevu, vilajetska pečatnja. Na fol.« (c. d. str. 542). Iste ove podatke o »Bosanskom vjestniku« za 1867. godinu donose i neki savremeni listovi kad u bibliografiji oglašavaju videne (primljene) knjige i listove (»Matica«, III, br. II od 20. aprila 1868), a navedeni su doslovno i u članku »Srbsko-hrvatska žurnalistika 1867. godine« (»Danica«, VIII, br. 20 od 30. aprila 1867).

Pozivanje savremenika na neke vesti ili pisanje »Bosanskog vjestnika« predstavlja takođe dokaz da je list u to vreme izlazio. Tako je St. Novaković doneo prema »Bosanskom vjestniku« obavest banjalučke srpske opštine da je u Banjoj Luci s blagoslovom mitropolita Ignjatija otvorena 1. oktobra 1866. Pravoslavna bogoslovija i da je u novom zavodu učitelj i upravitelj Vasilije S. Pelagić (»Vila«, II, br. 47 od 20. novembra 1866). Govoreći o smrtnim slučajevima od kolere u Sarajevu, Kosta Hadžiristić kaže u svom putopisu »Iz Bosne o Bosni« da je prema »Bosanskom vjestniku« bilo od 1. septembra do 18. oktobra 1866. svega 434 smrtna slučaja (navedeni su podaci po polu i po verama),

dok se zna da je od kolere u Sarajevu umrlo i preko 1000 duša («Dani-
ca», VIII, br. 27 od 30. septembra 1867).

Da je «Bosanski vjestnik» izlazio prvih meseci 1867. godine vidj
se i iz jednog dužeg novinskog dopisa «Iz Sarajeva», gde je dva puta
spomenut kao list koji još izlazi. Tako se kaže na jednom mestu:
«Radujemo se što nam «Bosanski vjestnik» donese glas, da je provikar
bosanski opredjeljen, da bude u Draču biskup». I pred kraj dopisa: «C.
Sali-efendija piše u «Bosanskom vjestniku» prilog istoriji bosanskoj od
1467. g. do danas. Ova istorija tiče se samo carskih namjesnika u
Bosni» («Napredak», XX, br. 29 od 9. aprila 1867).

Za vest o interesantnom članku Salih-efendije (Muevika) mogu-
će je naći potvrdu i na drugim stranama. Tako Antun Knežević, Bošnjak
iz Varcara, ističe u svojoj jednoj knjizi da je «svake pofale dostojni
Salih-Efendija Adži-Useinović iz Sarajeva» objavio u 11. i 12. broju
«Bosanskog vjestnika» članak o carskim namesnicima u Bosni, ali da
je članak ostao nedovršen zbog prestanka lista i Sopronova odlaska iz
Sarajeva (A. Knežević: Carsko-turski Namjestnici u Bosni-Ercegovini.
Senj 1887, str. 5). Ovo kazivanje je osobito važno zbog tačnog određenja
vremena prestanka lista, iako inače sadrži više proizvoljnih netačnih
navoda, kao da je vezir Topal-Osman-paša doveo «iz Srbije trgovca
Soprona», da «Sopron bude protjeran u Srbiju a Novine mu zabranje-
ne»,¹² «da je Sopron samo ono pisao što mu je Vezir nalagao» itd. (c.
d. str. 4 i 41). Jedan imenik bosanskih turskih namesnika, sastavljen
prema brojevima 11—12 «Bosanskog vjestnika» 1867, nalazi se takođe u
kolekciji Historica Fragmenta Bosnensia fra Blaža M. Kuličera i fra
Mihaila Vjenceslava Batinića, koja se čuva u franjevačkom manastiru
u Fojnici (Dr Josip Matasović: Fojnička regesta. Spomenik SKA LXVII.
Beograd 1930, str. 98).

«Bosanski vjestnik» prestao je izlaziti krajem marta 1867, a od-
mah zatim je i Sopron, zbog bolesti kako sam kaže, napustio Sarajevo
i vratio se u Zemun. O ovom odlasku je fra Grgo Martić pisao iz Sara-
jeva 6. aprila 1867. Andriji Torkvatu Brliću u šrod: «Nas g. Sopronja
otputova — jes li ga vidio? — ja nisam imao s njime velikoga poznan-
stva, ali sam ga poznao — ipak se mudro provuče inter Scylam et
Caribdim ne otišavši ni prazna džepa» («Franjevački vijesnik», br. 6
iz 1934, str. 182). Nešto zagonetniji je fra Grgo kad iz Sarajeva piše
30. maja 1867. fra Boni Perišiću, profesoru teologije u Gučjoj Gori:
S... ode i Vjestnik prestade — nejma contumacije — ja poznam
sastavitelja...» (Matasović, c. d. str. 385).

O prilikama u kojima je pokrenut i izdavan «Bosanski vjestnik»,
i stavu koji su prema njemu imali valija i neki predstavnici režima,
saznaje se ponešto iz Sopronovih zanimljivih uspomena. S novinarskog
gledišta, misli Sopron, prvi bosanski list se zacelo pojavio u povoljno
vreme s obzirom da su značajni događaji očekivani. Znalo se još od
zimus za nastale teškoće meuu silama u srednjoj Evropi, kao i za
zategnute odnose između Austrije i Pruske s jedne i Austrije i Italije
s druge strane, a kako se u susjedstvu od početka godine ubrzano oru-

¹² Odlazeći iz Sarajeva Sopron je ostao u dobrim odnosima s turskim
vlastima, što se vidi iz pisanja lista «Zemunski glasnik», koji je iste 1867.
godine pokrenuo u Zemunu kao nastavak «Bosanskog vjestnika».

žalo i činjene druge vojne pripreme, bilo je sve verovatnije da će na leto doći do rata. »Treba pri tom još uzeti u obzir« — kaže Sopron — »da je turska vlada malo pre toga oduzela post-debi inostranim listovima, što je »Bosanskom vjestniku« davalo, tako reći, monopol u novinskom izveščivanju, pošto mesec dana kasnije pokrenuta »Bosna«, izdavana u turskom i srpskom jeziku, nije se u stvari mogla smatrati novinskim listom« (C. br. »Semliner Wochenblatta« iz 1891).

Ali, i pored optimističkih izgleda, Sopron je naišao na neočekivane teškoće prilikom redigovanja lista. Nije, naravno, nedostajalo novinski zanimljivih događaja u svetu, bar za prvo vreme, samo je trebalo rešiti pitanje kako i na koji način sabrati potrebne vesti za list. Već je od početka pošta zadržavala Sopronu, pod izgovorom cenzurisanja, sve dolazeće novinske pošiljke i retko mu ih uručivala, pa i kad bi se to dogodilo, tek posle osam do deset dana, koliko je upravo trebalo da novine iz Carigrada stignu u Sarajevo. Isto tako pošta nije predavala Sopronu ni telegrame političkog sadržaja, a često mu nisu ni takva pisma dostavljana. Po držanju valije Osman-paše, kome se potužio na te nenormalne pojave, on je mogao videti koliko se turskim vlastodršcima činil nepodesnim »da stanovništvo sazna stvari koje se dešavaju u svetu«. Otpale su mnoge iluzije i Sopron se otrezno čuvši valijin odgovor, kazao ozbiljno kao da se radi o celoj istini, da su novinske vesti iz inostranstva netačne u najviše slučajeva, pa ih stoga treba izbegavati. Naprotiv, kao izvor vesti o zbivanju u svetu treba se koristiti carigradskim listovima, kao »Džeride-i-Havadise«, »Terđžiman«, »La Turqule« i drugi, koji donose samo proverene vesti. I vilajetska kancelarija stavljajući redakciji na raspolaganje vesti koje sama bude primila (C. br. »Semliner Wochenblatta«).

Osetivši u Osman-pašinom odgovoru ne samo odbijanje za postupke na pošti nego i ironičnu žaoku, Sopron je shvatio situaciju i odmah izjavio da se pod tim prilikama mora sam postarati i na drugi način pribavljati vesti za list. Začudo, ovaj odgovor nije ozlovoljio valiju, koji je mirno primetio Sopronu da protiv toga ne može ništa imati, ali da će se u radu svakako morati pokoravati naređenjima centralne vlade, kao i velikog vilajetskog medžlisa. »Vali-paša me je zamolio« — kaže Sopron — »da ga svojim radom ne dovedem u nepriliku, a naročito da se sa svom ozbiljnošću dotičem kombinacije koja je tada bila na tapetu o odstupanju Venecije Italiji i obeštećenju Austrije delovima Turske«, pri čemu se u prvom redu mislilo na Bosnu (C. br. »Semliner Wochenblatta«). Kao karakteristično za stvorene odnose pomenućemo još jedan slučaj kad Osman-paša traži objavljivanje vesti koja je od opšteg značaja: »Obznanj u tvom listu da se ne oštećuju telegrafski sprovodnici, kao što se ovog dana dogodilo...«, rekao je on Sopronu kad je na nekom mestu oštećena telegrafska žica pucnjavom mladih sarajevskih trgovaca, koji su prilikom uđaje kćeri Gavre Vučkovića na konjima ispraćali svatove do Ilidže (Isto).

Ovo važno kazivanje o stavu jedne i druge strane podvlači pre svega specijalan položaj u kom se Sopron našao kao urednik prvog bosanskog lista, ali umnogom i potire razglašeno mišljenje da je redigovanje »Bosanskog vjestnika« teklo isključivo prema želji Osman-paše. U važnim političkim pitanjima Sopron se svakako morao kretati lini-

jom koja je odgovarala težnjama vlastodržaca, pa prema tome i usklađivati pisanje, ali je svoj list inače uređivao samostalno i bez većeg uplitanja vlasti. Može se ovo određenje sagledati iz nekih primera, pored ostalog i iz načina tretiranja nacionalnog pitanja u Bosni.

Kao predstavnik turske državne ideje, Osman-paša je pobijao proširenu nacionalnu propagandu i njoj nasuprot uzdizao bosanstvo, za koje je nalazio podršku u novoformiranom vilajetu bosanskom, učvršćenom sad i posebnim Ustavnim zakonom. Da se i Sopron morao prilagoditi tom zvaničnom shvatanju nacionalnog pitanja u Bosni, dokazuju njegove reči koje je Vladimir Corović citirao prema »Semliner Wochenblatt«, br. 9 iz 1882: »Kad sam izneo program o izdavanju »Bosanskog vjestnika« i kad je tu bilo navedeno, da će list izlaziti na srpskom jeziku i srpskim pismom, brisali su mi reč »srpski« i zamenili je »bosanskim« (»Prilozi za književnost...«, XVI 1936, str. 10). No, i pored operisanja s bosanstvom i njegovim istorijskim korenima, Sopron nije odričao ni nacionalne oznake, srpsku i hrvatsku, čak je naglašavanjem srpskog jezika, protivno intencijama turske vlade, pokazao da je pri uređivanju lista bio daleko više samostalan nego što se obično misli.

U ovom pogledu zanimljivo je Sopronovo tretiranje pitanja školskih knjiga, pokrenuto rano u jednom uvodnom članku, u kom se naglašava da će vilajetska vlada o svom trošku štampati potrebne školske knjige. »na koju je cjel naša ovdašnja pečatnja poglavito i ustanvljena i podporu vladinu uživa«. Ali to mišljenje se umnogom razlikuje od zvaničnog. Pošto je dalje govorio o udžbenicima koji treba da su dobro napisani, pisac kaže zatim doslovno: »Pripoznate najbolje školske knjige na srpskom jeziku jesu one, koje se u javnim školama Kneževine Srbije predaju; one se mogu zaista usporediti s najboljim knjigama u Nemačkoj, gde je narodnje nastavljenje, kao što je priznato, na najvišem stepenu. Srbske školske knjige plod su tridesetogodišnjeg truda i žrtvi, pa s tog moramo tim više blagodarni biti, što će se upravo te knjige ovdje neizmenjene pečatiti, na šta je srbska vlada dala svoje odobrenje, jer su te knjige njena umna sobstvenost« (»Bos. vjestnik«, br. 5 od 7. maja 1866). Sopron je dalje naveo poimence 15 udžbenika za srpske škole koji će se tobože u Sarajevu preštampati (u stvari, do okupacije su samo četiri udžbenika prerađena), i nije pri tom vodio računa što je vilajetska vlada pre nepunu godinu dana (u junu 1865) zaplenila deo tih beogradskih školskih knjiga i po naređenju iz Carigrada uništila.

Vredno je još istaći Sopronove uspomene o izdanju drugog vanrednog broja lista, prema kojima izgleda da je on ne samo samostalno odlučivao o izdavačko-redakcijskim poslovima nego možda čak i uređivao list bez obaveznog cenzurisanja. Kad je u Sarajevu »procurila« vest o porazu austrijske vojske kod Kenigreja, Sopron je to objavio u vanrednom izdanju lista, pošto je bio tek početak sedmice i vest ne bi bila interesantna ako bi ostala za redovno nedeljno izdanje. »Na Kapiji su mi ovo ipak uzeli za zlo« — kaže Sopron — »pa se s prekorima požurio naročito mufetis-efendija, šef ureda za prosvetu, jedan ovaploćeni Staroturčin, kome postojanje »Bosanskog vjestnika« nije uopšte bilo u volji. Trebalo je da čekam dok vest ne donesu listovi iz glavnog grada, ili bar oficijelna »Bosna«, mišljaše ovaj poznavalac zakona« (C.

br. »Semliner Wochenblatta« iz 1891). O cenzuri ipak ne može se određeno govoriti, jer je teško poverovati da se u to rano vreme mogao izdavati ledan politički list bez obaveznog slanja na cenzuru, što će kasnije biti izgrađeno u ceo sistem i ostati u tako žalosnoj uspomeni.

Uočivši svoj nepovoljan položaj, Sopron se trzao i brzo organizovao prikupljanje novinskih vesti na pogodan način. U tome je niemu, kao austrijskom državljaninu, dobro došla takozvana konsularna pošta, koju je od Broda do Sarajeva održavala redovno austrijska vlada. S konsularnom poštom mogli su se služiti samo austrijski državljani, ne i turski, i ona se, i pored čestog sukobljavanja s tek uvedenom turskom državnom poštom, održala sve do okupacije. Kako tatar konsularne pošte nije prenosilo novine, ne samo zbog zabrane vlasti nego i zbog prelaženja relacije Brod-Sarajevo u neprekidnom jahanju za otprilike 22 sata, Sopron je uredio da za njega upućivane spoljne novine i pisma budu adresovana na dr Đorđa Mušickog,¹³ kontumackog lekara u Slavonskom Brodu, koji je iz sveca primljenog praviio kratke izvode i konsularnom poštom mu dostavljao u Sarajevo. Ovo je za Soprona bio ledan od glavnih izvora vesti za novine, naročito u kritično leto 1866, kad su počele operacije na ratištima u Italiji i sa Pruskom. Pored ovog, Sopron je pre izbivanja rata dobijao pokatkad zanimljivih podataka od pruskog konsula u Sarajevu dr Blaua,¹⁴ koji je održavao direktnu vezu s Berlinom, dok je s prekidom te veze, po izbivanju rata, sam konsul Blau tražio od redakcije češće razna obaveštenja.

Uređujući list u ovakvim prilikama, Sopron se osobito trudio da u svakom broju »Bosanskog vjestnika« bude što više zanimljivog političkog i zabavno-poučnog materijala. U tom je on i uspevao savladujući razne nepogodnosti (političke, saobraćajne, kulturno-prosvetne i dr.) koje su neprekidno delovale i ometale njegov pionirski novinarski rad. Iako bez strogog razvrstavanja objavljenog materijala, Sopron je nastojao da u listu redovno podržava neke rubrike (članci o aktuelnim pitanjima, domaće i strane vesti, dopisi, zvanične vesti, poučne zabave, smešice, nova pošta, berzanski kursevi novca, izveštaji o mesnim pija-

¹³) Dr Đorđe Mušicki (1811—1887), lekar, sinovac mitropolita pesnika Lukijana, rođio se u Đurđevu u Šajkaškoj. Svršivši u Pešti medicinu uz stričevu materijalnu pomoć, prešao je u Srbiju i bio lični lekar porodice kneza Miloša. Po nadi Obrenovića otišao je iz Srbije i kraće vreme bio lekar u Sentomašu, a zatim postao kontumacki lekar u Zemu, gde ga je Sopron i upoznao. U istom svojstvu prešao je 1855. g. u Brod na Savi i u njemu ostao do smrti. Bio je među osnivačima Društva srpske slovesnosti i u »Glasnicima« ovog Društva napisao je više rasprava. Priredio je za štampu i izdao stričeva dela u četiri knjige (1838—1847), a prilikom stotodišnjice Lukijanova rođenja napisao je njegovu biografiju, koju je Matice srpska nagravala i u posebnoj knjizi izdala («Branik», III, br. 45 od 16 (28) aprila 1887).

¹⁴) Dr Oto Blau (1828—1879), pruski konsal u Sarajevu. Po svršenom školovanju službovao je kod pruskog poslanstva u Carigradu i zatim bio konsal u Trapezuntu. Posle osnivanja pruskog konsulata u Sarajevu (1864), postavljen je po izričnoj molbi za prvog konsula. Bavio se uspešno arheološkim, kartografskim, ekonomskim i botaničkim studijama. Veoma plodna bila su mu botanička istraživanja, naročito u 1868. godini, kada je preduzeo nekih 80 botaničkih ekskurzija. Njegov herbarium nalazi se u botaničkom odeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. G. 1872. premešten je za konsala u Odesu, gde je ostao do svog tragičnog kraja.

cama i dr.), po kojima je list brzo poprimio određenu fizionomiju. Sa-
držajno »nabijen« vestima i drugim materijalom, »Vjestnik« je svakako
i sada ne samo zanimljiv nego i ponečem i vrlo koristan. »Upravo valja
požaliti« — kaže Kreševijaković — »što je taj list bio krakta života,
jer, da je kojom srećom izlazio do okupacije, služio bi nam kao izvor,
i pomoću koga bismo mogli osvijetliti mnogu tamnu stranu bosanske
povijesti onih burnih godina« (c. čl. str. 15).

Ali nije to i jedino vajkanje. Jer ne sme se pri ovom gubiti iz
vida žalosna slučajnost da je zbog učinjenih propusta danas nepristu-
pačna cela polovina brojeva »Bosanskog vjestnika« za koje sigurno zna-
mo da su izdani. I pitanje da li će se ti nepoznati brojevi pronaći i
kada, zasad je bez odgovora.

Savremenici prema Sopronovoj bosanskoj akciji

Veliku čitalačku publiku »Bosanski vjestnik« nije imao i nije ni
mogao imati u uslovima u kojima se pojavio, ali je kod domaćeg življa
svakako pobuđivao izvesno interesovanje, iako ne uvek iz istih razloga.
Posvećujući dosta prostora aktuelnim političkim događajima u svetu,
list je bio privlačan za sve koji su pratili nastale zanete i interesovali
se za razvoj krize, a zatim i operacija na ratištima. »Kako su mi pripri-
vjedali mnogi stari ljudi, koji su u ovo doba živeli« — svedoči Krešev-
liaković — »čitane su te vijesti o Bosni s osobitim interesom. Pravo-
slavni i još više muslimani veselili su se pruskom napretku« (c. čl. str.
15). Ali, kad je govor o muslimanima, videće se odmah da su samo
pojedinci mogli imati simpatija prema Prusima.

Jer muslimansko stanovništvo bilo je u to vreme silno uznemireno
glasovima o odstupanju Bosne Austriji, potrzanim javno po novinama
još pre izbijanja rata 1866, i vlast je, kako tvrdi Sopron, morala obzi-
rivo i smotreno postupati da ne bi na videlo izbio sav fanatizam tih
razdraženih masa. Ovo raspoloženje podržavali su derviši, želci i slični
elementi koji su po tekijama grmeli protiv svih novotarija izvođenih
pod vladinim pokroviteljstvom, među koje su pre svega ubrajali otva-
ranje štamparije i izdavanje novina. I dok su vladini predstavnici oku-
ljali uglednije građane i smirivali ih objašnjavanjem važnijih događaja,
u muslimanskim masama je pod uticajem pomenutih fanatika rasla
uznemirenost i pretila da u jednom času pređe u javni revolt. O raspo-
loženju muslimanskog življa svakodnevno je izveštavao ruskog konsula
Sulepnjikova njegov kavaz Mehmed, pa je otud i Sopron bio o svemu
stalno obavešten. Ovo uznemirujuće stanje među muslimanima onespo-
kojavalo je pojedine prestavnike režima (C. br. »Semliner Wochenbla-
tta« iz 1891).

Nije jasno u kojoj je meri postojala protivnost između domaćih
muslimana i turskih vlastodržaca s obzirom na stav prema austrijsko-
pruskom ratu. Čini se da je većina muslimana bila manje-više indife-
rentna prema ishodu tog rata i jedva ako bi se smelo govoriti o nekim
simpatijama prema ma kojoj od ratujućih strana. Za turske zvanične
krugove, naprotiv, tvrdi Sopron, da su s velikim interesovanjem pratili
ratne događaje i »iz pojmljivih razloga« željeli najbolji uspeh austrijs-
skom oružju. »Jer njegovom pobeđom zacemente bi odjednom sve kom-
binacije u vezi s kompenzacijama. Stoga je pobeđa južne carske vojske

kod Kustoce (Custoza) na 4. juna bila na Kapiji pozdravljena iskrenim klicanjeri koje je, naravno, potrajalo samo dotle dok se nije saznalo za odstupanje Venecije Napoleonu III, a taj glas je najdublje ozlojeđio duhove, pogotovu posle vesti o ishodu bitke kod Kenigreja (Königsgrätz)» (C. br. «Semliner Wochenblatta»).

Pored vesti o svetsko-političkim i ratnim događajima, «Bosanski vjestnik» je za domaće ljude bio interesantan umnogom i po svom zabavno-poučnom sadržaju. To se odnosi pre svega na narodne pesme iz Sarajeva, koje je već od trećeg broja gotovo stalno objavljivao učitelj Teofil Petranović, «pa su se o ove brojeve jagnili Muslimani i Jevreji, čak i oni koji nijesu znali čitati», kako je svojevremeno tvrdio Josip Milaković (Kreševljaković, c. čl. str. 14). Nema nikakve sumnje da se interesovanje muslimana za list u znatnoj mjeri pojačalo kad je Sopron počeo objavljivati i narodne pesme bosanskih muslimana, koje je delimično sam skupljao i o njihovoj umetničkoj vrednosti imao vrlo visoko mišljenje.¹⁷ Može se reći da su zbog narodnih pesama, slično kao i zbog političkih i ratnih vesti, bili zainteresovani prema «Bosanskom vjestniku» razni pojedinci iz svih narodnih grupa.

Nasuprot muslimanima i Jevrejima, Srbi i Hrvati su i iz nacionalnih razloga zauzimali prema «Bosanskom vjestniku» određen stav. List se pojavio upravo u vreme kad «u obe nacionalne misli i u Bosni poprimale politički sadržaj i tim stvarale programsku osnovu za političke pokrete koji će se među sobom sukobljavati i izazivati mnoge nesuglasice. Nije stoga teško razumeti što su glavni protagonisti i pobornici strujanja imali prema listu od početka nejednako držanje.

Za predvodnika hrvatske nacionalne misli Klementa Božića,¹⁸ tada dragomana pruskog konsulata u Sarajevu, Sopron kaže da je pre izbivanja rata «ostentativno izbegavno» redakciju lista. «Razlog za to» — objašnjava on — «ležao je u nemiloj pojavi koja se zbog latinice i cirilice začela i još danas deli duhove u dva tabora, jer se «Bosanski vjestnik» pojavio cirilicom. Gospodin Božić i njegovi politički prijatelji očekivali su da će list biti štampan latinskim slovima, i da bi vredeo kao hrvatski...» Zeleći da u Sarajevu pokrene i izdaje srpski politički

¹⁷) «Bosanski muslimani su» — kaže Sopron — «spremni za pesmu kao i njihova plemenska braća Srbi, a svojstvena im je ista poetska stvaralačka mašta kojom se uopšte odlikuje srpski narod. Ovo potvrđuje mnoštvo narodnih pesama čiji sadržaj i način iskazivanja odaju islamsko poreklo. Ja sam iz narodnih usta pobeležio priličan broj tih pesama, koje se po poetskoj vrednosti mogu porediti s najuspelijim srpskim narodnim pesmama iz Vukovih zbirki... Za vreme mog boravka u Bosni trudio sam se oko skupljanja narodnih pesama, pre svega onih koje se javljaju kod muslimana. Zabeležio sam najveći deo sam, a neke sam dobio s prijateljske strane...» («Semliner Wochenblatt», XIII, br. 33 od 14. avgusta 1892).

¹⁸) Klement Božić (1841—1893), urednik «Obzora». Rođen u blizini Zadra, svršio je u Zadru osnovnu školu i gimnaziju, a pravo je učio na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu. Posle školovanja došao je u Sarajevo za dragomana u tek osnovani pruski konsulat. O bosanskim prilikama slao je dopise u «Pozor» i «Zatočenik». S mladim franjevcima u Sarajevu bio je pokretač društva kome je zadatak bio da među bosanskim katolicima iskorení ime Sokac i uvede ime Hrvat. Zbog nacionalističke propagande, a i zbog sumnje da službene tajne ođaje austrijskom konsulatu, konsul Blau je već 1867. otpustio dragomana Božića iz službe. G. 1869. Božić je ušao u redakciju «Zatočenika» u Sisku, a od 1880. pa do smrti bio je urednik «Obzora».

list, Sopron je svoju nameru uspešno priveo kraju i nije, uza svu toleranciju prema Hrvatima, ni pomišljao da umesto srpskog izdaje hrvatski politički list. Sam on ne kaže zašto je tako postupio, ali tvrdi da bi u to vreme turska vlada sigurno uložila svoj veto protiv pokretanja hrvatskog lista u Sarajevu. Za ovo on daje u produžetku jedno karakteristično objašnjenje: »Tada je u turskim krugovima, kako je napred primećeno, vladala upravo opšta bojazan od Austrije, pa je državnike na Zlatnom Rogu, isto kao i vlastodršce u Bosni, ispunjavalo najveće nepoverenje prema svemu što bi se ikako moglo dovesti s tim u vezu« (C. br. »Semliner Wochenblatta«).

Dok Sopronovo zanimljivo kazivanje razjašnjava samo donekle pojavu prvog bosanskog lista, u hrvatskoj štampi isticano je povodom štampanja »Bosanskog vjestnika« ćirilicom, a malo kasnije i zvanične »Bosne«, da su zbog takve štampe nezadovoljni bosanski katolici Hrvati. Bio je to pogodan materijal za rasplamsavanje polemike o nacionalnoj orijentaciji bosanskog stanovništva. Na žučne dopise objavljene u »Pozoru«, verovatno iz pera Klementa Božića, odgovorio je dopisnik iz Sarajeva 23. juna tvrdeći, pored ostalog, da u Bosni ni Turci nisu odriicali srpsku narodnost, već je priznavali »u riječi i djelu«, a sad se upinje tobožnji brat Hrvat da je s izmišljotinama pobije. »Jeli to braćinski posao« — pita pisac — »da se utičete vladi turskoj, da se ćirilova pismena u bosanskim listovima s latinicom zamijenu, kao da ćirilica nije vaša, kao da niste i sami ćirilicom pisali i crkvene knjige prije sto godina« (»Zastava«, I, br. 43 od 7. jula 1866).

Pored sličnih prepirki javno vođenih u jugoslovenskim listovima, i austrijski generalni konzul u Sarajevu istakao je u svom izveštaju bečkoj vladi da je zbog štampanja ćirilicom zvaničnog lista nezadovoljan katolički element u zemlji (R. Zaplata: Strani konzuli u BH. Kalendar »Gajret« za 1937, str. 132). Ali turska vlada nije se mnogo osvrtała na sve te prigovore i posredovanja, i samo je s jačanjem centralističkih tendencija forsirala sve više turski jezik kao zvanični, pa su listovi pokretani u Bosni i Hercegovini posle »Bosanskog vjestnika« (»Bosna«, »Sarajevski cvjetnik«, »Neretva«) izdavani pre okupacije dvojezično, pola ćirilicom na srpskohrvatskom i pola arabicom na turskom jeziku.

Za bosanske Srbe, međutim, može se reći da im je godila pojava »Bosanskog vjestnika«, pa su taj list, uza sve zamerke, prihvatili i smatrali svojim. Za potvrdu ovog dovoljno je navesti stav koji je prema listu zauzimao vođ omladinskog kruga sarajevskog Teofil Petranović, »glavni agitator srpstva u Bosni«, kako za njega fra Grgo kaže. Dok je K. Božić u ime Hrvata »ostentativno izbegavao« redakciju lista, Petranović je pod punim imenom otvoreno saradivao gotovo u svim poznatim nam brojevima »Bosanskog vjestnika«, a osim toga i zadobio već u početku Soprona da mu o trošku štamparije izda zbirku ženskih narodnih pesama iz Sarajeva. Petranovićeva angažovanost na ovom poslu ne ostavlja sumnje o tom da su bosanski Srbi s poverenjem gledali na Sopronovu bosansku akciju.

I dopisnici srpskih listova iz Bosne pokazuju izvesno zadovoljstvo zbog pojave »Bosanskog vjestnika«. Tako dopisnik »Sa bosanske granice na Đurđev dan« ističe posebno da je izlazak prvog broja ovog sarajev-

skog lista bio za njega »velika i prevelika« novost, iako to za druge i ne mora tako biti. »I zaista za mene nije samo bila jedna novost — produžava dopisnik — »već čisto mi srce zaigra kad vidoh prvi broj jednog srbskog lista izišavšeg u mojem biednom ali meni milom zavičaju, — velim prvi broj srbskog lista, jer takovi učinl mi se na prvom pogledu, videći ga u srbskoj odeći obučena, s lijepim srbskim slovima pisana...« (»Zastava«, I, br. 25 od 5. maja 1866).

Pa ni kasnije, pored svih zamerki i prigovora, pohvale listu nisu posve izostale. Tako dopisnik »Iz Sarajeva na sv. Andriju« kaže da su se turski vlastodršci prevarili kad su s pečatnjom hteli da u Bosni unište srpsko ime. Ali ne samo da im to nije pošlo za rukom, »no gle čuda, »Vjesnik« bosanski ima sasvim protivno dejstvo, nego što mu je cilj! Pečatan sa kirilicom bijaše nekome nož u arcu, a naprotiv Srbe podseti na ono što je njihovo!« (»Zastava«, I, br. 89 od 15. decembra 1866). A kad je ovaj list prestao izlaziti, dopisnik »Iz Sarajeva« vajka se zaboravljajući pri tom na ranije zamerke i prebacivanja: »Sarajlijama je žao, što »Bosanski vjestnik« ne izlazi, no samo zvanična »Bosna« koja je svagda puna čudesa« (»Napredak«, XX, br. 62 od 2. avgusta 1867).

Ali srpski listovi su od početka još više napadali Soprona zbog njegova rada u Bosni, prigovarajući mu pre svega što je pristao da sa štamparijom i listom bude u službi turskih vlastodržaca. Tako se i pre izlaska lista ističe u jednom dopisu iz Beograda da će Sopronovo služenje Turcima doći do izražaja naročito prilikom štampanja školskih i drugih knjiga »što će za bosansku decu i druge čitaoce biti preinačeno, kako čestiti Osman-paša i njegov u tome pomoćnik Rašid-efendija narede i preinačiti dadu...« (»Zastava«, I, br. 19 od 14. aprila 1866). Beležeći pojavu »Bosanskog vjestnika« dopisnik iz Sarajeva tuži se na tendenciju koju u narodnosnom pogledu pokazuje novi list: »No evo žalosti: S ovim listom hoće da nam utamane narodnost našu, te mesto srpski jezik pišu »bosanski« jezik i »bosanski« narod« (»Zastava«, I, br. 24 od 1. maja 1866). Istim povodom pomenuti dopisnik »Sa bosanske granice« stavlja zamerke zbog hvaljenja autonomnog bosanskog vilajeta u kome se »srbsko ime, srbski jezik Bošnjaka naziva bosanskim« (»Zastava«, I, br. 25 od 5. maja 1866).

Prava paljba osuta je na prvi broj »Bosanskog vjestnika« u starom novosadskom listu, gde je tim povodom samo u jednom broju izišlo pet dopisa iz Sarajeva i jedan iz Mostara. Tu se, pored ostalog, zamera dopisniku O. iz Sarajeva što u izveštaju o katoličkoj školi naziva jezik hrvatskim, a uredniku što u zagradi pod upitnikom taj naziv ispravlja u bosanski. Takođe se u drugom dopisu prigovara što je u jednom oglasu pomenut hrvatski a izostavljen srpski jezik. »A kad ovaj »Vjesnik« neće da spomene srbsko ime, no ga se kloni, kao i oni u Zagrebu, da šta će tek da rade novine vladine, koje će početi u Sarajevu izlaziti...« Dopisnici se obaraju naročito na bošnjaštvo koje se protivno srpsstvu stvara. »Dosađa nas Turci tlačiše i gnječiše, ali nam u narodnost ne diraše, a sada se Osman-paša i Rašid-efendija domisliše, te sa novim našim novinarom hoće da nas odnarođe...« Na sličan način reaguje i dopisnik iz Mostara pitajući se »kakve li će to moći novine biti, koje će u Sarajevu a na turski trošak izlaziti« i u kojima se izbegava da se srp-

ski jezik nazove svojim pravim imenom («Napredak», XIX, br. 34 od 28. aprila 1866).

Zanimljivo je da su ovi neuobičajeni napadi (šest dopisa u jednom broju) ponešto »doterani« u redakciji novosadskog lista, pri čemu su iz njih izbačene sve pohvale upućene uredniku i njegovom listu. O tom je dopisnik K. iz Zemuna pisao 4. maja Sopronu: »Čitali ste u »Napretku« napadanja na vas i vaš list... Ja sam se baš desio u Novom Sadu, kad su ti dopisi protivu vas u »Napretku« izišli. Zeleći ih u cjelosti čitati, jer ih je urednik, kao što ste vidili, samo u odlomcima pečatao, a to sam svojim očima vidio kad sam bio u Fuksovoj pečatnji, da je g. Urednik sve ono, što je za vas lijepo i pohvalno bilo, izbrisao, te ih je onako sakato saobštio (!)« («Bosanski vjesnik», br. 6 od 14. maja 1866).

Može se reći da napadi na Soprona i njegov list nisu u srpskoj štampi ni kasnije izostali, kad se počela uviđati i priznavati korisnost ovih prvih novinarskih pokušaja u Bosni. Tako, na primer, prilikom zabrane »Zastave« u Srbiji, dopisnik iz Sarajeva pravi upoređenje ovog lista i sarajevskog, pa kaže, pored ostalog: »Zabrana »Zastave« od vlade u Srbiji nas je skamenila. Vlada koja je pozvana da za slobodu celog srpskog naroda tako reći pušku opali, ta vlada goni iz Srbije srbsku »Zastavu«, zastavu sloge i slobode: može li što crnje pred očima biti nego što je to gonjenje? U Beogradu čitaju »Bosanski vjesnik« koji priča da smo mi najsretniji narod na svijetu! Terati »Zastavu« iz Srbije, a puštati »Bosanski vjesnik« koji je oruđe krvnog dušmanina srbskog zove li se to služiti »opštem interesu i dostojanstvu Srbije?« («Zastava», I, br. 83 od 23. novembra 1866).

Zbog turkofilstva Sopron je napadan i u savremenoj hrvatskoj štampi. Iz opširnog novinskog pisanja Velimira Gaja, skupljenog kasnije i u knjigu, citiraćemo samo jedan pasus radi karakterisanja toga gledanja. Pisac ukazuje na ugovor Sopronov s turskom vladom za štampariju i izdavanje novina i pored izuzetno nepovoljnih prilika u zemlji, pa zatim kaže: »Ali Sopron sa svim tim tiskaše pomenate novine usred sriede Sarajeva, pošto se s tiskarnicom i porodicom svojom iz Zemuna tamo preselio. Zar se nije sviet prevrnuo? Na sviet izdavati novine pod razsudom zatucana Turčina, Rašid-efendije, koji će pored oskudice vesti još paziti, da dolaze pod tisak samo one stvari, koje su povoljne osmanlijskoj vladi: nisu li to gorke ludorije? Ne znači li to, ići u Bosnu, tobože današnja prosvjeta da se širi, a u istini sloboda svetoga tiska da slavi sverkovinu kukavnih *pannyhida* pod polumjesecom? Nije li to rug i grdnja tiskovne svetinje? Pak opet kažemo, da se pored svih tih zabrana može danas sjutra prohtjeti turskoj oblasti, da natiska jedna vratoloma, Soprona, mjesto novina. To bi upravo bile novine u duhu i smislu mučilačke vlade osmanlijske« (Balkan-Divan. Zagreb 1878, str. 205—206).

Iako savremeno javno mnjenje nije bilo naklonjeno Sopronovoj akciji u Bosni, uglavnom iz političkih razloga, ne znači to ipak da nije bilo uticajnih pojedinaca koji su taj rad odobraval i podrživali. Da je jedan od tih bio i Jovan Gavrilović, dugogodišnji predstavnik Srpskog učenog društva i po ubistvu kneza Mihaila jedan od trojice namesnika, potvrđuje sam Sopron u svojim objavljenim uspomjenama: »Kad je pre više godina uređena prva knjigopečatnja u Sarajevu u Bosni, i taj po-

kušaj doživio kod većine srpskih listova zlobnu osudu, umesto neophodne podrške, Gavrilović je bio jedan od malobrojnih koji je, ceneći pri tom kulturni momenat, preduzimača veoma revnosno bodrio» («Semliner Wochenblatt», XII, br. 25 od 21. juna 1891). Takođe je i Vuk Vrčević u pismu koje je iz Trebinja 19 (31) januara 1867. uputio Sopronu u Sarajevo (a koje je objavio prof. Majo Medić) povoljno cenio prve novinske pokušaje Sopronove: »ja Vas lično niti po imenice ne poznavam ko ste, ali čitajući slučajno Vaš »Bosanski vjesnik« zaslužujete kao od mene tako i od svakog rodoljubivog Srbina pohvalu» («Stražilovo», VII, br. 27 od 3. jula 1894. str. 429).

Spomenutoćmo još da Sopron u raznim prilikama nije izbegavao javnu polemiku nego se njom obilno služio radi odbrane svojih stavova. U ovom slučaju, međutim, on je ćutao i bez odgovora ostavio silne napade kojima je u štampi bio izložen, ali je u ime opravdanja za turkofilstvo zapisao pred smrt u svojoj Autobiografiji: »Zbog ovoga bosansko-turskog preduzeća bio sam vrlo žestoko napadan od nacionalnih šovinista i kao turkofil ozloglašen, ja se pak ponosim zadakom koji sam sebi postavio; pojavio sam se kao krčilac napretku, jer sam u Bosni osnovao prvu štampariju i prve novine, što je u svakom slučaju kulturni momenat. Po tu cenu nije nečasno biti nazvan i turkofilom» (Stojić, c. d. str. 56).

Nema sumnje, savremenici su u napadu na Soprona i njegovu bosansku akciju preterivali iz političkih razloga, pa i onda kad su ti napadi delom bili opravdani. Kako se to naslućuje iz već iznetih primera, nije sad nužno ulaziti u pobliže razglabanje tog pitanja, tim manje što se » pravom može tvrditi da je Sopron, uza sve neprilike s kojima se nosio, uspeo da očuva unekoliko objektivnost lista i izbegne žučne polemike s inostranom štampom i njenim bosanskim dopisnicima. On je isto tako u prikazima društveno-političkih i privrednih prilika u zemlji bio najčešće odmeren i škrt u pohvalama, pa i pad te pohvale nije mogao izbeći, insistirao je više na onom što bi trebalo da bude nego na hvaljenju postojećeg stanja. Čini se da upravo u ovakvom držanju pri izdavanju lista treba tražiti razloge zašto je Sopron posle godinu dana neočekivano obustavio svoj »Bosanski vjestnik« i vratio se u Zemun.

Zna se da je Sopron kao razlog svog odlaska iz Sarajeva pre ugovorenog roka naveo zdravstvene prilike (bolest), kako to obično biva kad se pravi razlog ne želi kazati. Sve da je bolest i postojala, teško da je mogla dovesti do takvih naglih preokreta. A kako nije poznat nikakav stvaran dokaz koji bi potkrepljivao ozbiljniju bolest ovog čoveka u najboljim godinama, po svemu sudeći razlog odlaska Sopronova iz Bosne nije bila bolest, nego pre nezadovoljstvo Osman-paše i ostalih zvaničnih krugova s listom »Bosanski vjestnik«, koji u odbrani turskog režima u Bosni nije svojim pisanjem ispunio njihova očekivanja. Samo, uređeno je sve na miran i prijateljski način, i nema nagoveštaja da bi Sopron bio proteran i njegov list zabranjen, kako je kasnije tvrdio fra Antun Knežević. Za pobijanje već proširene nacionalne propagande i odbijanje oštih napada jugoslovenskih listova na turski režim u Bosni, Osman-paši nije bio više dovoljan Sopron, nego takvo lice koje će se za interese vlastodržaca svesrdno i potpuno založiti. I takvo lice je on, nešto kas-

nije, zaista našao u novinaru Mehmed Sakiru Kurtćehajiću, osnivaču i uredniku lista »Sarajevski cvjetnik«.

Cini se da iznetu pretpostavku o obustavljanju »Bosanskog vjestnika« potkrepljuju delimično i neki Sopronovi postupci po dolasku u Zemun, naročito u vezi s pokretanjem i izdavanjem nedeljnog lista »Zemunskog glasnika«.

Beleška o »Zemunskom glasniku«

Po pripremama vršenim u leto 1867. Sopron je jasno pokazao svoju rešenost da u Zemunu nastavi izdavati jedan nedeljni list, sličan u svemu dotadašnjem »Bosanskom vjestniku«. Ova povezanost između starog i novog lista, značajna kao dokaz da je Sopron odlazeći iz Sarajeva samo privremeno prekinuo izdavanje lista, može se sa dve strane nesumnjivo potvrditi.

Zeleći da bude završen članak o turskim namesnicima u Bosni, prekinut u 12. broju »Bosanskog vjestnika« iz 1867, Sopron se obratio Muvekitu i u pismu od 16. avgusta 1867. iz Zemuna rekao mu, pored ostalog: »Budući da ću od oktobra opet moje novine izdavati, to želim produžiti onaj vaš članak o bosanskim namesnicima, te Vas molim da mi produženje pošaljete. Gospodin Miloš efendija biće dobar da ga piše, ako vama to vrijeme ne bi dopustilo.« Na kraju pisma Sopron napominje da će Muvekitu »kao prijatelju slati svoj list kao i prije i mi lo će mu biti ako budete u njemu nalazili zadovoljstvo« (O. Sokolović i M. Hadžijahić: Prvi pokušaji štampanja radova bosanskih muslimana, »Bibliotekarstvo«, IX, br. 4 iz 1963, str. 29). Muvekit, međutim, nije poslao traženi svršetak članka, pa ga ni Sopron nije mogao štampati u svom novom listu.

Avgusta 1867, verovatno koji dan pre citiranog pisma, Sopron se obratio slavnom zemunskom Opštinskom magistratu i zamolio koncesiju za izdavanje jednog nedeljnog časopisa na srpskom jeziku, oslobođenog polaganja kaucije, koji bi počeo izdavati od oktobra iste godine. Kako je podela izdavačke koncesije spadala u nadležnost Generalne komande u Temišvaru, Sopron je uz ovu svojom rukom pisanu molbu na nemačkom jeziku dao podrobna objašnjenja. List će se zvati »Nedeljni list« i biti pretežno poučnog i zabavnog sadržaja; baviće se svim privrednim pitanjima, takođe i lokalnim prilikama, donositi vesti iz zemlje i sa strane i po tome biti hronika savremenog zbivanja na svim životnim područjima, osim političkog. Kao Nemač, Sopron nije propustio da podvuče i patriotsku tendenciju svog izdavačkog poduhvata, što je opširno obrazložio duhovnim i materijalnim momentima, kao i željom da ojačaju saobraćajne i druge veze Austrije sa susednim turskim zemljama.

Uz data objašnjenja, Sopron je na kraju naglasio i znatnu ulogu ovakvog lista, koji će svojim načinom saopštavanja vesti i ostalim sadržajem imati trajniju vrednost od dnevne štampe i, naročito, biti sposoban da proдре u porodične krugove i na njih blagovremeno dejstvuje. A zatim on kaže izričito: »Kao nastavak lista »Bosanski vjestnik«, koji je potpisani izdavao duže vremena u Sarajevu (Bosna-Seraj), načiće on u slovenskim provincijama Turske brojne i sigurne čitaoce.« Svoju molbu za koncesiju završio je Sopron novom patriotskom tiradom, verovat-

no radi lakšeg i bržeg dobivanja koncesije od vojnog režima, ističući kakvo snažno dejstvo ima štampa zasnovana na poverenju, naročito kod primitivnih naroda (Istorijski arhiv Beograda, br. 2399/1867).

Već sredinom septembra Sopron je iz Temišvara dobio zatraženu izdavačku koncesiju, ali upravo kad je nameravao da pokrene list, u Novom Sadu je početkom oktobra izašao jedan drugi »Nedeljni list«, pa je stoga trebalo naknadno zatražiti i dobiti odobrenje za promenu naziva lista. Iz ovog razloga pomeren je početak izlaska lista pod novim nazivom za mesec dana.

Prvi broj »Zemuskog glasnika« pojavio se 4. novembra 1867. i na uvodnom mestu doneo kratku programsku belešku. Posle isticanja da je list posvećen umnim i materijalnim interesima čitalaca, tu se kaže: »Narodna ekonomija: zemaljska privreda, trgovina, obrt, radinost i pr. biće glavni predmeti njegove sadržine. No ujedno će kao hronika sadanosti javijati i pobeležiti događaje, koji se zbivaju po svetu, predpostavljajući pri tome ono što je bliže udaljenome, domaće stranome. Znatan prostor lista opredeljen je poučnoj zabavi čitalaca, kao i mestnim interesima. Uveriće se čitajući svet, da rodoljubivi i naprednjački duh vlada ovim poduzećem.« A u zaglavlju lista, gde se govori o pretplati i njenom polaganju, kaže se, pored ostalog: »Predbrojnici iz Bosne, Hercegovine i Stare Srbije predbroje se u plaćenim prsmima kod uprave vilajetske štamparije u Sarajevu«. Ovo uputstvo, zadržano kroz celo vreme izdavanja lista, potvrđuje nedvosmisleno da se Sopron u dobrim odnosima rastao s merodavnim režimskim krugovima u Sarajevu.

»Zemuski glasnik« je izlazio ravno dve godine (1867/1868, 1868/1869), pa su za to vreme izašla svega 104 broja, svaki na osam stranica manjeg novinskog formata, s kontinuiranom paginacijom. Na kraju pojedinih brojeva stoji: Izdaje i uređuje I. K. Sopron — Sopronova pečatnja u Zemunu. Pri uređivanju ovog lista Sopronu je pomagao omladinac Sima Popović (1844—1921), kasniji vojvoda crnogorski.

U svom novom listu Sopron je u nastavcima objavio »Slike sarajevske« (br. 1—6 iz 1867 — nepotpisano), u kojima je izneo svoja sećanja i utiske iz ovog grada posle jednogodišnjeg boravka u njemu. Čar ovih »Slika« je u tome što su objavljene neposredno posle doživljaja i nisu opterećene kasnijim događajima ni uticajima. Posle toga su izostali duži napisi o Bosni, ali gotovo u svakom broju ima zanimljivih vesti i zapažanja raznih dopisnika iz Sarajeva, a i nekih drugih bosansko-hercegovačkih mesta. Pomenućemo samo ukratko da se u brojevima »Zemuskog glasnika«, pored ostalog, mogu naći vesti o predstavnicima turskog režima u Bosni (Osman-paši, Rašid-efendiji, Rauf-paši, Safet-paši), zatim javnim i prosvetnim radnicima (Vasi Pelagiću, Teofilu Petranoviću, Staki Skenderovoj, Milošu Mandiću), vilajetskoj skupštini, o prilikama u Bosni, o pokretanju »Sarajevskog cvjetnika«,¹⁷ dr Galantaju, nekim konsulina itd.

¹⁷⁾ »Iz Sarajeva došao nam je prvi broj novoga lista, koji tamo od nove godine počeo je izlaziti na srpskom i turskom jeziku, pod naslovom »Sarajevski cvjetnik«. List je taj onako isti kao i »Bosna«, i ako se hvati da je nezavisan; razlika postoji samo kao što vidimo iz prvog broja, što je manjeg formata i što je štampan na žutoj artiji. »Sarajevski cvjetnik« izlazi jedanput u sedmici i cena mu je 50 groša godišnje« (»Zemuski glasnik«, br. 13 od 26. januara 1869).

Vredi ovde još istaći da je Sopronov »Zemunski glasnik« isprva primljen s pohvalama u srpskoj štampi. Tako Stojan Novaković, iznoseći u jednoj belešci program lista, kaže potom: »Prvi broj je dobro uređen i odgovara zadatku ovakoga lista. Mi se radujemo što se u našem svetu odomaćuju ovi lokalni listovi. Oni su most kojim svaki predeo lakše dolazi do velikoga tečiva zajedničkih interesa i zajedničkoga razvijanja celoga naroda i lakše se može koristiti njime; time su pak kanali kroz koje pokret narodni u jačoj meri prodire i u svako mestance i bolje ga oživljuje« (»Vila«, III, br. 47 od 19. Novembra 1867, str. 754). Tako isto se i oba novosadska časopisa povoljno izjašnjavaju o ovom listu. Pošle isticanja da su u isto vreme izašla tri nedeljna lokalna lista (u Novom Sadu, Vršcu i Zemunu), kaže se na kraju jedne beleške: »Mi s iskrenom radošću pozdravljamo sve ove poduzetke i želimo im svaku sreću i napredak...« (»Matica«, II, br. 32 od 20. novembra 1867, str. 795). A na drugom mestu: »List je dobro uređivan, s toga je nadati se, da će se i održati« (»Danica«, VIII, br. 34 od 10. decembra 1867, str. 815).

Ali »Zemunski glasnik« nije se održao. U jednom nepotpisanom uvodniku o kulturnoj istoriji Zemuna kaže o tom Sopron: »Ne naišavši na podršku, »Zemunski glasnik« je morao posle dve godine prestati. On nije našao nikakve milosti kod Omladine koja se nalazila na vrhuncu svoje moći i uticaja. Ovaj list ne sme uhvatiti korena jer se ne nalazi u pravim rukama, tako je glasila parola i »Zemunski glasnik« je morao prestati« (»Semliner Wochenblatt«, VIII, br. 50 od 11. decembra 1887).

Ignjat Sopron sećao se do kraja života svoga preduzimljivog rada u Bosni i o njemu u raznim prilikama pisao, što je delimično korišćeno u ovom radu. I ma koliko da je u svoje vreme napadan, njegovo bosansko delo, osnivanje moderne štamparije u Sarajevu i izdavanje prvih novina na našem jeziku u Bosni i Hercegovini, nadživelo je sve udare i ostalo da svetli kao vidan spomenik jednog pionirskog kulturno-prosvetnog rada.

RESUME

IGNAZ SOPRON EN BOSNIE

Se basant sur des données de cette époque-là, l'auteur tâche de présenter le plus complètement possible l'activité en Bosnie de Ignaz Sopron, fondateur de la première imprimerie moderne de Sarajevo en 1866, éditeur et rédacteur en chef du premier journal bosniaque »Courrier de Bosnie« (»Bosanski vjestnik«) en 1866—67, auteur de nombreux aperçus ethnographiques, de récits de voyages à travers la Bosnie etc. Outre les données biographiques sur Sopron, l'auteur de ce travail corrige certaines données fausses, reprises souvent dans la littérature spécialisée, ayant trait le plus souvent au caractère du rédacteur de »Bosanski vjestnik« et à l'époque où ce quotidien paraissait. Un chapitre particulier est consacré à la réaction des contemporains à l'activité de Sopron — imprimeur — éditeur en Bosnie. Il y existe également un aperçu sur le journal »Courrier de Zemun«, qui fut la suite du »Courrier de Bosnie« et qui paraissait, deux ans après (1867—69), à Zemun que Sopron avait regagné après son court séjour à Sarajevo.

Mitar Papić

SARAJEVSKI JEVREJI U NAŠEM KULTURNOM NASLJEĐU

Ove godine proslavljena je 400-godišnjica dolaska Jevreja u naše krajeve. Tim povodom istaknuto je ili obilježeno više značajnih momenata iz društvenog i kulturno-političkog života Jevreja u Bosni i Hercegovini, a posebno u Sarajevu.

Sarajevo je predstavljalo, neposredno pred drugi svjetski rat, najveće naselje Jevreja u Jugoslaviji, jer je u Sarajevu živio svaki šesti Jevrej iz Jugoslavije. Stoga je sasvim razumljivo što je tako brojna kolonija Jevreja i za tako dug period dala svoj pečat gradu i u njegovu istoriju utkala svoja, stvaralaštva, kao i svoje radosti i nevolje. Nas će, ovom prilikom, interesovati neki vidovi kulturno-društvene aktivnosti Jevreja u Sarajevu, a posebno u vremenu između dva rata.

Sve do najnovijeg perioda naše istorije kulturni, pa i politički život u Sarajevu, kao i inače u Bosni i Hercegovini, odvijao se odvojeno i gotovo izolovano u krugu pojedinih konfesija ili etničkih grupa. Stoga su se u Sarajevu sve kulturne aktivnosti kretale uglavnom u četiri toka (Srbi, Hrvati, Muslimani i Jevreji). Bilo je, istina, i povremeni zajedničkih kulturnih manifestacija. Tako je i kulturno nasljeđe Sarajeva pretežno satkano od pojedinih kulturnih doprinosa Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja.

Jevreji su u Sarajevu, kao i u drugim našim mjestima, ostali relativno dugo ne samo fizički izolovani nego i duhovno zatvoreni sami u sebe. Drugi svijet, tuđi jezik, drukčiji običaji razdvajali su Jevreje decenijama i decenijama od drugih građana. Jevreji sefardi (iz Španije) čuvali su i njegovali svoj jezik (španski sa nekim varijantama), kao i običaje i narodne umotvorine iz svoje postojbine. Koliko god je to bilo pozitivno i korisno u smislu održavanja svoje individualnosti, toliko je to, na drugoj strani, predstavljalo najozbiljniju smetnju za uključivanje u zajedničke društvene i kulturne tokove u novoj sredini. Treba istaći i činjenicu da se i pismenost vrlo sporo širila, jer škole koje se spominju u nekim dokumentima u ranijem periodu imale su isključivo vjersko obilježje i u njima se nije savladavala ni elementarna pismenost. Sve su to razlozi zbog kojih se Jevreji u Sarajevu relativno kasno uključuju u kulturni život grada. Naime, kulturne tekovine Sarajevskih Jevreja toga vremena nemaju širi značaj niti njihov uticaj prelazi granice jevrejske kolonije. U drugoj polovini XIX i početkom

XX vijeka javljaju se u Sarajevu šira kulturna kretanja, pa i Jevreji u ovom periodu snažnije se kulturno afirmišu.

Osamdesetih godina prošlog vijeka u Sarajevu radi jevrejska osnovna škola sa jednim savremenijim nastavnim programom. Sarajevski Jevreji šalju svoju djecu u državne osnovne škole, kao i u gimnaziju. To su počeci kasnijeg sve brojnijeg školovanja podmlatka i regrutovanja prvih intelektualaca iz sredine Jevreja starosjedilaca u Sarajevu. Ovom treba dodati činjenicu da je ovo period u kome u Sarajevo stiže i tu se naseljava veći broj Jevreja iz Austrije, Mađarske, Njemačke itd. Oni dolaze iz kulturno razvijenijih centara sa većom kulturnom tradicijom. To, razumije se, daje snažniji kulturni podsticaj i zatečenom jevrejskom stanovništvu u Sarajevu.

Vrlo značajnu ulogu u društvenom i kulturnom životu sarajevskih Jevreja odigralo je društvo »La Benevolencija«, koje je osnovano 1892. godine. Ovo društvo je u početku imalo pretežno socijalne ciljeve a kasnije se sve više orijentiše prema kulturno-prosvjetnim pitanjima sarajevskih Jevreja. Naročito istaknuta zasluga »La Benevolencije« ogleda se u stipendiranju siromašne a talentovane jevrejske djece.

Osim »La Benevolencije«, između desetaka društava u kojima su se okupljali i radili Jevreji u Sarajevu treba istaći pjevačko društvo »Lira«, koje je četrdeset godina širilo muzičku kulturu među Jevrejima i istovremeno podizalo nivo ove umjetnosti uopšte. Jevrejsko omladinsko društvo »Matatja« odigralo je vanredno istaknutu ulogu u revolucionisanju jevrejske omladine u Sarajevu.

Među prvim knjižarima i antikvarima u Sarajevu nalaze se Jevreji. Neki knjižari bili su i izdavači, a to je samo sobom doprinosilo bržem kretanju knjige u Sarajevu. Ta nova kulturna zanimanja (knjižar, antikvar, izdavač) davala su podstreka opštoj kulturnoj klimi u gradu.

Početak ovoga vijeka na pozornicu društvenog života Jevreja u Sarajevu stupa prva generacija domaćih intelektualaca (ljekara, profesora, inženjera, advokata, sudija itd.). Ta generacija postepeno preuzima vodeće položaje u društvima i političkim organizacijama Jevreja, koje su ranije držali pretežno trgovci, pa se i to, razumije se, odražava u kulturnom životu Jevreja i uslovljava jedan širi, intenzivniji i sve snažniji kulturni rad. Kulturni život Jevreja u Sarajevu (publicistički, predavački rad, pozorišni i muzički život, likovno i literarno stvaralaštvo) naglo se razvija i snažno afirmiše između dva rata. Kulturno stvaralaštvo u ovom periodu sve više se uklapa u opšte tokove kulture grada i postaje opšta svojina.

Prvi list sarajevskih Jevreja »La Alborada«, koji se pojavio krajem 1900. godine na španskom jeziku, nije se dugo održao. Sačuvan je jedini primjerak i nalazi se u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine. List je uređivao rabin Ham Avram Kapon, koji je u Sarajevo došao iz Rumunije. List je tretirao opšta jevrejska pitanja, davao više informacija iz međunarodnog jevrejstva, a uz to je imao i literarnih priloga, najčešće iz folkloru. Pre ovog lista, pa sve do kraja prvog svjetskog rata, Jevreji nemaju svoga lista. Međutim, oni se javljaju kao saradnici drugih listova i časopisa koji u to vrijeme izlaze u Sarajevu.

Pri kraju prvog svjetskog rata je među Jevrejima u svijetu bila popularna ideja vraćanja u Palestinu i ostvarenje jevrejske države, takozvani cionistički pokret. Na takvoj idejnoj platformi nikao je i prvi jevrejski list u Sarajevu na srpskohrvatskom jeziku »Židovska svijest«. Kasnije se pojavljuju još četiri lista, i to: »Jevrejska tribina« 1921. godine, »Narodna židovska svijest« 1924. godine, »Jevrejski život« 1924. godine i »Jevrejski glas« 1928. godine. Ova štampa odražavala je, pored ostalog, i dvije suprotne političke koncepcije sarajevskih Jevreja, od kojih je jedna propagirala ideje cionizma, a druga je bila za to da se Jevreji uključuju u društveni, kulturni i politički život zajedno sa ostalim stanovništvom. Ova štampa je, uglavnom, sačuvana i ona danas predstavlja dragocjenu građu za istoriju društvenog kretanja i odnosa koji su ovdje vladali. Uloga ove štampe je posebno značajna što je putem nje ulazio u jevrejske porodice čisti srpskohrvatski jezik, a to je još više povezivalo Jevreje i njihovo stvaralaštvo sa ostalim stanovništvom Sarajeva.

Kada je riječ o odnosu Jevreja i kulturnog nasljeđa Sarajeva, treba, smatramo, posebno istaći ulogu Jevreja i kao, da tako kažemo, potrošača kulturnih dobara. Naime, Jevreji su više od ostalih građana predstavljali publiku onih kulturnih priredaba za koje je tek trebalo stvarati i kultivisati publiku (neki oblici pozorišne djelatnosti, koncerti, likovne izložbe itd.).

Treba, čini nam se, posebno istaći vrlo značajan udio Jevreja u progresivnim kulturnim stremljenjima u posljednjoj deceniji pred drugi svjetski rat. Tu svakako po širini i po dubini na prvo mjesto dolazi profesor Kalmi Baruh. Poliglota, sa veoma širokim filozofskim i književnim obrazovanjem, Baruh je imponovao kao kulturni radnik i vršio plodan uticaj na sredinu u kojoj se kretao a posebno na školsku omladinu. Pisac zapaženih filozofskih i estetskih studija ostavio je za sobom više izvrsnih radova. Uz Baruha je profesor Marcel Šnajder drugo značajno ime u kulturnom stvaralaštvu sarajevskih Jevreja. Šnajder je pisac oko 40 naučnih radova sa područja filozofije i nauke. Istaknuti marksista i do kraja aktivan napredni kulturni radnik predstavljao je jednog od nosilaca napredne misli u Sarajevu između dva rata. Sarajevska književnost između dva rata bez Isaka Samokovlije bila bi siromašnija za jedan čitav sloj građana (jevrejska sirotinja), koji bi ostao izvan književnih motiva. Literarno djelo Isaka Samokovlije ovjekovječeno je u književnosti pisanoj u Bosni ili o Bosni i ono ima svoje mjesto u opštem jugoslovenskom literarnom nasljeđu. Bilo je, razumije se, vrlo mnogo i drugih intelektualaca Jevreja (pravnik, profesora, inženjera, arhitekata, ljekara itd.), koji su stajali u prvim redovima kulturnih i društveno-političkih radnika u Sarajevu.

Jevreji Sarajeva, a posebno njihovi kulturni radnici, sve su više radili i stvarali sa osjećanjem nerazdvojive povezanosti sa željama i stremljenjima ostalih građana, smatrajući sebe nerazdvojnim dijelom cjeline Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Neposredno pred drugi svjetski rat na pomolu je bila jedna čitava plejada mladih talentovanih Jevreja, koji su već bili zapaženi u pojedinim oblastima. Neki od njih su danas afirmisani kulturni radnici

(Oskar Danon, Erih Koš, Eli Finci, Jahiel Finci, Moni Finci, Matusja Blum), a drugi su stradali u ratu (Daniel Ozmo, Pavle Goranin itd.).

Sve u svemu, u kulturnom nasljeđu Bosne i Hercegovine, a posebno u nasljeđu grada Sarajeva, Jevreji su dali značajan prilog, a naša kulturna istorija je dužna da to mjesto određenije utvrdi. Ovogodišnja proslava 400-godišnjice dolaska Jevreja u naše krajeve pokazala je, pored ostalog, da Sarajevo zna da cijeni zasluge i doprinose Jevreja istoriji ovoga grada.

RÉSUMÉ

LES JUIFS DE SARAJEVO DANS NOTRE HÉRITAGE CULTUREL

La fête du 400ième anniversaire de l'arrivée des juifs en Bosnie-Herzégovine s'est écoulée en signe de reconnaissance générale aux Juifs qui ont donné une contribution signifiante à l'héritage culturel, politique et révolutionnaire de Bosnie-Herzégovine, et spécialement à l'héritage de la ville de Sarajevo. A Sarajevo, aussi bien que dans les autres lieux, les Juifs sont restés, jusqu' à la période la plus récente de notre histoire, isolés des autres nations qui peuplaient notre pays, et cela était conditionné par leurs moeurs et leur tradition qu'ils ont apportées des autres contrées du monde. Graduellement, les Juifs s'assimilent aux habitants de la Bosnie-Herzégovine en transportant, en même temps, dans la vie publique de ces régions les éléments culturels des autres pays d'où ils sont venus ce qui se reflète positivement sur l'intensivisation de la vie culturelle de la Bosnie-Herzégovine.

Un rôle très important dans la vie sociale et culturelle des Juifs de Sarajevo a été joué par différentes associations telles «La Benovolencia», «La Lira» et l'Association de la jeunesse juive «Matatia» qui a joué un rôle signifiant aussi dans la propagation des idées révolutionnaires parmi la jeunesse juive de Sarajevo.

La contribution culturelle des Juifs d'entre les deux guerres mondiales acquiert un contenu plus plein et s'englobe de plus en plus dans les acquisitions culturelles de la ville et devient une propriété générale (un bien commun).

Toute une pléiade d'intellectuels et d'éminents ouvriers culturels et publics se rangeaient dans les premières lignes des catégories de gens culturels et socio-politiques. Beaucoup parmi eux ne sont plus en vie, et quelques uns qui ont survécu occupent aujourd'hui des postes importants dans la vie culturelle et politique de la ville, mais aussi du pays.

De nos jours, les Juifs de Sarajevo et de notre pays travaillent et créent toujours davantage avec un sentiment de liason indissoluble avec les autres citoyens de notre patrie, en qualité de membres égaux de l'union socialiste des nations yougoslaves.

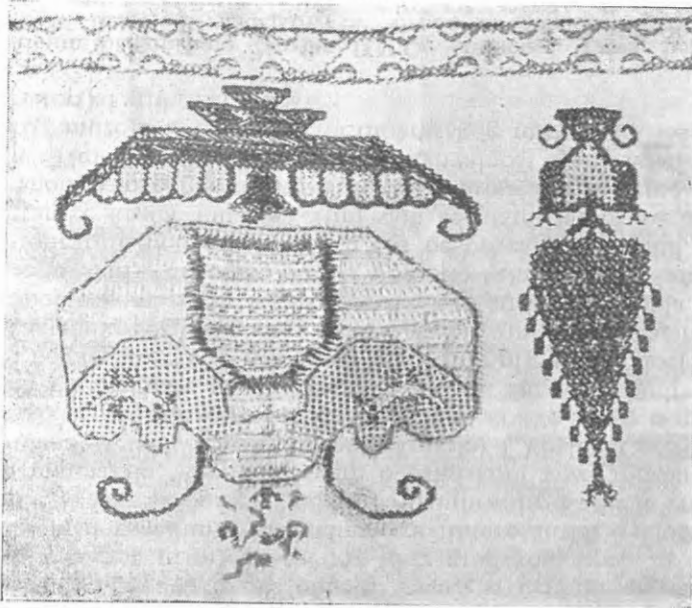
STARA VEZENA ORNAMENTIKA U SARAJEVU

Narodni vezovi predstavljaju, svakako, najdekorativniji i veoma upadljiv materijal mnogih etničkih grupa kod nas i u svijetu, te je i razumljivo interesovanje za njih, izraženo na razne načine. Vezovi su privlačili ne samo svjetske izložbe, razne estete i kolekcionare nego trgovce i kupce, pa čak i fabrikante tekstila i konca.¹⁾ Krajem prošlog vijeka ih organizovanije sakupljaju i sistematizuju muzeji, otimajući ih tako od zaborava u vrijeme kada oni gotovo okončavaju svoj vijek i postaju samo kulturna baština. Uprkos tome, pada u oči disproporcija između sakupljačkog, odnosno praktičnog interesovanja, i nastojanja da se stručno izučavaju, objasne i publikuju. Pa i rijetki pojedinci, koji su se kod nas prihvatili ovoga posla, obraćali su pažnju seoskim rukotvorinama kao »narodnijim«, te izdaju albume narodnih ornamenata, sakupljaju podatke o tehnici i terminologiji, objašnjavaju po neki detalj i pojavu iz ove oblasti. Pažnji stručnjaka je neopravdano izmicala bogata primjena ručnog rada gradskog tipa, za koju se smatra da je u pojedinim krajevima vrlo interesantna i u odnosu na seosku mnogo više sklona propadanju i izumiranju. Kada je riječ o bosanskom materijalu, pismene izvore o gradskom vezu možemo svesti na dva imena: Jelicu Belović Bernadzikowsku i Vejsila Čurčića.²⁾ Njima svakako pripada zasluga što danas znamo koliko-toliko o motivima, tehnikama i materijalu starih gradskih vezova na ovom području, bez koga bi i bogate kolekcije u muzeju bile samo nijemi svjedoci izuzetno lijepe i razvijene vezilačke umjetnosti. Malobrojni kadar naših muzeja u svom pionirskom poslu i žurbi oko sakupljanja materijala, koji na očigled nestaje, nije dovoljno pažnje posvetio sakupljanju i onih za nas važnih propratnih podataka koji su još bespovratnije nestali. Zato su mi inventarske knjige muzeja, čijim sam se materijalom koristila, služile uglavnom kao orijentacioni putokaz u proučavanju teme koja me interesuje. Tim više dugujem posebnu zahvalnost ljubaznosti etnologa Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Etnografskog muzeja u Beogradu za uvid u materijal njihovih zbirki.

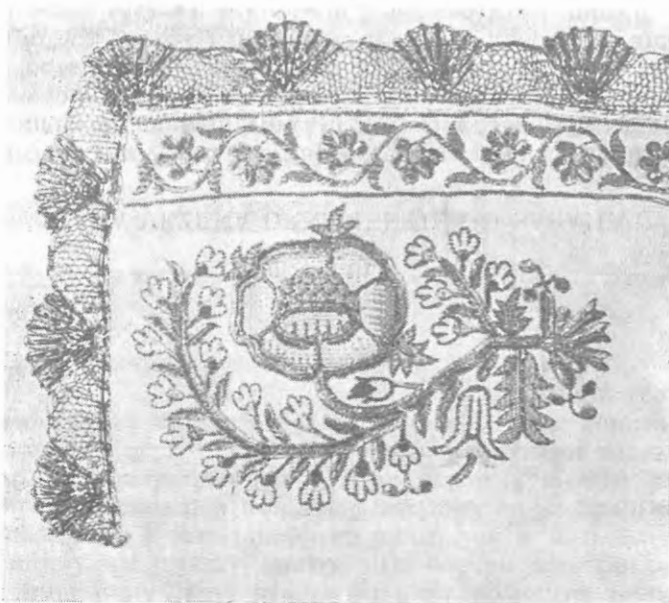
¹⁾ Album ornamenata fabrike D.M.C., Mulhouse, Paris, bez godine.

²⁾ Jelica Belović-Bernadzikowska: Grada za tehnološki riječnik ženskog ručnog rada. — Sarajevo, 1898. g. str. 404—408; Vejsil Čurčić: Ženski vez. — Sarajevo, Gajret, 1925. g., str. 33.

Shika 2

Shika 1

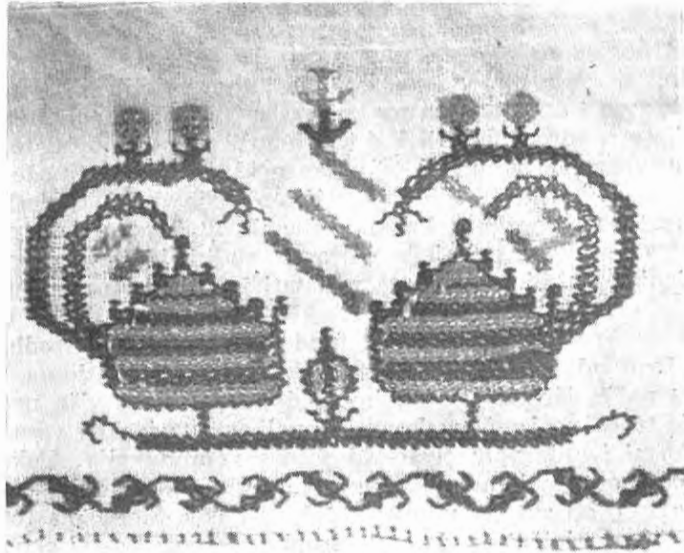
Opšte karakteristike

Prvi pogled na stare vezove u Sarajevu ukazuje na veoma izrazitu ujednačenost u materijalu, bojama, kompoziciji, izboru motiva, tehnikama veza i predmetima na kojima su primijenjene. Drugim riječima, radi se o određenoj stilskoj fizionomiji, nezavisno od toga ko ga je i u kom vremenu izradio. A taj vremenski period i ne može da bude dug kada je u pitanju tekstilni materijal nježnih tkanja, osjetljiv i vremenski neotporan nasuprot kamenu, metalu ili drvetu. Zato o starosti ovih vezova, motiva i primjene moramo suditi indirektnijim putem. Prva činjenica sa kojom se mora računati jest da je u ogromnom procentu njen tvorac muslimanska žena. Poznat nam je dobro društveni položaj i način života kojima su feudalno društvo i odredbe islama izolovali ženu od svakog života van zidova sopstvenog doma. Taj konzervativni način života, u ovakvim sredinama mnogo više nego inače, ostavio je traga na izraženu konvencionalnost starinskog veza, te ustaljenost formi i stila vodi često do slijepe reprodukcije. Tako, mnogi vezovi koje smo imali na raspolaganju pokazuju očiglednu podudarnost nezavisno od autora, vremena, čak i mjesta. Motivi na fotografijama 1, 2 i 3 su tipični za desetak drugih u zbirci Zemaljskog muzeja i Muzeja grada Sarajeva (inv. br.: 7358, 7062, 1213, 8196, 6671 i sl.). Sve nas to navodi da potražimo analogiju sarajevskim vezovima i da im izvodimo genezu u sličnim sredinama i vremenskim razdobljima — u našem slučaju u prvom redu gradskim sredinama Bosne i Hercegovine, Kosova i Metohije, Makedonije i djelimično Srbije, koje su bile više vijekova izložene istom uticaju. Pored orijentalnih uzora, iz kojih su crpili svoje inspiracije, njihovi su vezovi bili vezani i za uniformnost istočnjačkih običaja, odijevanja i izgleda domaćih enterijera. U svim je tim granama vez imao dominantnu ulogu: razni ukrasni peškiri, jagluci, učkuri, svatovski darovi, ženske košulje, marame. I vezlo se na isti način — finim svilenim i pamučnim koncem, zlatnom i srebrnom niti po tankom domaćem bezu od pamuka ili svile, a kasnije i na fabričkim prozirnim tkaninama razapetim na četvrtasti drveni đerđef sa četiri noge. Vez se izvodio pretežno onom najvirtouznijom tehnikom veza brojanjem, kod koga se ne razlikuje lice i naličje, a tek u manjem broju su tzv. potpisani vezovi, takođe »jednolišće«, ali na prethodno nacrtanom uzorku. U svima njima se javlja izobilje načina vezenja, odnosno kombinacije bodova. Uobičajena terminologija, kako za tkanine po kojima se veze, tako i za većinu naziva za boje, a pogotovo za tehnike veza i motive, obiluje turcizmima.³

Stalan dodir u nacionalno miešovitim sredinama našao je odraza i u sličnosti vezenih predmeta, jer i inače nije bilo bitne razlike u oblasti materijalne kulture kod muslimanske i hrišćanske žene.

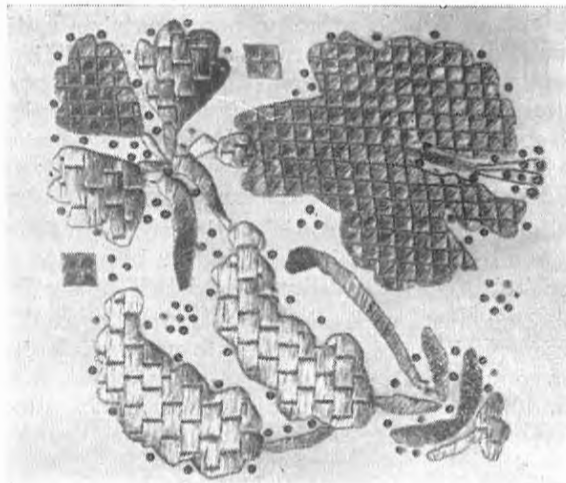
Ali, pored sličnosti na koje smo naprijed ukazali, padaju u oči i neke regionalne razlike na vezovima iste vrste. Kolorit nježnih, pastelnih boja po pravilu se javlja u Bosni i dobrim dijelom u Srbiji i Makedoniji. Sandžak, Kosovo i Metohiju karakteriše mnogo jači i nametljiviji kolorit, a još češće velike plohe gusto ispunjene metalnom

³) Opširnija građa je izložena u katalogu Muzeja grada Sarajeva za izložbu: Ženski ručni radovi u starom Sarajevu, od istog autora.

Slika 3

niti tako da se tkanina na tim mjestima i ne vidi. U tom pogledu zaostaje iza rafiniranog ukusa i mjere bosanske vezilje. (Zbog crno-bijele tehnike fotografija, to ne možemo da prikažemo u ovom radu.) Sa druge strane opažamo da je u Bosni vrlo skromno upotrijebljena metalna nit na mahramama (peškirima) ili posteljini nasuprot gore pomenutim krajevima, u kojima je opet primijenjen šareni vez na mnogim jaglucima, čevrmama i košuljama, koje su u BiH uvijek zlatom vezene. Pa i susjedna hercegovačka sredina nosi svoje odlike. Zbog veoma malog broja hercegovačkog šarenog veza u muzejima, pozvaćemo se samo na

Slika 4

zlatovez. Kada se radi o svatovskim maramama (čevrama), nalazimo ih dosta izvezenih u sva četiri ugla, tzv. »četverograne«, pored takođe čestih »jednogranih«. I one, kao i neki drugi zlatom vezeni predmeti — peškiri, jastučnice — vezeni su, npr. u oblicima uglastih geometrijskih slika sa naizmjenično miješanim poljima, što se dobro primjećuje na sl. br. 4, kao i razlika u bosanskoj varijanti na sl. br. 5.

Ukazali bismo još na jednu zajedničku propratnu pojavu koja ne može da zaobiđe ni fenomen gradskog veza — tog lirskog izraza duhovne nadgradnje jedne urbanizovane sredine. Ne zanemarujući poznatu činjenicu o »fiziološkom značenju materijala«, koju je iznio Leo Frobenius, mnogi motivi ovih vezova ulaze u krug nekih »vječitih motiva«, kakvi se viđaju na najraznovrsnijem etnografskom materijalu: metalno posuđe, rezbarija, uskršnja jaja, tikvice, keramika i dr. Zapažene razlike u stilizaciji proizlaze iz prirodnog osjećanja primitivnog umjetnika prema svojstvima materijala koji ukrašava.⁴

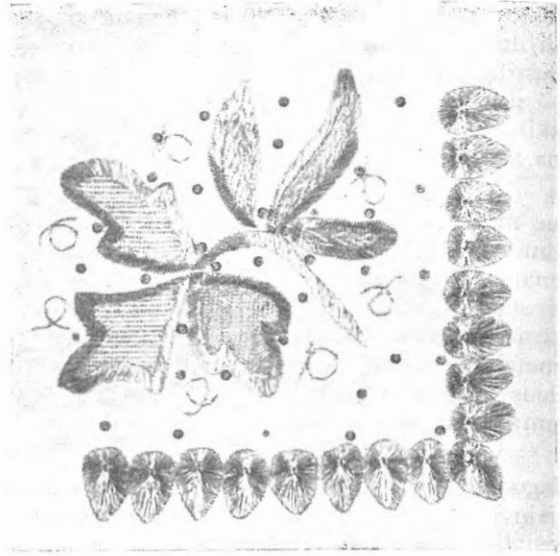
Posmatrajući ove naše vezove pojedinačno i u cjelini, pored prilagođenosti materijalu, opažamo i određena shvatanja koja ih izdvajaju i od tretmana druge materije i drugačije sredine. To je dobro osjetila Jelica Belović kada konstatuje da se ova gradska vezena ornamentika udaljila od tipično narodnih elemenata. »Nema tu one naivne simetrije seoskih vezova, ni priproste jednostavnosti što ga daje tehnika prilagođena materijalu. Obiljem tehnika ona je toliko ovladala materijalom da ga po volji prilagođava, a svoje motive ne svodi nikada na naturalistička shvatanja i geometrijsku stilistiku veza u narodnom duhu, nego je sve strogo stilizovano i izraženo nekim konvencionalnim oblicima koji se ponavljaju. Ovi motivi nisu, dakle, ni ornamenti ni slike, već dekorativni faktori kojima je svrha da ugodnim načinom ukrase praznu plohu.«⁵ Drugim riječima, radi se o jednom dekorativnom shvatanju koje ne odražava ideju predmeta već ukupan utisak, a koje je prešlo u manirizam, tako vidan na ovoj vrsti veza. Ali, ovim zalazimo u jedno drugo poglavlje povezanosti sa orijentalnim uzorima, o kojima će dalje biti riječi.

Istorijski korijeni orijentalnih motiva

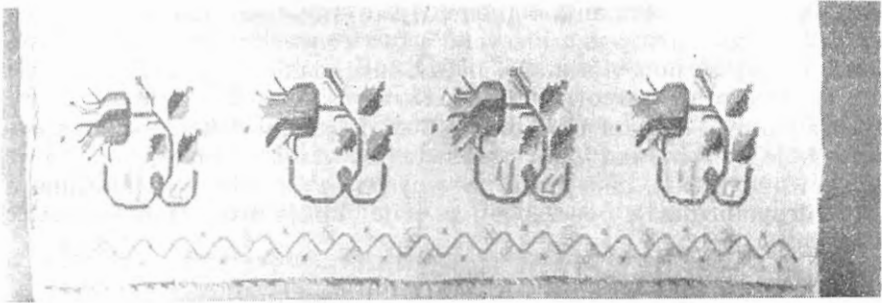
Svaki je narod manje-više prošao kroz istorijske faze seoba, miješanja i uticaja, što je utkalo u njihovu kulturu i umjetničku baštinu elemente čija je kolijevka nekada geografski veoma udaljena. Kada je riječ o našoj staroj vezenoj ornamentici, podrazumijevajući kako seosku tako i gradsku, uočljivo je da se u literaturi često spominju orijentalni motivi i islamska umjetnost u tumačenju originalnih ili pod turskim uticajem modificiranih motiva. To se svakako odnosi kako na malo-broju jugoslovensku literaturu, tako i na onu iz susjednih zemalja — Mađarsku, Bugarsku, itd. Tek detaljnije analize su unosile više svjetla u raščlanjivanju ovog sumarnog pojma, dokazujući da orijentalna i islamska umjetnost nisu niti jedinstvenog porijekla, niti izraz samo jedne epohe. U njoj su se stekle komponente i iskonske nomadske

⁴) Mirko Kus-Nikolajev: Neolitski motivi i bezvremeni karakter seljačke umjetnosti — *Etnolog*, Skopje, 1940, str. 201.

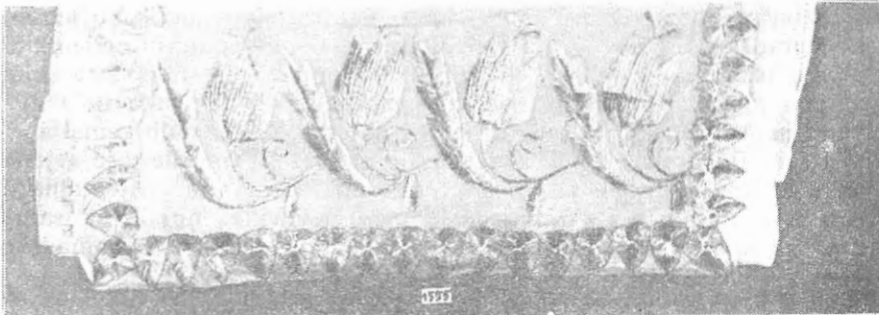
⁵) Navedeno djelo, str. 406, 407.

Slika 5

Slika 6

Slika 7

umjetnosti iz centralno-azijskog područja i one iz kulturnih regiona: Mesopotamije, Perzije, Jerermenije, Indije, te helenističke i vizantijske umjetnosti. Stara nomadska struja ulazi u islamsku umjetnost sa Arapi, Mongolima, a naročito sa Turcima. Kulturna pak nota te islamske umjetnosti temelji se na helenističko-rimskoj tradiciji iz koje su se razvile koptsko-sirijska i vizantijska grana, iz čega proizlazi da je orijentalna umjetnost djelovala na evropsku već u vrijeme dekadense Rimske Imperije, kako navodi naš dobar poznavalac problema ornamentike Mirko Kus-Nikolajev.⁶⁾

Mišljenje bugarskog autora govori to isto kada pojavu vegetabilnih motiva kod balkanskih naroda vezuje za rimsku vladavinu na ovom području, na kome se sreće i veliki upliv docnije vizantijske umjetnosti.⁷⁾ Sa padom Rimskog Carstva i seobom naroda, u Evropu su vjerovatno dospjeli i neki istočnjački predmeti preko Huna i Avara, dok Arapi znače novi talas prema Zapadu, jer oni kao nosioci zavidne kulture sa elementima preuzetim iz Vizanta i Perzije, unose ih ne samo u osvojene zemlje Istoka već i južne Evrope.⁸⁾ Turci Seldžuci su posebno interesantni za nas kao nosioci takvog uticaja. U zavojevačkom pohodu iz Centralne Azije oni apsorbuju na svom putu prema jugozapadu dekorativne elemente raznih naroda. Stotinu godina vladaju Perzijom, a okupacijom Anadolije pokoravaju kolijevku Hitita i bogata nasljeđa Grka i Vizantinaca. Tako se stvarao onaj veoma cijenjeni seldžučki ili »rumi« stil, koji nosi najbolja svojstva turske i islamske dekorativne umjetnosti i ima značajan uticaj u Španiji i Egiptu.⁹⁾ U njenoj osnovi leži bogata nomadska i paganska ornamentika dinamičnih formi, slivena sa pretežno figuralnim karakteristikama kulturne umjetnosti, što joj daje onu specifičnu dekorativnu notu. Islamizacijom je ovaj stil trpio izmjene, transponujući ljudske i životinjske motive u bizarne floralne ornamente i apstraktne arabeske, u skladu sa ortodoksnim propisima Islama. Sudeći prema turskom autoru Tahsinu Özu, turski vez, obogaćen u XI vijeku perzijskom umjetnošću, uoči osvajanja Balkana prerasta u industriju, čiji majstori u vrijeme mađarsko-turskih ratova (1492—1495. god.) dopijevaju i rade u Mađarskoj, u kojoj su se i do danas sačuvali mnogi orijentalni vezovi.¹⁰⁾

Sumirajući sve iznesene migracije, kao i moguće načine prenošenja istočnjačkih uzora, u našem slučaju je od posebne važnosti tzv. seoba naroda zaustavljena posredstvom Mađara u panonskom bazenu, a još više ona južna i mlađa struja prodiranja Turaka počev od XIV vijeka. Isto tako je umjesno smatrati da nam njihovim dolaskom nisu stigli svi »turski motivi«, jer je orijentalnih motiva moralo biti i ranije na Balkanskom poluostrvu »bilo kao ostatak rimske antikne deka-

⁶⁾ Mirko Kus-Nikolajev: Nomadski motivi u jugoslovenskoj seljačkoj umjetnosti. — *Etnolog*, Ljubljana 1930/31, str. 146 i 152.

⁷⁾ Иван Коев: Българската везбена орнаментика. — София, 1951. стр. 23.

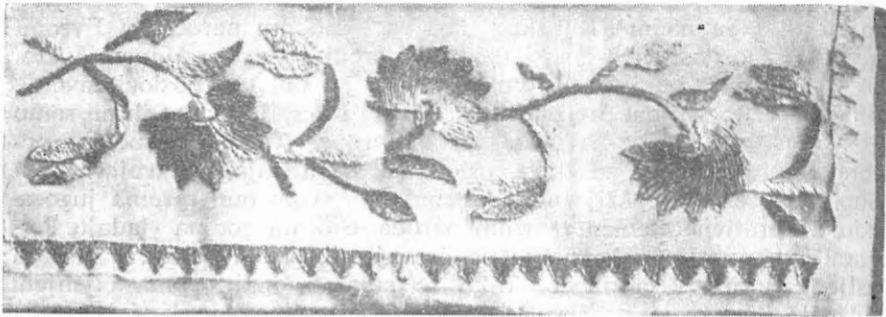
⁸⁾ Mirko Kus-Nikolajev, navedeno djelo str. 153.

⁹⁾ Celâl Esad Arseven: Les arts décoratifs turcs — Istanbul, bez godine, str. 5, 10, 51.

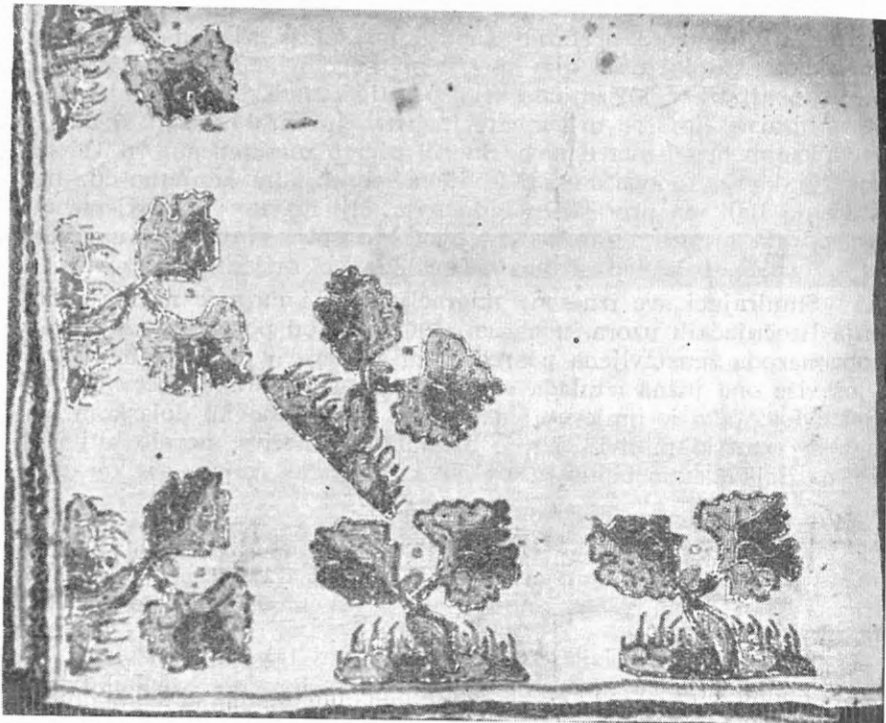
¹⁰⁾ Ivan Koev, navedeno djelo, str. 26.

Slika 8

Slika 9

Slika 10

dense, bilo posredstvom vizantijske umjetnosti i konačno rano hrišćan-kih uticaja.¹¹

Jasno je da u tako složenom procesu nastajanja i vjekovnih naslaga, teško možemo izvoditi tačne geneze stare ornamentike, zbog čega svi autori koji se bave problematikom veza ističu nužnost krajnjeg opreza.

Analogija motiva

Proučavajući vezove koje posjeduju neki jugoslovenski muzeji, kao i dostupnu literaturu, pokušaćemo da staru vezenu ornamentiku u Sarajevu oslobodimo izolovanog posmatranja.

Već prvi pogled prilikom upoređivanja pokazuje da, i pored regionalnih razlika u opsegu motiva koji su zastupljeni, u onim motivima koji su zajednički postoji jasna podudarnost u svim područjima koje smo uzeli u obzir, što samo potvrđuje mišljenje o konvencionalnosti ove krajnje stilizovane ornamentike nastale dugogodišnjom tradicijom. Ne samo da se isti motiv veze uvijek u istom obliku nego i istim rasporedom i istom tehnikom. Vezilja se jedino usuđivala da promijeni kakav sitni detalj ili boju, kao i da proizvoljno dadne naziv urneku (motivu), čiji ideografski smisao i simboliku već odavno ne poznaje.

Čini nam se da je motiv poznat pod imenom »paša s askerima« ili »car u bostanu« ipak najčešći. Uprkos svom nazivu, to je čisto biljni motiv: savijena grančica najčešće izmiješanih vrsta cvjetova sa jednim krupnijim u sredini, sl. 1. Pored bezbroj primjeraka u BiH, Makedoniji, Kosovu i Metohiji, nalazimo ga u turskim muzejima¹², na prekrivaču za svetu trpezu u Mađarskoj,¹³ kao i u bugarskom narodnom vezu.¹⁴ Ostali cvjetovi: zumbuli, karanfili, ruže, bagremov cvijet i naročito lale, nalaze veliku primjenu i u zlatovezu na svatovskim darovima. Motivi cvijeta su vrlo interesantni i zbog toga što na njima možemo dobro pratiti faze tretiranja jednog motiva, počev od naturalističkih do kasnijih geometriziranih formi, što se može vidjeti na sl. 6, 7, 8, 9. Pored cvjetova, koji ne stoje nikada u kombinaciji sa drugim motivima, nalazimo razne vrste drveća ne samo samostalno, nego i komponovane sa arhitektonskim motivima. Sva tri prikazana oblika nalazimo i na širem području. Sl. 10. i 11. odgovara potpuno motivima sa peškira iz Makedonije,¹⁵ a sl. 12. vezu iz Turske.¹⁶ Vitke selvije (čempresi) dopunjuju efektno pejzažne ornamente uz džamiju, turbe ili stilizovani fujaker (pajton),¹⁷ kao na slici 2. On, je uz to uvijek prisutan u čestom vegetabilnom ornamentu »pod šamom jalijsa«. Brojne su vrste listova za koje vezilja uvijek upotrebljava samo turski naziv »japrak«, bez obzira o kojoj se vrsti radilo. Primjenjuje najradije listove: duda, lipe, kestena, bagrema i naročito krupne vinove loze, koje u islamskoj umjet-

¹¹) Mirko Kus-Nikolajev, navedeno djelo, str. 151.

¹²) Celâl Arseven, navedeno djelo str. 251, 261.

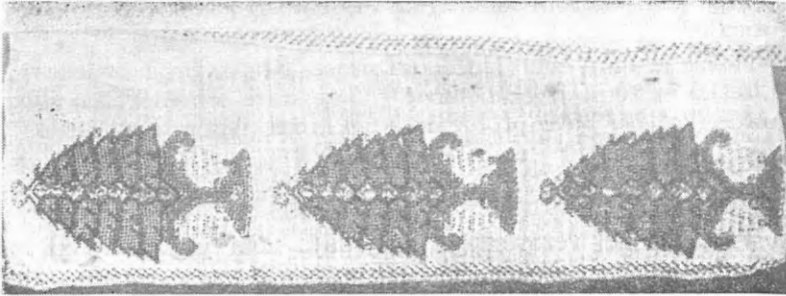
¹³) Isto djelo, str. 244.

¹⁴) Ivan Koev, navedeno djelo, tabla LIV.

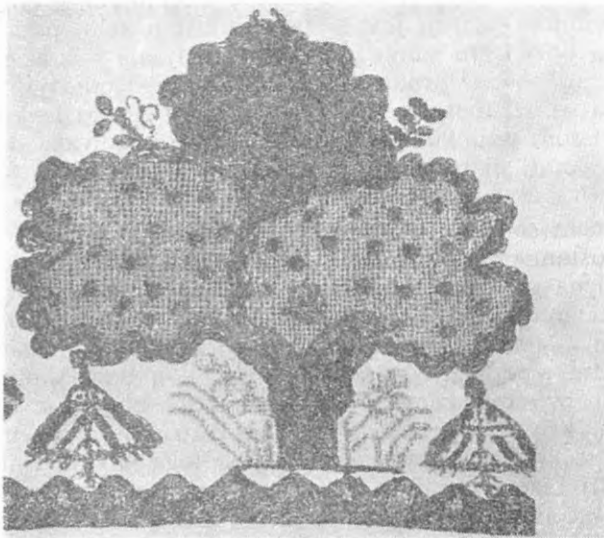
¹⁵) Mirko Kus-Nikolajev, Motiv životnog stabla, Narod. starina, Zgb. 1930, str. 48, 49.

¹⁶) Celâl Arseven, navedeno djelo, str. 261.

¹⁷) Jelica Belović, navedeno djelo, str. 407.

Slika 11

Slika 12

Slika 13

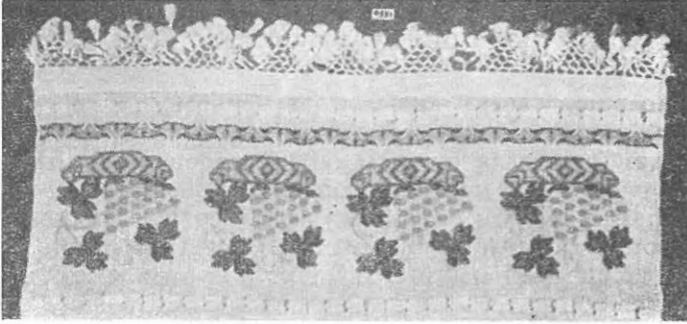
nosti vidimo veoma rijetko. Isto je tako kod nas grozd omiljen motiv uz voće koje uspijeva u drugom južnom podneblju: smokve, šipci, (sl. 4, 13, 14, 15), te naranče i bademi. Mnogo rjeđe su zastupljeni plodovi, npr. paprika ili suncokret (sl. 16, 17), te biber i bamije. Ovaj sitni plod se vezilji učinio podesan samo da ukrasi ivicu tkanine (sl. 7). Da pomenemo uzgred i motiv maka na makedonskim peškirimama, kao tipičnog proizvoda tih krajeva (Zbirka Etnografskog muzeja u Beogradu, inv. br. 1738). Mada se radi o muslimanskim vezovima, nisu baš rijetki primjerci sa zoomorfnim motivima. Za razliku od antropomorfnih, koji samo asociraju u sasvim drugačijem (vegetabilnom) ornamentu, životinjski likovi su vrlo određeni. Iako se na desetak bosanskih vezova pojavljuje motiv ribe (sl. 18), za sada joj nismo našli šire analogije, nasuprot motivu ptice, pauna (sl. 19), pčele (sl. 20), i pauka. Posebno je paun omiljen dekorativni elemenat Orijenta, kao što je duđa (papagaj) u kafezu poznat motiv mnogih bosanskih jagluka. I neke predmete iz svoje okoline vezilja prenosi na ručni rad, iako tako stilizovano da ih je tek uz pomoć naziva moguće odgonetnuti kao: pajton (sl. 2), berbersko ogledalo (sl. 21), čajluk (sl. 3), Homarini penđeri, curin češalj. Realističnije su date predstave džamije (sl. 22), brodske kule, turbeta, te ibrika i sablje, što je blisko vezano za motive turskih vezova. Iako po svom obliku najjednostavniji, geometrijski motivi sanduka (kvadrata), kusova (rombova), hamajlija (trouglova) su ne samo često zastupljeni nego su tu svoju spoljnu jednostavnost i mirnoću nadoknadili veoma teškim i efektnim tehnikama veza rađenih brojanjem, i to pretežno zlatnom i srebrnom niti. Na kraju nam ostaje koliko interesantan, toliko i neobičan vez (kada je u pitanju nepismena vezilja), a to su levhe¹⁸ i peškiri sa orijentalnim inskripcijama iz Korana ili bejtovi (stihovi). Ima ih kombinovanih uz neki drugi motiv (sl. 23, 24) ili samih za sebe (sl. 25, 26). Ovaj posljednji (iz zbirke Zemaljskog muzeja, inv. br. 7448), nabavljen 1912. god. u Sarajevu, pisan je u stilu uglastog kufriskog pisma, inače rijetko primjenjivanog u ovoj sredini.¹⁹

Na kraju ovog poglavlja, ukazali bismo na još jednu analogiju u pogledu uobičajene kompozicije ovog gradskog veza. Ovdje vez nikada ne pokriva cijelu površinu tkanine. Kod jednih su izvezeni samo uži krajevi: učkuri, jagluci, peškiri, dok su bošče duž sve četiri strane. Svatovske čevrme variraju od jednogranih do četvorogranih, kod kojih je vez samo u presavijenim uglovima. Najčešći poredak motiva su pojedinačni ornamenti, koji se ponavljaju u horizontalnom ili vertikalnom nizu, a u manjoj mjeri je to ornament u neprekinutoj traci borduri. Suprotno ovima ima traka izdijeljenih na kvadrate ili arkade sa jednim ili naizmjeničnim motivom u svakoj (sl. 27, 28). Glavni ornament gotovo uvijek dopunjuju po ivici uže lozice, isto tako precizno vezene. One mogu da budu geometrijskih formi: haneta (cakne), hamajlije (trouglovi), meander, kao i cvjetne i lisne. Pored ovog uopšte-

¹⁸) Katalog izložbe: Ženski ručni radovi u starom Sarajevu. — 1964, str. 9 i 21, od istog autora.

¹⁹) Arapski tekst (u prevodu D. Korkuta) u nepotpunom prevodu glasi: Milost božija... o vele trpeljivi...

Silka 15a

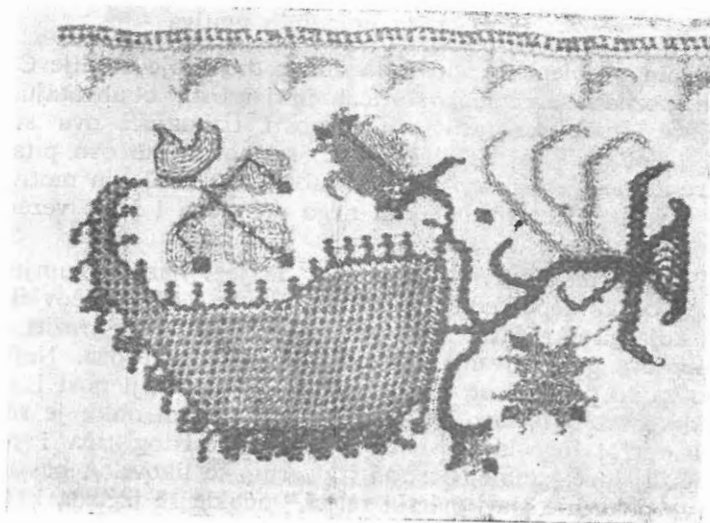

Silka 15

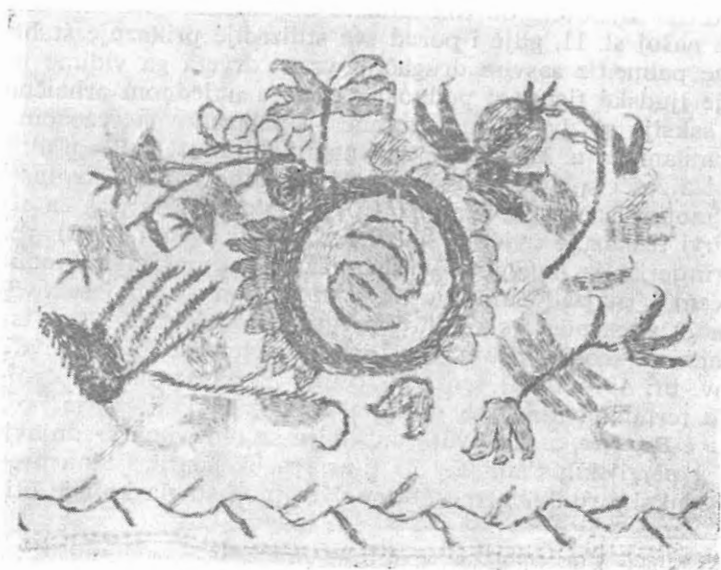

Silka 14

Slika 16

Slika 17

nog naziva za borduru-lozica, za cik-cak oblik postoji kod nas i turski naziv »ulama«.

O značenju pojedinih motiva

Ovom problemu je posvetio dobar dio svoje studije Celâl Arseven, poznati savremeni historičar umjetnosti, obuhvatajući njome sve vidove turske dekorativne umjetnosti. Uzimajući ovu studiju za osnovu i dodajući joj naše primjere, razmotrićemo ovo pitanje. Ono je interesantno i zbog toga što se simbolika u značenju motiva u vezu mnogo brže izgubila i zaboravila nego primjena i život vezenih predmeta.

Polazeći od ispravnog mišljenja da je i narodna umjetnost nastala kao odraz neposrednog, stvarnog života i odnosa čovjeka prema prirodi koja ga okružava, i osnove ornamentike treba tražiti od početnih stupnjeva privređivanja i određenih životnih uslova. Najbolju ilustraciju za to pruža često vezenj motiv drveta, koji nosi i adekvatan naziv: drvo života ili životno stablo. Ovaj ukrasni oblik je rasprostranjen po cijeloj Jugoslaviji, mada svugdje nije istog tipa i nema sve sastavne dijelove: stablo, posudu i životinjske likove. A baš u takvom obliku ga pokazuje stari asirski reljef,²⁰ odakle se izgleda kasnije proširio u mnoge zemlje Azije i Evrope. Na asirsko-vavilonskoj teritoriji je i mogao da dobije svoje simbolično značenje proizašlo iz određenih životnih uslova, odnosno kulta datule kao glavne hrane ovih krajeva. Taj najstariji prikaz životnog stabla sa demonima koji ga oplodavaju prikazan je realistički, a kako se njegovom migracijom značenje prikaza gubilo, uporedo sa tim se sve slobodnije motiv stilizovao ili raspadao na sastavne dijelove.²¹ Sa tim izrazito orijentalnim karakterom vidimo ga i na našoj sl. 11, gdje i pored sve stilizacije prikazuje stablo i plod datuline palme. Uz sasvim drugačiju vrstu drveta ga vidimo na sl. 12, sa dvije ljudske figure u podnožju, dok ga u jednom arhaičnom obliku — saksija sa dva lava sa strane — nalazimo na vezenom peškiru tipa »arslanija« u Makedoniji (Etnografski muzej, Beograd, inv. br. 1008). Najčešći su ipak primjerci raspadnutog motiva životnog stabla. Pored motiva samog drveta (sl. 10), dodajemo primjere sa sl. 29, 30, i 31. Prvi prikazuje cvjetnu saksiju u šematizovanoj formi, veoma sličnu primjerku iz Anadolije ili Bugarske,²² zatim šematizovanu saksiju sa voćem i, najzad gotovo sasvim reducirano stablo sa dvije ptice (pauna ?) sa strana. Pored ovog primjera sarajevskog veza, isti motiv zapažamo na seoskoj marami za glavu iz Hercegovine (Zemaljski muzej, inv. br. 1914/I) ili seoskoj košulji iz Bugarske.²³ U ovoj zemlji, gdje je terminologija veza dobro ispitana, ovaj motiv je poznat kao *пачунете с Борнете*, a ima svoju analogiju sa motivima srednjovjekovnih ruskih i perzijskih tkanina.²⁴ Motiv ptica okrenutih jedna prema drugoj je svakako rudiment prvobitnog životnog stabla koji je otišao naj-

²⁰) Mirko Kus-Nikolajev, navedeno djelo. — Zagreb, str. 43.

²¹) Isto djelo, str. 46.

²²) Celâl Arseven, navedeno djelo, str. 245, 261.

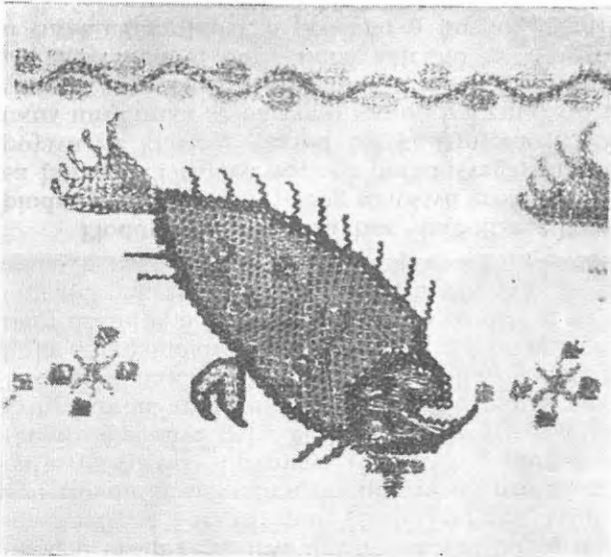
²³) Ivan Koev, navedeno djelo, tabla XXVI.

²⁴) Isto djelo, str. 98, 102.

Shika 19

Shika 18

dalje u svom reduciranju.²⁵ S obzirom da se mnogo javlja na tkaninama Perzije i Vizantije od VI—XII vijeka, više autora dokazuje da se kao ranohrišćanski element mogao da proširi na zemlje Balkana, pa i dalje u Rusiju. Udvojena figura ovog motiva tumači se kao simbol religioznog shvatanja. No, drvo života uopšte, kao univerzalni motiv svih naroda prednje Azije, došao je u naš vez i među motivima sa Istoka, a najčešće ga vidimo u obliku omiljene selvije (čempresa), koja u muslimanskoj simbolici ima više značenja: zagrobni život, minare džamije, a i umrlu dušu koja se diže u nebo, zbog čega je selvija najčešći ukras groblja. Motiv drveta uopšte simboliše život, a kod azijskih naroda još i raj ili u prenosnom značenju zagrobni život.

Plodovi takođe nisu bez simbolike. Pored badema kao znaka plodnosti, šipak (nar), zbog mnoštva zrna, znači izobilje, a uz to skupa sa hurmom i rajsko voće. I pored svega, motiv voća je samo rijetka pojava za klasični period turske umjetnosti. Sa epohom »tulipana« ukus umjetnika se okrenuo ka naturalizmu, što uvodi u modu naročito simetrične posude sa voćem. Na sl. 15 je to vaza sa grozdovima. Ovaj paganski simbol boga Baha zajedno sa vinovim lišćem infiltrirao se u tursku umjetnost, a posebno u Anadoliju gdje se najviše reflektuje grčko-vizantijski uticaj. Voćna vaza sa bordurom u obliku meandra (sl. 30) može takođe da ilustruje takav uticaj, koji se preko Anadolije djelimično osjetio u ostalom dijelu turske umjetnosti. Motiv loze je, međutim, dobro poznat u Perziji i Istočnoj Aziji od V do VIII vijeka, gdje takođe ima helenističko porijeklo.²⁶

Raznim floralnim ornamentima naročito obiluje epoha XVIII vijeka. Pomalo teški i ozbiljni oblici iz starijeg perioda ustupaju mjesto lakšem i veselijem floralnom stilu. Naročito su iznijansirani i brojni motivi lale, po kojima se jedna cijela epoha turskog baroka naziva njenim imenom. U to vrijeme vlada prava manija uzgajanja bogatih cvjetnih vrstova, pogotovo lala u preko 500 vrsta. Ime tog cvijeta na arapskom znači jasno crvenu boju, a sastavljena je od istih slova kao riječ allah, što mu daje mistični karakter. Pored lale je karanfil najomiljeniji cvijet, gajen u Istanbulu u preko 200 vrsta. Ne zna se tačno njegovo porijeklo, a pretpostavlja se da potiče iz Irana i Kine, odakle se proširio čak u Ameriku. Međutim, i Turci i narodi Balkanskog poluostrva upotrebljavaju za ovaj cvijet grčko ime.

Pored već pomenutih životinjskih likova ukomponovanih u motiv životnog stabla, javljaju se i ostali paganski motivi vezani za totemizam paganskih religija koje su prethodile islamu. Stari kineski i turski motivi aždaje kod nas se na vezu rijetko viđaju (zbirka Etnografskog muzeja, inv. br. 8793), kao i nebeska ptica feniks. U Bosni je upadan broj vezova sa motivom ribe. Zato ćemo kao prvo tumačenje pomenuti vjerovanje bosanskih muslimana da je u vodi pod zemljom velika riba, na njoj stoji vo, a na volu zemlja.²⁷ Riba u iskonskom simboličnom značenju sadrži ideju o moru kao nepresušnom izvoru, a poteklo je sigurno od naroda čiji je život bio vezan za more i život u njemu. Ši-

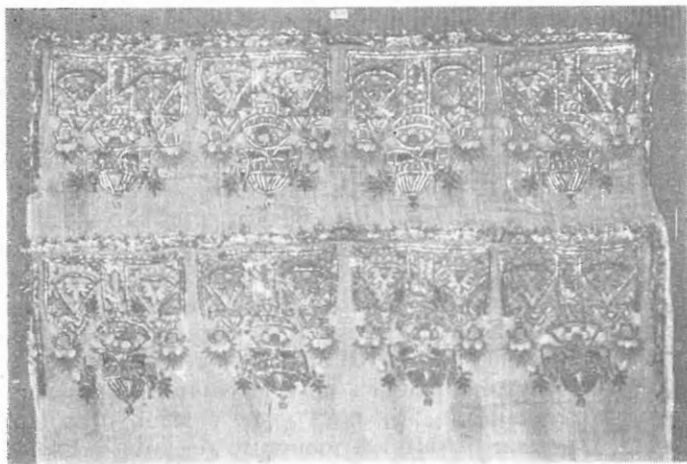
²⁵) Jelica Belović, navedeno djelo, str. 406.

Mirko Kus-Nikolajev: Navedeno djelo. — Zgb., str. 46, 49.

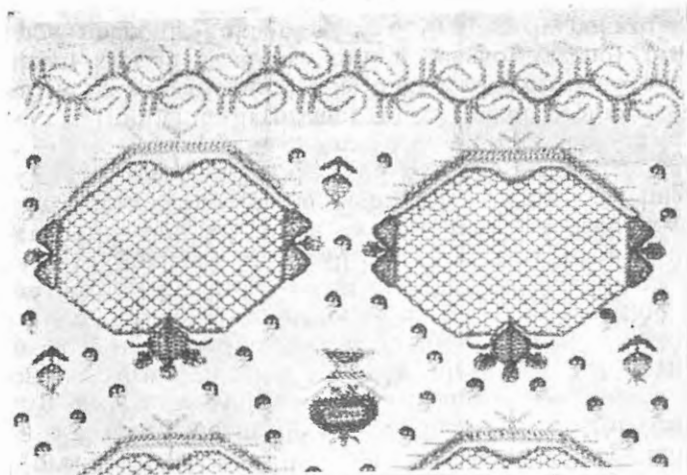
²⁶) Ivan Koev, navedeno djelo, str. 91.

²⁷) Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1907, str. 319.

Shika 22

Shika 21

Shika 20

renjem motiva po raznim oblastima i tumačenja su preinačavana. Tako su ga hrišćani dovodili u vezu sa grčkom riječi ϵ , čija su slova identična skraćenicij početnih slova: Isus Hristos, sin božji, spasitelj. Ali i rano hrišćanstvo ga je naslijedilo iz mnogobožacke mitologije kao istočnjački motiv, skupa sa zmajem, orlom i feniksom.²⁸ Sitne životinje: raču (pauka), kao muslimanski simbol radosti, i pčelu, kao pojam radinosti, nalazimo u bugarskom vezu.

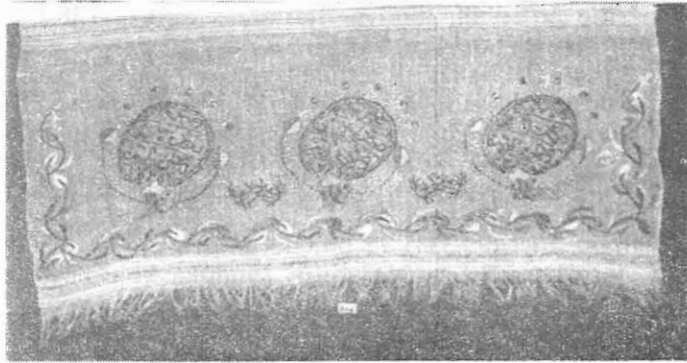
Čisti geometrijski oblici u vezu nisu bili pogodni da iskažu lirsku raspjevanost orijentalnog shvatanja dekorativnosti. Zato se njima samo dopunjuju glavni ornamenti u vidu uske bordure ili uokviruju pojedini motivi. Svi oni vuku duboku starost, iz najstarijih tradicija mnogih naroda. Tako se trougao u turskoj umjetnosti vezuje čak za brdsku konfiguraciju centralno-azijske postojbine u ideografskom značenju planine. Religiozno i mistično značenje je dobio kasnije kao simbol trojstva (proistekao od svastike sa tri kraka), ili zbog stilizovanog oblika oka u značenju hamajlije kao zaštite od zlih očiju (uroka), što i objašnjava naziv »hamajlija« za svaki trougaoni oblik u našem vezu. Oblik kruga se vezuje za sliku sunca, kvadrat za četiri strane svijeta i sl., iako je u njima teško uvijek tražiti simbolični smisao, jer su poprimili čisto geometrijsku dekoraciju. U najboljem slučaju takvi oblici, kao što su kvadrat i romb, vezilju podsjećaju na omiljena slatka jela: kus (baklave), kadaif ili razvarušu, kao što je za nju svaka šara na kvadratu sandukli, a mrežasti poligon pendžer ili ogledalo. Meander, koji je kod nas manje zastupljen i nema svog imena, stari je motiv Grka, Egipćana i Turaka, kod kojih ga narodni umjetnik više ne vezuje za istoimenu rijeku u Anadoliji, nego za sebi bliskiju asocijaciju: puta zaljubljenih ili pijanog puta. Jedan geometrijski motiv ipak zaslužuje da se o njemu više kaže zbog njegove izrazite simbolike. To je kukasti krst ili svastika, koju u seoskoj vezenoj ornamentici srećemo pod imenom »kuka okretuša«. Ovaj naziv pokazuje bliskost naučnom tumačenju svastike kao paganskog simbola boga-sunca u kretanju. To mu nije i jedino značenje, jer je veoma rasprostranjen kod raznih naroda, prvenstveno azijskih, kod kojih je dobijao i nova značenja. Krst se u turskoj ornamentici objašnjava riječju džalab, stariji naziv u značenju boga, a oblik kukastog krsta nazivaju ogan, simbol četiri strane svijeta. Isto tako je vrhovni slovenski bog Svarog bio znamenje sunca i ognja, sa čijim se kultom vezuje znak svastike.²⁹ Njeni kraci zbog sličnosti sa točkom u pokretu ili čovjeka u hodu simbolišu takođe vječito kretanje života. Kod Hindusa se svastika javlja u dva vida: sa kracima okrenutim na desno u značenju uskrsnuća, a na lijevo sa suprotnim značenjem — povratka u ništavilo.³⁰ Na malom broju gradskog veza, gdje je primijenjena, javlja se onaj prvi oblik — kao na muškom učkuru (zbirka Muzeja grada Sarajeva, inv. br. 1509) i bosanskom peškuru (zbirka Etnografskog muzeja, Beograd, inv. br. 6454).

*

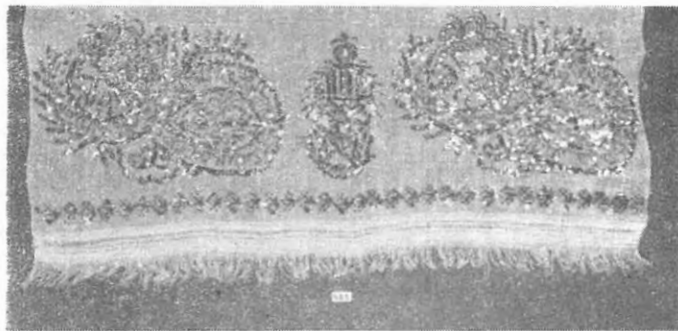
²⁸) Predrag Acić i Srboľjub Milojević: Riba u predanju i simbolici. — Glasnik etnografskog muzeja, Beograd, 1956, str. 200—201.

²⁹) Ivan Koev, navedeno djelo, str. 129.

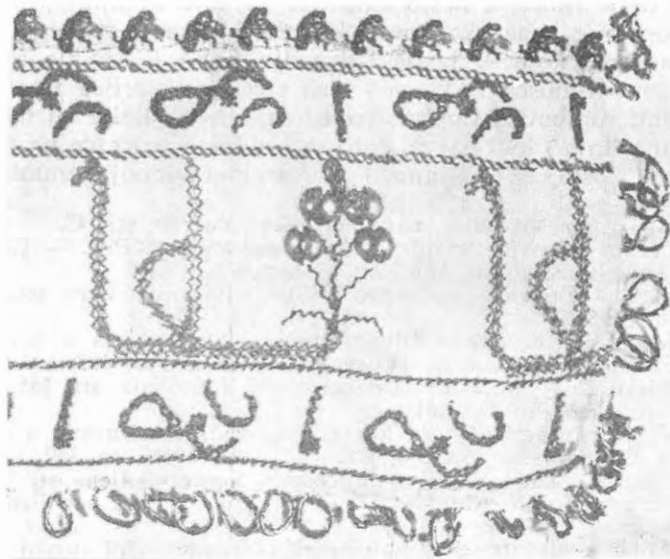
³⁰) Celâl Arseven, navedeno djelo, str. 23.

Slika 23

Slika 24

Slika 25

Za značenje pojedinih motiva tijesno je vezana njihova pojava na različitom etnografskom materijalu, na koji ćemo se ovdje samo djelomično osvrnuti da bismo potcrtali izvjesnu »univerzalnost« motiva bez obzira na razlike u pogledu materijala ili stila ornamenata.

Već smo nepamenući da se »drvo života« javlja u cijeloj Jugoslaviji, naročito kao ukras seoskog tekstila i drvorezbarstva. Da iznesemo neke najljepše i najizrazitije primjere, kao što su cvjetna vaza sa pticama na koporanu iz Obrovca u Dalmaciji (zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu, inv. br. 338) ili bojene unutrašnje strane djevojačkih sanduka stare konjičke izrade. Četiri sanduka koje posjeduje Muzej grada Sarajeva su tipični za sve ostale sanduke ove vrste. Njihova prednja strana gotovo nikada nije bez prikaza čempresa, koji su u lokalnoj terminologiji dobili svoj sinonim — čamparis. Zbog svoje zagrobne simbolike javlja se na više bosanskih stećaka ili na onom ranohrišćanskom sarkofagu kod Daruvara, u obliku saksije sa lozom i panterima.³¹ Ovaj motiv je dospio i na uskršnja jaja, na gusle iz Glamoča³² i na ornamentisanu keramiku u Višnjici kod Kiseljaka.³³ Pored geometrijskih ornamenata, drvo života je gotovo obavezan motiv pirotskih ćilima,³⁴ a isto tako i na bakrenim tepsijama. Koliko rijedak, toliko i interesantan je izraziti motiv šipka na jednom peškunu starijeg tipa sa plitkom rezbarijom (inventar De-pića kuće), koji su inače po pravilu geometrijski ili sa motivima lista. Cvjetove geometrijskog oblika karamfila i lale često vidimo na marama za glavu u Hercegovini i Zmijanju, a gotovo redovno na apliciranim vojvođanskim kožusima.³⁵ Floralne vitice vezenih bosanskih peškira — havlija (zbirka Muzeja grada Sarajeva, inv. br. 488, 496) tipičan su motiv slavonskih tikvica³⁶ i zlatom vezenih marama iz istog kraja. Na jednoj drvenoj luli iz Bosne se jasno vidi motiv pčele, za koju autor misli da je preuzet sa drugog materijala istog područja.³⁷ Pomenute gusle iz Glamoča imaju, između ostalog, i dvije ribice, a nešto izrazitije su na uskršnjim jajima iz Srbije.³⁸ Zbog svog paganskog porijekla, na jajima je zapažen kao čest motiv svastika,³⁹ koja se javlja i drugdje. Tako je vidimo na preslici i rezbarenom tronošću iz Bosne⁴⁰ i na stećcima starijeg tipa. Geometrijski oblici: rombovi, kvadrati, trouglovi, cik-cak linije su najtipičniji za tehniku tkanja i lončarstva. Zato ih i vidamo najčešće na pirlitanim bezovima u Bosni, na ćilimima i na karakterističnoj keramici iz Viš-

³¹) Mirko Kus-Nikolajev, navedeno djelo, Zagreb, str. 45.

³²) Cvetko Popović: Razni rezbareni predmeti u BiH. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1954, str. 83.

³³) Cvetko Popović: Lončarstvo u BiH. — Glasnik Zem. muz., Sarajevo, 1956, str. 105.

³⁴) Jerina Šobić: Zbirka ćilima Etnografskog muzeja u Beogradu. — Zbornik Etnografskog muzeja, Beograd, 1901—1951, str. 102, 108.

³⁵) Mirko Kus-Nikolajev, navedeno djelo, Ljubljana, str. 155.

³⁶) Isto djelo, str. 159, 161.

³⁷) Vojin Ivanović: Zbirka lula u Etnografskom muzeju u Beogradu. — Zbornik Etnografskog muzeja, Beograd, 1901—1951, str. 369.

³⁸) Predrag Acić i Srboljub Milojević: Navedno djelo, str. 201.

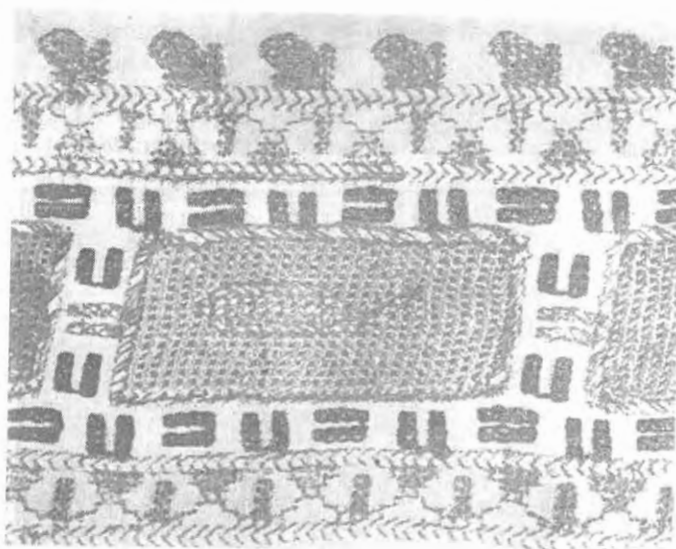
³⁹) Persida Tomić: Bojenje i šaranje jaja. — Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd, 1957, str. 50, 61.

Dr Milovan Gavaci: Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskršnjim jajima. — Zbornik na narodni život i običaje, Zagreb, 1929, str. 1—24.

⁴⁰) Cvetko Popović, navedeno djelo, 1954, str. 91.

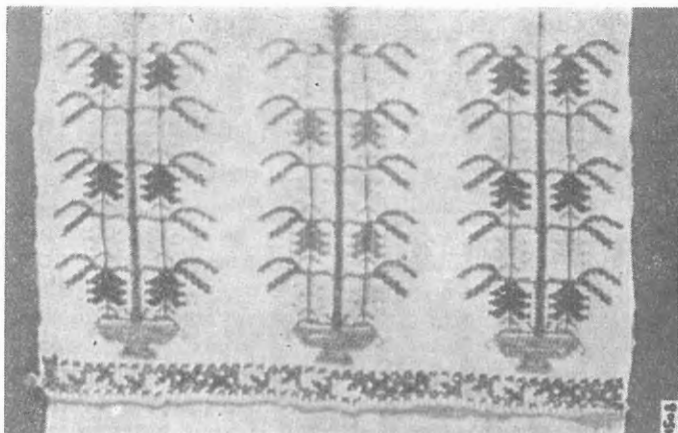
Slika 26.

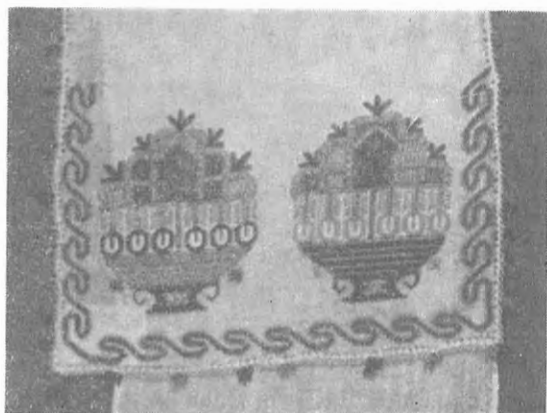
Slika 27

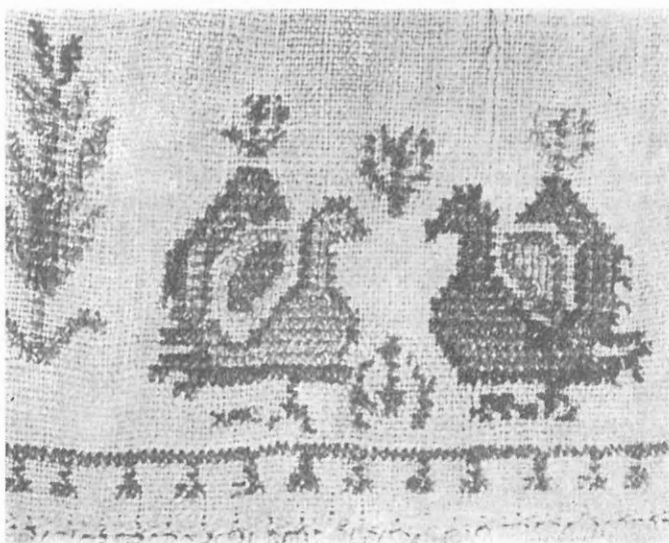
Slika 28

Slika 29

Slika 30

Slika 31

njice i Liješeva kod Visokog, koja je nastala pod uplivom orijentalnih oblika i ornamenata.⁴¹

Razmatranja ove vrste bi nas odvela i mnogo dalje, jer i primjera na etnografskom materijalu ima mnogo više, da nam nije bila namjera da pomenemo samo one motive koji tipološki pokazuju sličnost sa starim vezovima iz Sarajeva.

*

U zaključku želimo da iznesemo samo neke posebne momente. Na osnovu svega što smo iznijeli o »haremskom vezu«, kome pripada i ovaj stari sarajevski, ne možemo izvući sasvim sigurne podatke za njegove vremenske granice i stilska nijansiranja. Znamo toliko da se vez kao industrija u Turskoj razvio već u periodu pred balkanska osvajanja, a da je dostigao svoj procvat u XVI i XVII vijeku, dok pred kraj XIX vijeka vidno opada i izumire. Vjerujemo da se taj uticaj kod nas prenosio manje-više u kontinuitetu. Na to nas navodi i činjenica što su u bosanski vez došli pored klasičnih i motivi koji su i u Tursku dekorativnu mjetnost uneseni u kasnijem periodu. To je bio XVIII vijek sa svojim barokno-evropskim primjesama koje se izražavaju u vezu modom cvjetnih motiva — naročito tulipana, te cvjetnih i voćnih vaza, kao i prodora motiva loze, a za šta sve imamo potvrdu i na vezu kolekcije Muzeja grada Sarajeva.

Turski autori pominju lokalne i regionalne razlike u pogledu motiva, boje, tehnike veza, koje se otkrivaju stručnom posmatraču. Kod nas takve razlike takođe postoje kod pojedinih pokrajina, ali su one vjerovatno nastale kao rezultat specifičnog ukusa i lokalnog prilagođavanja u pojedinim našim sredinama.

Što se tiče pitanja regionalnog primata turske teritorije, koja je mogla najjače uticati na naš vez, sa nužnim ograničenjem bi to mjesto morali da damo Anadoliji, i to iz sljedećih razloga: što je u jednu pokorenu provinciju turske carevine dospjela ona najreprezentativnija vrsta turskog veza i motiva; što nam je čest vitičasto-cvjetni motiv; što u priličnom broju imamo zastupljene i zoomorfne motive, kao i motiv vinove loze, čime se sve odlikuje anadolska umjetnost, koja ima cijenjen položaj u odnosu na ostale pokrajine Turske. Zbog svojih tako visokih dekorativnih odlika nije ni čudo što je taj vez našao pogodno tlo, u prvo vrijeme da zadovolji estetske potrebe kod domaćih feudalaca, koji su i inače brzo stali oponašati Orijent, a kasnije se postepeno prenio i na šire slojeve društva. Tako je Anadolija, iako geografski veoma udaljena za ondašnje prilike, ostavila svoj trajni pečat i na jedan ne mali dio naše dekorativne umjetnosti.

⁴¹) Cvetko Popović, navedeno djelo, 1956, str. 101 i table I, II.

R É S U M É

BRODERIES DE SARAJEVO D'AUTREFOIS

A partir des matériaux recueillis en 1964 pour le Catalogue de l'Exposition des broderies de Sarajevo d'autrefois, l'auteur a essayé d'étudier les ornements des anciennes broderies de Sarajevo en les comparant aux formes analogues régionales et étrangères. Partant du fait que ces broderies sont caractéristiques, d'une manière générale, de la population musulmane et qu'elles étaient introduites dans les coutumes et dans la vie de tous les jours par l'intermédiaire des Turcs, l'auteur a été poussé à faire des rapprochements avec les broderies orientales. Cette similitude est illustrée avant tout par des motifs communs apparaissant dans les broderies des musées de Constantinople et des musées des peuples voisins ayant subi l'influence ottomane. La période qui avait précédé la domination turque, l'héritage slave de même que des éléments plus anciens, sont très rares dans ces broderies ce qui s'explique par le caractère urbain de ces broderies ainsi que par l'instabilité des matériaux utilisés. La comparaison indirecte avec des ornements populaires apparaissant sur d'autres matériaux — bois, céramique, oeufs de Pâques — fait partiellement rentrer ces broderies dans l'unité des « motifs éternels », adaptés bien entendu aux différents matériaux, ce qui traduisait l'infailible conception de l'artiste primitif de la « signification philosophique des matériaux » choisis.

NEKOLIKO RUKOPISA PREPISANIH I ILUMINIRANIH U SARAJEVU POČETKOM XVIII VEKA

U razvoju južnoslovenske pismenosti posebno mesto zauzimaju rukopisi rađeni u Bosni i Hercegovini. Oni se odlikuju od ostalih srpskih rukopisnih spomenika kako po paleografiji, tako i po iluminaciji. Tih rukopisa nije sačuvano mnogo, jer su oni propadali u toku prošlih vekova u ratovima i požarima, a za vreme drugog svetskog rata izgorela je velika rukopisna zbirka koja se nalazila u manastiru Žitomisliću. Rukopisni spomenici nastali u tim krajevima naročito su zanimljivi po svojoj iluminaciji, koja se dosta izdvaja od iluminacije ostalih naših ćirilskih rukopisa.

Prema iluminaciji možemo razlikovati nekoliko stilskih grupa u bosansko-hercegovačkim rukopisima.

Najstariji iluminirani rukopisi, rađeni u tim oblastima, su iz XIII—XV veka. Među njima možemo razlikovati dve jasno izdvojene grupe i nekoliko varijanata.

Brojniji su rukopisi prve grupe, čiju iluminaciju sačinjavaju originalni inicijali i zastavice. To su antropomorfni inicijali čiju okosnicu formiraju jedna ili dve čovečje figure kraj stabla ili drugog predmeta. Takve inicijale nalazimo u Manojlovom, odnosno Mostarskom jevanđelju¹, Služabniku iz Taslužia², Čajničkom jevanđelju³, Aktima apostolskim Lenjingradske publicne biblioteke⁴ i Divoševom jevanđelju⁵. Među tim rukopisima najznačajnije je Divoševo jevanđelje u kome je izuzetno bogata fantazija iluminatora unela sem čovečjih figura i niz zoomorfnih elemenata, životinja i ptica. Ovi su rukopisi iluminirani i velikim pravougaonim zastavicama ukrašenim biljnim ornamentima,

¹) V. Vuletić-Vukasović: *Bilješke o evangeliju Manojla Grka*. — *Starinar*, God. XI, 3 i 4, 1894, 93 i dalje; M. Сперанский: Мостарское (Маноилово) боснийское евангелие. — *Варшава* 1906, danas u Arhivu SAN-a, br. 343.

²) В. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. — С. П. Б. 1884. Табл. XXVIII.

³) P. Momirović: *Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču*. — *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956, 173—176, V. Mošin: *Ćirilski rukopisi*. — *Miniature u Jugoslaviji*, Zagreb, 1964, 34, Tab. 85.

⁴) В. В. Стасов: *Op. cit.* Tabl. XXIX, 6, 7.

⁵) J. Đurić i R. Ivanišević: *Jevanđelje Divoša Tihoradića*. — *Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN*, 153—160; V. Mošin: *Op. cit.* 34, Tab. 83.

prepletima i drugim stilizovanim geometrijskim ornamentima. Novu varijantu ove grupe sačinjava nekoliko rukopisa čija se ornamentika, kao i kod prethodne grupe, oslanja na zapadne uzore, ali se od nje razlikuje drugom vrstom ornamentike, inicijalima koje formiraju krilate aždaje, simbolima jevanđelista i raskošnim pravougaonim zastavicama sa ornamentima geometrijskog ili biljnog karaktera, kao i zastavicama karakterističnim samo za bosanske rukopise, ukrašenim krunama i rombovima u koje su uneti floralni motivi i figuralne predstave. Tu spada nekoliko jevanđelja, Nikoljsko⁶, Daničićevo⁷, Kopitarevo⁸, rukopis Krstijanina Radoslava^{8a}, fragment jevanđelja u zbirci Gilferdinga⁹ i Zbornik Mletačke Marcijane¹⁰. Izvesnu srodnost pokazuje i Vrutoško jevanđelje¹¹. Zajedničke crte sa ovih nekoliko rukopisa ima iluminacija jevanđelja manastira Gomionice¹², koje nije mlađe od prve polovine XV veka, a prepisano je u Bosni ili u teritorijalno bliskom kraju. Međutim granice između tipa iluminacije ove grupe nisu oštro povučene i tek kada rukopisi budu detaljnije proučeni, moći će se doneti definitivna studija o njihovoj iluminaciji.

Potpuno se izdvajaju svojom iluminacijom Hvalov zbornik, koji se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji¹³, i glagoljski Hrvojev misal¹⁴. Oba ova rukopisa pokazuju uticaj gotskog slikarstva.

⁶) Đ. Daničić: *Nikoljsko jevanđelje*. — Beograd 1864, VII i dalje; Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, IV, Rukopisi i štampane knjige. — Beograd 1903, 21, br. 55/112; B. B. Стасов: *Op. cit.* Tabl. XXXII, 1—11.

⁷) B. B. Стасов: *Op. cit.* Tabl. XXXII, 12—25; Lj. Stojanović, *Op. cit.* 21, 56/92; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*. — Beograd, 1950, 42, Tab. XIV—XXVIa.

⁸) S. Radojčić: *Op. cit.*, 45—46, Tab. XXVII; J. Sidak: *Kopitarevo bosansko jevanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«*. — Slovo 4—5, 1955, Tab. 5.

^{8a}) J. Hamm: *Staroslavenska čitanka*. — Zagreb, 1960, br. 14 i priložena reprodukcija.

⁹) B. B. Стасов: *Op. cit.* Tabl. XXX, 11—13.

¹⁰) J. Sidak: *Marginalije uz jedan rukopis crkve bosanske u Mletačkoj Marcijani* — Slovo 6—8, 1957, T. 9—11; J. Maksimović: *Ilustracije Mletačkog Zbornika i problem minijature u srednjevekovnoj Bosni*. — Istorijski Glasnik, 1—2, 1958, 117 i dalje, sl. 1—12.

¹¹) R. Grujić: *Jedno jevanđelje bosanskog tipa XIV—XV veka u Južnoj Srbiji*. — Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava A. Beliću o četrdesetogodišnjici njegova naučnog rada posvećuju njegovi prijatelji i učenici, Beograd, 1937, 263 i dalje.

¹²) S. Dušanić: *Rukopisno jevanđelje manastira Gomionice*. — Spomenica osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878—1958), pedesetogodišnjice aneksije, (1908—1958), i četrdesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918—1958), Beograd 1959, 122 i dalje.

¹³) V. Đurić: *Minijature Hvalovog rukopisa*. — Istorijski glasnik, 1—2, 1957, 44 i dalje.

¹⁴) V. Jagić, L. Thalloszy, F. Wickhoff: *Missale glagoliticum Hervoiae ducis spatatensis*. — Wien 1891; F. Rački: *Glagoljski služebnik vojvode Hrvoja*. — Vienac 1891, 29; Г. Флоринский: *Глаголический миссаль Хервой воеводы боснийскаго и герцога спльитскаго*. — Унив. Изв. за 1892, Киев 1892; M. Harisijadis: *Minijature i inicijali misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. — Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, God. XI, br. 3, 1963, 51 ; dalje; истра: *Slovenski rukopisi u biblioteci Saraja u Carigradu*, Starinar, Nova serija, Knjiga XV—XVI, 1964—1965, 149—158.

Relativno nam je malo poznata i nedovoljno proučena iluminacija rukopisa koji su nastali u Bosni i Hercegovini u turskom periodu naše istorije. Među njima luksuzno iluminirani psaltir rađen 1637. godine po nalogu Stefana Avramovića Hrabrena¹⁵ ukazuje na veze sa ornamentikom rukopisa rađenih u Pajsijevo doba na širokom području pečke patrijaršije, naročito sa Panegirikom R. 59 Narodne biblioteke u Beogradu¹⁶. Ti su rukopisi ukrašeni nizom inicijala islamskog karaktera, dosta rasprostranjenih u iluminaciji rukopisa turskog perioda.

Dok u prethodnim epohama imamo u Bosni i Hercegovini više kulturnih centara, u XVII i XVIII veku Sarajevo postaje značajno središte naše kulture. Oko pravoslavne zajednice se okupljaju prosvetni i crkveni radnici, tako da se može konstatovati dosta živ crkveno-prosvetni rad. Podižu se crkve i rade se za njih potrebne utvari, a jedan od najvažnijih oblika delatnosti na kulturnom polju je rad na prepisivanju rukopisa.¹⁷ Sa početkom XVIII veka, iz kratkog vremenskog razdoblja od 1702. do 1716. godine, poznato nam je sedam rukopisa.

Najstariji među tim rukopisima, rađen 1702, bio je rukopis bivše Narodne biblioteke u Beogradu, br. 525, ali je od njeva bio sačuvan samo jedan list.¹⁸ Drugi rukopis je Arhijeratikon Arhiva Akademije nauka, br. 296 iz 1712. godine.¹⁹ Treći rukopis je Molitvenik, br. 172, iz 1713. godine, bivše Narodne biblioteke u Beogradu.²⁰ Četvrti rukopis su Čudesa Bogorodice, iz 1714, godine u Arhivu Srpske akademije nauka br. 264.²¹ Peti rukopis je Bogorodičnik, br. 45, iz 1715. godine, u Gilferdingovoj zbirci u Lenjingradu.²² Šesti rukopis je Arhijeratikon, R. 55, iz 1716. godine, u Patrijaršijskoj biblioteci u Beogradu.²³ Sedmi rukopis je Arhijeratikon Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Pc. 25.

Nije nam poznato kako je izgledao najstariji sarajevski rukopis XVIII veka, koji se nalazio u bivšoj Narodnoj biblioteci u Beogradu, ali su ostalih pet rukopisa povezani međusobno kako grafijom, tako i iluminacijom. Četiri od tih rukopisa bez sumnje je pisalo isto lice; to su rukopis Srpske akademije nauka br. 296, rukopis zbirke Gilferding, rukopis Patrijaršijske biblioteke i rukopis Univerzitetske biblioteke. Grafija tih rukopisa je istovetna. Međutim nije nam poznato kako je izgledao tekst Molitvenika bivše Narodne biblioteke u Beogradu, tako da ne znamo da li je taj rukopis radio isti prepisivač koji je prepisao

¹⁵) M. Vukićević: *Iz starih srbulja*. — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XIII, 1901, 45.

¹⁶) M. Harisijadis: *Panegirik grešnoga Dmitra*. — Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, V, (u štampi).

¹⁷) V. Skarić: *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu*. — Sarajevo 1928, 12 i dalje.

¹⁸) Lj. Stojanović: *Op. cit.*, 392, br. 563/525; Isti: *Stari srpski zapisi i natpisi*, II. — Beograd 1903, 2, br. 2098.

¹⁹) Lj. Stojanović: *Katalog rukopisa i starih štampanih knjiga*. — Zbirka Srpske Kraljevske akademije, Beograd 1901, 24/296.

²⁰) B. B. Стацов: *Op. cit.*, Tabl. XXVII, 1—15; Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, 91, 321/172.

²¹) Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, 171, br. 104/264.

²²) П. А. Лавров: Палеографическое обозрение кириллового письма. — Энциклопедия славянской филологии, вып. IV, 1, Петроград, 1914, 297, сл. 325—327; Исти: Альбом снимков съ юго-славянских рукописей болгарскаго и сербскаго письма. Энци. слав. фил. Приложение Къ вып. 4,1. Петроград 1916. Табл. 80.

²³) Rukopisni katalog biblioteke Patrijaršije u Beogradu, R. 55.

i ostala četiri rukopisa. Rukopis SAN br. 264 mogao je raditi i drugi kaligraf, ali je njegova skromna iluminacija istoga tipa kao i u ostalim rukopisima. Dok su četiri rukopisa sigurno rad istog prepisivača, svih šest imaju stilski srodnu iluminaciju, tako da su bez sumnje rađeni u istom skriptoriju, mada su na njihovoj izradi mogla učestvovati eventualno dva iluminatora, kao što ćemo videti u detaljnijem opisu tih rukopisa.

Arhijeratikon, koji se čuva u Arhivu Srpske Akademije nauka pod brojem 296, rađen je 1712. godine po nalogu zahumskog mitropolita Melentija, kao što se vidi iz zapisa na kraju rukopisa.²⁴ Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Redakcija je srpska. Rukopis ima 26—30 redova na strani. Veličina mu je 31×21 cm. Ima 6+115 listova. U kožnom je povezu sa utisnutim ornamentima. Na gornjoj korici je u sredini raspeće, dok su u uglovima jevanđelisti, a na donjoj korici je Bogorodica tipa Vlaherniotise. Okolo su stilizovani ornamentički istoga tipa kao u Arhijeratikonu, R. 55, Patrijarsijske biblioteke u Beogradu, (sl. 5) u četvoroevanđelju-R. 69 iste biblioteke i u nizu drugih rukopisa sa kraja XVII i početka XVIII veka.

Na prvom od šest listova, koji prethode tekstu Služabnika nalazi se sledeći zapis:

Эта кинга находилась у екутарского протопопа Евтимия. По его расказу, прежде она находилась у пса Дфура синжела Подгорицю, к(ото)рый имѣлъ частыя сношения съ Герцеговинцами. Дальше попь Евто не знаеть ничего. Ястребовъ

Iz ovoga zapisa vidimo da se Jastrebov interesovao za istoriju rukopisa.

U samome se rukopisu nalaze podaci u vezi sa našom istorijom, kao i sa poreklom predložka za rukopis. Tako na l. 93 v je zapis u tekstu:

Визи пишети къ лѣто зѣ (1692) и колико вѣдѣтъ мѣ(ѣ)и(ѣ)ца им(ѣ) р(ѣ)къ. Нзколико мѣ(ѣ) и к(а)ко(а)кѣни мѣ(ѣ)тѣишаго кѣр им(ѣ) р(ѣ)къ архієпископа, никаког патрїяра српскаго.

U daljem tekstu često se spominje patrijarh srpski:

(l. 95 r) пѣкциж поутѣ(ѣ) много лѣтѣи патрїархѣ српскомо им(ѣ) р(ѣ)къ.

(l. 98 v): архієпископомѣ(ѣ) пискили(ѣ) и кѣмѣ(ѣ) вѣлѣемѣ(ѣ) и кѣгаромѣ(ѣ) патрїархомѣ(ѣ).

Iz sledećeg teksta, na l. 105r, vidi se da je rukopis rađen prema ruskom predlošku iz 1675. godine, koji je i sam prepisan sa starijeg grčkog i slovenskog čina:

Съи чинъ и дѣтякъ иъ изврании, и рѣкоположеніи, и кѣзвѣдніи нъ архієрнскіи прѣсѣтѣи(ѣ) еп(и)ск(о)па, или архієп(и)ск(о)па, или митрополита, изъ мѣдоканъ, и изъ дѣтѣи мѣткоки(ѣ) велики(ѣ) г(о)р(о)диномѣ(ѣ) кѣтѣиши(ѣ), кѣрѣ(ѣ) юакѣиш(ѣ) патрїарх(ѣ) рои(ѣ)ки(ѣ), къ лѣто зрѣд (1675) штѣ(ѣ) дрѣвнѣаго грѣчѣаго и словенскаго чина. Юко вѣтѣ(ѣ) при прѣждѣннихѣ(ѣ) великихѣ(ѣ) г(о)сподарѣхѣ(ѣ) и великихѣ(ѣ) кнѣзѣхѣ(ѣ) и при прѣко(ѣ)циннихѣ(ѣ) митролитѣхѣ(ѣ) рои(ѣ)скихѣ(ѣ) иже обрѣтѣи(ѣ) написанъ въборніи црѣ(ѣ)кѣи. Зании прѣ(ѣ)кѣ(ѣ)ты Б(о)городици юже на Шокекѣ, къ дрѣкѣи рѣкопианно кнѣзѣ, мѣ(ѣ)и(ѣ)ца лѣгѣтѣи.

Побчнѣи кѣ(ѣ)тѣишаго патрїарха, прѣкопрѣкитѣрѣд, которіи извранѣ(ѣ) кѣкѣтѣ(ѣ) къ д(ѣ)хокишѣтѣ(ѣ) ц(а)рѣаго кнѣаке(ѣ)тѣа.

²⁴) Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, II, 28, br. 2235.

л. 106 г: По подчєніи г(в)тншаго патрїарха млоко шткѣтно: протопрѣвентира. Избракшагоѣ къ д(Ѣ)хоковика ц(а)рекаго келнчѣтка.

Вѣт(в)тнши, и кѣбл(а)жениѣшии келнкіи г(о)с(подн)нѣ нл(ѣ) р(ѣ)кѣ патрїаршѣ грѣбкѣи и кѣгарекѣи оуѣ нашѣ люблзѣншіи и пастнрѣ м(н)л(о)с(т)венши.

Na l. 108г je zapis:

Въ лѣто зє и прочаа. Изколѣнїем(ъ) кл(а)гоч(ъ)с(т)ншаго келкаго г(о)-подара и бл(аго)сл(о)вїем(ъ) г(в)тншаго кїрѣ-Андрїана рѣйскаго. Сѣдошѣ къ крѣч(ъ)с(т)нѣмъ хрлїѣ прѣс(в)тѣ Б(о)городнцн ч(ъ)с(т)наго и славнаго Бє Дспнїа Б(о)голюбки архїерїи прѣс(в)с(т)ннїи мнтрополитн и прѣс(в)с(т)ннїи архїп(н)ск(о)пн и п(н)ск(о)пн нлѣшѣѣ ѡ кѣ колю и гьглїей гѣлю нл прншь(ѣ)дѣшнх(ъ) к(ла)голюкнвнх(ъ) мнтрополитшк(ъ) прѣс(в)с(т)нннх(ъ) архїп(н)ск(о)пшк(ъ) и п(н)ск(о)пшк(ъ) и избрашѣ къ прѣс(в)с(т)ннншїю мнтрополїю нлн архїп(н)ск(о)пїю нлн пнск(о)пїю и шт(ъ) тѣхъ избранных(ъ) кога изколнт(ъ) келкн г(о)сп(одн)рѣ и г(в)тнши патрїарѣ рѣйскїи бл(аго)с(л)овїтѣ и пог(в)тнѣтѣ къ мнтрополнтн нлн къ архїпнск(о)пл нлн къ п(н)ск(о)пл. ко нл ц(ъ) хїротонїи.

Сѣпнїа зє лѣто шт(ъ) рож(д)ствн х(р)їст(а) кн ѡ Пѣкї дн. кї. ко мѣс(т)ї Слрлєкї покнлѣнїем(ъ) прѣс(в)с(т)ннншаго мнтрополнтн кїрѣ Алїтїа захлѣмїскаго.

Rukopis je izvanredno bogato iluminiran frontispisom, zastavicama i inicijalima. Naslovi poglavlja Služabnika ispisani su raskošno obrađenim ligaturnim slovima, ali luksuzu rukopisa naročito doprinosi obilna upotreba zlata, pored skladnih boja.

Prije početka teksta rukopisa je frontispis sa autorskim portretom Jovana Zlatoustog i Hristom u putiru (l. lv, sl. 1). Sv. Jovan Zlatoust predstavljen je kako stoji u frontalnom stavu. On desnom rukom blagosilja, a u levoj drži kodeks zlatnih korica. Lik Jovanov je crtan mastilom i odaje majstora koji nije bio vešt portretista. Daleko su bolje obrađeni detalji odela. Jovan Zlatousti ima na glavi visoku crvenu mitru i obučen je u brokatni sakos zelene i zlatne boje. Preko sakosa je prebačen beo omčfor sa zlatnim krstovima i ornamentima, dok je ispod stihar od crvenog i zlatnog brokata i vidi se kraj epitrahilja. Desno od Jovana Zlatoustog je stočić sa baroknim postamentom na kome je Hristos u putiru.²⁵ Iznad te dopojasne predstave Hrista je razvijen svitak sa natpisom, a iza stočića su simbolične predstave klasja i žita obuhvaćene trnovim vencem i krsta oko koga se obavlja loza. Ova simbolična predstava vezana za tekst Arhijeratikona sasvim je izuzetna u našim rukopisima. Kompozicija je obuhvaćena širokim okvirom koji u gornjem delu ima tri glave anđela sa krilima, a oko razvježalu lozicu.

Sem frontispisa, rukopis sadrži niz fino crtanih zastavica na počecima gotovo svih poglavlja i sto deset raskošnih inicijala, na počecima pojedinih stavova.

²⁵ Predstava Hrista u putiru nalazi se u jednom služabniku Genadijeve biblioteke u Atini; J. Croquison: *Un pontifical grec à peintures du XVII siècle*. — *Jahrbuch der Osterreichischen Gesellschaft*, III, 1954, 123 ssq, kao i u *Služabniku Radula Srbina*, koji se čuva u Rumunskoj Akademini nauka, pod brojem 651; M. Harisijadis: *Iluminacija Služabnika Radula Srbina*. — *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*, IV 1964, 359 i dalje.

Sl. 1. Frontispis Arhijeratikona br. 296 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti. Sv. Jovan Zlatousti, 1. 1v

Prvo poglavlje:

Чинъ ꙗ(вѣ)цнннѣ и Б(о)ж(ъ)стк(ѣ)ннѣ литургии иже въ ꙗ(вѣ)твнхъ оца нашого
Юанна Златоустого (л. 2 г),

ima iznad početka teksta zastavicu koja je naknadno nalepljena (sl. 2). Ona je pravougaonog oblika i sadrži u medaljonu bademastog oblika figuru Hristovu, koji sedi na prestolu bez naslona. Hristos je predstavljen kao Veliki arhijerej u sakosu, ispod koga se vidi stihar, i ima visoku mitru istog oblika kao Jovan Zlatousti. Ikonografski tip Hrista Velikog arhijereja javlja se prvi put kod nas u Lesnovu.²⁶ Isti ikonografski tip Hrista nalazi se često u ruskoj umetnosti, gde se javlja u raznim tehnikama, kao na jednoj vezenoj zavesi za carske dveri u Hilyanderu.²⁷ Zastavica je ukrašena stilizovanim ornamentima islamskog

²⁶) N. Okunev: *Lesnovu*. — L'art byzantin chez les Slaves, I, 2, Paris 1930, 227, 257.

²⁷) L. Mirković: *Crkveni umetnički vez*. — Muzej Srpske pravoslavne crkve, Posebna izdanja, knj. 1, Beograd, 1940, Tabl. III.

karaktera, a van okvira zastavice je stilizovan biljni ornament. Takve zastavice karakteristične su za iluminaciju četvoroevanđelja pop Jovana iz Kratova,²⁸ iz čijih rukopisa prelazi i u druge, kasnije rukopise. Po-

Sl. 2. Zastavica Arhijeratikona br. 296 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti, 1. 2r

četak naslova ispisan je preko fino crtanih, baroknih ornamentata, kakvi se nalaze u ruskim rukopisima. Ispod zastavice, obuhvatajući sve redove teksta do kraja stranice je inicijal S. On je tipa jednobojnih inicijala, ali je bogato ukrašen granama i cvetovima crvene i plave boje, dok je okosnica rađena zlatom. Grane i cvetovi ovog i ostalih inicijala ukazuju na uticaj islamske ornamentike.²⁹

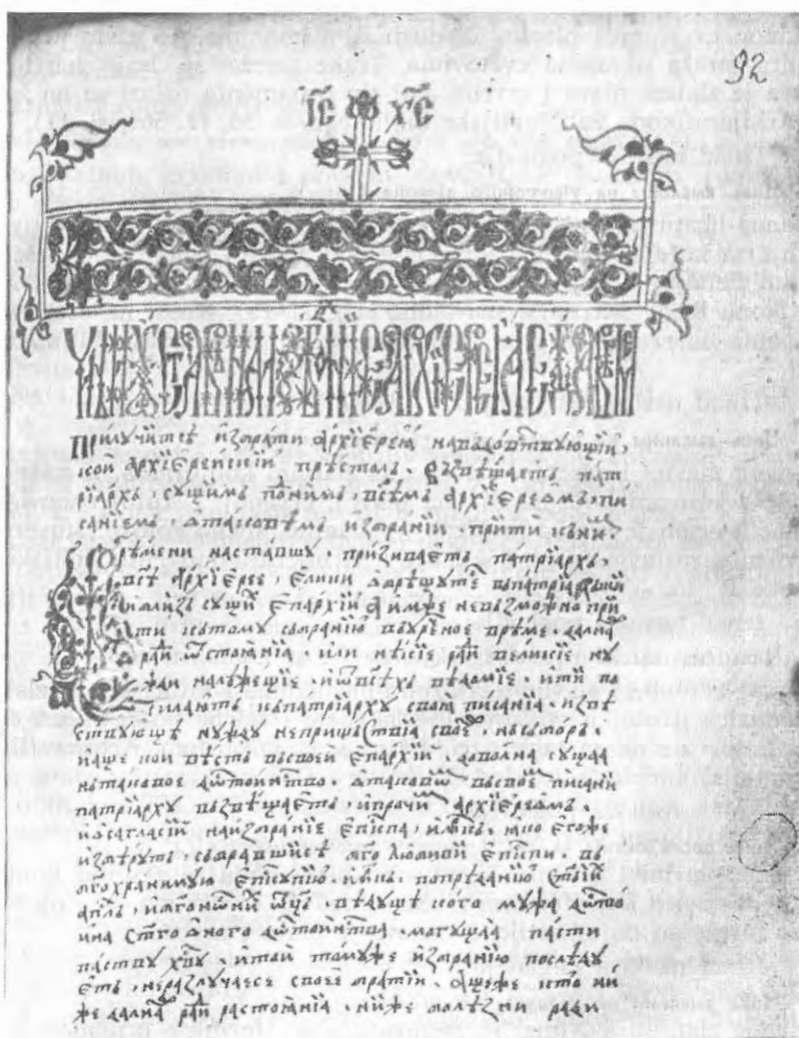
²⁸) S. Radojčić: *Stare srpske miniature*, 51–52, Tabl. XLI; L. Mirković: *Protopop Jovan Srb in iz Kratova, prepisivač i minijator, knjiga 1526–1583*. — Bogoslovlje, God. I (XVI), sv. 1, 1957, 24 i dalje.

²⁹) Z. Janc: *Islamski elementi u srpskoj knjizi*. — Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, 5 Beograd 1961, 37, sl. 15.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалемъ б(о)ж(ь)ствкннѣ литургїи преждѣ е(к)шенинхъ.

(1.49r, sl. 3), ispisanog zlatnim ligaturnim pismenima sa plavim konturama, je uska zastavica, koju formira preplet ukrašen cvetovima. Isti ornament nalazi se na zastavici (1.75r) rukopisa R. 55 Patrijaršijske biblioteke. Zastavica ima na sredini krst, a na krajevima stilizovane biljne ornamente. Na početku teksta je veoma raskošan inicijal slova (V) koji obuhvata šesnaest redova teksta. Njegova je okosnica plave boje sa zlatnim konturama, a okružen je crvenom lozicom sa cvetovima i zlatnim detaljima. Po svojoj stilizaciji ovaj inicijal ukazuje na uticaj

Sl. 4. Zastavica Arhijeratikona br. 296 Srpske akademije nauka i umetnosti 1. 92r

islamske ornamentike, dosta rasprostranjenoj u našoj rukopisnoj iluminaciji.^{29a}

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ на погтавлннѣ чатца и пѣвца (л. 62 r)

ispisanog ligaturnim pismenima crvene i plave boje i oivičenog zlatom, je zastavica pravougaonog oblika ukrašena sa dve paralelne razvrezale lozice, ornamentom istoga tipa kao oko inicijala na 1.49r. Slična zastavica nalazi se na 1.92r (sl.4). Svi ti ornamenti rađeni su meko i neprecizno.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бываємы на хѣротонію упо дѣикона (л. 63 v),

ispisanog crvenim i plavim ligaturnim pismenima, je zastavica koju formira mreža ukrašena cvetovima. Trake mreže su boje hartije, a osnova je zlatna, plava i crvena. Isti tip ornamenta nalazi se na zastavicij Arhijeratikona Patrijaršijske biblioteke, R. 55, (1. 56v, sl. 11).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бываємы на хѣротонію дѣикона (64 v),

ispisanog ligaturnim pismenima, je zastavica koju formira preplet paralelnih crta koje se prepliću lomeći se pod pravim uglom, a ukrašen je zlatnim detaljima. Sličan ornament formira zastavicu na 1.68r u Arhijeratikonu R. 55 Patrijaršijske biblioteke (sl. 15). Kao i na ostalim zastavicama na sredini je krst, a na krajevima je stilizovan biljni ornament.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бываємы на произведеніи архидѣикона (л. 66 v)

ispisanog plavim i crvenim slovima sa zlatnim konturama, je zastavica ukrašena lozicom boje hartije na plavoj, crvenoj i žutoj osnovi. Taj ornament crtan je veoma precizno i pedantno, slično gotovo istovetnom ornamentu zastavice na l. 46r i 63r u Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke R. 55.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бываємы на хѣротонію прѣзвитера (л. 67 r)

ispisanog crvenim i plavim ligaturnim pismenima konturniranim zlatom, je zastavica u obliku stilizovanih lala, bele i zelene boje. Sličan ornament nalazi se na zastavicij na 1.61r u spomenutom Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke (sl. 13).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ полагданіи въ еже ѡтворити протопрѣвитера (л. 69 r)

ispisanog plavim i crvenim ligaturnim pismenima sa zlatnim konturama, je zastavica koju formira mreža ukrašena cvetovima, kao na 1.63v. Trake mreže su boje hartije, a osnova je plava i crvena.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бываємы на произведеніи игдмена (л. 69 v),

ispisanog zlatnim slovima, je zastavica koju formira ornament istog tipa kao na prethodnoj zastavicij.

^{29a}) П. А. Лавров, Альбом..., Табл. 79.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛИМЪ ИЛИ ПРОИЗВЕДЕНІИ АРХИМАНДРИТА (л. 70v),
ispisanog zlatnim ligaturnim slovima, je zastavica ukrašena lozicom,
kao na 1.66v.

Iznad naslova poglavlja:

ВЫГЛЕДОУАНІЕ КАКО ШЕ(КЕ)ЦАТИ АНТИЛНІИИ АРХІЕРІЮ (л. 74 v),
ispisanog zlatnim ligaturnim slovima, je zastavica koju formiraju dve
trake koje se prepliću, lomeći se pod pravim uglom, kao na 1.64v.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ ЕЛ(АГО)М(О)ВІИІА КОЛІКА СІИТЬ КЪГИИ ИЛИ ВАРНИИ ПШНИЦИ (л. 79 r),
ispisanog crvenim i plavim slovima, je zastavica koju formira ornament
istog tipa kao na listovima 63v, 69r i 69v, samo je ovde dat skraćeni
oblik toga ornamenta.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛИМЪ ШТ ПОКОЛІБАЕШОН И ЧАСТНІЕ І(КЕ)ТЕН ТРАПЕЗЪ (л. 80 v),
ispisanog zlatnim, crvenim i zelenim slovima, je zastavica ukrašena
lozicom, kao na listovima 25v, 66v i 70v.

Naslovi dva poslednja poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛИМЪ НА ДЛИКНІЕ І(КЕ)ТМЕ ТРАПЕЗЫ (л. 81 v) i ЧИНЬ БЫКАЛИМЪ НА
ШКОУАНІЕ ХРАМА И ИЖЕ КЪ ТОЛЬ І(КЕ)ТМЕ ТРАПЕЗИ (л. 83 v),
ispisani su crvenim i plavim ligaturnim pismenima, ali se iznad njih ne
nalaze zastavice.

Na kraju rukopisa na listovima 108v i 109r su tablice Uskršnjeg
kruga.

Iz ovih se opisa vidi da su u iluminaciji ovog rukopisa prime-
njene pored frontispisa tri vrste zastavica. Za tip zastavice na početku
teksta (1. 2r) videli smo da je poznat iz rukopisa pop Jovana iz Kratova
i da sadrži islamske elemente u svojoj dekoraciji. Ostale zastavice isto-
vetnog oblika, dugačkog i pravougaonog, razlikuju se po ornamentici i
stilizaciji. Dok su dve zastavice, na listovima 62r i 92r, ukrašene orna-
mentima islamskog karaktera, rađene meko i dosta neprecizno, dotle
su ostale ukrašene ornamentima vizantijskog tipa, rađenim veoma pre-
cizno, kao u onim vizantijskim rukopisima čija je izrada dovedena u
vezu sa tehničkim postupkom vizantijskih zemalja.

U ovome su rukopisu sem zastavica veoma raskošno obrađeni
inicijali koji obeležavaju početke pojedinih pasusa. Oni imaju shemu
jednoboјnih inicijala, ali su ukrašeni granama i cvetovima, različitim
po ornamentici i koloritu, tako da možemo razlikovati nekoliko grupa.

U prvom poglavlju (1.2r do 25r), inicijali imaju okosnicu u jed-
noj boji, zlatnoj, plavoj ili crvenoj, a grane i cvetovi su rađeni u raz-
nim kombinacijama tih boja.

U drugom poglavlju (1.25v do 48v) inicijali su istog oblika, ali
se razlikuju po koloritu, pošto se sem zlatne, crvene i plave boje upo-
trebljava i srebrna boja. Ta boja je relativno retko upotrebljavana
kako u našim tako i u ostalim slovenskim rukopisima.

Od trećeg poglavlja inicijali su opet rađeni u plavoj, crvenoj i
zlatnoj boji. Tu je naročito raskošan inicijal na 1.49r. Ostali su manjih

dimenzija, ali u njima preovlađuje obilna upotreba zlata nad ostalim bojama i za razliku od inicijala prva dva poglavlja ovde su i okosnice rađene gotovo isključivo zlatom i izuzetno su bogato ukrašene granama i cvetovima. Po stilizaciji su inicijali ove poslednje grupe najbliži ornamentima zastavica na listovima 62r i 92r i rađeni su isto tako meko i neprecizno, gotovo impresionističkom tehnikom. S obzirom na te razlike lako je moguće da su na iluminaciji ovoga rukopisa radila dva majstora. Kao što smo videli iz zapisa, ovaj rukopis je rađen po nalogu mitropolita Melentija, koji se javlja kao naručilac i poslednjeg od ovih sedam rukopisa nastalih u Sarajevu.

Hronološki za ovim rukopisom Srpske akademije nauka sledi Molitvenik br. 172, vlasništvo bivše Narodne biblioteke u Beogradu, rađen 1713. godine, a koji je propao u požaru 6. aprila 1941. godine.

Rukopis je bio ispisan na hartiji, 16° i imao je 389 listova. U njemu se nalazio sledeći zapis:

Сиа книга молитвенникъ попа Марка Роушича из Оногоша. Написа се истоганнимъ прешекцинаго владыке Ђерасима старца Луи - Гакра, ка лето 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Rukopis je bio poklon kadune Kulinovića iz Banje Luke, kao što se vidi iz kataloga bivše Narodne biblioteke.

Nije nam poznat izgled teksta ovoga rukopisa, ali znamo kako je izgledala njegova iluminacija, pošto V. Stasov donosi u svome albumu nekoliko zastavica i inicijala³¹. Iz tih reprodukcija vidimo da se iluminator služio istim uzorima koji su upotrebljeni u Arhijeratikonima Srpske akademije nauka, Patrijaršijske biblioteke i Univerzitetske biblioteke u Beogradu.

Tako je zastavica na 1.374v u Molitveniku bivše Narodne biblioteke bila ukrašena lozicom³² istoga oblika kao na zastavicama u Arhijeratikonu SAN (l. 25v, 66v, 70v i 80v) i Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke (1.46r i 63r; sl. 10 i 11).

Zastavice na listovima 17v i 369v u istom Molitveniku³³ bile su ukrašene istim ornamentima cvetova u prepletu kao na zastavicama u Arhijeratikonu SAN (1.49r; sl. 3) i u rukopisu Patrijaršijske biblioteke R. 55 (1.75r).

Zastavice na listovima 358r i 393r u istome rukopisu³⁴ bile su ukrašene ornamentom stilizovanih lala istoga tipa kao na zastavicama u rukopisima SAN (1.67r) i Patrijaršijske biblioteke (1.61r; sl. 13).

Zastavica na listu 314r u Molitveniku bivše Narodne biblioteke³⁵ imala je dijagonalnu mrežu sa cvetovima istoga oblika kao na zastavicama rukopisa SAN (1.63v, 69v, 79v) i rukopisa Patrijaršijske biblioteke (1.56v; sl. 11).

Zastavica na listu 379r u Molitveniku bivše Narodne biblioteke³⁶ imala je stilizovanu lozicu istoga tipa kao u rukopisima SAN (1.25v, 66v, 70v i 80v) i Patrijaršijske biblioteke (l. 63r; sl. 14).

³⁰) Lj. Stojanović: *Stari srpski zapisi i natpisi*, II, 29, br. 2242.

³¹) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 1—15.

³²) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 1.

³³) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 2.

³⁴) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 3 и 14.

³⁵) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 4.

³⁶) V. V. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 5.

Zastavica na listovima 92r i 382r našeg Molitvenika³⁷ bila je ukrašena ornamentom istoga tipa kao na zastavicama rukopisa SAN (l. 79r) i Patrijaršijske biblioteke (l. 63), fragmentom ornamenta dijagonalnih mreža od koga su zadržani samo gornji luci.

Zastavica na listu 150r istoga Molitvenika³⁸ bila je formirana od dve paralelne trake oko kojih su se uplitali ovalni prstenovi. Sličan ornament nalazio se na zastavici rukopisa Patrijaršijske biblioteke (l. 59r; sl. 12).

Zastavica na listu 305r našeg Molitvenika³⁹ bila je ukrašena prepletom tankih traka, koje su se lomile pod pravim uglom. Isti tip ornamenta ukrašava zastavice na rukopisima SAN (l. 64v i 74v) i Patrijaršijske biblioteke (l. 58r i 68r; sl. 15).

Inicijali u ovome rukopisu⁴⁰ bili su tipa jednobojnih inicijala i ukrašeni cvetnim granama stilizovanim kao one u rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Sudeći po zastavicama i inicijalima iluminaciju ova dva rukopisa je radio isti majstor.

Sledeći rukopis rađen u Sarajevu su Čudesa Bogorodice iz 1714. godine i nalazi se u Arhivu Srpske akademije nauka pod br. 264.

Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Redakcija je srpska. Veličina je 11×17 cm. Ima 158 listova. Na listu 158r je zapis:

Савиши е ња чюдеса днѣна и сѣло краина къ когородницѣмъ и богомъ по-
риказомъ мѣстѣ Сараяѣ въ лѣто 1714 дѣк(ембарна) 7 днѣ.⁴¹

Ovaj rukopis je znatno skromnije iluminiran od prethodnih. Iznad početka teksta (l. 1r) je zastavica ukrašena lozicom, boje hartije na crvenoj i zelenoj osnovi. Isti taj tip ornamenta nalazi se u rukopisu SAN br. 296 (l. 25v, 66v, 70v i 80v), u Molitveniku bivše Narodne biblioteke (l. 374v i 379v), kao i u rukopisu Patrijaršijske biblioteke (46r i 63r; sl. 10 i 14). Na istom listu je inicijal B tipa jednobojnih inicijala sa ukrašenim stilski istovetnim kao na inicijalima rukopisa Patrijaršijske biblioteke.

Hronološki za ovim rukopisom sleduje Bogorodičnik br. 45 u zbirci Gilferdinga u Lenjingradu. U rukopisu su sačuvani zapisi:

Чюдеса краина прѣкитне Богородице шт грѣчакѣго ѣзика на словенскѣмъ прѣведѣн
шт Савонил промонаха Бакачиѣл, къ Скѣтонъ Гори Ядонимон.

Савиши е ѣ макномъ мѣстѣ Сараяѣ къ лѣто шт рож. Христовѣ 1715.⁴²

Тождѣ лѣто кнѣтъ герѣ Тѣрчин(?) е Шлѣткомъ и ене писл.⁴³

Prema reprodukcijama koje donosi Lavrov i ovaj rukopis je bez sumnje radio isti kaligraf i iluminator koji je radio i tri arhijeratikona. Lavrov je takođe mišljenja da je ovaj rukopis radio isti prepisivač koji je radio i rukopis Srpske akademije nauka br. 296. Iluminacija je najbliža rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Iz toga Bogorodičnika poznati su nam samo inicijali koji su gotovo istovetni sa onima u rukopisu Patrijaršijske biblioteke.

³⁷ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 6 и 12.

³⁸ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 11.

³⁹ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 15.

⁴⁰ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 7—10.

⁴¹ Лј. Стојановић: *Op. cit.*, 31, br. 2252.

⁴² *Op. cit.*, 35, br. 2275.

⁴³ *Op. cit.*, 35, br. 2276.

Poslednji datirani nama poznati rukopis rađen u Sarajevu početkom XVIII veka je Arhijeratikon R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu. On je po sadržaju sasvim blizak rukopisu Srpske akademije nauka, tako da i njegov dekorativni sistem stoji u zavisnosti od toga

Sl. 5. Gornja korica poveza Arhijeratikona R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu

starijeg rukopisa, Rukopis je očigledno pisalo isto lice. Format je isti, iluminacija je stilski srodna, a i povez je istoga tipa.

Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Recenzija je srpska. Veličina je 31×21 cm. Ima 3+97+5 listova. Povez ima iste figuralne predstave, samo se ornamenti razlikuju po motivima i stilizaciji. Kao i na povezu Arhijeratikonu Srpske akademije nauka, i na ovome povezu je na gornjoj korici u sredini raspeće, a u uglovima su jevanđelisti (sl. 5), a na donjoj korici je ponovljeno raspeće.

Na drugom nenumerisanom listu, koji prethodi tekstu je zapis:

Сѣхъ хрѣтоуиѣ прѣвоуѣдѣннѣншаго боуолоуазнѣншаго г(о)д(и)на го(спо)д-
нии Мѣиѣа египциѣ, прѣкоулауѣнѣа црккѣ крѣтшчннѣа архѣреѣѣ египциѣ и
кѣршачкѣ, пшдннѣ се лѣтѣи ѿ. ѿ. 1713. м(ѣ)с(ѣ)ца мѣрта. еѣ/15. 8 яршцѣ.⁴⁴

Kao i u Arhijeratikonu SAN-a i u ovome se rukopisu nalaze gotovo isti podaci iz kojih se vidi da je prepisan sa ruskog originala. Neki su podaci istovetni, a neki se delimično razlikuju tako da se vidi da je ovaj rukopis prepisan nešto kasnije. Tako je na l. 86r zapis:

ицѣ пишѣт ѣ писарѣ къ лѣтѣи ЗѢК. (1712) и колико едѣт(ѣ) м(ѣ)с(ѣ)ца
колико едѣт(ѣ) и д(ѣ)нѣ.

Podaci na listu 95r istovetni su sa onima sa lista 105r u Arhijeratikonu SAN-a, a podaci na listu 96r sa onima koji se nalaze na listu 106r rukopisa SAN-a, tako da je kaligraf očigledno prepisivao sa starijeg rukopisa, prepisanog sa ruskog originala.

Na listu 97v je zapis o ktitoru rukopisa:

Сѣ писарѣ ѿ хрѣтоуиѣ къ мѣсѣте Сѣрѣкѣ повелѣннѣмъ г(о)д(и)на прѣко(у)ѣдѣннѣншаго
митрополѣа кѣр Мѣлѣтѣа коуниѣаго, лѣтѣи ѿ. ѿ. 5. 1. м(ѣ)с(ѣ)ца м(ѣ)р(ѣ)та. а днѣ.⁴⁵

Iluminacija ovoga rukopisa je veoma slična sa onom u rukopisu SAN-a, mada ima ornamente koji se ovde nalaze a kojih nije bilo u starijem rukopisu, kao što je tamo bilo motiva koji se ovde ne pojavljuju.

Ispred početka teksta liturgije Jovana Zlatoustog je frontispis sa njegovim autorskim portretom (l. 1v). Jovan Zlatousti je predstavljen frontalno u stojećem stavu. Njegov lik je crtan crnim mastilom i dosta je primitivan rad, ali je veoma izrazit. Jovan Zlatousti je obučen u sakos od raznobojnog brokata preko koga je prebačen omofor sa zlatnim krstovima, a ispod se vide stihar i kraj epitrahilja. Kompozicija je uokvirana širokom trakom sa lozicama kakve smo videli na zastavicama prethodnih rukopisa. Jovan Zlatousti je predstavljen ispod višečlanog, prelomljenog luka islamskog karaktera. Obilna upotreba zlata čini da ovaj frontispis deluje veoma raskošno (sl. 6).

Iznad početka poglavlja:

Чинѣ е(к)ѣннѣнѣ и е(о)ж(ѣ)р(ѣ)к(ѣ)ннѣ лѣтѣрѣиѣ иже къ е(к)ѣтѣмъ ѿца нашѣго
ѿшннѣа Златѣдѣтѣаго (л. 2r).

je zastavica koja uokvirava zlatnim slovima ispisan početak poglavlja. Krajevi zastavice su ukrašeni čovečijim glavama, čija je kosa skupljena

⁴⁴) *Op. cit.*, 50, br. 2356.

⁴⁵) *Op. cit.*, 38, br. 2292.

Sl. 6. Frontispis Arhijeratikona R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, Sv. Jovan Zlatousti, 1. 1v

na temu i povezana sa prepletima zastavice. Ovako stilizovane glave dosta su rasprostranjene u južnoslovenskim rukopisima u kojima se nalaze kako u inicijalima, tako i na zastavicama.⁴⁶ Osnova zastavice je zelene, plave, crvene, bordo i zlatne boje, a prepleti su boje hartije (sl. 7).

Sl. 7. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu l. 2r

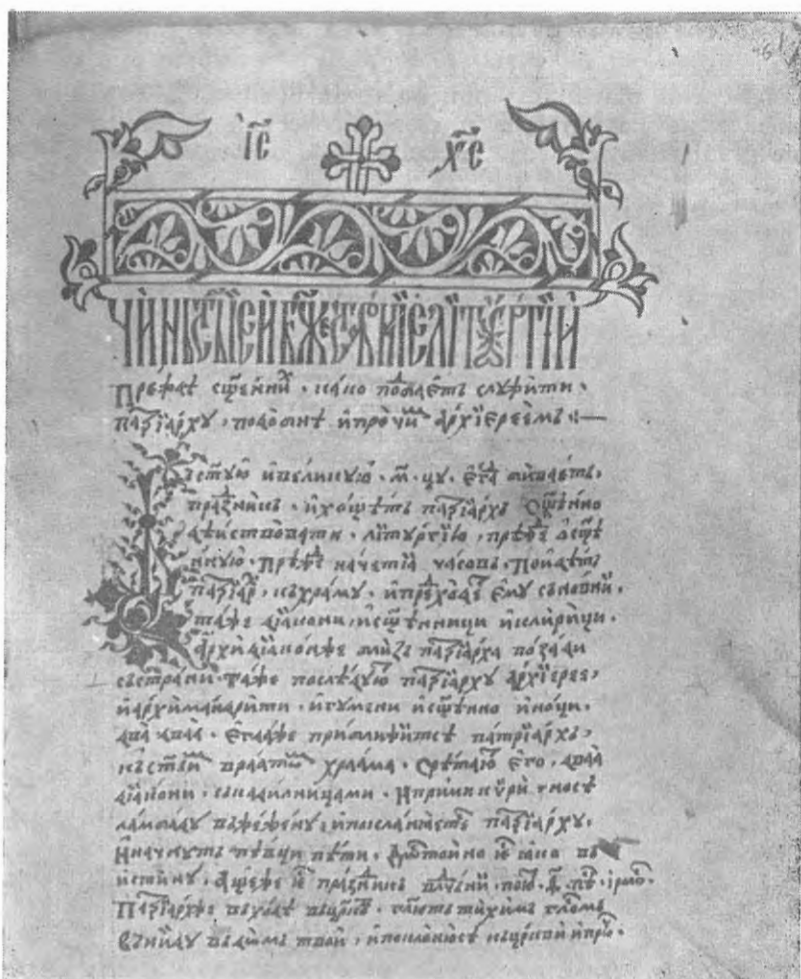
⁴⁶) Za ovaj ornament V. Mole smatra da je vizantijskog porekla (W. Mole: *Les miniatures de l'évangiliaire de Lawryszew*. — *L'art byzantin chez les Slaves*, II, 2, Paris 1932, 421), dok ga Jacimirski objašnjava uticajem zapadnih štampanih knjiga (A. Яцимирский: *Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. I. — *Сборник Отд. рус. языка и слов.* рос. Акад. Наук, Т. XCVIII, Петроград 1921, 60, бр. 40/67; 79—81.); Upor. V. Mošin: *Ornament neovizantijskog i »balkanskog« stila*. — *Godišnjak knj. I*, Balkanološki Institut. Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957, 329, sl. 32 i 33; V. Han: *Prilog datiranju slepčanskih i treskovačkih rezbarenih vrata*. — *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 6—7, Beograd, 1960—1961, 82. Ovaj ornamentalni motiv je naročito rasprostranjen u rukopisima Pajsijejevog doba.

Na listu koji prethodni početku liturgije Vasilija Velikog je frontispis sa njegovim autorskim portretom (l. 25v). Kao i Jovan Zlatousti, i on je predstavljen u stojećem stavu. Lik je crtan mastilom i odaje dosta nevestog majstora. Ali je odelo obrađeno sa dosta pažnje. Obučen je u zeleni stihar i felon od zlatnog brokata sa raznobojnim ornamentima, preko koga je prebačen omofor. Ispod stihara je kraj epitrahilja. Dok se Jovan Zlatousti u vizantijskoj i slovenskoj ikonografiji predstavlja u sakosu, Vasilije Veliki se predstavlja u stiharu i felonu.⁴⁷ Okvir kompozicije je istoga stila kao na portretu Jovana Zlatoustog (sl. 8).

Sl. 8. Arhijeratikon R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu. Sv. Vasilije veliki. l. 25v

⁴⁷) J. Croquison: *Op. cit.* 126 i dalje.

Sl. 10. Zastavica Arhijeratikona R. 55 Patrijarsijske biblioteke u Beogradu l. 46r

Чинъ на портакленіе чатца и пѣвца (л. 56 г)

ispisan je ligaturnim pismenima plave, zlatne, crvene i zelene boje, i ima zastavicu koju formira mreža dijagonalnih prepleta sa cvetićima na preseku traka. Osnova zastavice je iste boje kao i natpis (sl. 11).

Чинъ на портакленіе вподіакона (л. 58 г)

ispisan je ligaturnim pismenima crvene, zlatne, plave i bordo boje, i ima zastavicu koju formiraju tanke crte koje se prepliću, lomeći se pod pravim uglom. Isti ornament nalazi se na listu 68r (sl. 15).

Чинъ енкалми на хиротонію діакона (л. 59 г)

ispisan je crvenim, plavim, zelenim i bordo ligaturnim pismenima i ima zastavicu koju formiraju tanke paralelne crte u koje se upliću

ovalni prstenovi od više tankih paralelnih crta, zelene plave i bordo boje. Detalji ornamenata su zlatni (sl. 12). Ovaj ornamentalni motiv nalazi se u Molitveniku bivše Narodne biblioteke (l. 150r).

Чинъ на произведеиіе архидіакона (л. 61 г)

ispisan je bordo, zlatnim, plavim, crvenim i zelenim ligaturnim pismenima i ima zastavicu pravougaonog oblika, na kojoj se sa oker osnove

Sl. 11. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 56v

ističe ornament veoma stilizovanih lala bele boje sa zelenim i bordo detaljima, a okolo je uska traka ukrašena stilizovanom lozicom (sl. 13).

Чинъ на хиротонисаніе презентира (л. 61 в)

ispisan je bordo, zlatnim, plavim i crvenim ligaturnim pismenima i ima

Sl. 13. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 61r

ment zastavice sa listova 56v i 61v, pošto su zadržani samo luci i cvetići. Osnova je zlatna, bordo, crvena i plava.

Чинь на приозвѣденіи архимандрита (л. 64 v)

ispisan je plavim, zlatnim, crvenim, zelenim i bordo ligaturnim pismenima i ima zastavicu sa ornamentima sličnim onima na listu 59r.

Чинь како ш(к)щати антимин(н)и(к)тъи (л. 63 r)

ispisan je ligaturnim pismenima istih boja kao na prethodnom poglavlju i ima zastavicu koju formiraju isti ornamenta kao na listu 58r (sl. 15).

Чинъ и дѣтѣкъ бл(аго)л(о)вѣнїа колика (л. 73 г)

ispisan je bordo, plavim, crvenim i zelenim ligaturnim pismenima i ima zastavicu ukrašenu istim ornamentom kao na listu 63v.

Чинъ ш поколѣбѣкцолѣ ие чартнон трапѣзи (л. 74 г)

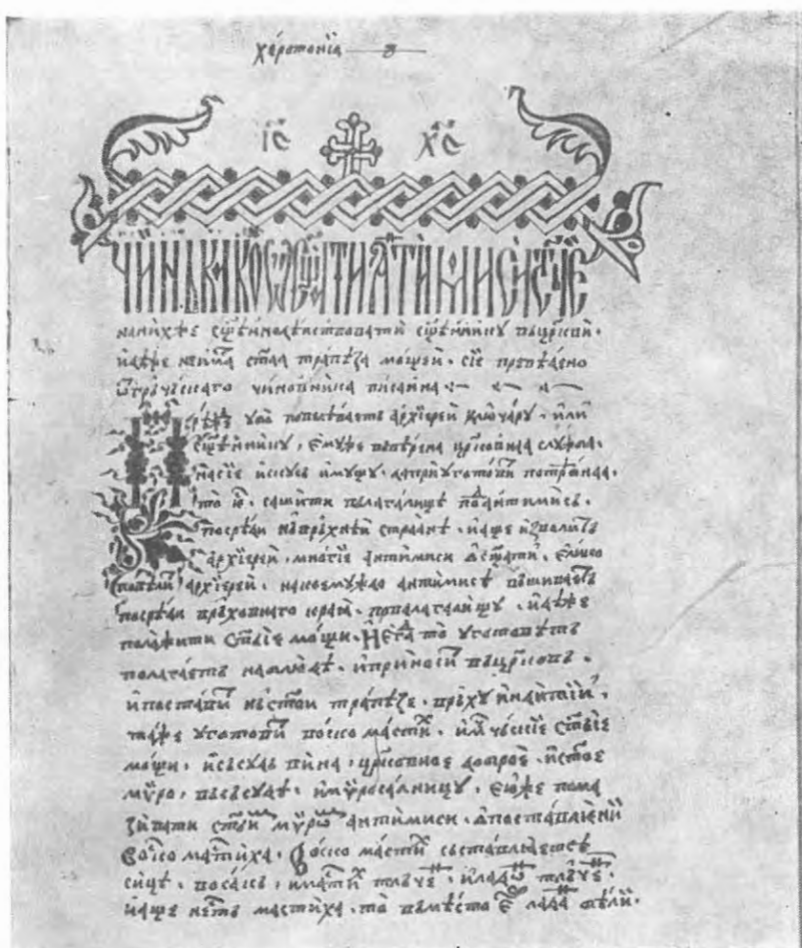
čiji je naslov ispisan ligaturnim pismenima bordo boje, ima zastavicu ukrašenu stilizovanom lozicom.

Sl. 14. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 63r

Чинъ на дѣтѣкънѣ трапѣзи по дѣтѣкъ (л. 75 г),

čiji je naslov ispisan crvenim, zelenim, plavim i bordo ligaturnim pismenima, ima zastavicu sličnu onima na listovima 63v i 73v.

Sl. 15. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 68r

Чинъ на обновлєніе храма (л. 76 v)

ima naslov ispisan ligaturnim pismenima, plave, crvene i bordo boje, te malu zastavicu koju ukrašavaju veoma stilizovane lale bele boje sa zelenim i ljubičastim detaljima.

Чинъ на избраніе архіерею по дѣтакѣ (л. 84 v)

ima naslov ispisan ligaturnim pismenima bordo, zlatne, plave i zelene boje i zastavicu ukrašenu ornamentima manjih i većih rombova, koji se presecaju (sl. 16). Ivice rombova su zelene, a osnova je oker, crvena i plava. Tip zastavice sa ovim ornamentima je dosta redak, ako ne i izuzetan, u iluminaciji naših rukopisa, pošto nam nije poznat istovetan ornament.

Sl. 16. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 84v

Iz ovih opisa vidimo da ovaj Arhijeratikon donosi dva nova tipa zastavica, koja ne srećemo u prethodnim rukopisima. Prve dve zastavice su preuzete iz iluminacije starijih rukopisa, u kojima je dosta čest taj tip zastavica sa čovečjim glavama, a poslednja zastavica predstavlja nov tip ornamenta, svakako ne mnogo rasprostranjen u našim rukopisima.

Kao i Arhijeratikon SAN-a, i ovaj rukopis ima na počecima važnijih pasusa raskošne inicijale. Tih inicijala ima sto trideset i tri, dakle nešto više nego u rukopisu SAN-a. Nasuprot inicijalima u Arhijeratikonu SAN-a, koji su bili često heterogeni, inicijali ovoga rukopisa pokazuju daleko veće jedinstvo stila. Oni takođe zastupaju tip jednobojnih inicijala. Njihove su okosnice rađene zlatom i konturnirane tan-

kom crvenom crtom. Ti inicijali su bogato ukrašeni granama sa cvetovima i to lalama i divljim ružama. Taj floralni ukras ukazuje na uticaj islamske ornamentike, koji se javlja u iluminaciji mnogih naših rukopisa, naročito počev od XVI veka.⁴⁸ Ti inicijali po svojoj preciznoj obradi i bogatoj upotrebi zlata spadaju u najraskošnije inicijale naših rukopisa.

Sl. 17. Crtež u Arhijeriatikonu Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Isus Hristos, 1. 1r

Rukopis Patrijaršijske biblioteke je hronološki poslednji datirani rukopis u grupi rukopisa vezanih svojim postankom za Sarajevo. Iako se u Molitveniku bivše Narodne biblioteke izričito ne spominje Sarajevo, sudeći po iluminaciji i zapisu i on je tesno povezan sa ostalim rukopisima i nastao ne samo u tom kulturnom centru već i u istom skriptoriju. Tri rukopisa ove grupe — Arhijeriatikon SAN-a, Bogorodičnik i Arhijeriatikon Patrijaršijske biblioteke — je bez sumnje prepisalo isto lice, pošto je istovetna njihova grafija.

⁴⁸) Z. Zanc: *Op. cit.* 35 i dalje.

Sem ovih nekoliko datiranih rukopisa u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu se čuva pod signaturom Pc25 Arhijerejski služabnik (Arhijeratikon) koji je bez ikakve sumnje rad istog kaligrafa i iluminatora koji je prepisao i iluminirao Služabnike arhiva SAN-a i Patrijaršijske biblioteke, kao i Bogorodičnik Lenjingradske biblioteke. Iako u rukopisu Univerzitetske biblioteke nije sačuvan zapis suvremen sa njegovom izradom, na taj zaključak upućuje istovetnost grafije i iluminacije svih tih rukopisa. V. Čorović je taj rukopis datirao u XVII vek,⁴⁹ ali je on sudeći po iluminaciji rađen verovatno posle ostalih datiranih rukopisa.

Rukopis je ispisan na hartiji, poluustavom i srpske je redakcije, kao i opisani rukopisi ove grupe. Ima, kao i oba opisana Arhijeratikona, vođeni znak, tri polumeseca. Povez je kožni sa utisnutim ornamentima.

U rukopisu ima nekoliko kasnijih zapisa. Na listu 1r je zapis:

Монастиря Раче 1867 год. Na listu 97r je zapis: Гонѣ Богородици писи
Стѣпанѣ ѿзъ монастиря Рядовашницѣ. Na listu 98r je zapis: препода-
вѣншии і кнѣгодоуѣтон писи Оолаи мѣста мана 24.

Na listu 98v je zapis:

Син киротинниа преподавѣншии і кнѣгодоуѣншии лице хоѣншии работати
питроуѣичѣ Иванѣ.

Po sadržini ovaj rukopis je skoro istovetan sa onim u arhivu SAN-a, a iluminacija je najbliža onoj u rukopisu Patrijaršijske biblioteke, ali se ovde javljaju i novi ornamentalni motivi, dok su drugi motivi iz spomenutog rukopisa ovde izostavljeni. Rukopis je ukrašen sa 14 zastavica i 116 inicijala istog tipa kao u Služabniku Patrijaršije. Sem naslova prvog poglavlja, ostali naslovi ispisan su crnim i crvenim ligaturnim pismenima.

Međutim sem iluminacije suvremene sa rukopisom u Arhijerejskom služabniku Univerzitetske biblioteke naknadno su nacrtani sepijom, i to u prvoj polovini XIX veka likovi Hrista, Arsenija arhiepiskopa srpskog i lice u svešteničkoj odeždi, verovatno Vasilija Velikog, pošto se nalazi na početku njegove službe.

Isus Hristos je predstavljen na prvom listu (1r). On stoji na oblaku i blagosilja desnom rukom, dok u levoj drži zemljinu kuglu. Lik Hristov je propraćen natpisom: Иѣсѣ - Христогѣнниа

dok je ispod oblaka ispisan dva puta: Чѣло Христого (sl. 17)

Na drugom, nekada praznom listu (2r) nacrtan je arhiepiskop Arsenije, propraćen natpisom: Сѣѣнѣ Арсениѣ - архиепископѣ серѣ (ки)

On je predstavljen u stojećem stavu, kako blagosilja desnom rukom dok u levoj drži zatvoren kodeks. Obučen je u sakos sa utkanim floralnim ornamentima, preko koga je prebačen omofor sa krstovima. Ispod

⁴⁹) V. Čorović: *Rukopisi Univerzitetske biblioteke u Beogradu*, Spomenik LXXXVII, Drugi razred, Filozofsko-filološke, društvene i istoriske nauke, 68, Beograd 1938, 98, br. 22.

Sl. 18. Crtež u Arhijeraticonu Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu.
Arhijepiskop Arsenije, 1. 2r

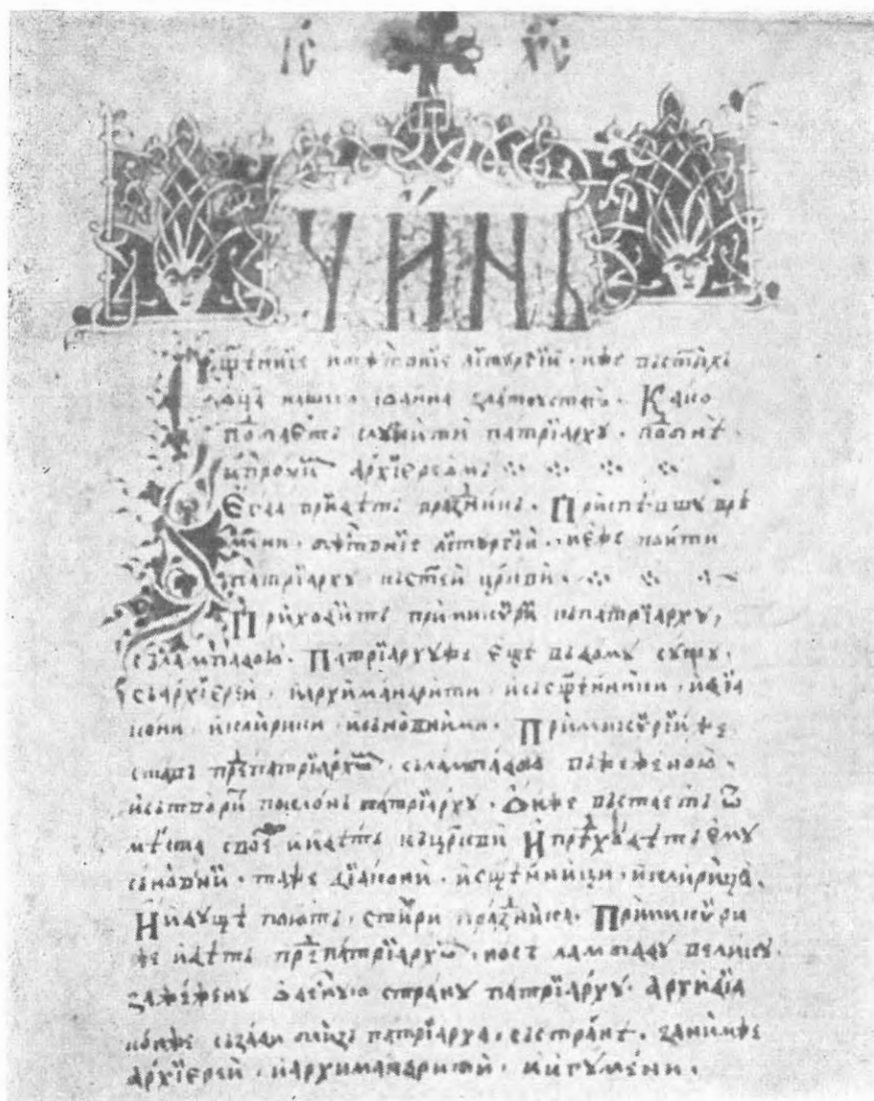
su stihar i epitrahilj. Na navedreniku je lik Hristov. U kompoziciju je uneto levo raspeće, a desno crkva (sl. 18).

Sl. 19. Arhijeratikon **Pc25** Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Sv. Jovan Zlatousti, 1. 3v

Ispred početka teksta liturgije Jovana Zlatoustog je frontispis, skoro istovetan sa onim u rukopisu Patrijaršije. Jovan Zlatousti je obučen u sakos sa ornamentima crvene boje. Preko sakosa je prebačen omofor sa zlatnim krstovima, dok je ispod sakosa zeleni stihar i oker epitrahilj. Jovan Zlatousti blagosilja desnom rukom, a u levoj drži kodeks. Kraj figure Jovana Zlatoustog je natpis: *Ѹ. ІВАНЪ ЗЛАТОУСТЪ.* Levo je naknadno nacrtana crkva. Kao i u rukopisu Patrijaršijske bi-

blioteke figura Jovana Zlatoustog je ispod lukova sa ornamentima islamskog karaktera, rađenim na zlatnoj osnovi. U pravougaonom polju u donjem delu kompozicije je u sredini vaza sa cvećem, a sa strana su po dva čempresa. Kompozicija je uokvirena trakom ukrašenom lozicom bordo i zelene boje (sl. 19).

Sl. 20. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu, 1. 4r

Iznad početka poglavlja:

Чинъ : въ шѣннѣ и к(о)ж(ь)ткнѣ лнѣбргн иже въ с(к)е,тыхъ оца нашего
 Іоанна Златоустяго

(l. 4r) je zastavica skoro istovetna kao ona koja se nalazi na početku istoga poglavlja u rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Preplet je ovde u boji hartije, a osnova je bordo, tamnoplava, bledezelena i zlatna. Incijal C je skoro istovetan sa onim u rukopisu Patrijaršije, tako da je kopiran sa njega (sl. 20).

Sl. 21. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu l. 30v

Iznad naslova poglavlja:

Угтакъ к(о)ж(ь)гткнѣе слоужен иже къ (ъ)к(ь)тнх(ь) ш(т)ъця нашго Великїи Великога (л. 30 v) je zastavica pravougaonog oblika ukrašena razvrežalom lozicom crvene, zelene i zlatne boje. U margini je nacrtana istovremeno kada i likovi na prva dva prazna lista, odnosno u prvoj polovini XIX veka figura u sveštеничkom odelu, svakako Vasilija Velikog. Figura je prilikom korišćenja presečena (sl. 21).

Sl. 22. Zastavica Arhijeratikona Pc25, Univerzitetske biblioteke u Beogradu, l. 53v

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ киваелѣи к(о)ж(ь)рткнѣ антѣрѣи прѣжде с(кв)щѣннх(ь) (л. 53 v),
 je zastavica pravougaonog oblika ukrašena mrežom dijagonalnih pre-
 pleta. Preplet se izdvaja sa osnove crne, bordoljubičaste, tamno i svet-
 loplave i zlatne boje. U polju koje je ostavljeno za natpis ispisano je
 zlatnim slovima:

прѣжде с(кв)щѣннх(ь) (л. 22).

Sl. 23. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu, l. 66r

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ на портакленіе чатца и пѣвца (л. 66 г),
je zastavica koju formira ornament od četiri reda lala iznad kojih je u sredini krst, dok su na krajevima stilizovani listovi (sl. 23).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на хѣротонію ииѣдіакона (л. 68 г)
je zastavica formirana od niza veoma razmaknutih, paralelnih crta koje se ukrštaju pod pravim uglom, a ukrašene su kuglicama zlatne, zelene i crvene boje. U sredini je krst, a sa strana su stilizovani biljni ornamenti. Slične su zastavice u rukopisu Patrijaršije na l. 56r i 68r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на произвѣдніе архіѣдіакона (л. 70 v),
je zastavica koju formira preplet od ukrštenih polukrugova, boje hartije na osnovi ljubičaste, tamnoplave, i zlatne boje. Slične zastavice nalaze se u rukopisu Patrijaršije na listu 63v i 73r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на хѣротонію прѣзвитира (л. 71 г)
je uska zastavica koju formiraju stilizovane lale, sa detaljima plave, ljubičaste i zlatne boje. Sličan ornament veoma rasprostranjen u vizantijskoj iluminaciji nalazi se i u rukopisu Patrijaršije na l. 76v.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ поимѣдованіе еже ѡтворити протопрѣзвитира (л. 73 г),
je zastavica od prepleta koji formiraju ovalne upletene prstenove ukrašene na preseku cvetićima. Sličan ornament nalazi se u rukopisu Patrijaršije na l. 75r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на произвѣдніе игумена (л. 74 г)
je zastavica od četiri reda lala, slična onoj na l. 66r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на произвѣдніе архимандрита (л. 75 г)
je zastavica slična onoj na l. 70v. Prepleti su boje hartije, a osnova je ljubičasta i zelena.

Iznad naslova poglavlja:

Вѣѣдованіе ѡ(ке)щати антимирии архіерею (л. 79 г)
je zastavica ukrašena stilizovanom lozicom iznad koje su dve glave nemani. Slična ovoj zastavici je ona u rukopisu Patrijaršije na listu 74r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на ѡмнѣніе е(ке)тыя трапези (л. 85 г)
je zastavica koju formiraju stilizovane lale kao na l. 71r i u patrijaršijskom rukopisu na l. 74v, samo su boje različite i to zlatna, bordo i zelena.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикаели на шеновленіе храма (л. 87 г)
je zastavica slična onoj na l. 73r i u patrijaršijskom rukopisu na l. 75r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бл(а)гомоливнїи колѣна еже рече(ть) варная пшеница (л. 96 г)

je zastavica koju formiraju dve paralelne višeclane trake u koje se upliću ovalni vertikalno postavljeni prstenovi, sastavljeni takođe od više crta (sl. 24). Zastavica slična ovoj nalazi se u patrijarsijskom rukopisu na l. 64г.

Sl. 24. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu l. 96r

Na l. 11r i 18v nalazi se titula patrijarha:

Билнаго г(о)с(под)на нашго і(є)тѣишаго патриарха срѣвскаго и блѣгарскаго и прочим(ъ) странам(ъ) многа лѣта.

Iluminacija ovih šest rukopisa predstavlja jedinstvenu celinu. Iako nije isključena mogućnost da su na njihovoj izradi učestvovala dva majstora, pošto Arhijeriatikon SAN-a pokazuje razlike u stilizaciji, ostala četiri rukopisa bez sumnje je radio jedan od iluminatora tog najstarijeg rukopisa ove grupe.

Videli smo da je četiri rukopisa prepisalo bez sumnje isto lice. Pošto nam je iz propalog Molitvenika bivše Narodne biblioteke u Beogradu poznat samo izgled zastavica i inicijala, to ne bismo mogli izvoditi nikakav zaključak i o njegovom prepisivaču. Međutim u zapisu toga rukopisa spominje se »adži Gavro«⁵⁰. Kako je taj deo zapisa nepotpun i stoji:

„Настоянелия прѣвѣщеннаго владыки Ъиратиа старца аци - Гавра“,
to bi se recij koje nedostaju mogle rekonstruisati sa »trudom« ili »ruk-
kom«, tako da bismo dobili ime prepisivača hadži-Gavra koji je svakako
istovremeno prepisivač i ostalih rukopisa o kojima je ovde reč. Da je
hadži Gavro bio bez sumnje prepisivač toga Molitvenika, može se za-
ključiti i po podacima kojima raspolažemo o njemu i iz kojih vidimo
da je bio »vešt srpsko-slovenskom jeziku i pismu«.⁵¹ Znamo da je bio
najistaknutiji član poznate porodice Humkovića, starinom iz Hercego-
vine, porodice koja je davala mnoge priloge sarajevskoj crkvi i priložila
knjige, ikone i odežde od skupocene materije, kao i dva kamena sveć-
njaka koja su i danas u istoj crkvi.⁵² Hadži Gavro je mnogo putovao
i za njihovu kuću se pretpostavlja da je imala svoju zbirku knjiga,
pošto je jedna knjiga koja se danas nalazi u biblioteci manastira
sv. Trojice Pljevaljske ranije bila svojina

„Обшежитианаго дома Хумковићъ къ мѣсти Сарајеви“.

Ovaj zapis iz 1686. godine potpisao je grčkihin Гавро Оладѣвъ (tajnom buk-
vicom).⁵³

Triod koji je štampan 1648. godine u Vlaškoj bio je već dve go-
dine kasnije u njihovoj biblioteci.⁵⁴ Hadži Gavro je bio epitrop sarajev-
ske crkve sv. Arhandela, kao što se vidi iz zapisa u rukopisu IA38
manastira Žitomišljica, zabeleženom 1715—1717. godine: „Хаци Гавро Ола-
дѣвъ, ко иночатице нареч(е)ниомъ Георгіе монах(ъ)“.⁵⁵ Zna se da je putovao, da
je bio u Mlecima, Dubrovniku, Ugarskoj, Jerusalimu i da je živeo više
od osamdeset godina.⁵⁶

Dok je zapis u Molitveniku bivše Narodne biblioteke u Beogradu
jedini pomen prepisivača ove grupe rukopisa rađenih u Sarajevu, zapis

⁵⁰) Lj. Stojanović: *Op. cit.* 29. br. 2242.

⁵¹) V. Skarić: *Srpski pravoslavni narod*, 58.

⁵²) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

⁵³) Lj. Stojanović: *Op. cit.* I, Beograd 1902, 441, br. 1865, V. Skarić:
Op. cit. 58.

⁵⁴) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

⁵⁵) V. Corović: *Hercegovački manastiri, Manastir Žitomišljica*. — Sta-
rinar, III, ser. knj. 10 i 11 (1935—1936), 1936, 35, V. Skarić: *Op. cit.* 59.

⁵⁶) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

sa imenom Gavriła Tadića nalazi se u rukopisu Nacionalne i Univerzitet-ske biblioteke u Jerusalimu (MS. Var. 186). Taj rukopis sadrži opis Svetih mesta Palestine i Gavriło ga je radio u Jerusalimu 1662. godine. Rukopis je ilustrovan sa 34 minijatura koje predstavljaju građevine u tim mestima⁵⁷.

Jedan rukopis koji je izgoreo u bivšoj Narodnoj biblioteci u Beogradu bio je iste sadržine i ilustrovan sa 27 minijatura koje su predstavljale iste građevine, tako da je verovatno bio takođe Gavrilov rad. Rukopis nije imao početak i svršetak, ali je bio rađen pre 1724. godine iz koga vremena je bio sačuvan kasniji zapis⁵⁸.

U tri pomenuta rukopisa zabeleženi su ktitorj tih spomenika. Ime jednog od ktitora, vladike Đerasima, spominje se u tom istom Molitveniku. O vladici Đerasimu imamo nekoliko pomena u rukopisima i na ikonama koje su rađene u njegovo vreme⁵⁹.

Daleko više, podataka sačuvano nam je u vezi sa ktitorom dva Arhijeratikona, mitropolitom Melentijem. Na osnovu tih podataka možemo pratiti njegov rad na prosvetno-crkvenom polju i njegova putovanja po crkvama i manastirima.⁶⁰ Sem za naša dva rukopisa njegov ktitorski rad vezan je i za druge spomenike. Tako znamo da je njegovim nastojanjem izrađena trapeza u staroj crkvi u Sarajevu,⁶¹ zatim da je osvetio nekoliko antiminsa.⁶² Njegovo se ime pominje u vezi sa radom na podizanju crkava i prepisivanjem rukopisa, kao i kovanjem crkvenih utvori.⁶³

Ovi rukopisi nam daju uvid u delatnost sarajevskih kaligrafa i iluminatora sa početka XVIII veka. Po svome kvalitetu rad kaligrafa zaostaje za radom iluminatora.

Dekoratивно obrađeni naslovi poglavlja slažu se svojom bojom i oblikom sa fino izrađenim zastavicama stvarajući skladnu tektonsku celinu. Ornamentalni motivi uzeti su sa raznih predložaka. Videli smo da jedna zastavica pripada tipu iluminacije četvoroevangelja pop-Jovana iz Kratova, kao i da su tri zastavice sa antropomorfnim elementima dosta rasprostranjene u našim rukopisima turskog perioda. Ornamenti ostalih zastavica preuzeti su iz starijih vizantijskih i srpskih rukopisa. U inicijalima se na okosnice vizantijskog tipa nadovezuju

⁵⁷) Y. A. Klausner, Description des lieux saints de Palestine dans un manuscrit slavon. Revue des études slaves, T. XXXIII, fasc. 1—4. Paris 1956, 105 et suiv.; Isti Clanak u časopisu Kirjath Sepher, T. XXX, fasc. 3—4, 440—444, Jerusalem 1955 na hebrejskom, sa tri reprodukcije.

⁵⁸) Л. В. Стоянович, Серпское описание святых мѣстъ Православный палестинский сборникъ. Т. V. вып. 2; S. Matić, Još jedno »Opisanje Jerusalima«. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knj. XIV, sv. 1—2. 1934, 181; Isti, Opis rukopisa Narodne biblioteke, Posebna isdanja Srpske akademije nauka, knj. CXCI. Odeljenje literature i jezika, 1952, 164, br. 208(916).

⁵⁹) Lj. Stojanović: *Op. cit.* II, 14, br. 2156; 25, br. 2116; 29, br. 2243.

⁶⁰) I. Ruvavac: *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766.* — Mostar 1901, 27 i dalje; V. Skarić: *Op. cit.* 30 i dalje; V. Corović: *Bosansko-hercegovačka pisma.* — Glasnik Zem. Muzeja u Bosni i Hercegovini, XXII, 1910, 507—509; M. Filipović: *Stari srpski zapisi iz severoistočne Bosne.* — Spomenik 99, 1950, 66, 67, V. Skarić, *Op. cit.* 39, 134.

⁶¹) V. Skarić: *Op. cit.* 39.

⁶²) Lj. Stojanović: *Op. cit.* II, br. 2610; 2794.

⁶³) V. Skarić: *Op. cit.* 39.

ornamentalni motivi karakteristični za islamske rukopise, predstavljajući vizantijsko-islamsku simbiozu.

Iluminacija ovih rukopisa se naročito ističe finoćom i preciznošću izrade, a obilna upotreba zlata doprinosi utisku raskoši i sjaja.

Naknadno izrađeni crteži Hrista, Arsenija arhiepiskopa srpskog i verovatno Vasilija velikog, možda su rađeni u Srbiji, gde se rukopis Univerzitetske biblioteke nalazio neko vreme.

Rađeni u vreme intenzivne štamparske delatnosti ovi rukopisi spadaju u poslednje zanimljive primere delatnosti naših starih kaligrafa i iluminatora.

RESUMÉ

QUELQUES MANUSCRITS TRANSCRITS ET ENLUMINÉS A SARAJEVO AU DÉBUT DU XVIII SIÈCLE

Dans l'évolution de l'histoire des lettres des Slaves du Sud une place à part appartient aux manuscrits transcrits en Bosnie et en Herzégovine. Peu de ces manuscrits nous ont été conservés mais ils se distinguent des autres manuscrits serbes par leur paléographie et spécialement par leur enluminure. Dans l'évolution de l'enluminure de ces manuscrits on peut distinguer plusieurs groupes.

Les plus anciens manuscrits enluminés sont ceux du XIII—XV siècle. Ils sont représentés par plusieurs manuscrits fort intéressants. Quoi qu'on puisse y distinguer plusieurs variantes, ils accusent presque tous l'influence de l'art occidental.

Relativement peu connue est l'enluminure des manuscrits transcrits en Bosnie et en Herzégovine à l'époque turque, mais ceux que nous connaissons démontrent des rapports avec l'enluminure des manuscrits transcrits en Serbie au temps du patriarche Pajsije.

Tandis que dans ces époque antérieures ont existé en Bosnie et en Herzégovine plusieurs centres culturels, aux XVII et XVIII siècles Sarajevo devient un centre important de notre vie religieuse et intellectuelle. Autour de la communauté serbe orthodoxe se réunissent les intellectuels de sorte qu'on peut constater une forte activité religieuse et éducative. On construit des églises et on fait pour elles les objets de culte nécessaires. Un des aspects de l'activité intellectuelle est la transcription des manuscrits. De la courte période du début du XVIII siècle nous connaissons sept manuscrits transcrits à Sarajevo.

Le plus ancien d'entre eux était un fragment de l'an 1702 qui se trouvait à la Bibliothèque Nationale de Beograd, sous le № 525. Il a été brûlé pendant le bombardement du 6 avril 1941. Le second manuscrit est le livre d'officiant des Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts, № 296 de l'an 1712. Le troisième manuscrit est un Euchologe de l'ancienne Bibliothèque Nationale de Beograd. № 172 de l'an 1713. Le quatrième manuscrit contient les Miracles de la Vierge. Il est de l'an 1714 et est consigné dans les Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts sous le № 264.

Le cinquième manuscrit est le Bogorodičnik (livre de la Vierge) de l'an 1715 dans la collection Gilferding de Leningrad, № 45. Le sixième manuscrit est le livre d'officiant de l'an 1716 consigné dans la bibliothèque de la Patriarchie de Beograd, R. 55. Le septième manuscrit est le livre d'officiant de la Bibliothèque universitaire de Beograd, Pc 25.

Ces manuscrits contiennent des enluminures dans le style des anciens manuscrits serbes, ainsi que de nouveaux motifs ornementaux et des miniatures intéressantes. L'enluminure de cinq de ces manuscrits est sans doute l'oeuvre du même miniaturiste et quatre de ces manuscrits sont transcrit par le même calligraphe, qui est vraisemblablement Hadji Gavro dont le nom est mentionné dans le manuscrit № 172 de l'ancienne Bibliothèque Nationale de Beograd. Dans un manuscrit de l'an 1662, consigné dans la Bibliothèque nationale et universitaire de Jerusalem se trouve la première mention du même calligraphe.

Ces quelques manuscrits nous donnent un des aspects de l'activité culturelle à Sarajevo au début du XVIII siècle, quand li est devenu un centre important de la vie religieuse et intellectuelle.

Dr Hamdija Kapidžić

KONGRES EVROPSKIH ARHEOLOGA I ANTROPOLOGA
U SARAJEVU U AVGUSTU 1894. GODINE

Okupacijom Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska je ne samo vojnički i ekonomski obezbijedila posjed ove zemlje nego i naslijeđene težnje daljeg prodiranja na Balkan dolinom Lima, preko Novopazarškog sandžaka. Da bi se pred civilizovanim svijetom opravdala okupacija Bosne i Hercegovine trebalo je organizovati istraživanje prirodnih bogatstava zemlje, kao i njene prošlosti, naročito one daleke, koja nije bila poznata učenom evropskom svijetu. U tu svrhu krstarile su zemljom čitave ekipe naučnika koji su istraživali rudna bogatstva. Da bi se mogla reprezentovati evropskoj učenj publici kao nosilac civilizacije, nova okupaciona vlast je iskoristila težnje pojedinih obrazovanih domaćih ljudi za organizovanjem centra za naučni rad. Taj centar bio je formiran u Zemaljskom muzeju, koji je počeo da djeluje od februara 1888. g. Treba imati na umu da se ova naučna institucija javila upravo u eri djelovanja zajedničkog ministra finansija B. Kalaja, u čiju je nadležnost spadala vrhovna administracija Bosne i Hercegovine. Organizator civilne uprave u Bosni i Hercegovini, Kalaj je nizom svojih administrativnih mjera djelovao na opravdanju okupacionog mandata i obezbjeđenju povjerenja evropske javnosti. Novoj naučnoj ustanovi, kakva je bila Zemaljski muzej u Sarajevu, Kalaj je namijenio, u prvom redu, naučno ispitivanje zemlje i informisanje evropske javnosti o rezultatima njegove misije. U tom cilju Zemaljski muzej je bio snažno materijalno obezbijeđen, uživao je naklonost ministra Kalaja, nađeni su uskoro solidni naučni radnici, među kojima su preovlađivali stranci, kojima se mora priznati sposobnost, stručno znanje i izdržljivost u izvršavanju povjerenih zadataka. Već naredne 1889. godine počeo je redovno da izlazi organ Zemaljskog muzeja, nadaleko čuveni Glasnik, u kome su naučni prilozi objavljivani na srpskohrvatskom jeziku. Da bi se šira evropska naučna javnost upoznala sa rezultatima koje je postigao Zemaljski muzej, pokrenut je u Beču 1892. g. organ Zemaljskog muzeja, zapravo bečko izdanje Glasnika, pod naslovom »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina« u redakciji mladog praistoričara, tada asistenta Dvorskog muzeja u Beču, dr Morica Hoernesa, koga je ministar Kalaj odabrao za svog naučnog savjetnika u svim pitanjima koja su se odnosila na rad Zemaljskog

muzeja i druge naučne probleme koje je pokretalo Zajedničko ministarstvo finansija. Čovjek Kalajeva povjerenja i izbora, Moric Hoernes je imao u svojim rukama dugi niz godina, sve do smrti 1916. g., ne samo redakciju »Wissenschaftliche Mitteilungen« nego i svu naučnu problematiku vezanu za okupaciono područje.¹

Krajem XIX vijeka je u evropskoj nauci posebna pažnja poklanjana arheološkim istraživanjima. Ta naučna tendencija se osjetila posebno u novom austrougarskom posjedu, Bosni i Hercegovini. Pristupilo se naročito istraživanju praistorije, zatim antičke arheologije, a do izvjesne mjere i srednjovjekovne arheologije. Jedna solidna ekipa naučnih radnika u Zemaljskom muzeju (Radimski, Fiala, Truhelka, Stratimirović, Balif, Pač i dr.) počela je s radom na istraživanju najstarijih ljudskih naselja i došla je ubrzo do vrlo zapaženih rezultata. Ispitivana je uža okolina Sarajeva i taj napor je dao upravo za arheologiju epohalno otkriće neolitske kulture u Butmiru. Zatim je, druga po redu, važna istraživačka akcija bila vezana za Glasinac i brojna praistorijska naselja na njegovim prostranstvima, posebno za tumule i gradine. Rad je nastavljen i u drugim područjima zemlje: sojenička naselja kod Ripča (Bihać), Jezerine i druga. Ova ekipa naučnika je marljivo opisivala i objavljivala dobijene rezultate na stranicama »Glasnika Zem. muzeja«, pa ih je preko njegovog bečkog izdanja »Wissenschaftliche Mitteilungen« prenosila na pozornicu evropske naučne javnosti. Dobijeni rezultati su bili u evropskim naučnim krugovima zapaženi i solidno su reprezentovali Bosnu i Hercegovinu, zemlju koja je za evropsku naučnu javnost bila u stvari »terra incognita«.

Da bi se organizovanije prišlo evropskoj naučnoj javnosti i od nje dobilo direktno mišljenje o postignutim rezultatima u okupacionom području, došlo se na misao da se u Sarajevu, kao središtu administracije, organizuje skup eminentnih naučnika koji su u Evropi predstavljali arheološku i antropološku nauku. Tako je počelo izvođenje te zamisli, čiji je inicijator bio sam Kalaj, a radove oko sazivanja, organizovanja i izvođenja skupa evropskih naučnika vodila je Zemaljska vlada u Sarajevu. Došlo je, kako bismo rekli savremenim jezikom, do simpozijuma o rezultatima do kojih je došao Zemaljski muzej na području arheologije i antropologije. Taj simpozijum je zamišljen tako da se stranim naučnicima omogući direktan pristup središtima arheoloških otkrića, da se organizuje stručna diskusija o spornim problemima onovremene arheološke nauke i njenim rezultatima postignutim u okupacionom području. Bio je izrađen i poseban upitnik sa problemima o kojima je trebalo da se diskutuje. Praktičan cilj te diskusije bio je u tome da se od strane istaknutih evropskih arheoloških stručnjaka dobije ocjena rada domaćih arheoloških stručnjaka koji su radili u Zemaljskom muzeju i da se u diskusiji razmotre

¹) Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), Nr. 1908/BH-1894 — Ministarstvo zajedničkih finansija je imenovalo dr M. Hoernesa za stalnog savjetnika... »Dr. M. Hoernes zum ständigen Consulanten des bosn. herceg. Abtheilung des Reichsfinanzministeriums in allen Museal-und sonstigen wissenschaftlichen Fragen bestellt und denselben zu diesem Behufe ein Honorar jährlich 1200 fl...«

brojni problemi prije nego se pristupi objavljivanju naučnih rezultata i posebnih monografija o arheološkim nalazima u Bosni i Hercegovini. Plan, bez sumnje, smišljen i rezolutan.

II

Zemaljska vlada se obratila u maju 1894. g. Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču s predlogom da se održi naučni skup evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu, od 15. do 21. avgusta.² U predlogu su izneseni razlozi kojima se rukovodila Zemaljska vlada da se održi sastanak istaknutih evropskih naučnika. Ovo je bio, nesumnjivo, krupan poduhvat okupacione uprave. U predlogu je bilo navedeno 25 naučnika koje je trebalo pozvati, a od njih se 16 odazvalo. Karakteristično je da na sarajevski arheološki i antropološki kongres nije bio pozvan nijedan naučnik iz slovenskih zemalja, ni sa područja Monarhije ni iz Rusije. Jedino je na inicijativu Koste Hermana bio u kombinaciji da se pozove Ilarion Ruvarac, saradnik Zemaljskog muzeja, ali se ni on nije odazvao zbog bolesti.³ Na kongresu su bile zastupljene sljedeće evropske zemlje: S v e d s k a (prof. Oskar Montelius), E n g l e s k a (Robert Munro iz Edinburga), Š v a j c a r s k a (dr Jakob Haerli, privatni docent na Univerzitetu u Cirihi, dr Edmund Fellenberg iz Berna), N j e m a č k a (dr Joh. Ranke, profesor Univerziteta u Minhenu i generalni sekretar Njemačkog antropološkog društva, dr R. Virchow, tajni medicinski savjetnik, prof. Univerziteta u Berlinu, dr Albert Voss, direktor Muzeja u Berlinu), F r a n c u s k a (Gabriel de Mortillet, profesor škole za antropologiju u Parizu, Saint-Germain en Laye, Salomon Reinach (Renak) ataše nacionalnih muzeja u Parizu, Saint-Germain en Laye, dr R. Verneau, ataše laboratorija za antropologiju u Prirodnjačkom muzeju u Parizu), I t a l i j a (prof. Luigi Com. Pigorini, direktor Praistorijskog i etnografskog muzeja u Rimu), A u s t r i j a (dr Otto Benndorf, profesor Univerziteta u Beču, Josef Szombathy, kustos Prirodnjačkog muzeja u Beču, dr F. Bormann, profesor Univerziteta u Beču), U g a r s k a (dr Josef Hampel, profesor univerziteta i konzervator Ugarskog nacionalnog muzeja u Budimpešti) i vicekonzul u Janini Julije F. Pisko.⁴ Kongresu su prisustvovali direktor arhiva Zajedničkog ministarstva L. Thálloczy i naučni savjetnik Zajedničkog ministarstva dr M. Hoernes.

U obrazloženju svoga predloga o sazivanju kongresa u Sarajevu, Zemaljska vlada je naglasila da je Bosna i Hercegovina do austrougarske okupacije prošla niz kulturnih perioda u kojima se, zahvaljujući svome posebnom posredničkom položaju između Istoka i Zapada, približavala čas istočnim a čas zapadnim životnim krugovima. Tako je došlo do veoma promjenljivih i stalno lokalno obilježenih kulturno-istorijskih pojava koje su naučnicima postale pristupačnije u najnovije vrijeme. Ko je ovim teško prohodnim zemljama putovao prije dvije decenije, taj jedva može da nasluti koje mnoštvo istorijskih dokumenata postoji u ovoj zemlji. Pokazalo se da su sve istorijske epohe

²) ABH, ZMF, Nr. 4623/BH-1894.

³) Ibidem.

⁴) Ibidem.

ostavile traga u Bosni i Hercegovini. Pored više ili manje aforističkih vijesti koje su stranci ostavili o Bosni i Hercegovini, sada stoje na raspoloženju neoborivi svjedoci prošlosti ovih zemalja, koji su se manifestovali u novootkrivenim spomenicima, najbrojnijim iz perioda rimskog carstva i iz vremena domaćih bosanskih oligarha kasnog srednjeg vijeka.⁵ Ali mnogo ranije nego što se istorijski život pojavio na obalama Bosne i Neretve počelo je formiranje arheoloških slojeva u ovom području. Upravo ona tamna stoljeća koja su prethodila osnivanju rimskog gospodstva ukazivala su na bogate i osobene nalaze u Bosni i Hercegovini. Mora se priznati, podvlači se u obrazloženju Zemaljske vlade, da je upravo sa posjedovanjem praistorijskih starina vezana jedna osobito teška zadaća. Već godinama Zemaljska vlada čini, prema svojim snagama, sve da pored spomenika iz istorijskih perioda, pored znamenitosti stanovništva i materijala iz prirodnih nauka, Zemaljski muzej obrađuje spomenike praistorijske arheologije i antropologije i da ih preko svojih publikacija učini poznatim i pristupačnim. Broj tih nalaza i nalazišta je u snažnom porastu, ali postoji već dugi niz godina mnogo činjenica kojima je potrebno objašnjenje. Poznavanje ove vrste starina može se do izvjesnog vremena saznati literarnim i likovnim saopštenjima. Ako se želi da praistorijski spomenici Bosne i Hercegovine ne ostanu nezapaženi i da se o njima daju saopštenja javnosti, mora se učiniti napor da istaknuti evropski naučnici na osnovu ličnih zapažanja, daju svoj cjelovit sud o praistorijskim nalazima.⁶

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu polaže posebnu pažnju na to da se odličnim arheolozima i antropolozima koji se bave ovom strukom ili su joj bliski, pruži prilika za vlastito posmatranje, što bi imalo najveću dobit za interese više »duhovne kulture« ove zemlje. U tu svrhu je Zemaljska vlada izradila plan po kome bi se uputio poziv čitavom nizu naučnih autoriteta. Radi toga ona moli Ministarstvo da se u Bosni, a posebno u Sarajevu, čija je okolina bogata praistorijskim nalazima, okupe istaknuti naučnici na manji saстанak. Tako bi se učesnicima simpozijuma pokazalo šta je do sada učinjeno. Pokazalo bi im se kako se praktično izvode radovi i najzad bi se iznijeli naučni problemi koji bi se tom prilikom prodiskutovali. Na kongresu arheologa i antropologa održala bi se dva predavanja, i to: Bosanskohercegovački zemaljski muzej, organizacija i ciljevi (Kosta Hörmann) i Kulturni periodi u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njene spomeničke ostatke (L. Thálloczy).⁷

Zemaljska vlada je iznijela pitanja koja bi trebalo diskutovati na kongresu. Za neka od njih bili su zaduženi pojedini referenti Zemaljskog muzeja. Diskusije ne bi trebalo ograničiti. Među postavljenim pitanjima bilo je i takvih na koja se sa sigurnošću nije moglo odgovoriti dosad poznatim činjenicama. Ima i izvjesnih problema praistorijskog istraživanja koji se sa sigurnošću neće moći riješiti, ali je ipak potrebno da se i o njima povede računa i da se o njima diskutuje. Na postojeći konkretni materijal vežu se mnoga pojedinačna pitanja

⁵) Ibidem.

⁶) Ibidem.

⁷) Ibidem.

čije raspravljanje takođe treba da se ima u vidu.⁸ Zatim je dat niz pitanja koje je trebalo da se diskutuju na kongresu. To su, u prvom redu, pitanja vezana za butmirsku neolitsku stanicu, — kako da se shvate pojave u vezi sa butmirskim nalazima, koji su predstavljali neku vrstu radioničkih nalaza. Kako da se shvate plastični nalazi orijentalnog (egipatskog) stila u kulturnom sloju mlađeg kamenog doba. Potom su iznesena pitanja u vezi s nalazima na Sobunaru kod Sarajeva. Pored neolitskog nalazišta u Butmiru, isto tako živ interes se očekuje i od nalaza na glasinačkoj visoravni. Tamo je bilo pronađeno i dalje se pronalazi čitavo mnoštvo spomenika željezne kulture. Kome narodu su pripadali nalazi u tumulima i gradinama Glasinca, kao i koje su političke i socijalne institucije postojale kod narodnih grupa koje su utvrđene nalazima. Zatim je istaknut problem Jezerina i tamošnjih nalaza iz rimske epohe. Ukoliko se pokaže da su naučnici pozvani na sarajevski kongres zainteresovani i za spomenike srednjeg vijeka, kao i za etnološke probleme, sastavljen je niz pitanja koja bi se mogla na kongresu diskutovati. Izrađen je istovetan tekst poziva na kongres na njemačkom i francuskom jeziku.⁹

Ministar zajedničkih finansija B. Kalaj obratio se diplomatskim predstavnicima Austro-Ugarske u Parizu, Berlinu, Londonu, Minhenu, Kopenhagenu, Stokholmu i Bernu s molbom da se živo poradi na tome da se navedeni naučnici pojedinih zemalja odazovu pozivu Zemaljske vlade na kongres u Sarajevu i da se istakne da će posjetioci kongresa biti tretirani kao gosti Zemaljske vlade, te da će imati besplatan smještaj i putne troškove na teritoriju Bosne i Hercegovine. Trebalo je da diplomatski predstavnici Monarhije skrenu pažnju pozvanim naučnicima da će njihov boravak u Sarajevu biti ne samo prijatan nego da će im otkriti i mnogo interesantnih naučnih problema. Kalaj je naglasio da on lično pridaje veliku važnost ostvarivanju predviđenog naučnog sastanka kao i živom učestvovanju u njegovom radu, te je stoga molio diplomatske predstavnike da se u krugu svoje misije zainteresuju za označene ličnosti, da bi se ove odazvale pozivu i učestvovala na kongresu. Iz istih razloga je Kalaj naglasio da se obratio Ministarstvu inostranih djela da se njegove želje i težnje uzmu u obzir.¹⁰ Očividno je da je Kalaj, kao vrhovni upravljač Bosne i Hercegovine, činio sve da se preko planiranog kongresa arheologa i antropologa u Sarajevu dobije jasna slika njegove civilizatorske misije u okupiranoj zemlji. U tu svrhu, u krajnjoj liniji, bio je preduzet rad na sazivanju kongresa u Sarajevu, prvog za vrijeme austrougarske uprave.

Trebalo je stranim naučnicima pružiti dokaze dosadašnjeg djelovanja Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija u oblasti nauke, pa je Zemaljska vlada predložila da se uglednim naučnicima predaju kao poklon izdanja koja je objavila okupaciona uprava (Ze-

⁸) Ibidem.

⁹) Ibidem.

¹⁰) Ibidem. »Ich lege persönlich ein grosses Gewicht auf das günstige Zustandekommen der angelegten Zusammenkunft sowie auf eine rege Theiligung an derselben und wende ich mich daher an EE. mit Ersuchen F. W. wollen die Gefälligkeit haben auf die in dem Bereiche der dortigen Mission befindlichen Persönlichkeiten Einfluss zu nehmen und sie so möglich zu bestimmen der ergangenen Einladung Folge zu leisten.«

maljska vlada i Zemaljski muzej). Zemaljska vlada je tražila ovlaštenje od Zajedničkog ministarstva finansija da može iz zaliha izdanih publikacija pružiti uvid stranim naučnicima u svoju izdavačku djelatnost. Radi toga je predložila da se učesnicima kongresa daju gratis sljedeća izdanja:

- 1) Oba sveska »Wissenschaftliche Mitteilungen«, 1892 i 1893,
- 2) Rimske ceste u Bosni i Hercegovini, I dio, od Balifa,
- 3) Praistorijska nalazišta od Radimskog (njemačko izdanje),
- 4) Obje monografije okružnog ljekara dr Karlinskog: Zur Hydrologie der Bezirke Stolac und Konjic,
- 5) Misale glagoliticum Hervoiae ducis spalatensis i
- 6) Glasnik Zemaljskog muzeja za godinu 1893. i 1894.

Pošto nije bilo dovoljno primjeraka navedenih djela u Sarajevu, traženo je da se potreban broj primjeraka uputi iz Beča Zemaljskoj vladi. Hrvojev misal bio je štampan u malom tiražu pa se odustalo od namjere da se i ovo djelo dijeli učesnicima kongresa. Trebalo je obezbijediti 18 primjeraka navedenih djela, jer se računalo da će kongresu prisustvovati 18 naučnika računajući tu i Ilariona Ruvarca. Napomenuto je dalje da je potrebno da se pozvanim naučnicima upute besplatne karte na bosanskohercegovačkim željeznicama.¹¹

Zemaljskoj vladi su stizali povoljni izvještaji od pozvanih naučnika da će kongresu prisustvovati. Zajedničko ministarstvo finansija je obaviješteno da je profesor Ghirardini iz Pize izvijestio da nije u mogućnosti da stigne na kongres, a prof. Virchow je odgovorio da će i pored zauzetosti nastojati da dođe u Sarajevo. Posebno je interesantan stav Zemaljske vlade prema Ilarionu Ruvarcu. U stvari, tu je došao do izražaja stav direktora Zemaljskog muzeja Koste Hörmanna, koji je nastojao da obezbijedi dolazak na kongres svoga saradnika u Glasniku Zem. muzeja i u »Wissenschaftliche Mitteilungen« i da time obezbijedi i dalje Ruvarčevu saradnju u pomenutim časopisima. U aktu Zemaljske vlade od 12. jula 1894. stajalo je da se Ruvarac javio pismom Hörmannu, iz čijeg se sadržaja vidi da je ovaj istaknuti srpski historičar, koji je svoje istorijske rasprave objavljivao »bez zahtjeva honorara« u Glasniku Zem. muzeja i u »W. M.«, izrazio želju da prisustvuje kongresu u Sarajevu. Pošto Ruvarac moli da mu se uputi program kongresa i označi vrijeme održavanja, a s druge strane se smatra da bi bilo cjelishodno da se ovaj naučnik dočeka s pažnjom i da se time još više veže za muzejske akcije, Zemaljska vlada predlaže Zajedničkom ministarstvu finansija da odobri da se Ruvarac pozove na kongres privatnim putem, preko Hörmanna, i da mu se obezbijedi kao i drugima besplatan prevoz i boravak u dane kongresa, te da se i na njega primijene sve povlastice koje će uživati ostali učesnici. Ruvarca je trebalo kao gosta pozvati i na svečane skupove, koji će biti organizovani u toku kongresa. Zajedničko ministarstvo se složilo s predlogom Zemaljske vlade.¹²

Izgleda da Ruvarac nije mogao zbog bolesti prisustvovati kongresu ili nije htio da učestvuje na jednom skupu gdje nije bio zvanično

¹¹) ABH, ZMF, Nr. 9386/BH-1894.

¹²) ABH, ZMF, Nr. 4623/BH-1894.

pozvan kao i ostali evropski naučnici od strane Zemaljske vlade.¹³ Osta- je, međutim, činjenica da ovom prvom naučnom kongresu arheologa i antropologa u Sarajevu nije prisustvovao nijedan slovenski naučnik, pa ni Ruvarac, iako je samo on privatnim putem, preko Hörmanna, bio pozvan da prisustvuje kongresu. U ovoj činjenici izostavljanja slovenskih naučnika iz Monarhije i Rusije treba ipak vidjeti akt animoznosti okupacione uprave prema slovenskoj nauci i njenim arheološkim i antropološkim predstavnicima.

III

Prema stenografskim zabilješkama koje je vodio građevinski savjetnik Kellner i koje je ustupio radi objavljivanja vladinom poluzvaničnom listu »Bosnische Post« u avgustu i septembru 1894. g., u srijedu 15. avgusta 1894. počelo je okupljanje stranih naučnika koji su se odazvali pozivu Zemaljske vlade. Većina je stigla brodskim vozom. Još ranije su u Sarajevo stigli Munro iz Edinburga, Tlálloczy, vicekonzul Pisko i dr M. Hoernes. Na stanici su sačekali ugledne goste direktor Zemaljskog muzeja Hörmann i njegovi saradnici. Gosti su bili smješteni u hotelu »Evropa«.

Istog dana poslije podne, u 5 sati, u palati Zemaljske vlade došlo je do »oduševljenog« sastanka kome su prisustvovali poglavar zemlje baron Apel i civilni adlatus baron Kučera, zatim gosti, direktori Zemaljske vlade sa vladinim savjetnicima i višim činovnicima, predsjednik Vrhovnog suda Schneuer sa višim sudijama, direktori svih sarajevskih srednjih škola, među kojima je bio rektor Isusovačkog seminara pater Brixl, gradonačelnik Mehmed-beg Kapetanović i podnačelnik Petrović. U toku ovog kraćeg sastanka došlo je do bližeg upoznavanja evropskih naučnika i sarajevskih zvaničnika.¹⁴ Očividno je režim htio da se u cjelini predstavi ovom biranom naučnom skupu, da na njega učini što jači utisak i da ga u najvišoj mjeri iskoristi za svoje ciljeve.

U svom pozdravnom govoru poglavar zemlje baron Apel je naglasio da se nada da će od naučnih autoriteta biti sigurne koristi u ocjeni naučnoistraživačkog rada u oblasti praistorijske arheologije u Bosni i Hercegovini. Naravno da je i ovaj vrhovni nosilac vlasti podvukao da je do ovog skupa moglo doći jedino zahvaljujući nastalim promjenama, okupaciji Bosne i Hercegovine. Civilni adlatus baron Kučera bio je govorljiviji u naglašavanju misije Austro-Ugarske u okupiranoj zemlji. Kučera je naglasio da je jedina zemlja na Balkanskom poluostrvu kojom nisu Grci vladali bila Bosna i Hercegovina, ali da se grčki uticaj i u ovoj zemlji osjećao. Po njegovom shvatanju, kulturni uticaji sa Zapada prodirali su na okupaciono područje, te su prastanovnici ove zemlje, Iliri, bili pod jakim uticajem Zapada. Kasniji razvitak Bosne i Hercegovine vezan je za uticaje s Istoka, a u savremeno doba ojačao je zapadni uticaj. Tako je okupacijom Bosna i Hercegovina otvorena ev-

¹³) Glasnik Zem. muzeja, VI, 1894, K. Hörmann: Sastanak arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 21. avgusta 1894 (521—532). Za Ruvarca Hörmann veli: »Bio bi još došao, ali na žalost bolešću bijaše spriječen naš odlični istoričar i vrlo cijenjeni saradnik arhimandrit Ilarion Ruvarac, iz Grgeteka.«

¹⁴) Bosnische Post, Nr. 66, 894.

ropskoj kulturi, a ispitivanja posljednjih godina pružila su već bogat materijal koji će naučnici imati priliku da razgledaju. Kučera je ovaj dio svoga govora izrekao na francuskom jeziku, pa ga je na njemačkom dovršio želeći plodan uspjeh kongresu. Naravno da nisu izostale ni zdravice koje su se u raznim svečanim zgodama ovoga kongresa ponavljale. U ime učesnika kongresa na pozdrave je odgovorio profesor Ranke iz Minhena. I on je naglasio da je Bosna i Hercegovina istom poslije okupacije ušla u red evropskih zemalja. Podvukao je da ga zadivljuje izvanredna brzina kojom se u ovoj zemlji širila evropska kultura, u zemlji koja je donedavno bila poluvarvarska. Ono što ga je posebno impresioniralo bila je činjenica da su istraživački radovi o starim ostacima kulture i etnografskim odnosima imali vrlo vidne rezultate. To naročito vrijedi za materijale objavljene u »Wissenschaftliche Mitteilungen« u Beču. Izjavio je da ga takođe impresionira činjenica da je Zemaljska vlada uspjela da formira radni učenički krug ljudi koji su oduševljeni istraživačkim radom. Ovaj krug, po Rankeovom uvjerenju, zamjenjuje »formalnu akademiju«. Djelovanje ovog kruga je upravo akademsko i može se inače osjetiti samo u dobro obezbijeđenim središtima nauke.

Delegat francuske arheološke nauke profesor Mortillet¹⁵ izjavio je zahvalnost Zemaljskoj vladi što mu se pružila prilika da vidi jednu zemlju koju su novinari prikazivali. Izjavio je dalje da nije pristalica darvinizma i da ne vjeruje u transformaciju, ali ko želi da vidi promjene nastale okupacijom, treba da dođe u Bosnu. Gradonačelnik Sarajeva Mehmed-beg Kapetanović pozdravio je evropske naučnike na »zemaljskom jeziku« i zaželio im plodan rad. Po njemu, svaki Bosanac je ponosan na kulturni napredak koji je postignut posljednjih godina. Kapetanović je dalje izjavio da mora priznati da je Bosna i Hercegovina dugo zaostajala za kulturnim zemljama, ali da je uz pomoć vlade napravila krupne korake u kulturnom razvitku. Kosta Hörmann je preveo ovaj gradonačelnikov govor na njemački jezik.¹⁶

Engleski delegat dr Munro izjavio je da kao jedini Englez koji prisustvuje ovom kongresu ne može da dozvoli da se na njegovom jeziku ne održi govor. Iznio je više laskavih priznanja okupacionoj upravi, a posebno je izrazio divljenje gradu Sarajevu. Rekao je da je u životu posjetio više važnih i interesantnih gradova, kao što su Napulj, Damask, Kairo i Carigrad, ali da mu se nije toliko nijedan od tih gradova svidio kao Sarajevo, koje se ističe ljepotom i položajem. Njemu se posebno dopadalo Sarajevo kada se posmatra sa tvrđave u smiraju sunca. Zato je on nazdravio Sarajevu i njegovom razvitku.¹⁷ Zatim su govorili predstavnik švedske profesor Montelius i bečki profesor dr Benndorf ukazujući na buran razvitak arheološke nauke. Prvi je nazdravio Muzeju zaželivši uspjeh, a drugi je govorio o ulozi austrougarske armije kao faktora koji je doprinio mirnom i stvaralačkom radu u okupiranoj zemlji. Kao što se vidi, svaki delegat je isticao uspjehe okupacionog

¹⁵ Mortillet, Gabriel, francuski praistoričar (1821—1898), konzervator u Muzeju Saint-Germain kod Pariza. Svojom Tipološkom hronologijom vršio jak uticaj na ispitivanje starog kamenog doba. Osnovao je 1864. g. časopis »Matériaux pour l'histoire de l'homme«.

¹⁶ Bosnische Post, Nr. 66, 1894.

¹⁷ Ibidem.

režima, što je očevidno godilo nosiocima okupacione kulturne politike. Kada se danas, iz istorijske retrospektive, posmatra rad i manifestacije članova kongresa i doček koji im je priređivan, stiče se utisak da je s obje strane bilo mnogo namještenog, spektakularnog. Sve se svodilo na cavilizatorsku ulogu okupatora, a predstavnici jedne internacionalne nauke, kakva je bila arheologija, osjećali su kako i gdje treba podvući tu ulogu da bi se ugodilo domaćinu. S obje strane se pretjerivalo.

Odgovarajući na laskave izjave evropskih naučnika, baron Apel je kao domaćin zahvalio na ukazanoj pažnji njemu, armiji i vladi. Interesantno je da je Apel, kao poglavar zemlje i komandujući general smatrao potrebnim da ukaže evropskim naučnicima na građanski karakter uprave, podvlačeći značaj uloge civilnog adlatusa, koga su neki govornici apostrofirali kao civilnog guvernera. To je učinjeno svakako stoga da se pred evropskom javnošću podvuče da se u Bosni i Hercegovini sprovodi kurs građanske uprave, iako je sva vlast, vojna i civilna, bila usredsređena u rukama poglavara zemlje. To je u stvari bio eho na administrativne promjene koje je sproveo Kalaj početkom svoje uprave, 1882. godine. Zato je Apel i nazdravio u svom govoru ministru zajedničkih finansija, stvarnom i odlučujućem faktoru u bosanskoj politici toga vremena.¹⁸

Drugi dan kongresa, četvrtak 16. avgusta 1894, počeo je u sali za sjednice Zemaljske vlade. Sjednici je predsjedavao baron Apel, a prisustvovao joj je, pored gostiju, »krem« sarajevske publike koja je bila pažljivo odabrana. Među publikom je bio i ministar zajedničkih finansija, Kalaj, baron Kučera, direktori Zemaljske vlade i brojne dame iz najviđenijih društvenih slojeva. Kongres je pozdravio poglavar zemlje. I ovog puta se podilazilo. Apel je pozdravio korifeje nauke i zamolio ih da ispituju rezultate arheološke nauke u Bosni i Hercegovini. Podvukao je da grad Sarajevo vidi u naučnicima takve kulturne pregoce na kojima bi mu mogli biti zavidni mnogo veći evropski kulturni centri. Potom je direktor Zemaljskog muzeja Kosta Hörmann održao predavanje o Muzeju, njegovoj organizaciji i ciljevima. Hörmann je podvukao da je Zemaljski muzej od svoga osnivanja, 1. februara 1888, već postigao značajne rezultate. Muzej je imao tada dva odjeljenja: arheološko-istorijski i prirodnjački, a za kongres je imalo osobit značaj ovo prvo odjeljenje. Ovo odjeljenje se dijelilo na sljedeće zbirke: praistorijsku, rimsku, srednjovjekovnu, zbirku novca, gema i pečata i najzad etnografsku. Od svih zbirki najviše je bila popunjena praistorijska. Pojedine odredbe o upravljanju zbirkama propisane su privremenim Statutom Muzeja. Hörmann je podvukao da Statut predviđa zamjenu publikacija i popunjavanje pojedinih zbirki na taj način. Isto tako se predviđa da se bh. materijal popunjava stranim, srodnim iz susjednih zemalja. Naglasio je da razvitku Muzeja smeta nedostatak podesne zgrade. Vicekonzul Pisko je pomogao da Muzej nabavlja vrijedne arheološke predmete iz Albanije i Grčke. Posebno se u svom izlaganju osvrnuo na značaj nalaza u Butmiru, kao i tumula i gradina na Glasincu. Zatim je podvukao važnost rimskih nalaza i najzad je ukazao na važnost srednjovjekovnih spomenika kojima se bavi srednjovjekovna arheologija. On je

¹⁸) Ibidem.

istakao da se stećci, kao istaknuti srednjovjekovni spomenici, u najvećoj mjeri nalaze u srednjoj i jugoistočnoj Bosni, navodeći da stećaka u Bosni i Hercegovini ima blizu 60.000 (59.455). U svome daljem izlaganju Hörmann je opisao ukratko svaku muzejsku zbirku i dao njenu karakteristiku. Potom je prešao na značaj muzejske publikacije, Glasnik, koji izlazi na »zemaljskom« jeziku od 1889. g.; u njemu saraduju pretežno domaći naučni radnici. Za strani naučni svijet pokrenuto je na njemačkom jeziku bečko izdanje Glasnika pod naslovom »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina«. Do sada su izašle dvije knjige (1892, 1893). Od pojedinih naučnih publikacija Zemaljski muzej je objavio Balifove Rimske ceste, prvi dio, i u pripremi je publikacija o Butmiru u kojoj bi se prikazala iskopavanja u godini 1893. Rad na iskopavanju u Butmiru se nastavlja i naučnici će imati prilike da se u to uvjere na samom terenu, gdje će biti vršena probna iskopavanja. Hörmann je najzad zaželio da se strani naučnici, arheolozi i antropolozi, uvjere na licu mjesta o postignutim rezultatima Zemaljskog muzeja moleći ih da i oni svojim savjetom ukažu na propuste i dobre strane ove naučne ustanove.¹⁹

Istoga je dana L. Thálloczy izložio u svome predavanju stupnjeve kulturnog razvitka Bosne i Hercegovine. On je naglasio da je Zemaljska vlada smatrala da joj je zadatak da stranim naučnicima izloži sadržinu onih nastojanja o kojima je govorio direktor Hörmann. Thálloczy je podvukao da je na području nauke okupaciono područje naučni fundus instructus. Zemaljski muzej je, po njemu, ne samo ustanova za lokalne interese, nego i slika »našeg današnjeg razvitka, ona je, dakle, naš arhiv«. Od svih balkanskih zemalja samo Albanija dijeli sudbinu Bosne i Hercegovine. Istorijske spomenike, pisane, treba tražiti većim dijelom van zemlje. Thálloczy je govorio zatim o geografskom faktoru koji je uticao na formiranje pojedinih etničkih grupa, podvlačeći da je politički položaj Bosne i Hercegovine bio od izuzetne važnosti za formiranje društveno-političkih zajednica. Izlagao je zatim kulturno-istorijske periode od najstarijih vremena do formiranja ilirskih plemenskih zajednica, za čije su upoznavanje od osobitog značaja iskopavanja na Glasincu. Ilirski elemenat se uklopio u rimsku epohu, pa je iskopavanje na području Bosne i Hercegovine od pionirskog značaja, jer su samo franjevci nešto učinili za upoznavanje rimskog perioda. Thálloczy je ukazao na važnost arheološkog rada Frana Bulića na području Dalmacije.²⁰ Dotakao se i formiranja bosanske države i kulturnih ostataka bosanske epohe. I Thálloczy je u svom izlaganju govorio o stećcima i podvukao njihov značaj u kulturnom razvitku države. Dalje je naglasio tezu o vezama i sličnostima bogumilstva i islama, o islamizaciji, i naročito podvukao da je islam u Bosni i Hercegovini u XV i XVI v. predstavljao viši stepen kulturnog razvitka. Svoja izlaganja je završio apelom okupljenim naučnicima da oni kao istaknuti predstavnici internacionalne nauke pomognu Zemaljskoj vladi da izvrši »naučnu okupaciju Bosne i Hercegovine«.²¹

¹⁹) Ibidem.

²⁰) Ibidem.

²¹) Ibidem.

Nakon saslušanih predavanja gosti su posjetili Zemaljski muzej, gdje su im služili kao vođi i tumači Radimsky i Fiala. Istoga su dana posjetili Butmir i neolitska nalazišta u tome mjestu. Ovom naučnom izletu prisustvovao je i prof. dr Virchow²², koji je stigao iz Berlina. U Butmiru, na području iskopina, razvila se živa diskusija o porijeklu bogatih nalaza neolitskog naselja, u kojoj treba posebno istaći učešće talijanskog arheologa Pigorinija i švedskog naučnika Monteliusa. Pod stručnim rukovođenjem Radimskog nastavljena su iskopavanja, koja su toga dana dala iznenađujuće rezultate. Iznenada se u Butmiru pojavio ministar Kalaj sa suprugom i direktorom u Zajedničkom ministarstvu finansija Horovicem. U prisustvu Kalajevom vođena je vrlo živa diskusija. Predveče su gosti posjetili Ilidžu i pregledali rimske iskopine i banjske instalacije. U izvještaju dopisnika »Bosanske pošte« stoji da su gosti bili zadovoljni posjetom.²³ Te je večeri ministar Kalaj sa suprugom priredio večeru učesnicima kongresa. U kraćem govoru, najprije na francuskom pa zatim na njemačkom jeziku, Kalaj je naglasio da posjeta ovako istaknutih naučnih autoriteta predstavlja posebnu čast zemlji o čijoj najstarijoj prošlosti treba da se izjasne. Kalaj je naglasio da je poslije okupacije Bosne i Hercegovine i formiranja administracije dalji zadatak režima briga o ljudskom materijalu koji treba da se naučno prati tokom raznih istorijskih epoha. Zato je zaključio da je savremenom političaru potrebno da se pozabavi istorijom, a posebno praistorijom. On je najzad pozdravio prisutne goste »kao najveće majstore u Evropi«.²⁴

Na toj istoj večeri govorilo je nekoliko istaknutih antropologa (Virchow) i arheologa. Oni su isticali da je austrougarska okupacija zavela u zemlji izvanredno solidnu administraciju i da je udarila sigurne temelje naučnom razvitku osnivanjem i forsiranjem Zemaljskog muzeja. Tako je medicinski tajni savjetnik i po godinama doajen kongresa prof. dr Virchow, u svom pozdravnom govoru, istakao Kalajevu ulogu u preobražaju okupirane zemlje i udaranju solidnog temelja razvitku nauke, posebno arheologije i antropologije. Savremena antropologija, po Virchovu, ulazi u život čovjeka i ispituje ga, pa je otuda korisna i potrebna svakom političaru. Naučni skup je dužan da dade svoje mišljenje ne samo o rezultatima arheoloških ispitivanja nego i da odgovori na pitanja koja je pred njega postavila Zemaljska vlada. U tome i leži značaj nastojanja ministra Kalaja i njegovih saradnika, a posebno naučnih radnika Zemaljskog muzeja.²⁵

I drugi su govornici (Mortillet i Munro) podvukli značaj i ulogu ministra Kalaja u organizovanju naučnog rada u Bosni i Hercegovini. Začudo da je Škotlanđanin Munro došao na istu misao koja je bila u njemačkom svijetu vodeća. On je podvukao devizu da se svijetom upravlja zapovijedanjem i slušanjem (Deviza pruskog kralja Fridriha Velikog: Gehorchen und nicht resonieren). On kao da je time dao osnovnu karakteristiku Kalajevog upravnog apsolutizma, izrazitog policijskog

²²) Virchow, Rudolf, istoričar medicine i osnivač antropologije i etnologije u Njemačkoj (1821—1902).

²³) Bosnische Post. Nr. 66, 1894.

²⁴) Ibidem.

²⁵) Ibidem.

sistema koji je primjenjivan u Bosni i Hercegovini. Munro je sa tih pozicija posmatrao Kalajevu djelatnost u okupacionom području.²⁶

Treći je dan kongresa bio posvećen daljem razgledanju Zemaljskog muzeja, gdje su ovog puta služili kao tumači direktor Hörmann, primarius dr Glück, kustos dr Truhelka i dr Karlo Patsch. Poslije podne je nastavljena diskusija u sali Zemaljske vlade o problemima bosanskohercegovačkog istraživanja praistorije (prvi dio). Poglavar zemlje baron Apel je zamolio učesnike kongresa da nastave diskusiju i da izaberu predsjedništvo kongresa. Na predlog prof. Monteliusa za predsjednika je izabran aklamacijom prof. Virchow a za sekretara dr M. Hoernes. Predsjednik kongresa je zatim zahvalio Zemaljskoj vladi na ukazanoj pažnji i prijemu, pa je predložio da Radimsky iznese lična zapažanja o rezultatima arheoloških iskopavanja u Butmiru kojima on rukovodi. Nakon toga se razvila živa diskusija u kojoj je učestvovalo više govornika, na raznim evropskim jezicima. Diskusiji je prisustvovala birana publika. Pored barona Apela i barona Kučere ovom skupu su prisustvovali njemački konzul i talijanski konzul markis Papalepore.²⁷

Zemaljska vlada je organizovala naučnu ekskurziju učesnika kongresa na Glasinac, u područje arheoloških istraživanja. Učinjeno je sve da se kongresisti osjećaju što bolje i da ponesu što prijatnije utiske. Sve je bilo sračunato na krajnji efekat: trebalo je da birani i istaknuti evropski naučnici reklamiraju na razne načine, a posebno u javnim napisima, utiske o civilizatorskoj misiji Habsburške monarhije u Bosni i Hercegovini. I sve je rađeno po planu, a trebalo je ipak da sve ispadne spontano i nenamješteno. U subotu 18. avgusta, četvrti dan kongresa, nije se radilo zbog carevog rođendana, koji je u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, Sarajevu, posebno proslavljen. Ovaj dan je bio predviđen, pored posjete pojedinim bogomoljama, za posjetu istorijskim znamenitostima grada. Radionica umjetnih zanata učesnicima kongresa se posebno svidjela. Direktor Nani je proveo goste kroz odjeljenja ove ustanove, koju je režim isticao kao važnu za razvijanje umjetnih zanata i domaće radinosti. Istoga su dana na svečanom ručku u hotelu »Evropa« padale zdravice i odavano je priznanje Kalaju za uspjehe bos. herc. administracije. U svom temperamentnom govoru se naročito isticao predsjednik kongresa, prof. Virchow. U programu je bilo da se toga dana posjeti Zemaljska bolnica, koja je bila takođe objekat režimskog isticaja zasluga u razvijanju zdravstvene kulture. Po unaprijed utvrđenom programu, administrativni direktor Zemaljske bolnice pozdravio je učesnike kongresa. Sva odjeljenja bolnice bila su predmet pažnje i posjete. Primarijusi su objašnjavali probleme svojih odjeljenja. Gosti su se interesovali za stanje bolesnika, u čemu se isticao prof. Virchow. Francuskim gostima se posebno svidjela organizacija i rad u bolnici i upoređivali su je sa sličnim ustanovama u Parizu. Na povratku iz bolnice gosti su otišli na Ilidžu, gdje je u njihovu čast priredila prijem grofica Kalaj.²⁸

²⁶) Ibidem.

²⁷) Ibidem.

²⁸) Ibidem.

Peti i šesti dan kongresa bili su posvećeni ekskurziji na Glasinac. Kolona od desetak kola krenula je iz Sarajeva prema Romaniji. Vođa ove ekskurzije bio je direktor Muzeja K. Hörmann. Pored učesnika kongresa, u ekskurziji su učestovali, kao gosti, supruga Renaka i Monroe, kao i talijanski konzul Pappalepore. Član kongresa geolog dr Fellenberg uz put je objašnjavao geološki sastav planinskog područja kuda se ekskurzija kretala. Romanija je na ekskurziste ostavila svojom prirodnom divljinom dubok utisak. Bili su upoznati i sa prošlošću ove planine, koja je bila stjecište hajduka u nedavnoj prošlosti. U Podromaniji su članovi kongresa bili smješteni u vojnoj kasarni, koja je bila namještena kao konačište ekskurzista. Tu, na granici sarajevskog i rogatičkog sreza, ekskurziju je sačekao kotarski predstojnik Geza Barčani. On je važio kao domaćin u improvizovanom hotelu-kasarni. Naravno, i ovdje su padale zdravice. Nazdravljali su jedni drugima. U blizini kasarne posjetili su bogumilsko groblje i staru gradinu zvanu »Hreljin grad«. Jedna grupa ekskurzista posjetila je pećinu zvanu »Megaru«. Profesori Virchow i Ranke vraćali su u seljačke kuće, a kao tumač im je služio direktor Hörmann. Raspoloženje je bilo prijateljsko među članovima ekskurzije. Na kraćim odmorima opet su padale zdravice. Poslije ručka im je narodni guslar otpjevao jednu narodnu pjesmu. To je bio nekadašnji hajduk, Marinko Zoranović. To je bila, po opisu dopisnika »Bosnische Post«, jedna od najinteresantnijih ličnosti Romanije. Zoranović je bio, po tom opisu, jedan od najopasnijih hajduka u predokupacionom periodu, a sada je »kao jagnje miran«, pjeva uz gusle, a o sebi ne želi da govori. Aranžeri ovog naučnog karavana Romanijom pobrinuli su se i za narodnog guslara, koji je, naravno, u očima stranih naučnika predstavljao svojevrsnu atrakciju.²⁹

U ponedjeljak, šesti dan kongresa, njegovi učesnici su posjetili nekropole u Rusanovićima, gdje je kustos Fiala rukovodio iskopavanjem. Od Podromanije do Glasinca kolonu naučnika pratio je žandarmerijski potporučnik Klempay. Na putu oko hana Šenice čekala je kolonu grupa od oko 30 seljaka sa osedlanim konjima da bi gosti mogli da pređu s kola na konje. Konjička kolona pod vođstvom kotarskog predstojnika Barčania kretala se prema Rusanovićima i približila se baraci u kojoj su konačili radnici. Na ulazu na mjestu iskopavanja bile su istaknute austrougarske zastave i girlande na jelama. Napravljen je bio i slavoluk. U neposrednoj blizini mjesta iskopavanja iskupilo se mnoštvo seljaka u svećanim narodnim haljinama. Naročito su se isticale žene i djevojke sa svojom kićenom nošnjom. Kustos Fiala je dočekaao goste dobrodošlicom. Spektakl se odvijao po utvrđenom planu. Zato se pobrinuo kotarski predstojnik Barčani i žandari. Trebalo je da istaknuti evropski naučnici vide i osjete seoski narod Romanije, koji je bio na izgled miran mada je u njemu vrla hajdučka krv. Tu su strani gosti bili iznenađeni daljim priredbama. Pošto je ovo područje pripadalo rogatičkom srezu, vlast se pobrinula da i predstavnici rogatičke opštine sa narodom iz obližnjih sela pozdrave naučnike. Na doček u Rusanoviće došli su gradonačelnik Rogatice Hadži Ahmed-beg Bukvica, podnačelnik Hadži Hasib-beg Tanković, više vijećnika i gradskih velikaša. Na doček

²⁹) Ibidem.

je stigao vrhovni šerijatski sudija Nurudin-efendija Hafizović. Gradonačelnik Rogatice pozdravio je učesnike kongresa i zaželio im dobrodošlicu. Odgovorio mu je prof. Virchow. Njegov govor preveo je na srpsko-hrvatski jezik Kosta Hörmann. Narod se gurao oko stranaca. Muškarci su im stezali ruke, a žene i djevojke su im ljubile ruke, srdačno se pozdravljale sa one dvije dame i darovale ih planinskim cvijećem. Jedna ciganska kapela je svirala melanholične narodne pjesme. Za strance koji su prvi put došli u ovo bosansko planinsko područje prirođena je prvorazredna atrakcija. Vlast se pobrinula čak i za cigansku muziku.

Na tri mjesta se kopalo pred gostima. Iskopavanjima su rukovodili kustos Fiala i njegov pomoćnik Vejsil Curčić. Iskopavanja su pružila iznenađenja: iskopani su ostaci skeleta i bronzanog nakita. Na licu mjesta naučnici su diskutovali o nalazima, snimali su fotografskim aparatima pojedine detalje iskopavanja. Prije doručka je profesoru Virchowu bio prikazan jedan čovječuljak, 56-godišnji Ivan Dobrača, koji je bio visine sedmogodišnjeg dječaka. On je bio ponosan što je postao predmet pažnje. Na njemu su antropolozi izvršili mjerenja i darovali ga. Doručak je priređen u improvizovanom hladnjaku, na način na koji nisu bili navikli. Na prostrtim ćilimima servirano je jelo à la turca. Sve je ličilo na bogatu lovačku gozbu. Raspoloženje je bilo izvanredno, pa, naravno, nisu izostale ni zdravice. Goste i domaćine je pozdravio Hörmann na »zemaljskom« i njemačkom jeziku. Markiz Pappalepore je u svom govoru na francuskom jeziku podvukao čuvenu bosansku gostoljubivost. Poslije doručka je igralo narodno kolo u koje su se hvatali i ovi iznenađeni stranci. Igralo se tzv. dvostruko kolo pri čemu je jedan broj ljudi igrao za leđima drugih. Na povratku se jedan dio gostiju vratio pješice do Podromanije. U kasarni, u Podromaniji, gosti su se upisali u knjigu posjetilaca. Po povratku u Sarajevo, kasno u noć, gosti su večerali, pa su i tu i dalje nazdravljali.³⁰

IV

Sedmi dan kongresa, 21. avgusta, bio je posvećen diskusiji o problemima koje je u pozivima već naglasila Zemaljska vlada. U sali za sjednice Zemaljske vlade iskupila se opet birana publika, koja je s pažnjom pratila izlaganje pojedinih istaknutih naučnika. Sjednici je predsjedavao prof. Virchow, a zapisnik je vodio sekretar kongresa dr M. Hoernes. U diskusiji su učestvovali Fiala, Reinach (Renak), dr Glück, dr Montelius, Radimsky, Ballif, prof. Hampel, Virchow, Verneau, Voss, Bormann, Munro i dr Hoernes. Najzad je predsjednik Virchow rezimirao zaključke i pročitao predlog rezolucije koju je podnio profesor Hampel, kojom se molila Zemaljska vlada da dosadašnja iskopavanja, koja su izvođena s uspjehom, i dalje nastavi, s istom promišljenošću i energijom.³¹

Profesor Virchow je preporučio Zemaljskoj vladi dalja istraživanja o stanovništvu i zahvalio je u ime kongresa na ukazanoj pažnji. Isto tako je zahvalio na pažnji koju je narod ukazao učesnicima kongresa. Baron Kučera je u ime Zemaljske vlade zahvalio učesnicima kongresa

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ Ibidem.

za spremnost kojom su se odazvali pozivu, za prijateljsku ocjenu vladinih nastojanja na naučnom području i izjavio je da za uspjeh Zemaljske vlade treba zahvaliti inteligenciji i stanovništvu koje cijeni nauku. Kučera je završio svoja izlaganja jednom turskom izrekom: »Kusura bakma!«. Posljednji, kraći sastanak sa ručkom održan je u hotelu »Evropa« na kome je, prema uobičajenoj praksi, došlo opet do zdravica. Renak je pročitao jedan uspješni latinski epigram upućen Bosni i Hercegovini. Naveče je gostima dao večeru à la turca gradonačelnik Mehmed-beg Kapetanović u svome konaku.³²

Otvarajući diskusiju predsjednik kongresa prof. Virchow je ponovo podvukao značaj arheoloških otkrića u Bosni i Hercegovini po arheološku nauku uopšte. Podvukao je dalje da su svi učesnici kongresa vrlo iznenađeni onim što su vidjeli i osjetili prilikom posjete mjestima iskopavanja. Zatim se diskutovalo o tačkama koje je Zemaljska vlada podnijela učesnicima kongresa. Izrazio je želju svih učesnika kongresa da se udovolji zahtjevima Zemaljske vlade, ali je dodao da neće biti moguće na sva pitanja dati povoljan odgovor. Virchow je naglasio da će se prvo diskutovati o nalazima do kojih je došlo u Butmiru. Prvi govornik bio je italijanski naučnik prof. Pigorini. On je podvukao značaj onoga što je vidio prilikom posjete Butmiru. Po njegovom utisku, butmirsko naselje nastalo je analogno naseljima na sojenicama u Italiji kao terra mare. Svoja izlaganja ilustrovao je sa više tipičnih presjeka i jednom skicom. Profesor Pigorini je osobito podvukao pojavu potpuno horizontalnog sloja unutar kulturnog sloja, postojanje stajace vode, a ni pošto tekuće, zatim tipičnih koliba koje su stajale na sojenicama. Dakle, sve je govorilo o naselju kao terra mare. On je bio mišljenja da bi tačno istraživanje brežuljka, koji čini neolitsko naselje u Butmiru, potvrdilo njegova predviđanja. Pigoriniju se činilo da je za ograničavanje naselja potrebno izvršiti presjeke, da se iz njih shvati da li je vanjska granica brežuljaka slična kao kod terra mare. Pigorini je dalje iznio svoje pretpostavke da u Butmiru ima elemenata sličnih terra marama u Italiji. Predsjednik Virchow se na to obratio za informaciju Radimskom, koji je vršio iskopavanja u Butmiru, na što je ovaj na njemačkom jeziku izložio svoje poglede o neolitskom naselju u Butmiru.

Radimsky se osvrnuo na izlaganja Pigorinija i počeo da objašnjava postanak, osobine i značaj butmirskog neolitskog naselja. Na Pigorinijevu primjedbu da granice neolitskog naselja nisu poznate, da treba vršiti dalja i tačnija ispitivanja, izjavio je da je preko malih udubljenja našao granice butmirskog neolitskog naselja, i to je u predloženom planu konstatovao. Najprije je utvrđen sloj humusa u debljini od 30 do 40 cm, pa zatim kulturni sloj ispunjen nalazima. Ispod ovog sloja nalazila se upotrebljiva glina, debela 90 do 100 cm. Po formi je presjek naselja sljedeći: iz ravnice se izdizalo naselje kao jednostavan brežuljak. Tu su konstatovana udubljenja koja se smatraju kao najstarija naselja. U njima je nađeno mnogo vještačkih proizvoda (artefakta). Nađeno je takođe mnogo obrađenog kamenja. U većoj dubini nađeni su idoli, i to većinom unutar prebivališta. Zaključujući svoj stav o Butmiru, Radimsky je rekao da je čitav brežuljak nastao radom ljudskih ruku.³³

³²⁾ Ibidem.

³³⁾ Ibidem.

Zatim se razvila življa diskusija u kojoj je prvi učestvovao dr Munro. On je usvojio mišljenje Pigorinija, iako u Butmiru nije pronađeno kolje (sohe), da je neolitsko naselje u Butmiru nastalo na sličan način kao i terra mare u Italiji. I švedski arheolog prof. Mortillet je bio ovog mišljenja, naročito zbog toga što pronađene kosti nisu poticale od divljih, nego od domaćih životinja, što je bio slučaj i u terra marama. On je iznio misao da se u Butmiru radilo više o mjestu gdje se proizvodilo kameno i glineno oruđe, nego o jednom naselju. U daljoj diskusiji učestvovao je prof. Virchow. On je podvukao problem — da li se u Butmiru radi o naselju tipa terra mare ili se tu radi o nekom drugom tipu naselja. Virchow je iznio i problem hronologije i stanovništva koje je živjelo u Butmiru. Po njegovom mišljenju, potrebno je praviti razliku između zemljanih radova smještenih na kolju i terra mare koje su u Italiji postojale u određenom vremenu kulturnog razvitka. Pitanje daljih istraživanja i njihova pravca orijentisalo je profesora Virchowa da predloži rezoluciju koja je sastavljena na francuskom jeziku i prihvaćena. Potom je na predlog prof. Benndorfa izložio svoje gledište o butmirskom naselju dr M. Hoernes, koji je odranije upoznat s tim problemom. On je izjavio da ne može dati određeno mišljenje, jer je potrebno da se izvrše dalja istraživanja.³⁴

Profesor Montelius³⁵ je ponovo istakao problem hronologije, i na osnovu onoga što je vidio u Muzeju i na terenu iskopavanja stekao je utisak da se nalazi u Butmiru mogu svrstati u kameno doba. To se može konstatovati po kamenim nalazima. Možda će se kasnije naći predmeti od metala iz perioda bronzne. Po njemu, bilo je moguće da se ornamentički motivi javljaju kao predmet uvoza sa sjevera i zapada. Karakteristično je da se u butmirskom naselju javlja spiralna ornamentika, koja se javljala u raznim oblastima i raznim epohama. Po njemu, kameno doba u Butmiru bilo je pod uticajem orijentalnih naroda i njihovih kultura. Pitanje je da li su zemljane posude u Butmiru uvozni predmeti ili su domaća izrađevina. To bi upućivalo na lokalnu industriju. Činjenica je da su nađeni i idoli. Postavljalo se pitanje hronologije. Ukoliko je butmirsko naselje pripadalo kamenom dobu, onda se ono može svrstati u sredinu drugog milenija, ali nikako ne može biti starije do kraja trećeg milenija. Pošto Butmir predstavlja kameno doba, onda nastaje pitanje kada počinje bronzano doba u ovom dijelu Evrope. Bronzano doba se u Bosni ne može javiti prije nego u sjevernoj Italiji i centralnoj i sjevernoj Evropi. Najzad je zaključeno da se metalno (bronzano) doba u Bosni javlja dvije hiljade godina prije nove ere, pa je prema tome butmirsko naselje starije od dvije hiljade godina prije nove ere.³⁶

U diskusiji je učestvovao i francuski arheolog Renak³⁷ (Reinach) i postavio pitanje pronađenih idola u Butmiru: da li su oni domaći proizvod ili su predmet uvoza. On se nije odlučio za uvoz idola u butmirsko

³⁴) Ibidem.

³⁵) Montelius, Oscar, švedski praistoričar (1843—1921), profesor na Državnom istorijskom muzeju, državni antikvar. Poznato je njegovo djelo o tipološkoj metodi. Još je u vrijednosti njegov rad o periodu bronzne.

³⁶) Bosnische Post, Nr. 67, 1894.

³⁷) Reinach, Salomon, francuski arheolog, istoričar umjetnosti (1858—1932). Direktor muzeja starina u nacionalnom muzeju St. Germain — en Laye kod Pariza.

naselje. Nije konstatovano staklo porijeklom s Istoka, niti asirska glinena roba, što više vodi uvjerenju da su idoli domaći proizvod. Ne treba smetnuti s uma, podvukao je Renak, da svaka kultura ima dodirne tačke sa stranim civilizacijama, da civilizacija nije ničija privilegija i da je ljudski nagon za podražavanjem velik.³⁸

Dr M. Hoernes, koji je ponovo govorio, izjavio je da se ne slaže s Renakom o prožimanju kultura. On je podsjetio naučni skup na radove švajcarskog naučnika S. Müllera, koji se bavi porijeklom i starošću bronzane kulture. On se bavio spiralnom ornamentikom, koja je pronađena u raznim nalazištima, pa je vršio upoređenja nalaza ove kulture. Po njemu, svi nalazi spiralne ornamentike stajali su pod jakim feničkim uticajem. Ova spiralna ornamentika, karakteristična za bronzanu kulturu, nije stigla na evropski sjever morskim putem, nego postupno preko srednje Evrope, kopnenim putem.³⁹ U daljoj je diskusiji dr Hoernes naglasio da bi bilo nužno duže vrijeme za diskusiju o brojnim problemima vezanim za neolitsko naselje u Butmiru. Ministar zajedničkih finansija Kalaj je želio da se publikuju rezultati naučnih istraživanja u Butmiru. Podvukao je da se ovaj naučni skup i sastao da diskutuje o Butmiru. O rezultatima butmirskog istraživanja nije se nigdje pisalo. Kongres je dao inicijativu za jednu publikaciju o Butmiru. Pa i ako se pojavi publikacija, to ne znači da ona treba da sadrži konačno mišljenje naučnika i završen istraživački rad. Do sada su vršena probna iskopavanja, izrađene neke tabele i materijal do koga se došlo iskopavanjem približen je naučnicima. Po sebi se razumije, naglasio je dr Hoernes, dobijeni materijal će biti sređen metodski. Prethodno se namjeravalo da se daje pregled materijala koji je iskopan u 1893. g. U tu svrhu je dr Hoernes u novembru 1893. izvršio izbor među pronađenim predmetima. On je bio mišljenja da bi jedna publikacija o butmirskim nalazima bila još preuranjena, pošto se očekuju novi nalazi. Što se tiče publikacije o butmirskim nalazima, prof. Hampel je bio drugačijeg mišljenja. Publikacija bi mogla da uslijedi i prije nego se završe konačna istraživanja. Ona bi izazvala senzaciju u naučnom svijetu, pa je potrebno da se pristupi postupnom objavljivanju rezultata iskopavanja. Prof. Ranke je istakao povjerenje u rad na iskopavanju Radimskog. Izrazio je uvjerenje da će se i o butmirskim nalazima govoriti i pisati kao što je to bilo i sa halštatskim nalazima.⁴⁰ Ovim je bila završena diskusija o Butmiru.

Drugog dana diskusije došlo je na red pitanje Glasinca. Trebalo je da se odgovori na treće pitanje koje je postavila Zemaljska vlada, da se odgovori o karakteru nalaza na Glasincu. Učesnicima u diskusiji dao je objašnjenja rukovodilac radova na iskopavanju na Glasincu kustos Fiala. Radovi na iskopavanju trajali su već tri godine. Fiala je govorio uopšte o Glasincu i ogromnom broju nekropola koje se nalaze na glasi-načkoj visoravni (20.000 nekropola), na prostoru od oko 30 kvadratnih milja. Govorio je o karakteru grobnica, načinu sahranjivanja i kosturima koji su u njima nađeni. Pored nekropola, na glasi-načkoj visoravni se nalazi oko 30 gradina. Karakteristično je da se u neposrednoj blizini gradina nalaze nekropole. Što se tiče nalaza u nekropolama, Fiala je zastu-

³⁸) *Bosnische Post*, Nr. 67, 1894.

³⁹) *Ibidem*.

⁴⁰) *Ibidem*.

pao mišljenje da oni pripadaju starijem željeznom dobu. Glasinački halštatski period bi se mogao podijeliti na stariji i mlađi. Pored predmeta koji pripadaju halštatskom periodu, nađeno je ukrasnih predmeta od bronzе, kao što su ukrasne igle, narukvice, mačevi i dr. Isto tako je nađeno predmeta iz rimske epohe, kao što su novci, mačevi i dr. A nađeno je ostataka koji su pripadali epohi seobe naroda. U vezi s pitanjem koje je postavila Zemaljska vlada, primijetio je kustos Fiala, da je u gradinama nađeno predmeta halštatskog perioda, ali ne mnogo. Glinenih posuda je nađeno i u gradinama i nekropolama. To ga je navelo na pretpostavku da je stanovništvo gradina identično s onim koje je imalo svoje grobnice na Glasincu. Fiala je napomenuo da gradine i nekropole stoje u neposrednoj vezi. Vremenski padaju u period prije 6. odnosno 5. vijeka nove ere, a kada se uzmu u obzir i rimski nalazi, onda se oni produžuju do perioda između 5. i 6. vijeka nove ere. Za kasniju, srednjovjekovnu istoriju Glasinca Fiala je naglasio da za taj period nema stručnjaka, a o etnološkim nalazima treba da se izjasne stručnjaci, etnolozi. Renak je preveo Fialino izlaganje na francuski jezik.⁴¹

U daljoj diskusiji je učestvovao dr Glück, koji se naročito osvrnuo na skelete glasinačkih grobnica, te je počeo da izlaže svoja shvatanja kojim rasama pripadaju lobanje tih skeleta. Glasinačku visoravan je naseljavalo više ilirskih plemena. Ispitivanja su pokazala srodnost glasinačkog ilirskog stanovništva sa savremenim albanskim plemenima, koje je smatrao (dr Glück) potomcima Ilira. Po Monteliusu, Glasinac je predstavljao niz različitih naselja u kojima je svaka gradina bila središte naselja. U diskusiji su još učestvovali dr Verneau i dr Weisbach. Zaključujući diskusiju o glasinačkim nalazima, predsjednik kongresa prof. Virchow izrazio je mišljenje da su potomci Ilira savremeni Albanci. On se osvrnuo na izučavanje generalnog konzula Hahna koji je dokazivao teoriju o vezama Ilira i Albanaca.⁴²

Po ovom dužem zadržavanju diskusije na rezultatima arheoloških istraživanja u dva osnovna i najvažnija centra iskopavanja, u Butmiru i na Glasincu, jasno se vidj da je skup evropskih arheologa, a donekle i antropologa, bio veoma zainteresovan za postignute rezultate, te je mnogo očekivao i od narednih radova. U vezi s tim bio je isto tako zainteresovan za publikacije koje je trebalo da se pojave. Već potaknuta i usmjerena diskusija je jasno ukazivala da je okupacioni režim želio da postigne što veće rezultate na području nauke, a sve radi postizanja efekta, pa je na tome mnogo i radio.

V

Ministar zajedničkih finansija Benjamin Kalaj je namjeravao da arheološki i antropološki kongres u Sarajevu iskoristi i da u naučnom svijetu Evrope populariše što više civilizatorsku misiju Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Zato je on isticao Zemaljskoj vladi potrebu da se izda zvanični izvještaj o održanom kongresu (28. novembra 1894). Kalaj je podvukao da želi da se jedan takav zvanični izvještaj ilustruje raznim prilogima koji bi sadržavali umjetničke slike i fotografije. Još ranije, u oktobru 1894, Zemaljska vlada je, izvještavajući Zajedničko mi-

⁴¹) Ibidem.

⁴²) Ibidem.

nistarstvo finansija o radu kongresa, dostavila neke fotografije.⁴³ Zemaljski muzej je bio sastavio kolekciju fotografija. Mnogi učesnici kongresa su izrazili želju da im se dostave fotografije snimljene za vrijeme njihovog boravka na kongresu. To se posebno vidjelo iz pisma G. Mortilleta. Zemaljska vlada je bila mišljenja da bi bilo cjelishodnije da se od svih snimljenih fotografija napravi posebno ukrašena mapa koja bi se dostavila učesnicima kongresa. Iako Zemaljska vlada nije imala visoko mišljenje o umjetničkoj vrijednosti ovih fotografija, ipak je molila Ministarstvo za odobrenje da se izradi ova mapa. Preporučila je da se prva i posljednja strana mape ukrase slikama koje bi alegorijski prikazale arheologiju i antropologiju u fotografskoj reprodukciji. Dvije takve slike Zemaljska vlada je povjerila akademskom slikaru iz Berlina Leu Arndtu. Na prvoj strani mape stavio bi se natpis koji bi glasio: »Congressus Sarajevoensis a XV usque XXI Augusti«. Fotografije bi se poredale po izvjesnoj srodnosti na kartonima koji bi činili posebnu mapu. Mapa, uključujući i dvije alegorijske predstave, iznosila bi 19 kartona. Svi kartoni bi bili od cvršceg papira sa zlatnim rubom. Mapu bi trebalo da poveže poseban vjest knjigovezac u Beču. Na gornjoj površini mape bio bi utisnut bosanski grb sa posvetom u zlatnom tisku, sa tekstom: »Den Theilnehmern des wissenschaftlichen Congresses in Sarajevo vom 15. bis 21. August 1894, gewidmet von b. h. Landesregierung«. Bilo je predloženo da se napravi 50 primjeraka ove mape i da se od tog broja dodijeli: dr Hoernesu 36, Zajedničkom ministarstvu finansija 2, Zemaljskoj vladi 4, direktoru Zemaljskog muzeja i sedmorici upravnika muzejskih zbirki 8 primjeraka. Zatim su predloženi izdaci za izradu takve mape i traženo odobrenje izdataka.⁴⁴

Kalaj je u svom zahtjevu izrazio Zemaljskoj vladi mišljenje i želju da izvještaj o kongresu nosi zvanični karakter, a trebalo bi da sadrži ne samo naučne diskusije nego i posjete Muzeju i arheološkim iskopinama. U tu je svrhu bilo potrebno da se prikažu događaji koji su vezani za kongres i da se obezbijedi slika pojedinih grupa programa. Radi toga je potrebno da Zemaljska vlada izda detaljne instrukcije Zemaljskom muzeju. Za svaki programski odsjek treba da se dade poseban izvještaj. U ovim izvještajima bi se opisali oni dani kongresa koji su značajni, kako bi oživjeli izlaganja i obogatili tok zbivanja, pošto kraće notice ne bi odgovarale svrsi opšteg izvještaja. Posebni izvještaji treba da se odnose na: 1) učešće gostiju na svečanim molitvama raznih vjeroispovijesti na carev rođendan, 18. avgusta, 2) posjetu radionici umjetnih zanata, fabrici ćilima i fabrici duhana, 3) posjetu Ilidži, i to rimskim ostacima i nalazima i banji i banjskim uređajima, 4) razgledanje istaknutih građevina Sarajeva: Begova džamija, Šerijatska sudačka škola (Gradski muzej), nova Vijećnica. Gdje je to moguće, treba da bude povezano sa čaršijom, njenim starim građevinama i zanatskim proizvodima i 5) tursku večeru kod gradonačelnika.⁴⁵

Već sam sadržaj posebnih izvještaja koje je trebalo sačiniti jasno govori o efektu koji je trebalo da u stranom svijetu napravi prvi naučni kongres u Sarajevu. Kalaju je trebalo da se dostave i izvještaji koji se

⁴³) ABH, ZMF, Nr. 14. 306/BH-1894.

⁴⁴) ABH, ZMF, Nr. 12654/BH-1894.

⁴⁵) ABH, ZMF, Nr. 14306/1894.

odnose na posjetu naučnika Zemaljskom muzeju i Zemaljskoj bolnici. Najzad je trebalo, po izričitoj Kalajevoj želji, uputiti svakom učesniku kongresa cirkular kojim bi se tražilo da dostavi priloge za izvještaj. Cirkulari bi se uputili na njemačkom i francuskom jeziku. O rezultatima ove naredbe ministar je želio poseban izvještaj.⁴⁶

U vezi s naređenjem ministra Kalaja Zemaljska vlada je uputila direkciji Zemaljskog muzeja instrukciju u kojoj je izložila namjere ministra da se objavi izvještaj o kongresu u kome bi se ne samo dao vjeran prikaz o naučnom dijelu kongresa nego se tražilo i sljedeće: 1) potpunu transkripciju stenograma koji je vođen za vrijeme diskusija u svečanoj sali Zemaljske vlade, kao i da se dostave i svi govori održani prilikom pozdrava, 2) specijalan izvještaj o posjetama u dane 16. i 17. avgusta pojedinim odjeljenjima Muzeja. Ovaj izvještaj trebalo je da sadrži predavanje direktora Muzeja Hörmanna. Takođe je trebalo opisati posjete pojedinim nalazištima na kojima su se objašnjavali rezultati iskopavanja Radimskog u Butmiru i Fiale na Glasincu, Jezerinama i Sobunaru. Posjetu rimskim spomenicima trebalo je da opiše Pač, srednjovjekovnim Hörmann, antropološkoj zbirci dr Glück, zbirci kostima i etnografskih objekata dr Truhelka, prirodnjačkoj zbirci kusosi Reiser i Apfelbeck. Tako objašnjavanja pojedinih stručnjaka posjetiocima Muzeja nisu imala karakter predavanja, izvještaj ipak treba da iskaže koja su naučna saopštenja data. Potrebno je, dalje, da čuvari zbirki dadu statističke podatke o djelovanju zbirki i odgovore na pojedina pitanja, a osobito prilikom isticanja vrijednosti pojedinih objekata koji su privukli pažnju posjetilaca. Dobro bi bilo da se navede i po koji citat iz izvjava naučnika koje su davali prilikom posjete pojedinim zbirka. Poseban odlomak u izvještaju treba posvetiti predmetima koje je vicekonzul Pisko nabavio iz Albanije iz područja arheologije i etnografije.⁴⁷

Potrebno je, takođe, da se podnesu izvještaji o iskopavanjima u Butmiru na dan 16. avgusta, o posjeti Sobunaru i Debelom brdu 17. avgusta i o razgledanju starina na Glasincu i probnom iskopavanju u Rusanovićima. Trebalo je, po mogućnosti, što vjernije izložiti opšti tok ekskurzije, kao i predmete koji su izazivali pažnju posjetilaca. Prilikom kongresa učinjeno je mnogo fotografskih snimaka, kako od strane domaćih učesnika, tako i od nekih gostiju. Direkcija Muzeja treba da prikupe što je moguće više snimaka, da napravi izbor reprodukcija i da ih uputi Ministarstvu. Dalje se očekuje da će autori pojedinih izvještaja o ekskurzijama priključiti fotografije, kao i crteže onih predmeta koji su u njihovim izvještajima istaknuti. Isto tako je potrebno da se izrade klišei istaknutih objekata koje je diskusija zahvatila.⁴⁸

Posebna instrukcija Zemaljske vlade upućena je upravi Zemaljske bolnice koju su posjetili učesnici kongresa. Istaknuto je da je potreban detaljan izvještaj o toj posjeti. Trebalo je da se u izvještaju naglasi da je posjeta Zemaljskoj bolnici posebno rezervisana u dane kongresa. Zato je trebalo da uprava Bolnice uz saradnju ljekara pojedinih odjeljenja sačini izvještaj o posjeti učesnika kongresa ovoj ustanovi. Taj izvještaj je trebalo da se dostavi Ministrastvu. Izvještaj je trebalo da

⁴⁶) Ibidem.

⁴⁷) ABH, ZMF, Nr. 14306/BH-1894.

⁴⁸) Ibidem.

sadrži opšte podatke o bolnici, njenom osnivanju, obimu, organizaciji i dr. U izvještaju je trebalo da se naglasi koja su odjeljenja posjetili kongresisti i njihove eventualne izjave. Podvući posebno utiske koje bi posjetioci dali u toku posjete. Od osobitog značaja bile bi izjave medicinskih autoriteta (Virchow, Ranke i Verneau). Ovom izvještaju treba priložiti plan bolnice i izgled pojedinih zgrada.⁴⁹ Ovom prilikom je Zemaljska vlada uputila posjetiocima kongresa obavještenje da namjerava izdati ilustrovan izvještaj o kongresu. Izvještaj će se objaviti istovremeno na njemačkom i francuskom jeziku.⁵⁰ Zemaljska vlada je namjeravala da objavi naučnu diskusiju i u tu svrhu je dostavila članovima kongresa stenografske bilješke koje su objavljene u »Bosnische Post«, 65—67. Ukoliko stenografske bilješke nisu tačno obuhvatile izlaganja učesnika kongresa, zamoljeni su da dostave dopune. Ukoliko bi pojedini učesnici željeli da naknadno iznesu svoja zapažanja o pojedinim problemima, Zemaljska vlada je molila da ih upute radi objavljivanja u planiranom izvještaju.⁵¹

Kod manjeg dijela učesnika sarajevskog kongresa Zemaljska vlada je naišla na razumijevanje. Već u septembru 1894. izvijestio je Hörmanna G. de Mortillet iz Pariza da je zahvalan na ukazanoj pažnji prilikom održavanja kongresa arheologa u Sarajevu i da je raspoložen da napiše u više naučnih časopisa članke i bilješke o Zemaljskom muzeju i njegovoj djelatnosti na raznim područjima, kao i to da će francuskom ministru prosvjete podnijeti izvještaj o kongresu. Osim toga pomenuti naučnik pokazao se pripravnim da preko francuskog ministarstva prosvjete, i to preko biroa za razmjenu časopisa, pribavi Muzejskoj biblioteci razna djela. Tražio je podatke iz kojih grana nauke bi Muzej želio da nabavi knjige. Dalje je pitao da li bi se u tu svrhu mogao poslužiti internacionalnim biroom za razmjenu publikacija u Beču.⁵²

Zemaljska vlada je bila raspoložena da prihvati ponudu francuskog naučnika. Zato je molila Ministarstvo za ovlaštenje da može odgovoriti de Mortilletu da Muzejska biblioteka treba prije svega djela koja tretiraju arheologiju, antropologiju i etnologiju, zatim publikacije iz raznih struka prirodnih nauka. Navedeno je poimenično nekoliko francuskih edicija koje bi došle u obzir za razmjenu. Publikacije koje je nudio de Mortillet trebalo bi da direktno stižu Zemaljskom muzeju, a ne posrednim putem. Direktor Mortilletu, kao i drugim učesnicima kongresa, poslaće se oni brojevi »Bosnische Post« koji tretiraju rad kongresa. Što se tiče de Mortilletova zahtjeva da mu se dostave fotografije sa učešća u iskopavanju na Glasincu treba da mu se odgovori da će učesnicima kongresa biti dostavljene kolekcije slika i fotografija sa kongresa u lijepo uređenoj mapi.⁵³

Kosta Hörmann je u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1894. objavio u izvještaju o kongresu arheologa i antropologa dva pisma, u prevodu i originalu, dr Munroa i G. Mortilleta, koji iz kurtoazije daju iz-

⁴⁹) Ibidem.

⁵⁰) Ibidem.

⁵¹) Ibidem.

⁵²) Ibidem.

⁵³) Ibidem.

raze svoje zahvalnosti za dobar doček i ukazanu pažnju za vrijeme kongresa.⁵⁴

Iz detaljnih instrukcija koje je Zemaljska vlada uputila upravnima Muzeja i Bolnice vidi se jasno da se željelo posebnim štampanim izvještajem upoznati stranu javnost o djelatnosti okupacione administracije na području nauke. Nismo sigurni da je ovaj izvještaj objavljen. Vjerovatno je i da jest, ali mu mi nismo mogli naći traga u arhivskim fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine.

Prvi naučni kongres koji je održan u Sarajevu 1894. g. trebalo je, u prvom redu, da režimu pruži priliku da se predstavi naučnom svijetu kao zaštitnik nauke u zemlji koja je Evropi bila do austrougarske okupacije sasvim nepoznata. U praktičnom pogledu trebalo je da ovaj kongres najistaknutijih evropskih arheologa i antropologa da ocjenu rada na istraživanju zemlje i dobijenih rezultata. Sporna pitanja je trebalo propustiti kroz filter diskusije i utvrditi stvarnu vrijednost dobijenih rezultata, prije nego se pristupi publikovanju. Radilo se, bez sumnje, oprezno. Zato je i došlo do publikacije o butmirskoj neolitskoj stanici istom poslije ovog kongresa. Onako detaljna obavještenja o potrebi izvještaja koji bi trebalo da prikažu razne strane održanog kongresa, izjave naučnika, njihovo interesovanje za rezultate koje je režim postigao, u osnovi su imala da služe jednom istaknutom cilju: prikazu austrougarske uprave i njenog djelovanja na području nauke. Zemaljski muzej je postao središte naučno-istraživačkog rada i režim je ovoj ustanovi poklanjao punu pažnju, pomagao njen razvitak kako davanjem obilnih materijalnih sredstava tako i brigom za solidnim kadrovima.

⁵⁴) Glasnik Zem. muzeja, 1894.

ZUSAMMENFASSUNG
KONGRESS DER EUROPÄISCHEN ARCHÄOLOGEN UND
ANTHROPOLOGEN IN SARAJEVO

(August 1894)

Mit der Okkupation Bosniens und der Herzegowina (Hercegovina) seitens Österreich-Ungarns, im Jahre 1878., brach eine neue Ära in der Geschichte dieser Länder ein. Bis daher der europäischen gelehrten Öffentlichkeit unbekannt, fügten sich Bosnien u. d. Herzegowina immer mehr in das ökonomische und kulturelle System Europa's ein. Die Okkupationsverwaltung bestrebt sich systematisch, die Bände Bosniens u. d. Herzegowina mit der Doppelmonarchie, ja sogar die Beziehungen mit dem übrigen Europa zu vertiefen. Zu diesem Zweck wird ein neues wissenschaftliches Centrum gestiftet, wie es das im Monat Februar d. J. 1888 gegründete Landesmuseum war. Bald darauf erscheint im J. 1889 sein »Glasnik Zemaljskog muzeja« genannter Bote, und schon im J. 1892 beginnt die Wiener Ausgabe desselben in deutscher Sprache unter dem Titel »Wissenschaftliche Mitteilungen«. Der Organisator der Okkupationsverwaltung von Bosnien u. d. Herzegowina und ihr Hauptverwalter Benjamin Kállay, Minister der gemeinsamen Finanzen, war am eifrigsten bestrebt, die zivilisatorische Rolle (Mission) der Doppelmonarchie in Bosnien und d. Herzegowina vor dem Angesicht Europa's bekanntzumachen und zu unterstreichen. Zu diesem Zweck förderte er die Gründung und die Tätigkeit des Landesmuseums und seiner wissenschaftlichen Editionen. Er unterstützte auch die Herausgabe einzelner besonders bedeutender Veröffentlichungen des Landesmuseums. Da Ende des XIX. Jahrhunderts in Europa die archäologische und die anthropologische Wissenschaft eigens geschätzt waren, so war man auch in Bosnien und der Herzegowina meistens um die Ausfindigmachung und die Publikation neuer archäologischer Entdeckungen bemüht. An diesem Werke arbeiteten einige hervorragende Fachleute, deren Resultate sich schon im Anfang bemerkbar machten. Es wurden die neolithische Station von Butmir und eine Siedlung aus dem Eisenalter in Glasinac entdeckt. Man war auch auf anderen Gebieten tätig.

Nach der Auffassung Kállay's sollte man der europäischen gelehrten Öffentlichkeit die in Bosnien u. d. Herzegowina erzielten Resultate vorzeigen, ihren Urteil vom Werte derselben erlangen und vor der öffentlichen Meinung die in Bosnien u. d. Herzegowina errungenen Resultate stärker zum Ausdruck bringen, eine fachmännische Abschätzung ihrer Werte erzielen, und dadurch wollte er sich noch eindrücklicher als Träger der europäischen Gesittung in einem ehemals entlegenen »Wilajet« wie es Bosnien-Herzegowina gewesen war. Um diesen Zweck zu erreichen, sollte man einen Kongress der europäischen Archäologen und Anthropologen organisieren und zwar in Sarajevo als politischem und Kultur-Centrum der Okkupationsverwaltung. Laut Beschluss der Landesregierung und des Ministers Kállay wurde der erste Archäologen- und Anthropologenkongress in Sarajevo (vom 15. bis zum 21. August des Jahres 1894.) einberufen. Am dieser gelehrten Versammlung nahmen teil auserwählte hervorragende Gelehrte aus mehreren europäischen Ländern wie Schweden, Deutschland, England, Schweiz, Frankreich, Italien und der Dop-

pelmonarchie. Es ist bezeichnend, dass dieser wissenschaftlichen Versammlung kein einziger Gelehrter aus den slavischen Ländern beiwohnte, weder aus Russland noch aus der Habsburger-Monarchie. Im Verlauf des siebentägigen Aufenthaltes in Sarajevo wurden den ausländischen Gelehrten ausnehmende Aufmerksamkeiten seitens des Régims erwiesen. Auch der Minister Kállay fand sich an diesen Tagen in Sarajevo ein.

Den ausländischen Wissenschaftlern hielt einen Vortrag über die Bedeutung und Entwicklung des Landesmuseums sein Direktor K. Hörman, und L. Thallóczy über die Kulturstufen in der Entwicklung Bosniens u. d. Herzegowina.

Die erzielten Resultate wurden den Gelehrten auf dem Terrain, in Butmir und Glasinac, gezeigt. Es ist charakteristisch, dass anlässlich der Exkursionen in die Ausgrabungsorte eine lebhaft wissenschaftliche Diskussion über die Resultate geführt wurde, zu denen man gelangt war. So kam man, tatsächlich, durch Diskussionen zu einer sicheren Abschätzung der erzielten archäologischen und anthropologischen Resultate, was die Veröffentlichung besonderer Editionen aus diesem Gebiete zur Folge hatte, wobei speziell eine prachtvoll ausgestattete Ausgabe über die neolithische Station von Butmir hervorragte.

(Übersetzung v. D. M. Korkut)

Ljubica Mladenović

OSVAJANJE SARAJEVA 1878. G. U SVEDOČANSTVIMA OČEVIDACA

19. avgusta 1878. godine u četiri sata posle podne naredio je general Josip baron Filipović oberlajtantu svoga štaba Antonu Rešu da na tvrđavi istakne crno-žutu zastavu Habzburške monarhije¹ i istog trenutka svečano zakoračio u grad. Sarajevo je bilo zauzeto.

Nekoliko dana kasnije general Filipović je poslao caru izveštaj u kome ovako opisuje borbu u samoj varoši: »...tu se stvori borba, jedna od onih koja se kao najgroznija zamisliti može. Iz svake kuće, iz svakog prozora, iz svake pukotine na vratima pucano je na naše čete; šta više i same žene učestvovala su u tome. Vojnička bolnica koja se skoro na zapadnom kraju varoši nalazi, puna bolesnih i ranjenih ustaša, učestvovala je u borbi, koja je do jednog sahatu i 30 minuta trajala. Nevjerovatna pojava divljeg fanatizma predstavljala se i samo dobrodušnosti ali i disciplini naših četa ima 'se zahvaliti da varoš znatnije oštećena ne beše. Ipak je nekoliko kuća plenom plamena postalo. Naš gubitak nije nažalost neznan.«²

Neočekivano žestoki otpor koji je muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine pružilo okupatoru, prekonoc je slikare koji su pratili vojsku u potrazi za egzotičnim motivima pretvorilo u slikare ratnih prizora. Među ovim slikarima bio je i tada već poznati slikar Felisijan fon Mirbah, koji je bio dodeljen štabu vrhovnog komandanta generala Filipovića a kasnije štabu generala Jovanovića, koji je okupirao Hercegovinu. Od njega je ostalo nekoliko velikih ulja, akvarela i skica iz ovog vojnog pohoda. Pre I 'svetskog rata bila su tri Mirbahova platna u apartmanima generala Počoreka u sarajevskom konaku. Slike su prikazivale borbu pred Begovom džamijom, na Hisetima i pod Goricom. U sarajevskom oficirskom domu bila je slika sa pogrešnom oznakom »boj na Bakijama«, a u stvari je predstavljala boj pred Magribijom džamijom i Vojnom bolnicom. Jedna slika, koja je prikazivala boj pod Sedreničkom tabijom, bila je vlasništvo generala Cvjetičanina, komandanta BiH žandarmerije. Ovu je sliku kasnije popravljao slikar Spiro Bocarić jer je bila oštećena prilikom nekog preseljenja. Poznato

¹) H. Kreševljaković: Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. — Izd. Sarajevo, 1937, str. 59.

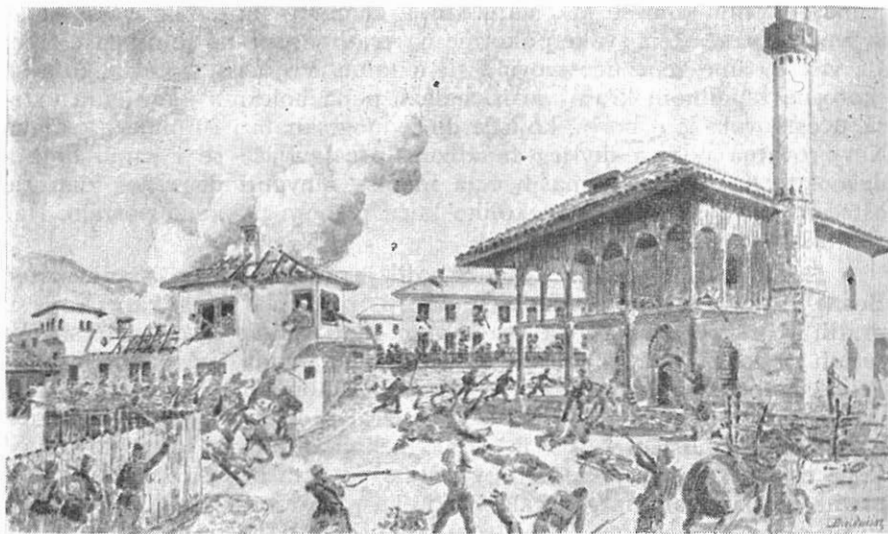
²) Citirano prema H. Kreševljakoviću, op. cit., str. 55.

je da je radio i jedno veliko »Osvajanje Sarajeva«,³ a njegovo najbolje platno iz ovog pohoda »Boj kod Kremenca« otkupio je sam car Franjo Josif.

Sa okupacionom armijom došao je u Bosnu i akademski slikar Ladislav Evgen Petrović, sin prvog srpskog vajara novijeg doba Dimitrija Petrovića, koji je, rođen u Beču od majke Nemice, ušao u istoriju austrijske umetnosti.⁴ On je izradio nekoliko skica borbi korpusa feldmaršala Saparia u rejonu Majevice, Ovčje Luke nedaleko od Busovače, i sela Čajnog kraj Višokog. Bosanskohercegovačka vlada je dve slike u ulju J. J. Kirchnera »Boj pred sarajevskom vojnom bolnicom« i »Boj na Budakovićima« poklonila ministru Benjaminu Kalaju prilikom njegovog dolaska 1882. godine. Scene borbi po sarajevskim ulicama slikao je František Zvjeržina a dosta i slikar fon Par.

Nijedna od ovih slika nije sačuvana u našim muzejima. Austrijanci su prilikom odlaska iz zemlje odneli sve svoje umetničko blago, naročito slike i portrete iz zvaničnih ustanova, i ono što se danas može naći u našim kolekcijama potiče uglavnom iz privatnog poseda i kao delo ima samo dokumentarnu vrednost.

U Muzeju grada Sarajeva nalazi se šest akvarela slikara Brajdvisera,⁵ koji prikazuju bojeve na raznim mestima u samom gradu prili-

1. *Boj pred Magribijom džamijom*. Akvarel, Vel. 29 × 58 cm. Signirano: Braidwiser u donjem desnom uglu. Ispod akvarela ispisano: Magribija (goticom, olovkom) svojina M. G. S. Inv. br.: U. 606.

³) K. Milutinović: Uroš Predić. — L. M. S., mart 1953, str. 240.

⁴) Vera Ristić: Slikar Ladislav Evgen Petrović. — »Politika« 11. VIII 1963.

⁵) Brajdviser (Braidwiser) je kao rezervni oficir, idući sa okupacionom vojskom, slikao ratne motive od Broda do Sarajeva. Najpoznatija su mu platna »Boj kod Žepče 7. avg. 1878« i »Osvajanje Sarajeva«. Obe slike su rđavo reprodukovane u knjizi Peter V. Radics, Das befreite Bosnien, Wien und Teschen 1879.

kom njegovog osvajanja od strane austrougarskih trupa.⁶ Potpomognuti tekstovima iz strane i naše literature koji se odnose na datu situaciju, ovi akvareli predstavljaju zanimljivu dokumentaciju jednog istorijskog trenutka, pogotovo što je njihov autor njegov autentični svedok.

Ispred džamije koja se vidi u celini na desnoj strani i dosta je tačno nacrtana, vodi se borba između austrijskih pešaka u mrkim uniformama i husara u plavim dolamama i domaćih ljudi u narodnom odelu, sa fesovima. Jedan husar je pao s konja i leži, upola pritisnut, dva domaća čoveka leže na zemlji, među njima i jedna žena sa raspletenom kosom. Sa gornje džamijske sofe pucaju dvojica, jedan zauzeo busiju iza munare, spreman da puca. Nekoliko figura, među njima i bajraktar sa zelenim bajrakom, povlače se prema vojnoj bolnici, čija se zgrada vidi iza džamije i sa čijih prozora puca nekoliko ljudi. Iz kuća na levoj strani puca se sa svih prozora, čak i iz kuće čiji krov gori sa prozora jedna žena sipa vrelu vodu na husare koji u trku stižu, sa isukanim sabljama u stilu austrijskog »hura-patriotismusa«. Iz druge ulice nastupa četa pešadije sa noževima na puškama i komandantom koji vitla sabljom. Umešala su se i dva psa koji besomučno laju.

Boje oštre i sirove. Figure drvene i mrtve, atmosfera pokreta i borbe potpuno nedostaje.

Ovom likovnom prikazu tako doslovno odgovaraju pisani tekstovi, da se nameće misao da je on njihova bukvalna ilustracija:

»Kraj i ispod jedne džamije koja je uskom ulicom rastavljena od zida Vojne bolnice, razvio se boj s Turcima, koji su našu predstražu pešaka i konjanika iznenadili vatrom iz pušaka, pomaganom puščanom vatrom turskih redovnih vojnika s prozora bolnice, podignute pre malo godina.

Neprijatelj je savladan ubrzo pošto je stigao jedan polubataljon pešadije i jedan vod 7. husarskog puka, koji je došao iz polja duž Huma i Gorice.

Neprijatelj se hrabro borio. Poginulo je dvadeset Turaka, među njima jedan hodža, koji je sa zelenim bajrakom u ruci poslednji uzmi-cao. Jedna Turkinja, koja je husarskog lajtnanta fon Rajmonda teško ozledila polivši ga kipućom vodom s prozora jedne kuće koja je gorela, napala je naše, kad su prodrli u kuću, handžarom iz jednog zaklonjenog ćoška i teže ranila mladog husara Gaborija. Tu je, nesretnica, pod bajonetom poginula.⁷

»Vrlo oštar boj bio je u okolini Vojne bolnice, sazidane pre desetak godina, i jedne džamije s nekom vrstom balkona nad ulazom. U džamiji su se bili zabarikadirali tvrdoglavi sarajevski fanatici, koji su pucali s balkona, a i iz okolnih kuća dočekali su nas vatrom iz pušaka. Delovi 7. i 47. puka zauzeli su na juriš džamiju, kuće oko džamije i glavnu zgradu Vojne bolnice. Zapalilo se nekoliko kuća ovog kraja, a i neke šupe u dvorištu bolnice. Konji zatvoreni u štalama bez uspeha su pokušavali da provale vrata, pa su izgoreli.

⁶ Ovi akvareli otkupljeni su od pok. Koste Mandića, penzionera, koji nam je i ostavio navedene podatke o nestalim slikama.

⁷ A, Huber: Sturm auf Sarajevo. — Brunn 1880, str. 60.

Od ove bolnice nije daleko centar grada u koji su već s više strana naši prodirali sve u krvavoj borbi i uz dosta gubitaka.«⁸

»Žestok boj bio je i u uskim ulicama oko stare džamije zvane Magribija, tako nazvane po nekom dervišu koji je navodno došao odnekud iz sjeverne Afrike. Sarajlije su austrougarske trupe dočekali vatrom iz unutrašnjosti džamije i s povisoke drvene verande iznad ulaza u džamiju, a pucali su i muškarci i žene sa prozora kuća pred džamijom. Dve mlade žene polile su jedan husarski odred vrelom zasoljenom vodom s prozora jedne kuće, koja je gorela kao i mnoge druge kuće kraj džamije i oko Vojne bolnice, odmah tu.

General Filipović bio je van sebe od gnjeva kad mu je javljeno da su na njegove vojnike sipali vatra iz pušaka uniformisani stanovnici Vojne bolnice, bez sumnje pripadnici redovne otomanske armije.«⁹

»Pričao mi je moj ratni drug lajtnant Sloboda o boju u okolini jedne džamije u zapadnom delu grada:

Kad smo se s boka primakli Vojnoj bolnici, iz džamije i sa drvenog balkona pred džamijom zasuše nas meci iz pušaka. Na našu sreću naiđe ubrzo odred husara i natera u beg Turke. Skloniše se s prozora Vojne bolnice vojnici koji su otud pucali na nas.

Veliki broj okolnih kuća je goreo, zapaljen našom artiljerijskom vatom. Širio se i strašan, zagušljiv dim.

Od naših su dva poginula, a više njih je ranjeno.«¹⁰

»Pošto je neprijatelj prebrzo napustio isturenu periferiju grada — nije ni sačekao juriš — došli su i naši prvi odredi veoma brzo u zapadne delove grada, Hiseta i kraj oko Vojne bolnice i oko Ali-pašine džamije, gde se stoga odmah razvi krvav ulični boj, u kome su se ustanici borili s najvećim očajem i u kome su se istakli i fanatizovani stanovnici.

U ovom delu grada morala se jurišem osvojiti svaka pojedina kuća, svako dvorište, iz svih prozora i kapija se sa krovova pucalo na naše, a i u onim kućama koje su naši vojnici već bili »osvojili« pomicala se borba od odelenja do odelenja.

Ljudi i žene, deca i starci, upraviše oružje na carsko-kraljevske trupe. Kad je jedan oficir prodro u jednu sobu neke već jurišem zauzete kuće, našao se pred desetogodišnjom devojčicom koja je uperila pušku na njega; u nekoj drugoj kući mlatio je jedan devetogodišnji dečak unaokolo handžarom i učinjen je bezopasnim tek pošto je ranio više naših vojnika.«¹¹

Jedan sanitetlija, u onisu pokreta svoje sanitetske kolone prema Vojnoj bolnici, Ali-pašinoj džamiji i dalje prema centru grada kaže:

»Duž puta kojim smo se lagano micali, desno i levo od nas postavile se teške baterije artiljerijske rezerve i otvoriše u pravcu grada smrtonosnu vatra koja je trajala otprilike do jedan i po sat i naiposlje učutkaše neprijateljske topove koji su iz utvrde palili po diviziji Tegetthofa i brigadi Vilerža, a onda otpoče opšte nastupanje na grad.

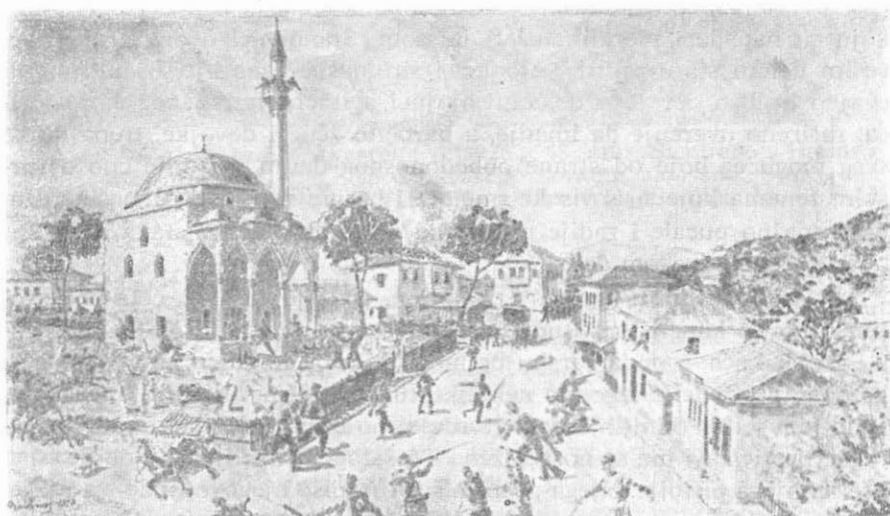
⁸) Sigmund Reithofer: Kampf um Sarajevo, Erinnerungen. — Brünn 1881, str. 40.

⁹) A. I. Panov: Воспоминану с Балкана. — Harkov 1884, str. 65.

¹⁰) Otto Teilhaber: Zwei Monate in Bosnien. — Pressburg 1889, str. 52.

¹¹) Peter von Radics: Das befreite Bosnien. — Wien und Teschen 1879, str. 146—147.

u kome se razvi, od kuće do kuće, strašan i težak boj, u kome su učestvovali i ljudi i žene. Iz svakog prozora, iz svakog otvora, pucalo se na naše vojnike, koji su onda ubijali sve što im se suprotstavljalo. Mnoge kuće iz kojih se pucalo izgoreše i često pokopaše svoje stanovnike. Sanitetsko odelenje stajalo je za vreme borbe kraj vile Ali-pašine, otprilike 1 km ispred varoši. A posle i mi krenusmo napred. Ali nas, iako je naš poziv human, dočekaše iz jedne kuće mecima bolje namerenim nego ciljanim, a oko dva sata popodne stigismo na zapadnom ulazu u grad do Vojne bolnice, ispod čijeg se balkona smestio feldcajgmajstor Filipović sa svojim štabom. Nekoliko koraka od tog mesta dizao se uvis plamen iz kuća koje su gorele i eksplodirale patrone ostavljene u njima.«¹²

2. *Boj pred Ali-pašinom džamijom.* Akvarel, vel. 27 × 50 cm. Signirano i datirano: Breidwiser 1878. u donjem levom uglu. Svojina M. G. S. In. br.: U. 235.

Potpuni izgled kraja oko Ali-pašine džamije, sa džamijom na levoj strani. U džamijsko dvorište uleću husari u plavim dolamama, tuku se na džamijskoj sofi, jedan konj u prednjem planu je pao; dva neizbežna psa trče ispred njega. Na desnoj strani, u dosta širokoj ulici, austrijski vojnici kreću se prema džamiji sa čijeg šerefeta puca nekoliko ustanika. Jedna bolnička kola sa konjskom zapregom i zastavom Crvenog krsta stoje više džamije, kraj kuće čiji krov gori. Prema njima trče dva bolničara sa nosilima, verovatno da podignu ranjenog vojnika koji leži ispred kuće sa čijih prozora pucaju ustanici. Atmosfera je živa i puna pokreta. Veđar, sunčani dan pokrio je širok prostor, pun zelenila i niskih, tvrdo crtanih kuća.

A o tome nasmejanom danu pisali su očevidci:

»Kraj Ali-pašine džamije i u ulicama duž Koševskog potoka trajao je boj još i onda kad je naša glavna kolona prošla mimo džamije prema

¹² Anonym, *Erlebtes in Bosnien* (juli und august 1878). Aus dem Tagebuche eines K. K. Offiziers, Wien 1878, str. 21.

centru grada. Valjda sakriveni negde unutar džamije, uspeše se nekolicina Turaka na munaru i stadoše otuda tući naše mecima iz pušaka i sasušu na njih vatru iz nekog manastira¹³ na drugoj strani ulice, pokraj groblja.

Sanitetska momčad, koja je sabirala zaostale ranjenike, dobi novog posla. Tek odred konjice 5. husarskog puka, koji s tri strane okruži džamijski prostor, dovrši boj. Između džamije i nedaleko Vojne bolnice gorelo je nekoliko kuća.

Eto tako je ovu džamiju trebalo dvaput osvojiti.«¹⁴

»Ogroman oblak dima ubrzo nakon toga pokazivao je da se tamo borba najupornije razvila. Uistinu, na četvrt između Ali-pašina mosta (pred istoimenom džamijom) i Vojne bolnice bila je jedina tačka grada koju su napadači morali zauzeti jurišom. Stanovnici ovoga kraja, najvećim delom stare zaptije, Albanci i siromašne zanatlje, branili su se očajno hrabro, jer je ovde, zahvaljujući agitaciji fanatičnog Jamakovića, rašireno uverenje da imanje, a naročito žene i devojke, treba da se sveg mogućeg boje od strane pobedonosnog đaura. Ko nije čuo o turskim ženama koje su s visoke munare i iz unutrašnjosti Ali-pašine džamije snažno pucale i radije padale od neprijateljskih metaka nego što bi se predale mrskom đauru.«¹⁵

»Ovde je bitku bio naš 3. bataljon, ovde je naša 12. četa pod svojim hrabrim kapetanom Rudolfom Dojčom na juriš zauzela najpre jednu grupu kuća, a onda tursku bolnicu. Dalje je uz ulicu napredovala 9. kompanija. Ovde je izgorelo nekoliko turskih kuća, lajtnant Imelić provalio je u jednu od njih koja se tvrdokorno branila. Kad su vrata provaljena, protivstavi mu se noseća žena i desetogodišnji dječak i oboje ispalije na njega pištolje. Njega promašiše ali raniše njegove ljude iza njega. Oboje odmah poginuše pod bajonetima i kundacima razjarenih vojnika, koji, pošto je kat bio jako zaposjednut a ustanici se nisu mogli savladati bez velikih gubitaka jer su stepenice bile uske, — kuću jednostavno zapališe i tako Turke isteraše.«

»Mi pođosmo dalje i stigismo na most na potoku Koševa i do susedne velike džamije. Ovde su naši 46-ovci imali muke. Džamija je bila jako zaposednuta i uređena za odbranu. I ovde je učestvovalo u borbi više žena, koje su pucale na naše ljude s munare i bacale na njih kamenje.

Kad je džamija osvojena na juriš, pobacali su ogorčeni vojnici sve megere s minareta, gde ih naši dole dotukoše.«¹⁶

¹³) Tekija Ajni-dede i Šemsi-dede, uklonjena 1945. godine. Na tom mestu je zgrada Higijenskog zavoda.

¹⁴) A. Huber: Sturm auf Sarajevo. — Brünn 1880, str. 24.

¹⁵) Dr. Josef Ketschet, veröffentlicht von dr. Georg Grasse: Aus Bosniens letzter Türkenzeit. — Wien und Leipzig, 1908, str. 8—9.

¹⁶) Georg Frh. von Holtz: Die Letzte Kämpfe und der Heimmarsch 1878. — Band V, Wien und Leipzig, str. 2—3.

3. *Boj na Debelom brdu*. Akvarel. Vel. 26 × 48 cm. Signirano: Braidwiser u donjem levom uglu. Ispod akvarela olovkom napisano: Sturm auf Sarajevo »Tepelo perto« 19/VIII 878. u Uhr früh. Svojina M. G. S. I. br.: U. 607.

Na levoj strani Austrijanci izvlače uz brdo svoje topove koje vuku konji. Sasvim na kraju, jedan odred pešaka juriša. U prvom planu jedan konjanik je pao s konja, kraj njega leži nauznak ustanik s puškom u ruci. Desno, na proplanku pod vrhom brda, još jedan odred pešaka juriša prema ustanicima koji se vide gore, kao gomila crvenih mrlja. Tu su se umešale i dve krave i nekoliko jadno crtanih ovaca. U pozadini, desno, Sarajevo, u kome mestimično izbijaju požari, čiji crveni odsjaji i gusti beli dim razbijaju plavu izmaglicu.

Izuzev vuče topova u kojoj se oseća izvesjan napor, ostale su figure mrtve. Pešaci na ovoj strani izgledaju kao da više gone one jadne ovce nego što jurišaju na ustanike. Neuverljivost akvarela ne slaže se sa tekstovima koji opisuju ovu borbu.

»Ispod planine Trebevića, na rubu Sarajeva, u kraju zvanom Debelo brdo, na levoj obali Miljacke, bio je žestok boj, iako kratak. Ovu su poziciju naši morali zauzeti što pre stoga što je otud bilo zgodno artiljerijom tući utvrde na istočnom delu grada, gde se bila ušančila glavna masa branioca grada. Zaista, artiljerija je s ove uzvisine ubrzo otvorila uspešnu vatru.«¹⁷

»Na visovima Debelog brda uzeli smo jurišem turske šančeve. Branioci koji nisu pali u boju ili nisu ostali ranjeni u šančevima pobjegli su u nizinu prema reci Miljacki. S ovog brda je zatim naša artiljerija zasula vatrom gornji grad. Neprijateljska artiljerija nad gradom brzo je ućutkana.«¹⁸

¹⁷) Karl Wiegand: Der Feldzug in Bosnien und der Herzegovina 1878. — Lemberg 1884, str. 94.

¹⁸) Sigmund Reithofer: Kampf um Sarajevo, Erinnerungen. — Brünn 1881, str. 38.

»Na Debelom brdu, s leve strane potoka Miljacke, poviše jedne retko naseljene gradske četvrti, ušančilo se oko 600 ustanika. Ceo ovaj kraj bio je opusteo, jer su se stanovnici pre dva ili tri dana sklonili u gornji grad zvani Vratnik.

Protiv ustanika na Debelom brdu i dalje duž ogranaka Trebevića operisale su jedinice brigade general-majora Kajfela, među njima dve baterije, jedna brdska, druga poljska. Austro-Mađari su sa dosta gubitaka, kao i ustanici, oko 9 sati prodrli u šančeve ustanika uz oštar boj puškama, bajonetama i handžarima.

Obe baterije su tu zauzele pozicije i tukle granatama i šrapnelima Žutu tabiju i zidove Sedrenika, gde je bio najveći broj ustanika. Artiljerijska vatra je ubrzo prisilila ustanike da se povuku u dolinu Mošćanice. Tako je brigadiru Lemaiću olakšano napredovanje.¹⁹

»Turske pozicije na strmoj uzvisini Debelo brdo osvojene su jurišem. Brigada generala Kajfela ovenčala se neprolaznom slavom, naročito njen 47. pešadijski puk, koji je neverovatnom brzinom napredovao, uprkos učestaloj vatri neprijatelja.

S ove uzvisine uspešno smo artiljeriskom vatrom tukli glavnu utvrdu grada i ubrzali osvajanje Sarajeva.²⁰

»Brigada Kajfel upravo je napredovala s poteškoćama uz kamene, delimično obrasle šumom i strme ogranke Debelog brda, kad se oko 7 i po sati ujutru sa zemlje diže magla, koja je dosad u neprovidnim slojevima zavijala kraj. Na zapadnom ogranaku brega, na mestu gde se put iz Lukavice previja preko uzvisine, pokaza se jedan neprijateljski top ušančen. Rub brda s obe strane, kao i Debelo brdo, bili su zaposednuti od neprijatelja, koji je na veliku razdaljinu otvorio vatru na odelenje lovaca i pešadije, koji su polagano napredovali. Pošto je šanac na Lukavici sad bio toliko blizu da se mogao videti, uperi na njega vatru oberlajtnant Oto Rigele i ubrzo učutka turski top.

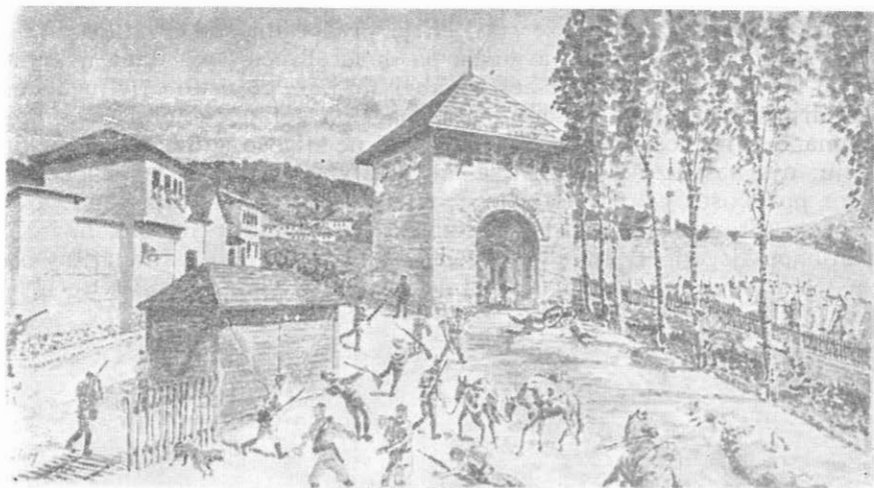
Ostatak naših topova stade sad da čisti pred sobom terensku uzvisinu.

Rezervni puk pešadije br. 7, hrabri Koruskanci iz okruga Klagenfurt, pođe, međutim, pod oberlajtnantom Petrom Milivojevićem na Debelo brdo odlučno napredujući.²¹

¹⁹⁾ A. I. Рапов: Воспоминану с Балкан. — Харьков 1884, стр. 61.

²⁰⁾ Otto Teilhaber: Zwei Monate in Bosnien. — Pressburg 1889, стр. 49.

²¹⁾ Carl Braun: Sarajevo 1878. — Leipzig 1907, стр. 47, 49, 51, 52, 53.

4. *Boj na kapiji Ploče.* Akvarel. Vel. 26 × 48 cm. Signirano: Breidwiser u donjem levom uglu. Svojina M. G. S. Inv. br.: U. 236.

Široki prostor ispred kamene kule kapije, iza koje se vidi zid koji opasuje Vratnik. Na levoj strani kuće sa čijih prozora pucaju ustanici, na desnoj groblje, ovičeno drvenom tarabom i visokim brezama. Sa gornjih puškarnica kapije biju ustanici sa sviju strana; tri figure su u samoj kapiji, tri leže ispred nje kraj polomljenog topa. Austrijska pešadija nadire iz pravca Pothrastova; ispred kapije puca njih nekoliko; jedan konj je pao, jedan se oteo i sam juri. Dva trubača trube; tri psa urnebesno laju na vojnike.

O ovoj borbi kojoj se nisu nadali, jedan učesnik kaže:

»Učestvovao sam u mnogim okršajima od Broda do Sarajeva, teškim i krvavim, ali u samom Sarajevu jedino u borbi oko severoistočne kapije gornjeg, starim zidom obuhvaćenog grada, u blizini ovećeg groblja.

Krenuli smo od udoline potoka koji iz brda teče u donji grad noseći mu dobru vodu, koje smo se i mi umorni napili. Išli smo oprezno, jaka predstraža pred nama na sto koraka.

Jedan vojnik predstraže donosi komandiru čete obavest da je kapija napuštena i da ni u kućama kraj nje nema žive duše, nego da samo ima ispred kapije, s njene donje strane, slomljen starinski top i tri ili četiri mrtva Turčina.

Ali smo iznenada bili napadnuti živom pušćanom vatrom iz kapije i s prozora kuća kad je jedan naš vod bio prošao kapiju i spuštao se niz strmu ulicu. Komandir čete naredi da se razvijemo u bojni red, ali već su naši padali, pogodeni iz zasede i na prevaru.

Borba je trajala valjda oko pola sata, i protivnička vatra prestat tek kad im je nestalo municije.

Protivnici nisu hteli da se predaju, nego su potegli handžare i duge noževe, tako da smo morali da ih sve iz puške pobijemo, njih dvadeset i dva. Jedan deo je pobjegao kroz dvorišta i bašte i tako se spasio. Dva naša su poginula, četiri su teško a četiri lako ranjena.

Komandant predstraže stavljen je pred ratni sud.«²²

»Od ranog jutra, 19. avgusta, pa do predveče istog dana u krvavoj su borbi napredovali pešački pukovi 38. i 52, po uskim i vijugavim, nekaldrmisanim i kaldrmisanim ulicama i po golim okolnim severnim brdima, dok najposle izmoredni i izgladneli ne stigoše na tzv. Sedreničku tabiju; nju naši uzeše na juriš, a tako i utvrđenu kapiju tzv. Ploče i, zatim, posle oštrog boja, potisnuvši neprijatelja u dolinu Mošćanice uzeše i tzv. Žutu tabiju, posle kooperacije sa 46. pešadijskim pukom i 27. bataljonom jegera. U 4 sata posle podne izvesio je oberlajtant Reš na ovu tabiju crno-žutu zastavu, simbol pobeđe carskokraljevskih austro-ugarskih trupa.«²³

5. *Boj na Nadkovačima*. Akvarel. Vel. 26 × 49 cm. Signirano: Braidwiser u donjem desnom uglu. Svojina M. G. S. Inv.: br. U. 237.

Široku ulicu, u čijoj se sredini nalazi groblje, oivičavaju starinske kuće. Ispred groblja husari lete u punom trku i sa isukanim sabljama; levo i desno od groblja nastupa odred pešadije. Dok su kuće na desnoj strani potpuno mrtve, sa prozora poslednje kuće na levoj strani pucaju ustanici. Ispred kuće je pao jedan ustanik, i jedan husar, a jedan ustanik u padu još drži pušku u ruci.

Situacija više odražava juriš nego pravu uličnu bitku.

Velika bitka nije ni bila, kako opisuje jedan učesnik:

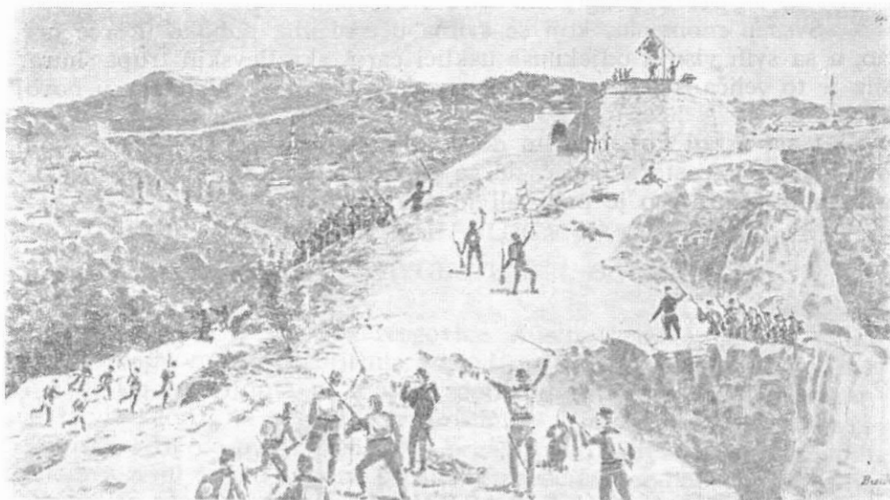
»Dobivši naređenje da se uputimo na Žutu tabiju, deo sarajevskih utvrđenja, krenuo je naš polubataljon uzbrdicom. Ja sam bio u prethodnicima.

U blizini ovećeg groblja sretosmo se s našim koji su se, paralelno ulicom, spuštali u grad. Upravo kad smo se mimoilazili, zasuše i njih i nas mecima iz kuća njihove ulice, a jednu minutu kasnije, iznenađeno iz kapije jedne kuće, od koje je prethodnica našeg bataljona bila

²²) Otto Feilhaber: *Zwei Monate in Bosnien*. — Pressburg 1889, str. 49.

²³) Karl Wiegand: *Der Feldzug in Bosnien und der Herzegovina 1878*. — Lemberg 1884, str. 93.

izmakla jedva tridesetak koraka uzbrdo, istrča oko dvadeset ljudi i žena i stade da beži niz ulicu, poneki od njih osvrćući se i paleći našoj prethodnici metke u leđa. Za ovim ljudima i ženama koji su bežali natisnuše se husari koji su bili prethodnica naših sa kojima smo se mimoilazili.«²⁴

6. *Boj na žutoj Tabiji*. Akvarel. Vel. 24 × 53 cm. Svojina M. G. S. I. br. U. 238. Signirano i datirano: Breidwiser 1878. u donjem desnom uglu.

Široka, suncem obasjana pusta uzbrdica, na čijem se vrhu nalazi zidanj bastion. Levo iz zelenila izviru kuće i poneka munara, desno plavičasti ponor. Sa svih strana trče austrijski vojnici u plavim uniformama. Na tabiji se diže žuta zastava sa crnim orlom. Dva-tri ustanika leže na putu. Jedan trubač svira, dva vojnika pozdravljaju dizanje zastave.

To je bio kraj. Kraj koji jedan očevidac opisuje ovako:

»Kad je moj bataljon pošao od kvarta Bendbaše uz strmi put, sa zadatkom da pomogne našim trupama koje su čistile od neprijatelja gornji deo Sarajeva, okružen starim zidinama koje je zatekao većim delom princ Eugen Savojski, bilo je oko 3 sata posle podne. Oprezno smo se peli jer su s nekog nevidljivog mesta padali meci među nas i oko nas. Kad smo nešto pre 4 sata, znojavi i umorni, izašli na domak tzv. »Žute tabije« nedostajalo je 8 naših. Narednik izvesti majora da je jedan kaplar poginuo a 3 vojnika da su teško i 2 lako ranjena. Dva vojnika je ostavio da čuvaju poginulog i ranjenike dok ne dođe sanitetski odred.

Kad smo došli pred samu Žutu tabiju, upravo su utvrđivali na povisok stub carevu zastavu. U to čusmo odnekud pucanje iz topova, a onda se ovoj kanonadž pridružiše valjda sve baterije, iz polja i sa visova — sve u počast pobedonosnoj zastavi.«²⁵

²⁴) Huber: Sturm auf Sarajevo. — Brünn 1880, str. 17.

²⁵) Siegmund Reithofer: Kampf um Sarajevo, Erinnerungen. — Brünn 1881, str. 41.

»Kad je, posle 3 sata posle podne, komandant njegova ekselencija feldzajgmajster Frajher fon Filipović primio raport da je kastel zauzet od strane carsko-kraljevskih trupa, naredio je u 4 sata da se na njemu utvrdi carski bajrak i da se ova zajednička austrougarska zastava pozdravi sa stotinu i jednim metkom iz topova, dok je istovremeno vojna kapela 46. pešadijskog puka svirala narodnu himnu.

Svečan momenat, koji se svima učesnicima duboko u srce urezao, a sa svih visova odjeknuše usklici carsko-kraljevskih trupa 'hura.' Bila je to veličanstvena naknadna proslava carskog rođendana u novoj pokrajini.«²⁶

I svi ostali koji o ovim događajima pišu slave ih u povišenom tonu.²⁷ Jedino je stari Skarić, da ga pomenemo iako nije bio očevidac, uzdahnuo: »Sarajevo je palo, ali je palo junački.«²⁸

R É S U M É

LA PRISE DE LA VILLE DE SARAJEVO EN 1878 DANS LES OEUVRES DES PEINTRES CONTEMPORAINS

Le musée de la ville de Sarajevo dispose d'une collection d'aquarelles relatives à la prise de la ville en 1878 par des troupes austro-hongroises. Ces aquarelles sont dues aux peintres autrichiens plus ou moins connus qui faisaient partie de l'armée occupante. L'auteur de ce travail compare les textes traitant de cet événement, et qui avaient paru dans différentes publications, au sujet des aquarelles en question et en établit l'authenticité.

²⁶) Peter von Radics: Das befreite Bosnien. — Wien und Teschen 1879, str. 147.

²⁷) O svim događajima pišu u kraćim crtama i sljedeći autori: I. I. Kirchner und Armand von Schweiger — Lerchenfeld: Bosnien in Bild und Wort. — Wien, Post, Leipzig 1879. Fra Grga Martić: Zapamćenje — Zagreb, 1903. Johannes Emmer: 60 Jahre auf Habsburgs Throne II. — Wien 1908, Moritz Hoernes: Bosnien und die Herzegovina. — Wien 1908.

²⁸) Vl. Skarić: Sarajevo i njegova okolina ... — Sar. 1937. str. 287.

Miljanović Miroslava

KRANJČEVIĆEVO SARADNIŠTVO U REDAKCIJI SARAJEVSKE
»NADE« U SVJETLU PREPISKE SA JAKOVOM ČUKOM

U Sarajevo je Kranjčević došao iz Livna u oktobru 1893. godine. Računajući na Kranjčevićev ugled kao istaknutog književnika, a i na njegovu marljivost i požrtvovanost u radu, sigurno je da su pokretači »Nade«¹ odmah predvidjeli baš njega za jednog od saradnika časopisa koji će početi da izlazi dvije godine kasnije.

Sa mjesta nastavnika sarajevske preparandije, odlukom Zemaljske vlade, Kranjčević je namješten u redakciju »Nade« u kojoj radi od 1894. do 1904. godine.

Ela Kranjčević² u svojim bilješkama pominje Kranjčevićev mukotrpan rad za redakcijskim stolom mnogo prije no što će prvi broj časopisa biti štampan. Trebalo je izraditi fizionomiju lista i okupiti saradnike. Istna, taj posao je povjeren Kosti Hermanu³ kao glavnom uredniku, ali i pored toga što je Kosta Herman, po prirodi veoma radan čovjek, svršavao veliki dio posla u redakciji, onaj veći i teži posao ostao je Kranjčeviću.

Želeći da »Nada« dostigne nivo nekih njemačkih listova, Herman je insistirao na ilustracijama koje bi privukle širu publiku, te bi se time potisnuli hrvatski i srpski listovi u Bosni i Hercegovini, koji su doprinosili ometanju sprovođenja Kalajeve politike stvaranja bosanske nacije. Prema tome, časopis je imao zadatak da pridobije širu javnost i time omogući lako sprovođenje austrijske politike. Istina, javnost nije smjela biti upoznata sa pravim namjerama Kalajevim u vezi sa

¹) »Inicijator ovog poduhvata bio je austrougarski zajednički ministar finansija, »nekrunjeni kralj Bosne«, Benjamin Kalaj. Iz njegovog dopisa Zemaljskoj vladi u Sarajevu od 14. februara 1894. godine vidi se da je on već u toku prethodne godine saopštio bosanskoj vladi svoju odluku o pokretanju jednog ilustrativnog časopisa na „bosanskom jeziku.“ (I. Kecmanović: »Hermanova Nada i S. S. Kranjčević«. *Pregled* br. 2 str. 133, Sarajevo 1958.

²) Piščeva supruga.

³) Kosta Herman (Constantin Hörmann, 1850—1921), visoki činovnik austrijske vlade u Bosni i Hercegovini. Urednik »Nade« od početka do kraja njenog izlaženja, jedno vrijeme je intendant Zemaljskog muzeja i glavni urednik »Glasnika Zemaljskog muzeja« u Sarajevu, a za vrijeme I svjetskog rata bio je dodijeljen Guverneru okupirane Srbije.

časopisom. Zato je Herman uputio, u vidu cirkularnog pisma⁴, poziv na saradnju istaknutijim hrvatskim i srpskim književnicima objašnjavajući da će »Nada« biti časopis bez ikakvih političkih tendencija.

Kranjčević sigurno, bar u prvo vrijeme, nije znao pravu namjeru Koste Hermana u vezi sa časopisom. U pismu Josipu Milakoviću⁵ od 10. oktobra 1894. piše: »Nada će biti najljepšim dielom ovoga svijeta«, ističući svoje oduševljenje što će raditi u jednom literarnom časopisu koji je obećavao kvalitet. Razočarenja je moglo i moralo biti docnije djelimičnim saznanjem o pravim namjerama Koste Hermana u vezi sa »Nadom«, kao i zbog težine redakcijskog posla.

Kranjčević je urednik mnogih rubrika, aktivno i požrtvovano skuplja saradnike i korespondira s njima. Ilija Kecmanović navodi da je Kranjčević putovao u Zagreb i druge hrvatske gradove radi uspostavljanja kontakta sa saradnicima, te je i njegova zasluga što su se na stranicama »Nade« neprestano javljali najistaknutiji hrvatski književnici⁶.

Neka od Kranjčevićevih pisama saradnicima sačuvana su. Od posebnog je značaja Kranjčevićeva prepiska sa Jakovom Čukom⁷, književnim kritičarem iz Zadra. Prepiska je do sada neobjavljena i nedovoljno proučena. Pored toga što predstavlja djelić arhive časopisa »Nade«, prepiska je zanimljiva i zato što je vođena sa istaknutim hrvatskim kritičarem koga Antun Barac smatra osnivačem moderne hrvatske kritike⁸. Jakov Čuka je poznavalac romanskih književnosti, prvenstveno italijanske, a htio je svojim spisima u hrvatskoj književnosti izvršiti određenu misiju primjenjujući na nju evropska mjerila. Njegovo saradništvo u »Nadi« datira od početka do kraja izlaženja časopisa. O tome svjedoči i prepiska o kojoj će biti govora.

⁴) Ilija Kecmanović u svom članku »O jednoj neobičnoj činovničkoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine«, štampanoj u »Prilozima za proučavanje istorije Sarajeva«, Sarajevo 1963. g., na str. 188—189. piše: »U septembru 1894. godine Kosta Herman upućuje cirkularno pismo izvesnom broju književnika hrvatskih i srpskih u kome ih poziva na saradnju... Neki pisci, većinom srpski, nisu se odazvali Hermanovu pozivu na saradnju, a neki su se odrekli docnije, pošto su bili obavješteni o pravim namjerama njegovih izdavača ili su je naprosto naslućivali. Zmaj je odbio Hermanov poziv već krajem 1894. godine, i to otvorenim pismom u kome poziva i sve druge književnike, kako srpske tako i hrvatske da ne saraduju u Nadi, jer je Nada vladin list, pa kakva je vlada, takva će, nužno, biti Nada.«

⁵) Josip Milaković (1861—1929), hrvatski književnik i Kranjčevićev vjenčani kum. Dugo je živio u Sarajevu i saradivao u »Nadi«. Jedan je od inicijatora i član Odbora za podizanje spomenika S. S. Kranjčevića u Sarajevu.

⁶) Ilija Kecmanović: »Hermanova Nada i S. S. Kranjčević«, *Pregled* br. 2 str. 145, Sarajevo 1958.

⁷) Jakov Čuka (1868—1929) rodom je iz Zadra. U književnosti je poznat pod pseudonimom Jakša Čedomil. Prve svoje kritičke radove objavio je u 20. godini u zadarskom »Narodnom listu« 1887. godine. Saraduje u »Viencu«, zagrebačkoj »Prosvjeti«, sarajevskoj »Nadi«, Tresićevom »Novom vijeku« i modernističkom »Životu«. Najviše članaka objavio je u »Glasniku Matice dalmatinske«, koji je pokrenuo i uređivao.

⁸) Antun Barac: »Hrvatska književna kritika« II dio, Matica hrvatska, Zagreb 1951.

Prepiska se sastoji od dvadeset sedam pisama pisanih Kranjčevićevom rukom. Nije sačuvano ni jedno pismo koje je Jakov Čuka uputio redakciji »Nade«, ali se iz konteksta Kranjčevićevih pisama vidi da su pisma iz Zadra i te kako često stizala, te su Kranjčevićeva pisma, u stvari, odgovori, ili, češće, obavještenja o sudbini Čukinih priloga.

Prvo pismo datirano je 23. marta 1895. g. Potpisao ga je Kosta Herman. Glavni urednik se zahvaljuje »vrlopoštovanom gospodinu«, jer se sjetio »svojim prekrasnim prilogom« i sarajevske »Nade«, što pokazuje da se Čuka među prvima odazvao na saradnju u časopisu. Interesantna je molba glavnog urednika J. Čuki da dâ »privolu« za štampanje njegovog priloga »onakvijem pravopisom, kako ga je ovdje vlada propisala i kojim se uopće »Nada« prikazuje«.

Pismo od 7. oktobra 1895. potpisao je Kranjčević. U prvoj rečenici kaže da piše »... po nalogu gosp. urednika K. Hermana«, a obavještava Čuku da će njegov rad o grofu L. N. Tolstoju biti štampan u drugom godištu »Nade«. Pismo završava riječima: »Izvinite, vrlo cijenjeni gospodine, s ovijem, ako i s lično nepoznate strane, primite moj iskreni pozdrav...«. Ova pojedinost je važna i zato što će se daljom korespondencijom njihovo poznanstvo pretvoriti u prijateljstvo.

Sve do kraja 1898. pisma potpisuje Kosta Herman ili je mjesto potpisa stavljen pečat uredništva časopisa. Tako je ova pisma pisao Kranjčević, pisana su sigurno po uputstvu Koste Hermana čiji se ton osjeća iz svakog reda. Sadržina pisama službenog je karaktera, a stil karakterističan za austrijsku korespondenciju sa uobičajenim naslovom: »blagorodni gospodine«, »vrlopoštovani gospodine«, »vrlocijenjenični«, »vrloučeni« i slično.

U 1896. i 1897. godini prepiska se najviše vodi u vezi sa štampanjem Čukine studije o Tolstoju. Studija je trebalo da bude štampana u prvom broju drugog godišta, ali, piše Kosta Herman »... morao sam najprije da propustim raspravu dra Pavičića: o Otijanu... što će ga »Nada« u vrsnom prevodu pomenutog cijenjenog saradnika ovom godinom iznijeti«. Herman obećava da će Čukin rad biti objavljen u 3. najdalje u 4. broju »Nade«. Iz sljedećih pisama, a i prelistavanjem »Nade« može se utvrditi da ni ovaj put Herman nije držao riječ. Tek u 6. broju od 15. marta 1896. godine biće štampan prvi nastavak¹⁰ studije. U vezi s tim može se pretpostaviti da je redakcija imala veliki broj saradnika, te je morala da odugovlači sa štampanjem pojedinih priloga. Na drugoj strani, činjenica da Herman pretpostavlja dr Pavičića jednom od najistaknutijih hrvatskih kritičara — Jakovu Čuki, navodi na misao da su pored brojnih priloga postojali i drugi razlozi i druga mjera pri izboru priloga za štampanje. Sigurno je da je Herman davao prednost pristašama režima.

Iz dalje prepiske se vidi da je Jakov Čuka veoma često slao svoje priloge koje redakcija »Nade« nije mogla da štampa zato što je rad sa sličnom ili istom temom već objavljen u časopisu, što je Čukin prilog predugačak ili, naprosto, ne valja.

⁹⁾ Pismo od 12. januara 1896. sa potpisom Koste Hermana.

¹⁰⁾ Prvi dio studije izlazi u nastavcima od 6. do 20. broja »Nade« iz 1896. godine.

Kranjčević u mnogim pismima sugerira Čuki da svoje radove piše »kondenzovanije« da bi mogli biti štampani u rubrici »Književnost«. Ovu rubriku sigurno uređuje Kranjčević; to se vidi i iz prepiske, jer pjesnik često upućuje na ovu rubriku »naručujući« za nju članke sa aktuelnim temama. U jednom pismu¹¹ Kranjčević »naručuje« od Jakova Čuke da napiše nešto o Ničeju, jer se »u raznim našim radovima na polju kritike«, piše Kranjčević, »ovo ime već češćeput spomenulo (ono dolazi i u našim romanima), bilo bi nužno da se već i ta teorija predoči našoj publici«.

U post scriptumu, Kranjčević je dodao: »Dozvolite još jednu molbu. Kako list izlazi u Sarajevu, dužni smo u ovim prilikama da se svaki odnos na vjerske il moralne konkretne ideje što s više obzira istakne. Nije nužno da se što prešuti; jer bi naravno time stradala cjelina, već jedino da se obzirno prikaže.« Ovaj dio pisma je interesantan, jer ga je pisao Kranjčević po svoj prilici samostalno (čak se i potpisao, što ranije, osim u pismu od 7. oktobra 1895, nije činio) i jer donekle pokazuje Kranjčevićev stav prema sredini u kojoj živi u vrijeme kad radi u vladinom časopisu. Kranjčević, koji u mostarskoj trgovačkoj školi na prvom času »bosanskog« jezika čita narodnu pjesmu »Slavu slavi srpski car Lazare«¹², kao urednik »Nade« traži »obzirno« prikazivanje stvari. Iako se na osnovu jednog pisma ne mogu izvoditi zaključci, može se pretpostaviti da se Kranjčević donekle pomirio sa Kalajevom politikom u okviru svog redakcijskog pola. Tome u prilog ide i činjenica da je Kranjčević ostao u redakciji »Nade« do kraja izlaženja časopisa, pa je zajedno sa Hermanom 1903. g. predložen za odlikovanje za rad u redakciji.¹³

Od januara 1898. sva pisma potpisuje Kranjčević. Da ova pisma ne piše »po nalogu gospodina savjetnika«, dokazuje i sadržina pisama često privatnog karaktera.

U pismu od 20. oktobra 1898. Kranjčević ne pominje časopis »Nadu«. Na početku pisma se izvinjava što nije ranije pisao i navodi kao razlog prerani ženin porođaj i brigu da se njihovo »istom otpočeto zajedničko živovanje ne raskine«. Iz daljeg konteksta vidi se da je Jakov Čuka tražio od pjesnika da mu pošalje svoje pjesme, jer namjerava pisati o njegovom književnom radu. Kranjčević je polaskan Čukinim prijedlogom, ali ne može da mu pošalje svoje pjesme objašnjavajući da ih nema, te u vezi s tim piše: »... u prvom redu od srca Vam hvala, što Vaše vrijedno i zaslužno pero hoće da se pozabavi mojim dosadašnjim književničkim radom, u kome me je uvijek rukovodila samo najbolja volja. Nu — na žalost — slede sakupljanja kojekud razasuta materijala, a naročito zbog nabavke »Bugarkinja« ne mogu da Vam poslužim ... čestim selenjem i pozajmljivanjem izgubila se sila božja toga, pak sam se nemalo namučio, dok sam u Zagrebu, a i u ovdašnjih

¹¹) Pismo od 7. januara 1898. godine.

¹²) Svetozar Corović u svojim sjećanjima na Kranjčevića (»Jedna uspomena na Kranjčevića«, »Silvije Strahimir Kranjčević čovjek i pjesnik« str. 38) piše: »Punu godinu dana u trgovačkoj školi niko nije smeo pomenuti ni srpsko ni hrvatsko ime, u šali ni u zbilji. A ovaj sićušni uća, prvog dana i prvog časa, usudi se da nam potegne nikoga manjeg nego glavom cara Lazara! Zašto baš on sme što niko drugi ne sme?«

¹³) Arhiv Bosne i Hercegovine ZV BiH, br. 3342/13. XII 1903. g.

prijatelja, pokupio građu za svoje izabrane pjesme koje će ove godine izići u Matičinom izdanju. Od »Bugarkinja« imadem samo jedan cigli eksemplar...« Moguće je da je Kranjčević selidbom pogubio časopise i listove u kojima su objavljene njegove pjesme, pa i da ima samo jedan primjerak »Bugarkinja«, ali je interesantna činjenica što nije ni pokušao da ih pronađe s obzirom da mu je stvarno mogao laskati Čukin prijedlog. U prilog tome ide i činjenica da je Čuka, kako kaže Barac, »prvi hrvatski kritičar, koji je Kranjčevića proglasio velikim pjesnikom u evropskom smislu...«¹⁴.

Uzgred, Kranjčević u ovom pismu daje i uvod o »Bugarkinjama«: »...nu evo mog suda, da su »Bugarkinje« veoma početničko djelo, naročito je stil u njih trapav i jezično nedotjeran, što nije čudo, jer — ko čakavac — rodom Senjanin nijesam poznavao štokavskog akcenta, ko danas, gdje eto već trinaest godina živim u Bosni. Spram toga ja sam za Matično izdanje mnoge stvari upravo prepjevao«. Ovo pjesnikovo mišljenje karakteristično je jer pokazuje do koje je mjere Kranjčević bio samokritičan prema svom književnom radu.

Mjesec dana kasnije, Kranjčević moli Čuku da uz priloženu fotografiju L. N. Tolstoja napiše članak »ko osvrt na nedavno proslavljeni jubilej« ovoga pisca i napominje da teksta bude što manje, »tek ukratko neka bude najviše jedan stupac«.

Za neki duži Čukin rad¹⁵ javlja da će biti štampan početkom 1899., jer »mi je stalo, piše pjesnik, da prvi broj novog tečaja otpočne i jednijem od Vašije priloga«.

Pismom od 1. decembra 1898. pjesnik obavještava Čuku da mu šalje »Bugarkinje« i »Izabrane pjesme«, te i neke rukopise koji nisu ušli u Matičnu zbirku¹⁶, jer su »prigodne prirode«. U daljem tekstu pjesnik izražava žaljenje što se nije sreo sa Jakovom Čukom i u vezi s tim govori o sebi: »Zalim i sam što se još u životu nikako ne sretosmo. Čekah Vas — čini mi se po poruci iz Dalmacije — još lane u šehar Sarajevu. Nu u koliko mi se i ta ne ispuni, eto Vam u odmjenu stihova. Možda sam u njima i manje nervozan, nego li u razgovoru. A naročito kad čovjek sam — u ovakvom zatišju, dočeka nekoga da s njime razgovara.«

Početkom 1899. Čuka šalje svoju fotografiju S. Kranjčeviću. Dirnut tim, 9. septembra Kranjčević piše gotovo sentimentalno: »Od srca Vam hvala, koliko na trudu što ga pokazaste mom književničkom radu, toliko još više na prijateljskom iznenađenju, koje je u meni ugodno uzbudila Vaša cijenjena slika. Ja sam je pohranio u svojoj maloj obitelji ko dragu uspomenu na čovjeka, čije redove duboko štujem, pak se i ponosim time, što njegov lik čuvam uz one koji su mi najdraži, — uz moje dobre prijatelje, od kojih me većinom rano otrgoše životne prilike, a uz koje sam nekada mnogo štošta smišljao i sanjario, pak mi ovo sjećanje još i danaske ispunja mnogi pusti čas i žari mnogu žali-bože prekasnu željicu.« Obećava da će kritičaru uputiti svoju sliku.

¹⁴) Antun Barac: »Hrvatska književna kritika« II dio, Matica hrvatska, Zagreb 1951.

¹⁵) Naslov Čukina djela nečitko je ispisan.

¹⁶) »Izabrane pjesme«.

Cijela tri mjeseca Kranjčević ne piše. Javlja se tek 10. juna 1899. i odmah na početku izvinjava se zbog nepisanja: »... molim Vas ujedno da oprostite, što to nijesam još davno prije učinio. Nu nešto poslovi, a nešto (to znači mnogo!) neko prirodjeno mrtvilo u korespondenciji, skriviše mi često, pak propustih mnogu priliku, nanesavši time neku štetu i drugima i sebi«. Zbog nepisanja Kranjčević se izvinjava i u pismu od 31. januara 1900.: »... jer jeste to i u mojoj prirodi, a donekle me zaokupljuje posao u toliko, da rado ostavljam pero, ako i nijesam baš spor na rijeci«. Zanimljivo je što u ova dva pisma Kranjčević pomalo dolazi i u kontradikciju, jer u prvom pismu za posljedicu svog nepisanja ističe »prirodjeno mrtvilo u korespondenciji«, a u drugom se pravda zaokupljenošću poslom, mada »nije čovjek baš spor na riječi«.

Najteže Kranjčeviću padaju objašnjenja saradnicima zašto pojedini prilozi ne mogu biti štampani u »Nadi«. Sam pjesnik kaže da mu je taj posao »nevolja«¹⁷ U pismu od 30. decembra 1902. Kranjčević piše Čuki da njegov prilog nije štampan, jer je bio dva mjeseca zbog bolesti udaljen iz redakcije, te su za to vrijeme redakciju »okupirali drugi prilozi«. Moli Čuku da isti rad preuredi za rubriku »Književnost«, kao i da napiše prikaz izložbe u Mlecima.

U pismu od 15. marta 1903. Kranjčević predlaže Čuki da za »Nadu« prikaže Miletićeva »Tomislava« i Tomićevu »Udovicu« koji su štampani u Matičinom kolu za 1903, što pokazuje da je Kranjčević i pored slabog zdravlja i preopterećenosti poslom u redakciji stizao da pomno prati zbivanja na književnom polju, pa i šire od toga.¹⁸

Posljednje pismo veoma je kratko. Upućeno je 31. marta 1903.¹⁹ Kranjčević piše da »željno iščekuje« Čukine »referate«, Zadnja rečenica glasi: »Što se tiče šifre il pseudonima, izvolite birati po volji.«

Korespondencija između S. S. Kranjčevića i Jakova Čuke značajna je kao dokumenat vremena, jer predstavlja djelić arhive časopisa »Nade«, a i kao dokumenat o Kranjčevićevom urednikovanju u tom časopisu s obzirom da se o pjesnikovom radu u čisto vladinom časopisu s podozrenjem govorilo. Na drugoj strani, značajna je i zbog toga što je pisma pisao Kranjčević svojom rukom, a slao ih uglednom hrvatskom kritičaru, čije su kritike pored Pasarićevih i Iblerovih značile mnogo u razvoju hrvatske kritičke misli, a u vezi s tim i u razvoju hrvatske realističke proze.

S obzirom da prepiska datira od početka do kraja izlaženja časopisa, može se njome donekle pratiti Kranjčevićev rad u redakciji »Nade« i, u vezi s tim, njegov odnos prema Hermanu i saradnicima.

Da je Herman bio »duša« časopisa, može se uočiti i bez velike pronicljivosti. Ilija Kecmanović piše da je Herman »... na ovom poslu

¹⁷) U pismu od 31. januara 1900. Kranjčević vraća Čuki studiju o Hraniloviću. Jedno vrijeme studija je čuvana u redakciji, a Čuka se stalno interesovao za rukopis i konačno zatražio da mu ga vrate. Možda iz razloga što se jedan njegov rad izgubio u redakciji.

¹⁸) Kranjčević se interesuje i za slikarstvo, te moli Čuku da napiše prikaz izložbe slika u Mlecima s obzirom da namjerava posjetiti Mletke.

¹⁹) S obzirom da je pismo upućeno u martu 1903., a »Nada« izlazi do kraja iste godine, vrlo je vjerovatno da je moglo biti još pisama i sa jedne i sa druge strane u vezi sa časopisom. Nije isključeno da se prepiska nastavila i poslije 1903, ali privatnog karaktera.

stizao na sve, vodio celokupnu prepisku sa saradnicima, odlučivao o tome šta će u list ući a šta neće, lično imprimirao svaki njegov broj, čak i onda kada je bio izvan Sarajeva, rukopisi su mu slani na uvid i imprimaciju²⁰. Glavni urednik je slušao direktive iz Beča, ali ih je u »Nadi« sprovodio u djelo kako je sam najbolje umio. Časopis je štampan »onakvijem pravopisom, kako ga je ... vlada propisala ...«, a članovi redakcije, pa i Kranjčević, trudili su se da svoje saradnike obavijeste da u prilogima budu »obzirni«, tj. da izbjegavaju svaku najmanju mogućnost diranja u vjerska pitanja, kao i sve što bi imalo neko izrazito nacionalno obilježje.²¹

Može se s pravom pretpostaviti da Kranjčeviću, pjesniku koji je uživao ugled naprednog pjesnika, a uz to i bolesnom čovjeku, Hermanove direktive nisu bile prihvatljive, i ne samo to. Pune dvije godine Kranjčević piše Jakovu Čuki, a Herman se potpisuje. Vrlo je vjerovatno da je tako bilo i sa drugim saradnicima. Takav vid saradnje Herman — Kranjčević, Ela, Kranjčevićeva supruga, prokomentarisala je u svojim bilješkama: »On je radio kao crv, radio oduševljeno, sakupljao saradnike, uopće dignuo list na visinu na kojoj je morao biti. A potpisivao je drugi!« Sigurno je da je Ela mogla ovakav sud donijeti na osnovu razgovora sa Kranjčevićem.

Rad u redakciji »Nade« omogućavao je Kranjčeviću da stupi u kontakt sa književnicima i kulturnim radnicima, u prvom redu iz Hrvatske, a potom i iz drugih krajeva, i u vezi s tim da obogati časopis vrijednim i zanimljivim prilogima.

Vrlo često su se dopisivanja sa saradnicima pretvarala u prijateljstvo o čemu svjedoče čisto intimna pisma pjesnikova, a i Čukina želja da napiše prikaz Kranjčevićevog književnog djela.

Kranjčević, koji svoj posao u redakciji radi i sa djelićem oduševljenja, znao je šta treba učiniti da bi časopis bio na visini. Zato on sugerije Čuki teme koje bi odgovarale časopisu, a i njemu kao autoru, te smjelo predlaže kritičaru da skрати svoj rad ili da ga povuče.

Pisma su interesantna jer se iz njih saznaju i neke pojedinosti iz pjesnikova života, njegovi sudovi o sopstvenim djelima i o sebi, o čemu je ranije bilo govora. Pisana su crnim mastilom na hartiji sa zaglavljem redakcije »Nade«, duguljastim malo udesno nagnutim slovima, bez velike brige da li će onaj kome su pisma upućena moći sve da razumije.

²⁰) Ilija Kecmanović: »O jednoj neobičnoj činovničkoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine«. *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo, 1963, str. 189.

²¹) »Po liniji Kalajeve politike u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, Herman je dobio zadatak da u Nadi kao njen odgovorni urednik čini sve što bi doprinelo denacionalizaciji Bosne i Hercegovine, odnosno stvaranju jedne nove, ma i veštačke, bosanske nacije na slovenskom jugu« (I. Kecmanović: »O jednoj neobičnoj činovničkoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine« *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo 1963, str. 188).

RÉSUMÉ

LA COLLABORATION DE KRANJČEVIĆ À LA RÉDACTION DE LA «NADA» DE SARAJEVO À LA LUMIÈRE DE LA CORRESPONDANCE AVEC JAKOV (Jacques) ČUK

Kranjčević collabore à la rédaction de la «Nada», de 1894, à 1904. Il est rédacteur de plusieurs rubriques, il engage activement et avec abnégation des collaborateurs, et il entretient la correspondance avec eux. Quelques unes de ses lettres adressées aux correspondants ont été conservées. La correspondance du poète avec Jakov Čuk (Jakša Čedomil), critique littéraire croate remarquable, de Zadar, a une signification spéciale.

La correspondance comprend vingt-sept lettres écrites de la main de Kranjčević. Elle est caractéristique comme document du temps, car elle représente une particule des archives de la revue «Nada», mais aussi comme document relatif à son activité, en qualité de directeur de ce périodique, étant donné qu'on parlait avec suspicion de l'activité du poète dans cette revue purement gouvernementale.

Les lettres sont intéressantes, car on en apprend aussi quelques détails de la vie du poète aussi bien que ses jugements autocritiques relatifs à sa personne et à ses propres œuvres.

Dr Ilija Kecmanović

VELJKO PETROVIĆ U SARAJEVU

Pesnik, pripovedač, esejista i istoričar umetnosti, Veljko Petrović je manje poznat kao publicista i novinar. A na tom polju i na tom poslu, u svoje vreme vrlo opasnom i nesigurnom, on je proveo jedan deo svoje mladosti, svoga života. Već 1903. godine, kada mu je bilo devetnaest godina, Veljko se javlja u zagrebačkom Srbobranu, kao njegov dopisnik iz Pešte, sa političkim člancima i dopisima, da zatim postane stalni član redakcije toga vodećeg lista Srba u Hrvatskoj. On je u Pešti saradnik i nekih mađarskih opozicionih listova i, sa Jurajem Gašparcem, urednik časopisa Croatia, kojim obaveštava mađarsku liberalnu javnost o kulturnom životu Srba i Hrvata; na tom poslu Veljko daje niz prevoda naših istaknutih pisaca na mađarski jezik i prikazuje njihovog književnog dela. Jedno vreme, pre no što će preći u Sarajevo, urednik je sremsko-mitrovačke Slobode, a u leto 1909. godine stalno se nastanjuje u Sarajevu, u redakciji »Srpske reči«. Posle balkanskih ratova on je povremeno dopisnik sarajevskog »Naroda«.

Štampa je u Bosni i Hercegovini u vreme kada Veljko Petrović dolazi u Sarajevo imala isuviše malu i neznatnu tradiciju. Prvi listovi u Bosni i Hercegovini javljaju se tek 1866. godine, kada zemunski tipograf Ignjat Sopron, sa dozvolom Osman-paše, osniva prvu, posle Gorazdanske 1529, štampariju u Bosni. »Bosanski Vjestnik«, službena »Bosna« i »Sarajevski Cvjetnik« nisu međutim bili predstavnici tadašnje bosansko-hercegovačke javnosti, nego listovi koji su uređivani prema direktivama i uputstvima vilajetskih vlasti. Sva tri ova lista izlazila su u Sarajevu, sa tekstom u dva jezika, turskom i srpskohrvatskom; ovaj poslednji srpskohrvatski štampan je isključivo ćirilicom i Vukovim pravopisom u vreme kada on u Srbiji nije bio još ozvaničen.

Sa austrijskom okupacijom prilike se u tom pogledu u Bosni i Hercegovini nisu izmenile. Prvih godina po okupaciji bosansko-hercegovačku štampu predstavljaju zvanične »Bosansko-hercegovačke novine« i »Sarajevski list« sa izvesnim brojem manjih i uglavnom efemernih listova koje izdaju domaći ljudi u službi okupatora i predstavnici katoličke crkve i njima bliski krugovi iz redova njemačkih, mađarskih i drugih doseljenika. O slobodnoj opozicionoj štampi nije u to vreme moglo biti ni govora sve tamo do prvih godina našeg veka. Sarajevski »Trebević«, koji je uređivao jedan profesor sarajevske gimnazije,

sasvim je kratkoveka pojava, jer je ugušen već nakon prvog broja. »Srpski Vjesnik« braće Radovića održava se uz znatne napore do 1879. godine. 1897. do 1904. godine prvi je i jedini u to vreme opozicioni list u okupiranim provincijama, ali on ne izlazi u Sarajevu, nego u Mostaru.

Veljko Petrović

Tek u prvim godinama XX veka javljaju se u većem broju listovi koje izdaju domaći ljudi — Srbi, Hrvati i Muslimani (odvojeni jedni od drugih), sa svojim programima i zahtevima. Interesantno je da se opozicioni listovi, koji su već tada na jednoj određenoj visini, javljaju ne samo u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine, nego, više-manje, u isto vreme i u Mostaru i u Banjaluci. Dok je »Srpska riječ« pokrenuta u Sarajevu 1905. godine, vođena tadanjom sarajevskom srpskom čaršijom, »Narod« pokreće jedna grupa srpskih intelektualaca i građana u Mostaru, a »Otadžbinu« grupa političkih radnika koji su se okupljali oko borbenog i vehementnog književnika Petra Kočića u Banjaluci 1907. godine.

Stalne saradnike za svoje listove nije bilo moguće naći u Sarajevu, a pogotovo ne u Mostaru i Banjaluci, tako da su njihovi izdavači bili upućeni jednim delom i na pomoć koju su im ukazivali razvijeni srpski, odnosno hrvatski kulturni centri izvan Bosne i Hercegovine. Tako su se našli u redakcijama pomenutih srpskih listova kao dobro došli saradnici: Dubrovčanin Stjepo Kobasica, Slavonac Veljko Milićević, Srbi-janac Dragoljub Janković, Ličanin Aleksandar Omčikus i, među njima, Vojvođanin Veljko Petrović. Slična situacija bila je i u nekim hrvatskim listovima, kao na primer u »Hrvatskom dnevniku«, iza kojega je stajala sarajevska nadbiskupija i koji je u svojim redovima imao gotovo sve same »strance«, Kerubina Šegvića, Kalisa Tadina, Karla Cankara i druge. Muslimanski listovi, kao na primer »Musavat«, koji izlazi u Mostaru od 1906. do 1911. godine, samo po imenu su imali u redakciji isključivo »svoje« ljude, dok su se u praksi obimno služili saradnjom i izvan svojih užitih redova. Kako se često postavljalo i pitanje poverenja, neki srpski listovi, ne samo u Sarajevu nego i u drugim mestima, angažovali bi grafičke radnike iz Srbije. Tako se Veljko Petrović živo seća metera Kostića iz Smederevske Palanke u zagrebačkoj štampariji »Srbobrana« i dostojanstvenog Užičanina sa bradom Popovića, metera u Sarajevu, koji, po Veljkovom kazivanju, prelamajući list drži prisutnim saradnicima »Srpske riječi« predavanje o Pašiću i Bebelu.

Pojava Veljka Petrovića u Sarajevu u leto 1909. godine nije, prema tome, bila ni slučajna ni neobična. On je bio samo jedan od mnogih literata i novinara, jednom reči ljudi od pera, koji su ili po ličnoj inicijativi, ili po pozivu, ili zato što su bili naprosto otkomandovani od određenih društava i organizacija, pa možda i od srpske vlade, dolazili u Bosnu da tu svojom spremom i svojim iskustvom ubrzaju kulturni razvitak ovih, sticajem prilika, zaostalih srpsko-hrvatskih pokrajina, delujući u njima, dakako, i neposredno politički.

Lični slučaj Veljka Petrovića, prema obaveštenjima koje je pisac ovih redova dobio neposredno od njega, bio je ovakav: kao saradnik zagrebačkog »Srbobrana« on je među svojim tamošnjim drugovima često ispoljavao nameru da provede neko vreme u Bosni, i to radi jezika. Tako, kada su se Sarajlije obratile doktoru Medakoviću i Svetozaru Pribićeviću da im preporuče nekog mladog novinara, Srbina »od poverenja«, oni su ugrabili priliku da ispune Veljkovu želju.

Veljko Petrović je učio gimnaziju i univerzitet u Pešti i od djetinjstva je čitao njemačke i mađarske knjige. Opredivši se za srpsku književnost i poeziju, on je zaželeo da se negde, barem godinu-dve, »napaja na izvoru čistog srpskog govora«. Iz lektire i u susretima sa ljudima iz Bosne on je došao do uverenja da se tamo, u narodu, »najlepše, najčistije govori naš jezik«, da se »najlakše, najsrpskije izražavaju i složene misli i reonmani«.

Veljko je došao u Sarajevo upravo posle aneksije, to jest pošto je Bosna i Hercegovina u oktobru 1908. i formalno pripojena Austro-Ugarskoj Monarhiji. Dakle, u groznici aneksione krize, da bude svedok odjeka (u njemu) ne samo aneksije nego i zagrebačkog veleizdajničkog procesa, i onog Fridjungovog u Beču, i bombaške afere, i dačkih demonstracija, i Žerajevićeva atentata. Sećanja njegova na te dane ostala su trajno živa. Uz to je to bio za njega jedan novi svet, nešto

što nije ni Novi Sad, ni Beograd, ni Zagreb. Pa ipak, i možda baš zato, on je bio očaran tom »neobičnom sredinom« sa raznolikim nacionalnim i verskim sastavom i političkim težnjama i stremljenjima.

Pripovedač i pesnik Veljko Petrović doživio je »bosansku« problematiku na svoj način, prišavši joj po dužnosti i sa određenim zadatkom, s jedne strane, i, s druge strane, sa već od ranije poznatom silnom ljubavi i neodoljivim zanosom. Priznavao mu je ovo poslednje i Petar Kočić u svom pismu iz Banje Luke od 4. januara 1907. godine, u kom kaže: »... ja vam se najdublje zahvaljujem na vašoj punoj, toploj i impresivnoj pesmi koju ste mojoj malenkosti namjenili i u kojoj tako snažno, sa tako mnogo temperamenta, ljubavi i topline crtate savjad i čemer, tugu sinju i nevolju ljutu moje uže podmuklo zarobljene i pritisnute otadžbine. Ljubav Đure Jakšića prema Bosni jedino se sa vašom ljubavi može porediti!« Reč je o Veljkovoj pesmi »Na Savi«, koja je objavljena u »Bosanskoj vili« u svesci prvoj za 1907. godinu, sa posvetom ispod naslova: »G. Petru Kočiću«. I to nije bila jedina Veljkova pesma sa takvim sadržajem.

Kao student prava u Budimpešti Veljko Petrović prvi put dolazi u »poslovni« kontakt sa ljudima iz Bosne i Hercegovine. Jednog ga je dana u Tekelijanumu pozvao na razgovor peštanski advokat doktor Emil Gavrila, koji je više godina bio pravni savetnik bosansko-hercegovačkim Srbima i Muslimanima u njihovoj borbi za crkveno-školsku, odnosno versku autonomiju. Doktor Gavrila je svome mladom kolegi postavio pitanje da li bi pristao da mu pomogne »pri novinarskom delu njegovog poslovanja u interesu narodne, specialno bosanske borbe«. Polaskan ovim pozivom, Veljko mu se odmah svesrdno odazvao. I tako je već tada došao u neposredan dodir sa nekim predstavnicima autonomnog pokreta Srba i Muslimana Bosne i Hercegovine. »Tu sam upoznao«, priseća se on, »nezaboravnog muslimanskog vođu Ali-bega Firdusa, Derviš-bega Miralema i još neke, i tada njihovog pismenijeg i visprenijeg, da ne kažem prepredenijeg adlatusa Šerifa Arnautovića«. I pri tome Veljko ispoljava želju i potrebu da ih »naslika«, jer toliko su mu i danas, dakle posle više od pola veka, »živi pred očima njihovi markantni likovi«; njega goni na to, po njegovim rečima, »ne samo spisateljska pasija nego i neko osećanje dužnosti...« U prvo vreme Veljko je pored Gavrile radio samo na prevodima predstavi predstavnik autonomnog pokreta, na pripremanju za peštansku opozicionu štampu izvesnih vesti i kominikea sa savetovanja muslimanskih deputacija koje bi dolazile u Peštu, pre svega prilikom zasedanja tekozvanih delegacija na kojima su delegati bečkog i peštanskog parlamenta raspravljali i o Bosni i Hercegovini.

Tako je Veljko Petrović upoznao Bosnu, srpsku i onu muslimansku, i pre nego što će doći u nju, i zavoleo i jednu i drugu ljubavljku koje se nije oslobodio ni do danas. Ona je ostala, zapravo njen glavni grad Sarajevo, utkana u njegovu mladost, u blistave dane njegovog života, prebogate optimizmom i ličnim i nacionalnim. Sa takvim raspoloženjem on se susreo i suočio sa Sarajevom, radoznao da nađe u njemu ono što je mnogo ranije dočaravao sam sebi kao san i želju. Njegova želja da upozna novu sredinu, da pronikne u skrivene niti njenog tkiva nije imala granica. Novinar bistra oka i pesnik blistave mašte,

udruženi u jednoj ličnosti, omogućili su mu i zadovoljili njegovu želju — da prozre i sagleda i ono što nije uvek dostupno profanom smrtniku. Nova sredina ga je prihvatila, a domaćini, reč je o srpskoj čaršiji, onim oko »Srpske riječi«, bili su prema njemu pažljivi. A on, oduševljen njihovim samopouzdanjem izraslim iz aneksije, njihovom domaćinskom gordošću i glasnom svešču da su svoji na svome. Veljku je naročito imponovao njihov stav »odozgo prema dole« u odnosu prema neuporedivo moćnijem osvajaču, nadahnut onom Njegoševom: »Neka bude što biti ne može!« »Švabo« je došao, misle oni više nego što govore, ali će i otići! Nestaće i nesloge, ona mora nestati! A i tekovine civilizacije, nama vekovima uskraćivane, osvojiće naš čovek.

Bilo je to vreme kada, posle trenutne zbunjenosti izazvane aneksijom, u sarajevskim srpskim redovima nastaje period okupljanja borbениh snaga sa pojačanim borbenim elanom. Reaguje se na izazivanje okupatora ponosom, prezirom, pa i satirom (Savo Skarić Zembilj). Izlazi se iz perioda romantike i upućuje na realnu politiku osnivanja novih kulturnih i privrednih organizacija i jačanja već postojećih: društva »Prosvjete«, »Sokola«, pjevačkih društava, zemljoradničkih zadruga, udruženja zanatlija, udruženja žena, društava za borbu protiv alkoholizma, ubrzanom podizanju škola po selima sa čitaonicama i osnivanjem sve većeg broja novčanih zavoda. Nastoji se na održavanju dobrih veza sa Muslimanima i menja se stav prema Hrvatima, sve u duhu opšteg jugoslavenskog pokreta u kome aktivno učestvuju omladinske organizacije i istaknuti predstavnici kulturnog života u svim jugoslavenskim zemljama. »Bosanska vila« nije više u to vreme ni samo folklorna ni isključivo srpska; ona ne samo da ne odriče postojanje »hrvatstva« u Bosni, što je ranije bilo u njenom programu, nego mu, kao takvom, daje mesta, ne samo na svojim stranicama nego i u svojim redakcijama. Na njenoj naslovnoj strani nalaze se, među urednicima, pored imena Veljka Petrovića, Srbina iz Vojvodine, i imena dvojice Hrvata — Milana Preloga i Augustina Ujevića, jednoga rodom iz Zagreba, drugoga sa dalmatinskog otoka.¹

Od 1907. godine, pa do godine prestanka njenog izlaženja, Veljko Petrović je ostao veran saradnik »Bosanske vile«. On u tom vremenu objavljuje svoje pesme »Na Savi« (1907), »Povratak« (1908), pesmu punu »nacionalnog pesimizma«, koju šalje u Sremsku Mitrovicu, »Napuklo zvono«, »U noći bez sna«, »Kaprasi dede« (1909), »U roditeljskoj postelji« (1910), »Roman o palmi« (1911), »Jesenas i sad leti«, »Večiti jad«, »Bez čoveka« (1912) i »Na tankoj žici« (1913). Većinu ovih pesama on je napisao u redakciji »Srpske riječi«, zajedno sa mnogim pri-povetkama, među kojima i onu »Naš učitelj IV razreda«.

Osvojivši simpatije vlasnika i izdavača lista, Veljko je uspeo da osvoji u »Srpskoj reči« sve više mesta za feljton i po neku paru za honorisanje mladih saradnika, Jove Varagića, Miloša Vidakovića, Borivoja Jevtića i drugih. Veljko je sistematski birao teme i strane autore i zadavao mladim piscima da ih prevode. Pomoću Srškića i Hadžida-

¹) Npr. orijentaciji »Bosanske vile« u tom smislu, kako u oblasti politike tako i u oblasti kulture i umetnosti, mnogo je doprineo Dimitrije Mitrović, koji se isticao ne samo svojom darovitošću nego i retkom erudicijom.

mjanovca »iščupao bi povremeno za te mladiće honorare, najmanje pet kruna, a i to je bio novac, moglo se hraniti čitavu heftu dana«. Tadanji feljton »Srpske riječi« isticali su Pavle Popović i Skerlić u »Dnevnom listu« i »Srpskom književnom glasniku«. Zasluga je Veljkova, ako ne isključivo, a ono svakako njegova u prvom redu, da je feljton »Srpske riječi« bio na visini. Sama imena pisaca o kojima se u njemu govori, domaćih i stranih, i prilozi njihovi, predstavljaju bogatu i solidnu informaciju u oblasti naročito strane književnosti za čitaoce »Srpske riječi«. Listajući njene stranice iz 1909. i narednih godina, mi nailazimo na obilje značajnih književnih imena iz svetske književnosti u srpskohrvatskom prevodu, kao što su Gogolj, Čehov, Mopasan, Bjergson, Mark Tven, Bodler, Vajld, Frans, Meterlink, Vernharen, Ljermontov, Garšin, Arcibašev, Tolstoj, Hamsun, E. A. Po, Rostan, Fogacaro, Dostojevski, Strindberg, Žil Lemetr i Vazov od stranih, a od domaćih: Kočić, Čorović, Uskoković, Stanković, Domanović, Čipiko, Cankar i Kersnik. Informacije o njima jednim su delom iz pera Veljka Petrovića, kao i neki prevodi. On lično piše o Šopenhaueru, Bjergsonu, Šopenu, Tolstoju, Lazi Kostiću i drugima.

S obzirom na prilike i zadatke koji su se sami po sebi nametali, Veljko Petrović je, u duhu vremena i prema dnevnim potrebama, objavio u »Srpskoj riječi«, za svoga boravka u Sarajevu, i niz članaka što prigodnog što načelnog karaktera, sa političkim i kulturno-političkim sadržajem i usmerenošću. U tim člancima otkriva se ne samo stav redakcije i onih činilaca koji su za njom stajali i, ponekad, znali da pođu putem za ondašnju nacionalno-revolucionarnu mladost nedopustivog kompromisa, nego i lični stav piščev, u ovom slučaju Veljka Petrovića kao kulturno-političkog radnika i rodoljuba. Neki od tih članaka preštampani su u sabranim delima autorovim, a neke je valjalo potražiti i otkriti na stranicama novina u kojima se još jedino mogu naći. Ukazati na neke od njih, kako na one iz prve tako i na one iz druge grupe, zapravo na neka mesta u njima, znači u stvari osvetliti ulogu i uticaj Veljka Petrovića na sarajevsku štampu sa jedne strane, a s druge na okvire u kojima se ta štampa, u određenom vremenu i uslovima, kretala i mogla da kreće. Reč je o srpskoj štampi u Sarajevu, onoj opozicionoj, jer je Veljko Petrović jedino u njoj i sarađivao, a koju je, u pretežnom delu njegovog delovanja u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, predstavljala »Srpska riječ«. Pored rubrika koje su redovno donošene u tom listu pod naslovom Književne vesti, Kulturne beleške i Naučne novosti, sa informacijama iz tih oblasti sa više manje celog srpskohrvatskog jezičkog područja, od naročitog su značaja Veljkovi članci političkog karaktera.

Povodom jedne tajanstvene afere u redovima austrougarskih generalštabnih oficira, Veljko Petrović, u članku pod naslovom »Otrovne pilule u austriskom generalnom štabu« daje ovakva obaveštenja o junaku te drame: »Još kao đak u kadetskoj školi bio je neumoran... Isto tako je radio i lani za vreme aneksione krize u Mostaru... a inače je bio ponosan čovek, koji je prezirao neznanice i liske oko sebe; naročito ga je duševno mučio žalosni protekcionizam u vojsci, gde mnogi umni slabici napreduju samo zato što su kućici i što se umeju

sagibati pred pretpostavljenim; on je žrtva korupcije, protekcionizma i nepotizma.«

U vreme kada se očekivalo zavođenje »ustavnosti« u Bosni i Hercegovini, Veljko postavlja pitanje, u ime srpske javnosti, hoće li se počevši od najvišeg mesta pa do najnižeg činovnika izaći u susret narodu ili će i dalje teška ruka apsolutizma, makar i obučena u glatku rukavicu ustavnosti, ležati na njemu.²

Proces protiv Srba u Hrvatskoj, među kojima je jedno vreme delovao u redakciji »Srbobrana«, Veljko živo prati i redovno propraća na stranicama »Srpske riječi«. »Danas se u Hrvatskoj odigrava nešto što je po svojim razmerama zamašnije, a po svojoj prirodi odvratnije i tamnije nego sve mračnosti Drajfusovog procesa« — piše Veljko na stranicama svoga lista. On zagrebačke sudije naziva »bednicima koji su izgubili svaku slobodu i plemenitost od kako su primorani da, kao pijani, igraju na kanapu kome je drugi kraj u Pešti ili Beču«. ³ Kako su u to vreme budimpeštanski gradski zastupnici vraćali posetu koju su im učinili nešto ranije predstavnici sarajevske gradske opštine. Veljko Petrović konstatuje da pre svega obe te posete nisu »ni spontane ni legitimne«. »Budimpeštanski gradski zastupnici« — kaže on — »došli su u naš grad da uzvrate komandirane pohode našeg sarajevskog gradskog zastupstva, koje i samim izborom i izbornicima ne reprezentuje naše autohotno građanstvo niti je izraz njegove slobodne volje«; a kako je rukovodilac mađarske deputacije u svojoj zdravici spomenuo i istorijsko državno pravo Ugarske na Bosni i Hercegovinu, a niko od prisutnih nije na to reagovao, on mu poručuje preko »Srpske riječi« odgovor pravih predstavnika Sarajeva: »U ostalom mi smo gospodari u našoj kući i nećemo dozvoliti, nedamo da nam se iko natura za suvlasnika ili čak vlasnika našeg praga i ognjišta«. ⁴

Povodom poraza austrougarske diplomacije u Fridjungovom procesu, Veljko likuje: »Rideamus igitur! Smijmo se dakle Srbi, slobodno i ponosno u oči njuškalima koji nam za petama pužaju i vire kroz ključaonicu naših domova, hvataju nam pojedine reči, iskrivljuju ih i po nalogu donunjuju, pa ih onda prodaju za pare; smijmo se progonjeni, zatvarani, klevetani i izazivani Srbi, jer se sav sistem sa svojom svom vojskom udavio u svom rođenom blatu kojim je hteo umrljati obraz čitavog jednog naroda. Mali jedan narod izneo je visoko pobiedno zastavu istine i morala u jednoj očajnoj borbi sa ogromnom silom koja ga je htela smožditj gijama laži i nevaljalstva, tamničkom memlom i kupovanjem duša. Ali svi napori i sve žrtve krunisani su uspehom, i kadgod se jedan narod bude tako borio za svoju čast i za svoja prava kao što su se Srbi i Hrvati za ove četiri godine, narodna stvar mora pobediti; to je opšti nauk i moral koji izvire iz Fridjungovog procesa. Narod koji je rodio Vuka Brankovića i Nastića, koji se kratkovidim partikularizmom i lokalnom uskogrudnošću rastrojio na paramparčad, diže se žrtvama i moralnom snagom do visine odakle je širi i jedinstveniji pogled na narodnu budućnost«. ⁵

2) Pred novim vremenom, Srpska riječ, 1909.

3) Veljko Petrović, Sabrana dela II. Novi Sad 1954.

4) Mađarski gosti iz Ugarske, Srpska riječ, 1909.

5) David i Golijat, Srpska riječ, 1909.

U vezi sa kolonizacijom nekih krajeva u Bosni, stranim, tuđim, nemačkim kolonistima, Veljko Petrović upozorava našu javnost na opasnost koja nam pretila: »Nema tome ni godina dana kako je u našu zemlju krišom uljegli mađarska agrarna banka, kaže se da joj je zadatak provođenje otkupa kmetova, ali je to ustvari samo firma iza koje se krije u velikom stilu zasnovana kolonizacija; u pitanju su plodne ravnice između Banjaluke i Prijedora i Banjaluke i Bosanske Gradiške, u kojima se da niko nezna kako i zašto, razbuktao pokret za iseljavanje među muslimanima. Mađari su ovoga puta istureni u prvu liniju sa svojom bankom, za zakup i kolonizaciju u Bosni, a za njima u stvari stoji — veliko njemačka najezda.«⁶

U Zagrebu od 1906. do 1909. godine, kada prelazi u Sarajevo, Veljko Petrović je bio svedok značajnih promena u političkom i kulturnom životu grada, koje će dovesti do saradnje Srba i Hrvata i do revolucionisanja hrvatske i srpske omladine u jugoslavenskom duhu, sa probuđenom svešću o zajedničkim interesima Srba i Hrvata. On je doživeo Zagreb, u prvom susretu sa njim, kako sam kaže, kao »bratski, jugoslavenski Zagreb, potpuno odvojen kao ulje od vode, od onog drugog, zverski šovinističkog, koji je podržavala bečka, uglavnom Franc-Ferdinandova kamarila i vojna koterija«. Njegovo društvo u Zagrebu bila je ona novinarska generacija koja se formirala pod uticajem češke politike sitnog rada, nacionalne solidarnosti i organizovanosti, kulturno-prosvetnog i ekonomskog snaženja, kada naporima Vladimira Matijevića i njegovog »Privrednika«,⁷ Srbi u Hrvatskoj zasnivaju svoju afirmaciju pre svega na svojoj ekonomskoj snazi. Pošlo se tim putem i u Bosni i Hercegovini, jer je tada i iz ovih krajeva, zahvaljujući prvenstveno sarajevskoj »Prosveti«, bio priličan broj mladih ljudi na studijama u Pragu, oduševljenih »masarikovaca«. U nekim Veljkovim člancima u »Srpskoj riječi«, pa i druge dolaze do izražaja ti praški uticaji.

»I najmanji i najsiromašniji neka dadne Vidovdanski dar u korist naših narodnih ustanova, da se ojačaju srpska škola, Prosvjeta, zemljoradnička zadruga, Soko i pevačka društva, jer sve su to tvrđice koje nas brane i koje nam daju jakosti. Obrazovanih i stručnih zanatlija mi imamo tako malo, a to je stalež koji daje karakter gradovima i suzbija navalu stranih stručnjaka. Mi ne bismo mogli danas preduzeti neko veće industrijalno preduzeće jer nemamo za nj radnih sila. Danas se više ne računa narodna snaga po broju naroda, nego po industriji, trgovini i uopšte onome što je taj narod stvorio i privredio, u njegovoj produktivnoj snazi.« Tu navodi Veljko kao primer Čehe, koji svojim privrednim, prosvetnim i političkim ustanovama i udruženjima ne samo uspešno razbijaju njemačko prodiranje nego idu pobedonosno napred i »slovenskom alkam već kucaju na vrata carskog Beča«.⁸

U jednoj svojoj izjavi Veljko Petrović kaže o svome novinarskom delovanju ovo:

⁶) 36.000! — *Srpska riječ*, 1910.

⁷) Aktivnost Privrednika koji je bio osnovan u Zagrebu 1897. godine prenesena je i na Bosnu i Hercegovinu, gde je znatan broj mladih ljudi, među njima i ne mali broj i iz muslimanskih redova, Privrednikom pomoći izučio razne zanate i osposobio se za rad u raznim granama trgovine.

⁸) Radimo neprestano! — *Srpska riječ*, 1909. godine.

»Ja sam se počeo baviti novinarstvom još đakom, od svoje devetnaeste godine. Ali u onim našim prostorno skromnim, narodnim organima, nacionalnim glasilima, ja sam radio, što bi se danas reklo mahom na kulturnoj rubrici, objavljuvao veoma mnogo članaka, podlistaka, mahom prevoda. Minimalno stranačkog nadmudrivanja i polemike, a što se tiče politike, obično u sferi opštih nacionalnih ideja...«

Međutim, kao što vidimo, on je u Sarajevu, zato što su to ondašnje i onovremene prilike zahtevale, pisao i članke sasvim drugog karaktera, kao, na primer, onaj u kome poziva čitaoce »Srpske riječi« u borbu protiv alkoholizma, navodeći primere o štetnosti i teškim posledicama pijančenja. I razmišlja o tome: »Zima je, nema rada, a novaca je još preostalo od jesenje žetve; tu su slave i praznici, vino pretečeno, pravo blagovanje za srpski narod, i za terevenke, za zdravice i za noževе«. Pa navodi primer: »Za poslednjih nekoliko dana (o praznicima i slavama) sarajevsko 'srpstvo' je izgubilo osam života; u jednoj zimskoj noći u kojoj noževi rade, pogiboše dvojica, trojica zadobiše teške rane, a dva para ubilačkih ruku onemogućišе za rad teške lisičine...«

Kako »Srpska riječ« nije imala uvijek jednu i čvrstu liniju, a u prve dvije godine Veljkovog delovanja u Sarajevu bila je u njemu jedini opozicioni list, među članovima redakcije i izdavačima lista dolazilo je do nesporazuma i neslaganja. Veljko Petrović, koji je bio obavezan, s jedne strane, prema onima koji su ga poslali u Bosnu a, sa druge, prema svojoj savesti, nije izgubio ravnotežu niti je podlegao oportunističkim skretanjima svojih »poslodavaca«. Vidi se to i iz jednog izveštaja vladinog komesara za grad Sarajevo Zemaljskoj vladi. U njemu se kaže, pored ostalog, da Vasilj Grđić putuje po Bosni pod firmom društva »Prosvjete« da bi, u stvari, sproveo agitaciju protiv »Srpske riječi« kao nedovoljno opozicionog lista, te da Aleksandar Omčikus i Veljko Petrović treba da u roku od dva mjeseca napuste redakciju »Srpske riječi« kako bi se na taj način otklonili uticaji koji su preko njih vršeni iz Srbije.

U aprilu 1910. godine pripremaju se promene u redakciji, kojima zanatlije i takozvani mali ljudi nisu bili zadovoljni, za razliku od čaršije koja je i dalje podržavala liniju toga još uvek jedinog »opozicionog« lista u Sarajevu.⁹ U toj situaciji neminovno je ostalo otvoreno pitanje hoće li Veljko Petrović i dalje ostati u redakciji. U atmosferi pred otvaranje Sabora Bosne i Hercegovine on je ipak, i to svakako pod uticajem zagrebačkih koalicionaša i instrukcija koje je primao iz redova srpskih članova toga Sabora, napisao ove redove:

»U času kada je srpski narod u Bosni Hercegovini preko svojih poslanika u Saboru započeo jedan određen i pozitivan rad..., klerikalni gavranj udariše u svoje denuncijantsko graktanje, a špekulanti i paraziti u kuđenje i omalovažavanje srpskog naroda i njihovih predstavnika..., da pomrače ugled i poverenje koje su pred ozbiljnim faktorima stekli dignuvši za ovo kratko vreme saborske rasprave do retke visine.«¹⁰ Predstavnik nacionalno-revolucionarne omladine, koja u

⁹) »Narod« je obnovljen, prešao iz Mostara u Sarajevo 22. oktobra 1911, a »Otadžbina« 6. septembra iste godine.

¹⁰) Dva metoda mržnje, — *Srpska riječ*, 1910. godine.

to vreme postaje sve značajniji faktor u političkom životu Bosne i Hercegovine, Bogdan Žerajić odgovorio je, međutim, na ovu kompromisnu situaciju i orijentaciju jednog dela saborskih poslanika revolverskim mecima, kojima je dočekaao poglavara zemlje barona Varešanina na dan otvaranja Sabora.

Neko je, namerno ili slučajno, dostavio vladi da je Veljko Petrović negde izjavio: »Ako Grđić skupa sa Dedijerom dođe u redakciju »Srpske riječi«, onda će se moći raditi dobro, a što je najvažnije, biće preokreta i izneće se delo na videlo.« A u jednom konfidentskom izveštaju iz septembra 1909. godine kaže se da je iz Sarajeva u Novi Sad upućen za »Zastavu« članak u kome se kaže da je »Srpska riječ« povezana sa vladom i da je autor toga članka Veljko Petrović, »inače mađarski pravnik i rodom Bačvanin i prijatelj Jaše Tomića«.¹¹

Veljka Petrovića je naročito zainteresovao u Sarajevu život bosansko-hercegovačkih Muslimana, tih »po krvi i jeziku«, naših, srpskih i hrvatskih ljudi, koji se odvajaju od svoga korena verom i privilegijama koje su sa njom uživali pod turskom vlašću i koriste se time pod austrijskom, ne žele da ih se liše, nego naprotiv nastoje da ih po svaku cenu održe. Njega, kao »stranca«, interesovali su odnosi Muslimana prema Hrvatima, odnosno prema Srbima i ovih prema njima, o kojima je naročito ranijih godina mogao da čuje samo jednostrana obaveštenja kako sa hrvatske tako i sa srpske strane. Njemu je morala pasti u oči i zainteresovati ga borba koju »kršćani« i »rišćani« vode za muslimanske duše i uzajamno se, u toj borbi, poništavaju i krve i onda kada naoko održavaju jedni sa drugima dobre i najbolje sugrađanske i komšijske veze i odnose. Lucidni A. G. Matoš okarakterisao je to stanje, koje je naročito dolazilo do izražaja u Sarajevu, u rečenicima: »Tri najglavnije evropske struje, muhamedanstvo, katolicizam i bizantizam sastaju se tu u Sarajevu, u jednoj te istoj duši narodnoj, a da se ne dodiruju... Sarajevo je raskršće« — kaže dalje Matoš, »sa putevima u Carigrad, Zagreb, Cetinje—Beograd, Beč—Pešta i Jerusalem«.¹² Ivo Andrić je ovu pojavu ovaplotio u svojoj priči o trima tornjevima koji u Sarajevu izbijaju časove u pristojnom odstojanju jedan od drugoga kako bi i na ta način pokazali da njihovi vernici nisu, bolje reći neće da budu jedni i jednaki.¹³ Kao nekom kobnom slučajnošću referent Nobelovog fonda u svojoj reči o Ivi Andriću, u trenutku kada mu je dodeljivana Nobelova nagrada, našao je da pored ostaloga, navede i ovaj Andrićev tekst kao obeležje jedne sredine i jednog vremena u kome se rodio i izrastao prvi jugoslavenski dobitnik Nobelove nagrade.¹⁴

Mnoge zabeleške, skice i crtice upravo iz tog sarajevskog muslimanskog sveta, koje su nosile u sebi obilnu i dragocenu građu za pripovetke iz sarajevskog života, nastale su po kazivanju Veljkovom u

¹¹) Vojvođanski novinar i političar sa kojim Veljko Petrović, naprotiv, nikada nije bio u dobrim odnosima.

¹²) »Hrvatsko pravo« od 2. i 10. novembra 1908.

¹³) U pripovetci »Pismo« iz 1920. godine. Odabrane pripovetke II, Srpska književna zadruka, 1954. godine.

¹⁴) Naša štampa u decembru 1961. godine povodom svečanosti dodjeljivanja Nobelove nagrade Ivi Andriću.

ratovima, tako da Sarajevo u ovom našem darovitom piscu nije našlo, pored svoga novinara i publiciste, i svoga pesnika i pripovedača u onim srazmerama u kojima je on to hteo i mogao da bude. Pa ipak, u jednoj svojoj priči on se u punoj meri odužio Sarajevu kao pripovedač, kao umetnik koji je iz jednog određenog aspekta, literarnim sredstvima, vrlo ingeniozno osvetlio sarajevske, pa i bosansko-hercegovačke prilike i odnose. Reč je o njegovoj pripovetki »Džafer-beg Rizvanpašić«, koja je objavljena u »Letopisu Matice srpske« 1912. godine, godinu dana pre nego će njen autor napustiti Sarajevo, da bi ga sada, preko sarajevskog »Naroda«, kao dopisnik iz Beograda, obaveštavao o tamošnjim zbivanjima.

Ova pripovetka Veljka Petrovića, na koju se već iduće godine osvrće Isidora Sekulić,¹⁵ nije doživjela dovoljan publicitet i ostala je malo poznata u krajevima iz kojih je ponikla i o kojima govori. Nas ovoga puta interesuje prvenstveno njen sadržaj, ono što je u njoj rečeno kao viđeno i doživljeno.

Pisac počinje tu svoju pripovetku pohvalom Sarajevu, glavnome gradu Bosne i Hercegovine, gradu koji je, kako on kaže, »lep u svako doba da ga se ne može nagledati«. Da se zatim zadrži na izvesnim crticama kojima želi da osvetli neke specifične oblike, barem za sarajevske prilike, sudara istoka sa zapadom. Alajbeg ne raspoznaje švapske pare, jer neće da ih raspozna, pa kad nešto ima da plaća, on zahvati u džep i vadi punu pregršt sa rečima prkosa i ponosa: »Uzmi koliko ti treba!« A kada ide u džamiju, njega niko ne može na tom putu zaustaviti, osim »kakva okrugla bela švabka«. A za sarajevskih večeri, kada razdragane bule, praćene izmećarima ili muževima, koji ispred njih nose fenjere, odilaze na sela, stare hanume vajkaju se i žale što »nema više onog sevdaha«, jer sva omladina polude za švapskim rospijama.

U kavani, punoj dima sede za jednim stolom Španjoli, bankarski djetići u smokinzima, i mešaju tri jezika, piju šampanjac i hvataju glasove spremajući se da započnu pjesmu. A za drugim »Turci« i među njima Džafer-beg, izložen optužbama da se »povlašio«. Ne mogavši više podnositi prigovore i grdnje svojih najbližih, on napušta njihovo društvo i prilazi, sa punom čašom u ruci, stolu piščevu da se njemu požali i izjada: »...Nezadovoljan sam sa sobom i sa svijetom ne znajući čiji sam i kome pripadam... I jesam Turčin i nijesam Turčin, i vaš sam i nijesam vaš! Treba da sam Bošnjak. A šta je to? ...Moj otac je valjda mogao biti samo musliman. Vjera mu je davala svu sadržinu i on je osjećao živo zajednicu sa milionima Muhamedovih šljedbenika...«

Za pretka ovog Veljkovog sabesednika, intelektualca, Bošnjak je značio što i »najobesniji, najortodoksniji i najnezavisniji aristokrata i feudalac u kalifinoj golemoj državi«, i on je imao puno razumevanje za onog bega iz Rogatice koji je, kada se vratio sa čabe, govorio da »nejma pravog islama iziv Rogatice i Ključa«. On pokazuje razumevanje i za svoga oca koji je znao da govori o Omer-paši Latasu kao »da-

¹⁵ Nazivajući ga vrlo duhovito i adekvatno »rečju zemlje«, Isidora Sekulić vidj u Veljku i njegovim novelama Bosnu i bosanske muslimane, a Veljkova Džafer-bega stavlja u red njegovog »velikog toplog rodoljubivog ciklusa«, Letopis Matice srpske za 1911.

volskom kopiletu i domuzu koji je udarao begove u bukagije i sijekao im uporne, ohole glave, pa čim glava padne, grune top, a raja se iza zaptivenih kanata na svaki pucanj krsti«. »Alal mu vjera!« A sin njegov postao je, eto, Srbin uprkos švabskoj vlasti i svojim jednovercima, muslimanima, i bio je tek isada srećan i zadovoljan i osećao se nekako sigurnim. Govorio je — ima nas deset miliona, pa ćemo, udruženi, osnovati svoju veliku državu itd.; ali bi pri tome ipak redovno pomislio: »...A koliko će biti nas muslimana tada?« I sa stidom bi priznavao samom sebi, da ga je »u duši zazeblu: bićemo mala majušna manjina!«

Za Džabićeva se pokreta od njega traži sa srpske strane da podje u borbu zajedno sa svojim jednovernima, a njemu se nije išlo u društvo hodža, u borbu koju su vodile hodže, kao i onu Gradašćevićevu, u kojoj se ustalo protiv sultana zato što je uveo reforme, ukinuo čalme i uveo francusko odelo. Pa ipak je za grčko-turskog rata uzalud sam sebi pričao da nema ništa zajedničko sa Turcima, jer je njegovo srce strahovalo za njih.

Džafer-begovi drugovi bili su Srbi, školovani ljudi kao i on, advokati, lekari, novinari, sveštenici, svi odreda opozicionari i napredni ljudi, koji su se kao i on borili u svojim domovima sa zaostalošću svojih starijih. I njihovi očevi »bili su begovi, pravoslavni ćurkaši, koje bi jedna težačka pobuna kmetova možda izmrcvarila prije nego naše begove«; bili su to oni »sijedi« koji, kako ih Veljko Petrović otkriva na usta Džafer-begova, mrka lica, golemih crvenih fesina, sa brojanicama u ruci ubiru hak i na čitluku biju kmetove i daju da im kmetice duške nameštaju pod orahe kraj izvora tepajući: »Lijepi naš gazda.« I te iste srpske gazde su pred Tašlihanom na ćilimima »kahvu pili, eglenisali i palili čibuke, terajući srpske seljake da im »neprestano temenaju«, da bi po austrijskoj okupaciji častili austrijske oficire kako bi se domogli unosnih vojnih liferacija. Pa i majke njihove, jednih i drugih, muslimanke i pravoslavne, ne odudaraju u mnogo čemu jedne od drugih, obje su bogomoljke i obje znaju da »uzdišu i danas za starim, ljepšim turskim vaktom i mrze sve priječansko«.

Pa ipak, pored svega toga, pored te srodnosti i sličnosti, žali se Džafer-beg, porodice tih njegovih prijatelja primale su ga nekako rezervisano, prilazile su mu nekako »programski«. Njihove žene, inače slobodne u ophođenju za razliku od svojih majki, vodile su računa o tome da se ne vide zajedno sa njim, »Turčinom«. I tako je na jednoj zabavi Kola srpskih sestara došlo do otvorenog skandala: Na igranci se ni jedna žena nije htela da uhvati pored njega. A kada je on prišao jednoj od njih, ženi svog najboljeg srpskog prijatelja, doživio je da ga je ovaj iznenada šćepao za mišicu i podviknuo mu: »Nećeš vala, sa mojom ženom igrati; dovedi svoju amo da i ja poigram s njome, pa onda! Vi, Turci, da igrate sa našim, a svoje držite u kafezu!«

Džafer-beg je na to, kao izbezumljen, otrčao svojoj kući, probudio svoju ženu i, zbunjen i unezveren, pozvao je da se obuče najsvećanije i da odmah pođe s njim na Srpsku zabavu. U to se ispreči između njih Džaferova majka: »Šta, među vlahinje? Tamo gde vlasli igraju? Među polunage bestidnice? Zar svoju ženu begovicu i pašinicu da izmećeš djaurskim očima? Dok sam ja živa, nećeš... Ti nisi njihovo društvo, ti si musliman i beg...«

Džafer je podlegao majčinim rečima, srušio se na pod i, kidajući sa sebe svečano odelo, zaplakao kao dete. Ne mogavši da se više vrati u svoje srpsko društvo, pridružio se »jezuitima i mehkišima«, a kada se zbog toga sam nad sobom zgrozio, raškrstio je i sa njima sa kojima ga, kako sam kaže, ništa ne vezuje osim mržnje prema Srbima. Ali pored svega ovoga, Veljkov Džafer-beg je verovao da će njegovi sinovi i unuci, i sinovi i unuci onih njegovih Srba »doživeti još prečišćeniji nacionalizam, zajedničku i jedinstvenu dušu, poglede i silu«. On veruje u tu »jedinstvenu dušu« zato što je »nazire i žudi za njom«.

Tako su se rastali naš pisac i njegov sarajevski sabesednik, ne shvativši do kraja jedan drugoga. Sa vrha Logavine ulice, u sitne sate, on se ponovo sa divljenjem obraća sarajevskom pejzažu: »Podamnom spava grad na koji se prostrla bela svila blage jesenje mesečine... a nadamnom šume breze tanke, bele nagnuvši svoje snene glavice jedna na drugu«. Pesnik pobožno osluškuje glas Arapina, slavnog mujezina koji je došao za Ramazan iz Meke u Sarajevo i sada »okuiše sabah«, molitvu za mrtve, za poginule gorde beduine, janjičare, paše, begove ugledne nizame...

Srpska štampa koja je pokretana u Sarajevu, Mostaru i Banjaluci, da bi se, kada su to prilike zahtevale, skoncentrisala u Sarajevu, ima da zahvali za svoj razvitak i nivo koje je dostigla, među stalnim saradnicima i urednicima koje je dobivala kao pomoć izvana u prvom redu Veljku Petroviću. Svojim talentom i kulturom, kao i svojom ljubavi za bosanskohercegovačko tlo i ljude na njemu, on je delovao u Sarajevu kao jedan od značajnih faktora koji će srpsku štampu u Sarajevu održavati na visini savremenih, u prvom redu srpskih, nacionalnih i kulturnih težnji i zadataka.

Njemu, Veljku Petroviću, treba svakako pripisati jedan, i ne mali deo zasluga za priznanja koja je srpska sarajevska štampa dobivala sa više strana, a napose iz Srbije, od nekih srbijanskih beogradskih listova i časopisa. U tim okvirima treba svakako istaći Veljkovo vanredno osećanje i razumevanje bosanske problematike koja, upravo u vreme njegovog boravka i njegovog literarnog i publicističkog delovanja u Sarajevu, dobiva nove i zanimljive oblike.

Bilo je to doba aneksione krize i pripremanja i otvaranja Bosanskog sabora. U to vreme i na toj platformi ostvarena je živa saradnja između Srba i Muslimana. Povodom samog akta aneksije, u Budimpešti (gde nalaze izdašnu pomoć među vojvođanskim Srbima) Srpska i muslimanska narodna organizacija iz Bosne i Hercegovine dala je zajedničku izjavu protiv aneksije, rešena da za to pitanje zainteresuje velike sile. Izvršni odbor je tako poslao u mostrandstvo, u Carigrad, Pariz i London, pored ostalih i Ali-bega Firdusa i dr Murata Sarića. To su bili događaji koji su prethodili Veljkovom dolasku u Sarajevo i čije je odjeke imao prilike da osjeti i uoči. »Srpska riječ« bila je tada jedno vreme jedini srpski opozicioni list koji je zastupao zajedničke interese onih krugova koji se nisu mirili sa aneksijom.

Njihovi apeli upućeni svetskoj javnosti ostali su, međutim, bez odjeka. Valjalo je ili se pomiriti sa gotovim činom potpuno i bez rezerve, ili nastaviti borbu drugim putevima i drugim sredstvima. Verska podvojenost, uticaji iz susednih hrvatskih i srpskih zemalja koje su i

same u sebi bile ogrezle u protuslovljima, delovanje propagande za kojom je stajala okupaciona vlast i militantne verske organizacije, sa sve oštrijim oblicima borbe za nacionalizovanjem Muslimana, dovešće do sve većeg zaoštavanja među nacionalno i verski podvojenim stanovništvom Bosne i Hercegovine. Ti i takvi odnosi došli su do izražaja u onovremenoj štampi, ponekad u vrlo mučnim oblicima. U to vreme i u takvoj atmosferi Veljko Petrović je i kao javni radnik i kao novinar i, napose, kao književnik pokazao vanrednu pronicljivost u sagledanju onih prilika i odnosa koji su bili karakteristični za stanje duhova u Sarajevu tih godina. Posmatrajući stvari, u izvesnom smislu izdaleka i nezainteresovano, on je znao da vidi i ono što drugi nisu, da nazre i ono što drugima nije bilo dostupno. I da tako, svojim poetskim čulima, nasluti i ovaploti zakutak Bosne koji će ostati kao njegov dragocen prilog kompleksu njenog poznavanja.

R É S U M É

VELJKO PETROVIĆ A SARAJEVO

Veljko Petrović, écrivain et historien des arts, s'est occupé de journalisme pendant un certain temps. Vacant à ce métier il se trouva, après Pest et Zagreb, à Sarajevo, en été 1909 où il devint membre de la rédaction de la «Srpska riječ» («Parole Serbe»). C'est ainsi qu'il contribua, comme tant d'hommes de lettres, grâce à ses connaissances et à son expérience, à un développement plus rapide de la Bosnie de cette époque. Il fut attiré vers cette région, entre autres, par le désir de connaître le pays où l'on parle la plus belle et la plus pure langue.

Il arriva à Sarajevo au moment de l'annexion de la Bosnie et fut témoin de ces événements importants et tumultueux.

Poète et auteur de contes, il a vécu les problèmes de la Bosnie d'une façon personnelle en les abordant non seulement comme journaliste professionnel mais aussi avec un grand amour et dévouement, ce qui lui fut reconnu dans une lettre de Petar Kočić.

En pleine lutte pour l'autonomie, il a eu l'occasion de connaître ses plus importants protagonistes qui demeurèrent à jamais dans sa mémoire et dans son oeuvre.

Il a réuni dans la «Srpska riječ» un certain nombre de jeunes collaborateurs doués et a introduit dans cette revue des traductions des plus importantes oeuvres de la littérature universelle, ce qui permit à la revue d'atteindre une renommée remarquable. Il a écrit de nombreux articles d'ordre politique ou littéraire qui traduisaient ses attitudes personnelles, littéraires et patriotiques.

Dans ce milieu pour lui nouveau il s'intéressait surtout à la vie des musulmans de Bosnie-Herzégovine, à leurs relations avec les Serbes et les Croates. C'est justement là-dessus qu'il a écrit de nombreux aperçus, précieux en tant que sources historiques, de sorte que Sarajevo a obtenu en cet écrivain doué non seulement un grand journaliste et publiciste mais aussi un poète et un narrateur.

JOVAN BIJELIĆ U SARAJEVU

U svijet je krenuo 29. augusta 1897. »drugog dana derneka, na Veliku Gospojinu... Troja kola đaka, i on među njima. Obukli ga u gospodsko odijelo. Rosa Krecina u gradu, pravila mu pantifspanju. A kad je sve bilo gotovo, i kad se popeo u kola, majka ga zagrlila i čvrsto stegla na svoja prsa jecajući...«¹

Putovali su cestom, kroz divlje i šumovite krajeve preko Ključa, Varcara (Mrkonjić Grad) i pitomog Jezera, do historijskog Jajca. Društvo je bilo veselo i pjevalo se, a najviši među njima, Spiro, pucao je iz kubure, baš onako kao da se ide u svatove.

Iz Jajca su vozom produžili u Sarajevo.

Vožnja željeznicom i svjetla grada impresionirali su seljače. Odsjeli su u crkvenom haju gdje ga upozoravaju da se pri jelu — umjesto prstima — služi nožem i viljuškom, da se koristi tanjurom.

Dva-tri dana kasnije uselio je u stan drvodjelje Đorđa Sarabe, na desnoj strani rijeke Miljacke, na Bendbaši (danas Mlini ulica) u zgradu broj 1. Stan je bio mračan, tijesan, s drvenim stubištem. U novi ambijent stupio je skrušeno. Marljiv je i poslušan i brzo je stekao simpatije drugova, nastavnika i stanodavca, posebno gazdarice Mitre.

Upisao se u I/b razred Velike gimnazije.² 6. septembra prisustvovao je prvom predavanju. Ovakav red stvari bio je moguć tek nakon što je položio prijemni ispit, kojoj su obavezi, izuzev ponovaca, podliježali svi đaci, bez obzira na svoj školski uspjeh. Trebalo je da se komisija uvjeri da kandidat posjeduje osnovna znanja iz nauke o vjeri, da zna čitati i pisati (latinicom i cirilicom), da može prepričati lakša

¹ U godinama pred drugi svjetski rat, posebno u 1938. i 1939. Bijelić je, uz slikarstvo, pokušao da se oglada i na području književnosti. Neugasta romantičarska sjećanja na vedro i bezbrižno djetinjstvo, toplinu kućnog ognjišta, mentalitet ljudi rodnog kraja, podstakli su ga na pisanje serije pripovjedaka u kojima je evocirao svoje mladalačke uspomene. Za svakog onog koji bar donekle pozna život umjetnika neće biti teško prepoznati da su najčešći predmet njegovih zapažanja prag rodne kuće i ukucani, prijatelji i mještani, a najviše on sam. U oskudnoj dokumentaciji o životu slikara u godinama djetinjstva ovi napisi, objavljeni u časopisima *XX vek* i *Narodna odbrana*, su od dragocjene vrijednosti i daju se, često i kao autobiografske bilješke slikara, veoma korisno upotrijebiti.

(Jovan Bijelić: *Majka — XX vek*, g. II, br. 2. Beograd, februar 1939, str. 192).

² Velika gimnazija u Sarajevu je najstarija državnim sredstvima izdržavana srednja škola. Osnovana je naredbom Zemaljske vlade za BiH br. 19.878 I. od 20. IX 1879.

štiva, da je savladao četiri osnovne računске radnje i da pozna primarne elemente gramatike.

Još je jedan uslov ispunjavao naš kandidat. Njegov starosni uzrast (13 godina) odgovarao je postavljenom zahtjevu po kome se u I. razred mogao upisati samo onaj đak koji je navršio 10, a nije prekoračio 15 godina starosti.³

U školi se Bijelić brzo snašao. Nije bio ni najmanji ni najviši, u nauci ni slab ni posebno istican. Sastav razreda je dosta neujednačen. Pojedinci su bili gotovo odrasli ljudi, a neki i stranog porijekla, djeca doseljenih austrougarskih činovnika i vojnih lica — Česi, Mađari, Austrijanci, Poljaci (Kazimier Chmielewski iz Travnika, Wladislaw Cholodecky iz Sanskog Mosta, Oton Miaczynski iz Osijeka u Slavoniji) s kojima se mladić brzo sprijateljio.

U nastavnom programu škole, u oba tečaja, slušao je nastavu vjeronauke, »bosanskog«, latinskog i njemačkog jezika, pratio gradnju istorije, zemljopisa, prirodopisa i matematike, upoznao slobodne vještine: prostoručno crtanje, krasnopolis, gimnastiku. Tokom čitave godine redovno je pohađao nastavu i samo je jednom prilikom — opravdano — izostao dva časa. Radeći tako on je mogao s uspjehom da završi prvi razred. U svjedodžbi, koja mu je izdata 17. juna 1898. g., zabilježeno je da je učenik završio prvi razred s dovoljnim uspjehom (ocjena koja bi danas odgovarala otprilike dobrom rezultatu) i da se veoma lijepo ponašao, pa mu je za vladanje data ocjena pohvalan (što odgovara današnjem vrlo dobrom uspjehu). Zanimljivo je spomenuti da je najbolje ocjene (»pohvalan«) zabilježio iz vjeronauke, crtanja i gimnastike, najslabije (»dostatan« — što otprilike odgovara današnjoj ocjeni dovoljan) iz latinskog i njemačkog jezika, istorije, zemljopisa i prirodopisa. Iz ostalih predmeta data mu je ocjena »dovoljan«.⁴

Sljedeće godine učenik se nastanio kod novog »gazde«. Prešao je u ulicu Potok, u starom dijelu grada, u neposrednu blizinu Baš-Caršije. Smjestio se u tjesnu sobicu, kod slugara Steve Blagojevića, u kući br. 85. Upisao se u II razred i nastava je počela. Ali stvari nisu išle tako dobro kao prošle školske sezone. Bijelić je već počeo izostajati sa nastave. Razlozi su morali biti objektivne naravi jer su izostanci opravdani. Pa ipak, tako veliki broj izgubljenih časova (u prvom tečaju 120, u drugom 184) morao je nužno imati negativnog odraza na njegov uspjeh. I kraj godine dočekao je s nedovoljnom ocjenom iz latinskog jezika, mada je u svjedodžbi, izdatoj 6. juna 1899, stajala klauzula: »s dozvolom popravka«. Iz neobjašnjivih razloga učenik nije došao na popravni ispit pa mu je razredni starješina Tugomir Alaupović, 2. septembra, potpisao »drugi opći red«.⁵

Ovakav rezultat svog miljenika otac je primio sa dubokim razočarenjem i s neskrivenom ljutnjom. Ali ono što se počelo nije uputno prekidati — razmišljao je on — i odlučio se za nastavak školovanja dječaka. Računao je: poslovi još dobro idu i nekako će se moći izdržati.

³) »Dvanaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu«, Sarajevo, 1897, str. 54.

⁴) Velika gimnazija u Sarajevu, knj. XIX. — Knjiga upisnica za 1897/98. Imenik učenika I/b razreda za šk. g. 1897/98, br. 5.

⁵) *Ibid.* (Imenik učenika II/b razreda za šk. g. 1898/99, br. 3).

A nije isključeno da mu u tom pravcu i neko pomogne. Pa kada odraste za koju godinu, njegov će se sin i sam moći da snađe i po koju paru privredi u kuću.

Sto je naumio to je i izvršio.

Poučen iskustvom, otac je vratio sina na stan kod prvog gazde, kod dundera Šarabe, na Bendbašu, u nadom da ponovi dobar uspjeh iz prve godine. Stvarno, u ovoj porodici, koja je osjećala roditeljsku brigu prema svome podstanaru, nije bilo djece, pa je mladi Bijelić mogao u miru da uči i redovno prati nastavu. Osjetivši naklonost koju stanodavci pokazuju prema njemu (učenik ih doziva riječima: mama i tata), »repetant« je, imajući na umu riječi date roditeljima pred polazak u školu, zapeo voljom koja je obećavala najbolji uspjeh. I zaista, ocjene su se popravile u takvom omjeru da je mladi Bijelić uskoro postao jedan od najboljih đaka u razredu. Na završetku I. tečaja, 19. januara 1900, iz pet predmeta (nauk o vjeri, »bosanski« i njemački jezik, crtanje i gimnastika) dobio je ocjenu »pohvalan«. Na kraju godine rezultat će biti još povoljniji. Tako će u svjedodžbi (izdatoj 11. juna) uz zadržavanje pozitivne ocjene iz prvog semestra, uspjeh iz »bosanskog jezika« i gimnastike sa ocjene »pohvalan« povisiti na »izvrstan« (što odgovara današnjoj ocjeni »odličan«), ocjenu »dovoljan« iz latinskog jezika pretvoriti u »pohvalan«, i, što je gotovo nevjerovatno, ocjenu »dovoljan« iz zemljopisa i historije povisiti na »izvrstan«. Uspješnom se učenju pridružilo i nadasve solidno vladanje, koje je zvanično okarakterisano kao »besprijeekorno«⁶ Bijelić, dakle, kada hoće, može zaista da uči i da poluči najbolje uspjehe, a kada neće, rezultat je problematičan.

Nakon ovog uspjeha nije više postojao problem daljnjeg školovanja gimnazijalca.

I sljedeće godine učenik je stanovao kod porodice Šaraba. Upi-sao se na vrijeme i sve je počelo po starom. Izaenada, odjednom, 16-godišnji mladić postaje veoma nemiran. Počinje da skita i luta, noću i danju.⁷ Stavije, ne štedi ni novac koji mu šalje otac, čak prodaje stvari lične garderobe (kaput, prsluk, kapu) i neredovno plaća kiriju. Iz škole je sve češće izostajao, ali je ipak opravdao izostanke tako da

⁶) *Ibid.* (Imenik učenika II/a razreda za šk. g. 1899/900, br. 4).

⁷) »... A da se ove godine nije družio s onim slavodama Džibićem i Racićem, sigurno bi i sad donio svjedodžbu bar sa dovoljnim uspjehom. Zbog njih dvojice i policija ga gonila i tražila. Krijući se od nje jedne noći, pobjegao je iz svog stana, od gazdarice Mitre Šarabine i odglavinjao čak do Peitvan Stijene. Legao na travu, a kamen metnuo pod glavu. A iz litica nad njim huću jevine i čukovi. Ne daju mu nikako da zaspi. Ni miris perunike koja je sama svukuda unaokolo izdikala, nije bio prijatan. Prije je to bio neki sparušeni smrad. I sve bi to on mogao i morao podnijeti, samo da nije one lupe na drugoj strani Miljacke. Tamo gore, radnici svu noć bez prestanka udaraju teškim gvozdanim maljevima u čuskije. Vrte i vrte lagune za dinamit. Gradi se železnička pruga za Višegrad i dalje. Kalao od umora, gladi i nespavanja, tek iza ponoći navuče mu se san na oči. Kad — odjednom pucanj! I osu kamenje s druge strane ispod njega. A on onako bunovan skoči i pobježe. Vrludo okoimim, zabačenim ulicama, prokroa se preko Seher Cajine Čuprije, pa kroz Konak ulicu pored Pivare sve do nad Bistrik. Tu negdje u nekom sokačetu stanuje njegov drug Matija Glasnović. I upade kod njega u zoru. »O Dejjane, Dejjane! Otkuda ti sad?... Ti

je krajem prvog tečaja, 18. januara 1901, imao 195 opravdanih časova. Kako su te godine u nastavni program ušli i neki novi predmeti (grčki jezik i fizika), nastava je bila otežana, pa je trebalo uložiti mnogo truda i vremena da se propisana građa savlada.

Izostajanje sa nastave i skitanje u slobodnom vremenu donijeli su plodove. Na kraju semestra učenik je zabilježio negativne ocjene iz grčkog jezika i matematike. Istina, on je do kraja godine popravio ocjenu iz grčkog, ali je znanje iz matematike ostalo nedovoljno i na kraju godine, uz napomenu da se dozvoljava popravni ispit. Ostale ocjene kretale su se, uglavnom, oko »dostatan« i »dovoljan«. Samo u dvije discipline nije moglo doći do negativnih iznenađenja — u nastavi prostoručnog crtanja i gimnastike, koje je posebno njegovao i volio i u kojima je polučio »izvrstan« uspjeh. Iznenadenje u pozitivnom smislu predstavlja ocjena »izvrstan« iz zemljopisa i povijesti, u negativnom »dovoljan« iz nauka o vjeri. Te oscilacije i iznenađenja u nastavi i vladanju stalna su prisutnost tokom Bijelićevog školovanja i ta će se crta njegovog mentaliteta provlačiti i kasnije tokom umjetnikovog života u svim oblastima njegove djelatnosti. U ovom trenutku nju su primijetili i njegovi nastavnici, pa je riječ »nestalna« marljivost u učenju unijeta u obje svjedodžbe iz ove godine.

Kada je primio svjedodžbu u kojoj mu je nastavnik Znidarić potpisao slavi uspjeh iz matematike, učenik ju je pocijepao i bez nje uputio se kući na odmor. Naravno ne bez zebnje i straha. Jer, on je dobro poznao naprasitu ćud oca, koji je bez milosti znao oštro kažnjavati svaki propust svoje djece. I, stvarno, otac ga je dočekao veoma ljutito.⁵ A kako i ne bi bio takav? Zar njegov prvijenac, kojemu je po-
k'o da nisi noćas spavao! Izmučen si od nesance. Pa evo... leži u moj krevet — ja idem u školu«. Tako mu kazao Matija...

I svega se drugog sad Piljor sjeća.

... Tako ... otisao mi jednom daleko, daleko iza Sarajeva, do iza Apeleve česme. A tamo ti je... jedno brdo. I k'o da je neko na njemu povihnu nadžidž'o veliko, teško kamenje. A mi debelim koljem, koje smo izvalili iz jedne ograde, počesmo zavirati kočevima ispod tih rustina, i kad ih cinnemo od zemlje, a mi ih onda sondirjavamo dođe niz brdo u Miljacku. A ono tutanj! Da zaginuo uši! ... A u rijeci dođe neko se kupa, pa se taj poče varakati, da ga neki kamen ne pogodi, pa on bježi ovamo-onamo! I šta će kukavac: odjednom bućnu u vodu i rončić k'o žaba ispliva na drugu stranu, pa šmugnu uz brdo... Pa kad poče da nam otuda, suje maj...» — (Jovan Bijelić: *Majka*. — Str. 195.)

⁵) »E moj Piljore... mazgove moj... bitango, levento! Dakle dovuče se, stiže i ti... stigla te bolest debela! A balat'o si se i tociľ'o tamo po Sarajevu i oko Sarajeva! Sve znamo, sve do izlice. Sad kad stigneš kući, ćuceš šta će ti majka reći.

To bijahu prve riječi kojima od radosti i milošte otac pozdravi i obasua sina, kad stigolo i stadoše na čaršiji dvoja kola puna đaka. Čupava, razbarušena, valjda godinu dana nešišana glava Piljoreva isticala se između ostalih đaka, koje sad tu njihovi očevi i druga rodbina još s kola dočekuju u naručja grleći ih i spuštajući lagano i oprezno na zemlju. A Piljor, zbutjen, siđe posljednji sam iz kola. Kad stade desnom nogom na gvozdeni papučicu, nekako se zapetlja, okliznu i pade.

— Da, to ti je i bio zanat, to si jedino i naučio! — napade ga otac. — Sad 'ajdemo!

Kad sin ustade i malo se opruši, ne znajući ni kako ni zašto — potrča oca da ga poljubi. Otac kao utročen, samo što je još više uzdigao glavu u vis. Sin poleti ruci, ali otac i ruku trže natrag.

Naprijed, velim ti!...» — (*Ib.*, str. 92.)

Jovan Bijelić (fotosnimak iz 1932. g.)

klonio toliko pažnje, za kojega je tako mnogo žrtvovao samim tim što samo njega šalje u školu, i ni jedno drugo dijete više, baš sada kada su poslovi već počeli jenjavati i zarade bivati sve tanje, a troškovi školovanja skuplji, pa ga ovako razočara? U sjećanje mu dolaze mnoge stvari. Svakog mjeseca, evo već četiri godine, šalje on po 13 forinti za izdržavanje Jovanovo, dok je svaki odlazak učenika u Sarajevo i povratak kući stajao daljnjih 14 forinti. Kako je to samo krupna svota, a tek kada se tome pribroji i pomoć koju su mu slali u hrani i odjeći? Nesumnjivo je to bio veliki izdatak koji je, i te kako, opterećivao

skromni porodični budžet. I nakon svega toga, po drugi put ovakvo razočarenje.

Kao i u drugoj godini, kada nije pristupio popravnom ispitu iz latinskog jezika, Bijelić ni sada nije pokušao da ispravlja ocjenu iz matematike, pa mu je razredni starješina, unoseći napomenu »Nije došao na ispit«, potpisao negativnu ocjenu iz predmeta, samim tim i definitivno slab uspjeh u ovoj godini. Tako je učenik došao u situaciju da za četiri godine po drugi put ponavlja razred.

Dani ljetnjeg raspusta su odmicali, septembar je bio na pomolu. Ma kako u početku rezolutan u odluci da ne šalje sina u školu, Ilija sve češće razmišlja o toj svojoj namjeri. Jer kuda bi on sada pristao? Godine su prošle, znatne sume novca utrošene, pa sada stati na pola puta svakako ne bi bio razuman korak. A kada je, uz to, u nekojko navrata čuo dirljivu ispovijest sina, koji je na sav glas ponavljao, kroz plač, da je prošle godine ozbiljno ućio i do maksimuma se zalagao, ali da je treći »razred najteži«, popusti u prvobitnoj odluci i ozbiljno počeo razmišljati o njenoj preinaci. Tome je u prilogu išla i sklonost majke za krajnja odricanja, sve u želji da pomogne djetetu kako bi »izašlo na pravi put«. Takvo mišljenje i simpatije, napokon, izrazili su i bliski rođaci, kumovi i ujaci. Na kraju je došlo obećanje i učenika koje je budilo nade da će se, ipak, sve dobro svršiti.⁹

Otac je tako izmijenio odluku, pa je učenik nastavio školovanje. I ovog puta, kao i prošle godine, ušao je u III/a razred. Smjestio se kod starih prijatelja, u stanu obitelji Saraba. I sve je bilo kao i ranije. Mijenjalo se jedino uvjerenje mladića da ono što je do sada radio nije bilo dobro i da s tim treba prekinuti, pa za knjigu prihvatiti. Jer, napokon, on je već gotovo zreo mladić, pa treba i mora drugačije da misli. Uostalom, radi čega je on uopšte došao u Sarajevo? I zašto, na kraju, da zadaje tako teške brige svom, mada strogom, ali toliko pravednom i dobronamjernom ocu, kojega izlaže zaista krupnim troškovima?¹⁰ Pa onda bol koju je nanio majci, toj divnoj i plemenitoj ženi, koja ga je s toliko patnje ispraćala od kuće i s beskrajno mnogo nada i želja čekala da joj se vrati!¹¹ A onda skromne i nježne sestre?¹²

Još je jedan element navodio mladića na ovakva razmišljanja. Cini se da je bio važniji od svih gore navedenih.

Već u prvom razredu gimnazije, Bijelić je privukao na se pažnju učitelja crtanja, akademskog slikara Ferdinanda Velca, koji ga još tada savjetuje da što više crta u prirodi, koja je »naša najbolja učite-

⁹) »... Vidječeš ti... Druge godine donijeću ja svjedodžbu sa odličnim uspjehom.

— A pare za tu drugu godinu? Odakle?

— Sve ću ja to tebi nadoknaditi — i još... još mnogo više!

Kad ja jednom stancim na noge — svi ćete se začuditi, svi ćete pitati: 'Ama, je li to taj naš Bijelić?' — (Ib., str. 196.).

¹⁰) »... Za tvoj godinu, toliki je novac sružen i sručen u njega i na njega, pa sad — ništa! A mog'o sam za te pare kupiti i Milimu luku i sav sjenokos Jandrijin!

... Nije li to Bogu plakati i zar to nije grje'ota da se mi zbog njega patimo!¹⁴ — (Ib., str. 197.).

¹¹) »... Pa dobro? — reče. — A šta sam to ja uradio!? K'o i drugi... Mile Đurin prop'o! Stevan Sajin prop'o! Pa mogu i ja jednom...

— Ti ne možeš nikad! — viknu otac. — Oni su imućni! ...» (Ib., str. 198.)

ljica».¹² Samo ako tako bude radio, može ga očekivati lijepa budućnost slikara. Ove misli koje je Velc u više navrata saopštio svom učeniku, Bijelić je dobro pamtio i često u sebi ponavljao. Vizija sveštenog lica u njegovoj osobi polako je blijedila, Mladić se priprema za svoj novi, ljepši, iako još dalek životni poziv. O tim i takvim stvarima on sad sve češće i rado razgovara s učiteljom.

Učenik je zaista popravio uspjeh u školi. U svjedodžbi koju je primio 9. juna 1902. njegovo je vladanje okvalifikovano kao »besprije-korno«, dok je s učenjem zadovoljio. Uglavnom, prošao je i, što je za njega lično bilo najvažnije, iz dva najdraža mu predmeta — iz crtanja i gimnastike — imao je i ovog puta »izvrstan« uspjeh.

Da se održi, a da s druge strane ne »guli« roditelje kao prethodnih godina, učenik pokušava da se i sam izdržava. Naravno, još uvijek uz povremenu očevu pomoć. Zato s vremena na vrijeme pomaže kolegama koji ne uspijevaju da uspješno prate nastavu crtanja, čak im radi školske zadatke iz ove ručne vještine. Tako je sticao izvjesna sredstva, ali i radom koji je obavljao izvan škole, najčešće olovkom portretišući prijatelje i poznanike. Pomenuti rad je Bijelić obavljao sa znatnom dozom ličnog zadovoljstva, tako da te godine nije osjetio čak ni potrebu da u vrijeme školskog raspusta posjeti zavičaj. Radije je ostao u Sarajevu, mladom Bijeliću tada i kasnije veoma dragom mjestu.

Postepeno se učenik sve više emancipuje od pomoći roditelja. Da u tome do kraja uspije, pokušava izdejstvovati i izvjesna stalna novčana primanja. Sticaj sretnih okolnosti išao mu je donekle na ruku. Naime, upravo tih dana bilo je aktuelno osnivanje društva »Prosvjeta« u Sarajevu, čiji je akcioni program bio temeljen u potpomaganju Srba đaka koji uče u srednjim i visokim školama.¹³

I stvarno se učenik, preko povjerenika društva u Bos. Petrovcu,¹⁴ obratio molbom za stipendiju radi nastavljanja školovanja u IV razredu gimnazije. Molba mu je, mimo očekivanja, povoljno riješena i Bijelić se tako našao među 89 izabраних stipendista ovog društva. Škola je počela, a s njom je uporedo došla i stalna finansijska pomoć od 20 kruna mjesečno. No, radost je bila kratkog vijeka. Samo dva mjeseca kasnije stipendija je obustavljena.¹⁵ Razlog je, po svoj prilici, slab

¹²) Ferdinand Velc: »O umjetničkoj odgoji u školama uopće, a srednjim školama napose« — *Sećanja i izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, 1903, str. 5—21.

¹³) »Prosvjeta« — Sarajevo, osnovana je 18. augusta 1902. g. Svoju aktivnost započela je pomaganjem Srba studenata i srednjoškolaca. Postepeno je prerasla u kulturno-prosvjetno društvo Srba u Bosni i Hercegovini. Na Osmoj redovnoj skupštini, 28. juna 1909. g. izmijenjena su pravila, pa je Društvo, između ostalog, preuzelo na se i »spružanje materijalne pomoći Srbima-đacima iz BiH, koji uče u srednjim, zanatlijskim i višim školama«.

¹⁴) Vid. Mihanović, izabran na I odborskoj sjednici, 31. VIII 1903. u Bos. Petrovcu, evidentirao je 10 utemeljača i 63 pomagača društva »Prosvjeta« u ovom mjestu. — *Prvi godišnji izvještaj Prosvjete*, 1902—03, str. 9, 13 i 34.

¹⁵) Osim Bijeliću, »Prosvjeta« je te godine dodijelila još dvije stipendije đacima iz Bos. Petrovca. Jedan je bio sin uglednog trgovca, drugi sin mjesnog paroha. Kako ovo dvoje djece nisu uspjeli da polože ispit za prijem u gimnaziju, stipendija im je automatski uskraćena. To je, kako navodi Dušan Bijelić, izazvalo zavist sveštenika, koji čini sve što je u njegovoj moći da se i Jovanu obustavi daljnje davanje stipendije. U tome je uspio. Sve-

uspjeh učenika, čija je marljivost na radu, na kraju prvog semestra, 31. I 1903. označena riječju «nestalna». U svoj negativni skor Bijelić je unio i nedovoljne ocjene iz latinskog i grčkog jezika. Uz to se broj izostanaka sa nastave (istina opravdanih) popeo u tom razdoblju na 139 časova. Na kraju godine bilans je još nepovoljniji. Uz prethodne dvije slabe ocjene pridružila se i treća iz matematike. A uz 111 opravdanih i 3 neopravdana časa. Tako je svjedodžba, izdata 11. VI 1903. g., nosila tri neprolazne ocjene.¹⁶ Učenik bi po treći put morao da ponavlja razred. Bijelić, međutim, smatra da će biti najbolje ako zauvijek napusti klupe gimnazije. Odluka je bila čvrsta i konačna.

Veoma su oskudni podaci o životu slikara iz godina koje su slijedile pošto je na svoju ruku raskrstio s gimnazijom. Izjave Bijelića su često kontradiktorne, dok se sjećanja njegovih školskih drugova, prijatelja i poznanika svode na uopštene konstatacije, kao, na primjer, da u gimnaziji nije pokazivao mnogo volje za učenje, ali da je, s druge strane, briljirao na nastavi crtanja i gimnastike. I ne samo da je bio najbolji u te dvije vještine već i centar pažnje nastavnika, nada mnogih kolega da će uspjeti njegovom pomoći. Bijelić zaista nesebično pomaže svojim kolegama.¹⁷ Mnogi od njih se, također, slažu da je bio veoma komunikativna priroda i da je lako i brzo uspostavljao prisne veze i prijateljstva kakvih je imao veliki broj, osobito među članovima nekih sarajevskih obitelji u čije je kuće često navraćao (Dunderović, Cabrinović, Mazalić i dr.). U porodici Dunderovića drugovao je sa vršnjakom Jovom, s kojim zalazi i u kafanu «Central», u koju su često dolazili njihovi drugovi i kolege iz škola, najviše djeca austrougarskih činovnika, posebno Česi i Poljaci, koji su bili dosta obrazovani i uglađeni i od kojih se, smatrali su oni, moglo štošta naučiti. Nužno, kafanski život zahtijevao je izvjesna materijalna sredstva. Kako ih nisu mogli pribaviti vlastitim radom, od pomoći roditelja ili stipendijom, snalazili su se na razne načine. Bijelić to traži u svojim crtačkim mogućnostima, koje pretvara u stalan i siguran izvor zarade. On i dalje crta portrete građana, ali i zadaće svojih kolega, koji ga, katkada, traže i pred kućom u kojoj stanuje. Kada bi zaradio veću sumu, galantno bi je trošio, čašćavajući svoje društvo. Pomenutu crtu Bijelić je nosio iz školskih klupa¹⁸ i ona je jedna od osnovnih karakteristika njegovog mentaliteta tokom čitavog mu života. U časovima kada nisu postojale

štenikova pakost toliko je ozlojeđila Diju Bijelića da se on jednom prilikom, pred samom crkvom, žestoko posvađao s parohom. Razočaran nije se više nikada krio u pričestio. Nije ikad u crkvu, niti je zašleo da izade pred popa. Čak i kad se razbolio i umirao «molio me je da ne zovem popa» — veli Dušan Bijelić.

Umro je u četvrtak, marta 1922. g.

¹⁶) Velika gimnazija u Sarajevu, knj. XXIV, *Glavni katalog IV/u razreda za šk. 1902/03.*, str. 4.

¹⁷) Prema izvaji prota Dorđa Vranješevića, penzionera iz Banjaluke, 18. V 1957.

¹⁸) Stojilka Tošić (Beograd, Kralja Mihurina 37/III) navodi da je njen otac Mihailo Ristić prisovjedovao kako je Bijelić još kao gimnazijalac znao da proda po koju sliku i dobijenim novcem bi čašćavao čitav razred.

mogućnosti takve zarade, Bijelićevi drugovi bi sami, ili skupa s njim, potražili sreću i na drugoj strani.¹⁹

Rastom viši od sviju, obučen u kratke hlače, duge crne čarape i istobojne cipele sa velikim vrpcama, bezbrižan i veseo, sa smislom za humor i brzu dosjetku, on je na neki način već prirodno bio predestiniran da u svom društvu postane centar pažnje prisutnih, rado viđen i voljen od sviju. Priča se da je u tim godinama, mada bez mnogo sluha, često pjevao, čak i kraj otvorenog prozora, tako da mu je glas dopirao na ulicu. Navodi se, uz to, da je slobodno vrijeme iskorištavao, dobrim dijelom, i za čitanje. Tako je u jednoj prilici, oduševljen Kočićevim »Jazavcem pred sudom«, pročitao ovo djelo naglas i u jednom mahu. Dva-tri dana kasnije donio je vlastiti tekst za jednu komediju i pročitao ga pred kolegama,²⁰ dok je »Bakonju fra Brne« naizust poznavao.²¹

Ipak se čini da Bijelićev prekid s gimnazijom nije bio sasvim bezrazložan. Ta on je svakako morao biti svjestan da njegov slikarski talenat školovanjem u gimnaziji neće doći do svog pravog izražaja. Jer, zašto, napokon — razmišljao je on — gubiti godine na učenje 2—3 strana jezika kada nema namjere da svoj životni poziv razvija u tom pravcu. A odluku o tome da postane slikar on je već davno donio. Zato bi bilo mudro potražiti sreću i na drugoj strani, logično tamo gdje postoji više elemenata praktične nastave i crtanja. Jedino mjesto koje pruža takve mogućnosti u Sarajevu zasada je Zemaljska zanatlijska škola. Treba, dakle, okušati sreću i na toj relaciji.

I stvarno, već naredne školske 1903/4. godine, Bijelić se obreo u klupama Zanatlijske škole. Pomogla mu je sarajevska »Prosvjeta«, koja mu je za šest mjeseci školovanja isplatila 120 kruna.²² Slijedeće godine stipendija mu je produžena u istom iznosu, ali ovog puta u trajanju od deset mjeseci.²³

Nije poznato šta je učio Bijelić u ovoj školi i kakvu mu je sve korist mogla ona pružiti u vlastitom mu programu slikarskog obrazovanja.²⁴ Jedino što možemo pretpostaviti kao sigurno jeste da je ovaj dvogodišnji tečaj podržavao nadu umjetnika da će na kraju uspjeti i svoj veliki životni cilj najzad ostvariti. A da se to realizuje, nikakve žrtve neće biti velike. Bitno je zasada ne udaljavati se iz grada, ne vraćati se na selo. Jer, bog zna šta bi ga sve tamo čekalo. Ovce i krave, sječa drveta u šumi, a najprije očevo zanat. Svjetla grada on jama-

¹⁹) Jovo Dunderović, penzionisani magister farmacije (Sarajevo, Toromanova 9/I), sjeća se da je jednom prilikom, u kući svojih roditelja, otvorio Bijeliću sanduk krcat odjećom. Složili su se da je to lijepa prilika da se pribavi novac za kupovinu kolača. Stvari su prodavali pred »imaretom« i u njegovoj neposrednoj blizini. U onih nekoliko susjednih slastičarni dobiveni su utrzak galantno trošili.

²⁰) Izjava Jove Dunderovića, 3, VI 1964.

²¹) Izjava Đoke Mazalića (Sarajevo, Maršala Tiša br. 36), 3, VI 1959.

²²) *Prosvjeta*, srpski narodni kalendar za 1905. g., Sremaki i lovci, 1904, str. 114. (Iz izvještaja podnijetog članstvu o radu društva u 1903/04. g.)

²³) *Prosvjeta*, srpski narodni kalendar za 1906. g., Sarajevo, 1905, str. 64.

²⁴) Iz navedene godine nije očuvana dokumentacija Zemaljske zanatlijske škole u Sarajevu, pa je teško znati s kakvim je uspjehom pratio učnik nastavu. Crtanje na ovoj školi predavao je Baltazar Baumgartl.

čno ne bi više nikada ugledao, niti bi mu se ikada otvorio portal akademije. A ovako, ovdje će ipak jednom nešto biti. Potrebno je samo raditi i ustrajati u odluci.

Održati se u godinama koje su slijedile, bila je velika vještina, dokaz vitalnosti mladića koji se inteligentno snalazio u raznim situacijama. Prirodno je da je, ipak, najviše crtao i slikao, u tome je najvještiji i taj mu je posao donosio pristojne zarade. Radio je slike i ikone, najčešće crteže olovkom i po koji akvarel. Između ostalog izradio je nekoliko portreta željezničara (slikanih u građanskim odijelima) i njihovih žena, portret vojvode Goluba Babića, vođe ustanka u Bosanskoj Krajini, portret žene nekog molera u Mjedenica ulici i više portreta znanaca i prijatelja. Prema angažmanu koji je sklopio s Milkom Hun, direktorom sarajevske Tvornice čilima, napravio je niz skica i crteža koji su poslužili kao uzorci (dezeni) za proizvodnju. Skice su bile originalne umjetnikove tvorevine (crteži i pasteli na kartonu), uz tek mali prethodni dogovor s direktorom preduzeća. Motivji su se oslanjali na domaću tradiciju čilimarske proizvodnje. Ovaj posao nije oduševljavao slikara, jer se moralo raditi precizno, filigranskom tačnošću, kakav mu način rada nije konvenirao.

Uz crtanje i slikanje, Bijelić se snalazi i na druge načine, jer svaki rad je častan, bitno je da je pošten. Rezonujući tako, Bijelić nije mnogo razmišljao kada mu se ukazala prilika da radi i kao kantiner i skladištar na željezničkoj stanici u Prači, izvjesno vrijeme nakon što je sagrađena i u saobraćaj puštena pruga Sarajevo — Višegrad.

Uz poslove kojima je osiguravao fizičku egzistenciju i školovanje, Bijelić se istovremeno angažuje i na društvenom radu. Prirodno na onom za kojega je smatrao da će mu najviše koristiti u životu, ali i za koji ima prirodnih afiniteta i sklonosti.

Potkraj 1904. u Sarajevu je osnovano »Srpsko kolo«.²⁾ Ubrzo nakon toga Bijelić postaje dobrovoljni bibliotekar ovog društva koje je raspolagalo velikim fondom knjiga (društvena knjižnica bila je smještena u sadašnjoj Vase Miskina ulici). Tako mu se najzad ispunila želja da mnogo čita. Sam navodi kako mu je u jednoj prilici, kada se održavala godišnja skupština, predsjednik društva izrekao riječi javne hvale kao nadasve uzornom članu koji je čitao po nekoliko desetina knjiga mjesečno. Na ovoj dužnosti zadržao se gotovo godinu dana.

»Srpsko kolo« je imalo pozorišnu trupu sastavljenu iz redova vlastitog članstva. Već se na početku Bijelić uključuje u rad družine i aktivno učestvuje u izvođenju njenog programa. Neće proći mnogo vremena kada će se kod njega pojaviti i strasna želja da postane artist, da igra kao glumac. I stvarno, on uskoro, neposredno nakon što je osnovana »Pozorišna trupa Nikolić« (koja je sasvim kratko egzistirala), nudi usluge dobrog i talentovanog »glumca«. Smatrao se, naime, dovoljno kvalifikovanim za taj posao, jer je i prije toga, veoma često, posjećivao predstave putujućih pozorišnih družina koje su povremeno

²⁾ U predsjedništvu društva nalazili su se: Đorđe M. Raca, predsjednik, dr Simo Popović i Sava Savić, tajnici, dr Lazar Dimitrijević, blagajnik, i Sava Zdravović, knjižničar.

(»Srpska društva u Bosni i Hercegovini«, *Pravljeta — srpski narodni kalendar* za god. 1906. — Sarajevo, 1905, str. 118.)

navraćale u Sarajevo i izvodile programe, obično u prostorijama Društvenog doma. Trupa ga je primila u članstvo i on se, pred jesen, čitav mjesec dana neprekidno pojavljuje kao tumač sekundarnijih uloga, uz honorar od po 1 krunu dnevno. A kada je trupa prešla na ozbiljnije pripreme za organizaciju gostovanja u Banjoj Luci, u nemogućnosti da kompletira svoju zimsku garderobu, Bijelić odustaje od puta i definitivno prestaje s radom i angažmanom u «Srpskom kolu». Želja za odlaskom na akademiju, taj latentno prisutan faktor u njegovoj psihi, provalila je na površinu nezadrživom silinom.

A upravo se to događalo u vrijeme kada se u Sarajevu obreo češki slikar Jan Karel Zjanović Janovski, koji je bučnom reklamom najavio otvaranje svoje »slikarske škole« u jednom zasebnom odjeljenju Zemaljske zanatlijske škole, u Sahtijanuaš ulici. Škola je otvorena 2. septembra 1906. g. Radi tri puta nedjeljno, svaki put po dva sata. Za pogodnih atmosferskih prilika program pretpostavlja rad u prirodi, a u vrijeme nepogoda, u prostorijama škole.²⁶ Istovremeno je najavljeno da se za đake viših razreda srednjih škola, za učitelje, zanatlije i ostalo građanstvo otvara »javna crtaonica« u kojoj će se održavati nastava nedjeljom od 10,30—12 h, srijedom i petkom od 14—15,30 h.²⁷

Pomenuti događaj je veoma obradovao Bijelića, koji se neposredno zatim uključuje u program škole. Uz njega su tečaj pohađale sestre Pleyel, Lujza Kuzmić-Mijić, Adela Ber-Vukić, i još neki građani. »Prosvjeta« mu je, uprkos redukcije ogromnog broja molbi, čak i studentskih, dodijelila jednokratnu pomoć od 50 kruna za period od 1. X 1906 — 31. I 1907,²⁸ a zatim u mjesecima februaru, martu i aprilu 1907. daljnju pripomoć od po 20 kruna mjesečno.²⁹ Ovako regulisana »Prosvjetina« skrb produžide se i sljedeće školske 1907/8. godine, za koje je vrijeme dobio pomoć u iznosu od 150 kruna.³⁰ Na ovaj način umjetnik nema više potrebe da traži posao radi izdržavanja, pa se mirno može posvetiti školi i sticanju potrebnih mu znanja.

Rad na tečaju se odvija na temelju gipsanih modela, kolor i crno-bijelih foto-reprodukcija koje je trebalo kopirati. Nešto kasnije će Bijelić postati prijatelj Janovskog, s kojim se često druži. On već radi bez nadzora, najviše u tehnici pastela. Katkada skupa odlaze u prirodu i slikaju pejzaž. Prilikom jedne veće narudžbe, koju je kod Janovskog izvršio Grga Lesić, sekretar nadbiskupa Stadlera, za izradu serije ranijih bosansko-hercegovačkih biskupa, Bijelić postaje saradnik Janovskog na ovom poslu. On pravi skice za 5—6 portreta, a kasnije — skupa s učiteljem — odlazi kod nadbiskupa da naplati. Intervencija nije urodila plodom. Račun nije nikada plaćen.

Kada danas sumiramo šta je sve Bijelić dobio u školi Janovskog, spremni smo ocijeniti da tu on nije mnogo profitirao. Mora se, naime, priznati da je iskustvo autodidakta Bijelića na ovim poslovima bilo tuđa već toliko da on, ako nije bio bolji od svog učitelja, a ono mu je sigurno bio ravnopravan partner. Jedino što je još mogao tražiti i saz-

²⁶) *Srpska riječ*, g. II, br. 127, Sarajevo, 3 (16) IX 1906, str. 4.

²⁷) *Ibid.*, br. 132, 12 (25) IX 1906, str. 2.

²⁸) *Prosvjeta*, g. I, br. 5, Sarajevo, 1. V 1907, str. 77.

²⁹) *Ibid.*, br. 6, 1. VI 1907, str. 94, br. 8, 1. VIII 1907, str. 117.

³⁰) *Ibid.*, g. II, br. 1 i 2, 1. I 1908, str. 109—110.

nati kretalo se u granicama čisto zanatskog iskustva. Zato kod našeg umjetnika i u ovom vremenskom rasponu nije ugasla želja da i dalje, s vremena na vrijeme, nacrti po koji portret ili naslika akvarel u prirodi, kamo je najčešće išao s Đokom Mazalićem. Te stvari prodavao je za vrlo jeftine pare.

Jovan Bijelić: *Portret Đoke Mazalića*, 1906.

Veoma su nesigurne informacije o tome gdje je sve slikar stano-
vao u periodu koji je slijedio od napuštanja gimnazijske klupe do vre-
mena o kojemu govorimo. Jedini siguran podatak je informacija da je
izvjesno vrijeme proboravio na stanu porodice Mazalić, u nekadašnjoj

Zembiljevoj ulici, u zgradi br. 60 (kuća je donedavno egzistirala u današnjoj JNA ulici).

Sasvim iznenada, u ljeto 1907. g., došlo je do neobične, za mladog Bijelića veoma privlačne ponude. Izvjesni Mihailo Đulik, Slovak po narodnosti, koji je u Sarajevu službovao kao pomoćnik advokata Rotkopfa, bio je ogorčen mađarskom okupacijom njegove domovine i terorom kojega provode mađarske upravne vlasti nad slovačkim življem. Posebno je teškim nasiljem smatrao nastojanja mađarskog ministra prosvjete grofa Alberta Apponya da mađarizuje slovačku omladinu. Đulik povjeri Bijeliću namjeru da za žigosanje ovih mađarskih nedjela izradi dvadesetak karikatura koje bi bile izdate u vidu mape i distribuirane u javnost. Da se to nasilje što snažnije i adekvatnije izrazi, biće, naravno, potrebno poći na lice mjesta i osobno se uvjeriti o situaciji u ovoj zemlji. Usputno će Đulik svratiti do sestre, uz to u

Jovan Bijelić: *Bendbaša u Sarajevu*, ulje na platnu, 1923. g.

Budimpešti konzultovati narodne poslanike Slovake da bi ih zainteresovao za svoj projekat.

Put ih je vodio preko Beograda i Budimpešte. U Slovačkoj su posjetili mjesta Trenčín, Rutku i Žilinu, te na kraju Đulikovo rodno

mjesto Rovne. Ovdje su ostali tri dana i tu sakupili obilje materijala. Vratili su se preko Budimpešte i Zagreba.³¹

Po povratku u Sarajevo, Bijelić je na ovu temu izradio crteže na hartiji (tuš i boja). Poručilac je bio veoma zadovoljan izvedbom jer je smatrao da su njima bili pogodeni upravo oni aspekti mađarskog terora koje je trebalo najviše istaći. Đoko Mazalić se sjeća, na primjer, jednog crteža s prikazom lava (simbol za Mađara) ispred kojega je stajao Slovak u narodnoj nošnji, s nožem skrivenim iza leđa. Slovak uzvikuje: »Proždrži ako smiješ?!« U sjećanju mu je ostao i drugi crtež s prikazom obješenog čovjeka.³² Sam se Bijelić prisjeća crteža koji je prikazivao mašinu za mljevenje žita. Grof Appony vrti mašinu u koju Mađari ubacuju Slovake, ali iz koje ispadaju Mađari. Nije poznato da li je ova mapa, koja je trebalo da se pojavi pod naslovom »Ogledalo mađarske slobode«, ikada ugledala svjetlo dana. Po svoj prilici Đulikova iznenadna smrt spriječila je da ova ideja bude provedena u djelo, pa je zauvijek ostala nerealizovana.

Tokom šk. 1907/8. g. Bijelić je i dalje pohađao atelje Janovskog³³ u koje se vrijeme još druži s učiteljicom i simpatičnim arhitektom Hudecom, s kojima zajednički provodi čitave dane. U isto vrijeme, u slobodnim časovima, Bijelić radi za sebe i građanstvo. To njegovo, da tako kažemo, »poluprofesionalno djelovanje«, u trajanju od punih 4–5 godina bilo je već dobro poznato javnosti, koja je sve više pokazivala interesovanje da pomogne slikaru u njegovom daljnjem školovanju s obzirom na okolnost da se radi o nesumnjivom talentu. U tom smislu pojavili su se napisi i u lokalnoj štampi.³⁴

³¹) Bijelić je sačuvao svježu uspomenu i s dosta uhićenja pričao o prvom svom putovanju preko granica Bosne. »Beograd, koji me je kao magnet privlačio i čije sam viđenje s čelnom čekivao, ostavio je na mene strašan utisak. Osobito njegov uži centar. Na mjestu današnjih Terazija nalazili su se mali kućerci iznad kojih se jedino uzdizala velelepna zgrada »Hotel-Moskve«. Na potezu od Knez-Mihajlove ulice skroz do Slavije sterala se kakirna pa je sve to, nakon Sarajeva u kome je centar bio izgrađen na savremeni, evropski način, izgledalo meni neprijatno, i neočekivano u negativnom smislu te riječi ...

Vraćali smo se preko Budimpešte i Zagreba, i u ovom posljednjem zadržali se jedan dan. Oba ova grada, nakon susreta s Beogradom, izgledala su mi kao divan san. Pa, ipak, Beograd mi je bio najmiliji!»

³²) Izjava Đoke Mazalića, 3. VI 1959.

³³) Iz Sarajeva je Janovski prešao u Maribor. Njegovo slikarsko djelovanje u ovom gradu nije posebno zapaženo. Živio je u miru, vremenom zaboravljen i odbačen. Samo se u jednoj prilici pojavio i u jugoslovenskoj konkurenciji, na »V. jugoslovenskoj umjetničkoj izložbi«, u Beogradu, 1922. g., kada je izložio, još u Sarajevu, 1907. g., nastalo platno »Gustars«. Izlagao je s mađarskom grupom »Grohar«. (*Katalog »V. jugoslovenske umjetničke izložbe«, Beograd, 1922.*)

³⁴) U listu *Srpska škola* objavljena je bilješka pod naslovom: »Sv. Savo blagosilja srpcade«. Navodi se da je prema istoimenom originalu D. Krtiću »mladi umjetnik g. Jovo Bijelić« vrlo uspješno izradio sliku masnim bojama. Pomenuti posao izvršio je prema narudžbi jednog trebinjskog gradanina, koji će je pokloniti Srpskoj školi u Trebinju.

Tako je otprilike pripremljen teren za Bijelićev odlazak na akademiju. No, prije nego je otišao, napravio je tokom ljetnjeg odmora vrijedan posao. Za pravoslavnu crkvu u Janjilima (selo kod Bosanskog Petrovca) izradio je ikonostas sa više od tuceta ikona. Za umjetnika je ovaj posao predstavljao dvostruku dobit. Jer ne samo da je time osigurao pristojnu sumu novaca već je od tada selo počelo drugačije da gleda na umjetnika i njegovo slikarstvo. Sve do tog vremena, naime, seljani su obezvređivali posao slikara, njegovu profesiju i školovanje. Ova prilika je pomogla da se ta shvatanja koriguju, jer se počelo spoznavati da i slikarstvo može biti unosan posao, naročito ako se radi o majstoru koji dobro pozna svoj »znanat«.³⁶

II

Bijelićev susret sa Sarajevom i Sarajevo u njegovom slikarskom djelu

Interesovanje za Bijelićev rad u Sarajevu uticalo je na odluku Glavnog odbora »Prosvjete« da pomogne njegovu kandidaturu za prijem na akademiju u Krakov. Radi toga mu je dodijeljena potpora od 150 kruna.³⁷ A kada je sanirao prilike oko prijema i upisa u akademiju, društvo mu je i za narednu školsku godinu dodijelilo stipendiju u iznosu od 800 kruna.³⁸

I za sjedeću školsku, 1909/10. g., Bijelić se obratio molbom za pomoć sarajevskoj »Prosvjeti«. No, ovaj put bez većeg uspjeha. Usljed teške finansijske situacije u kojoj se našlo društvo, raspoložuci sumom od svega 20.000 kruna za stipendiranje visokoškolaca, »Prosvjeta« je mogla da od 71 molbe pozitivno riješi 39, dok su 32 molitelja odbijena.

³⁶...» Bijelić pokazao je u više prilika, da ima dar za ovu vještinu, te bi ga valjalo potpomoći, da se potpuno usavrši na kojoj slikarskoj Akademiji. Naše društvo 'Prosvjeta' treba da obrati pažnju na ovog mladog umjetnika i da mu dađe stipendiju za izučavanje slikarstva na Akademiji, jer mi Srbi i onako smo oskudni u vaspitnim vještinama.» (*Srpska škola*, g. I, sv. XIII, Sarajevo, 30. III 1908, str. 414.)

³⁷) »Janjiljani ovdje su novu crkvu. Danas na Ilin-dan, na dan crkvene slave osveštaće se novi božji hram. Još u samu zoru povratio narod u selo...

Kako služba još ne počinje, sav taj svijet gura se u crkvi i oko nje, da je što bolje vidi... A između svih kroz narod najviše trčkara i provlaci se jedan dječak u kaputu. Kao da hoće da ga svak opazi, izraz njegova lica odaje neko unutrašnje uzbuđenje, a ujedno i ushićenje nečim, i od usta do usta ide šapat: 'Njegov otac zidao je i izgradio ovu crkvu, a on — namolovao je sve te svece u crkvi. Uči u Sarajevu, a već zna taj posao bolje nego onaj stari Cajkanović, što je radio u Petrovačkoj crkvi! Osluškuje to mali Milan, i osjeća kako raste, raste i kao da ne hoda kroz taj svijet, nego kao da lebdi iznad njega nekuda visoko. Zna on: ova Bogorodica bolja je nego ona u gradu. Sta? — bolja je nego ona u sarajevskoj crkvi! A Isus! Ko je takvog naslikao! Pa oni drugi sveci!

Ali sav taj svijet još ne zna zbog čega se on osjeća toliko srećnim, možda još više nego zbog ovih svojih djela... Od zarađenog novca u crkvi kupio je on svojoj sestri Mari veliki derdan, koji joj dopire do same zemlje...» (*Jovan Bijelić: Dug. — Narodna obnova*, g. XV, br. 23, Beograd, II. VI 1939, str. 360).

³⁸) *Prosvjeta*, g. II, br. 8, Sarajevo, I. VIII 1908, str. 139.

³⁹) *Ibid.*, g. III, br. 7, I. VII 1909, str. 86—87.

Među posljednjim bila su sva četiri studenta akademija likovnih umjetnosti, dakle i Bijelić, kojemu je, umjesto stipendije za godinu dana, dodijeljena jednokratna pomoć od 150 kruna.³⁵

Umjetnik je tako ponovo zapao u dosta tešku materijalnu situaciju. Zaista, u pitanje je došlo svo njegovo dosadašnje školovanje. Sa sumom koju je dobio, on ovog puta može da plati samo troškove puta od Sarajeva do Krakova i da mu poslije toga ostane još neznatna suma kojom može podmiriti ostale troškove života za svega jedan ili dva mjeseca. Suočen s tako teškim položajem, Bijelić piše Vasilju Grđiću — tada sekretaru društva »Prosvjeta« — pismo u kome prosto vapi za bilo kakvom pomoći. Grđić mu je, sjeća se umjetnik,³⁶ odgovorio jednom Zmajevom misli, koja bi se, otprilike, iscrplila u značenju da je potrebno istrajati u radu, jer ako pogledamo oko sebe lako ćemo zapaziti da još ima ljudi koji se nalaze i u goreem položaju nego što je naš. Bijelić se tada odlučuje na nov korak i 8. novembra piše obrazloženu molbu Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč kojom traži pomoć za nastavak studija. Molba je riječena povoljno i umjetnik je dobio jednokratnu potporu u iznosu od 100 kruna. Novac mu je otpremljen iz Beča 16. novembra.³⁷

Poslije veoma dobrog uspjeha (barzo dobry), koji je umjetnik ostvario na kraju školske godine, Bijelić je stekao moralno pravo da se ponovno obrati sarajevskoj »Prosvjeti« za materijalnu pomoć. Impresioniran uspješom molbioca, članovi Glavnog odbora društva bili su jednodušni u stavu da se uvaži Bijelićev zahtjev. Odobrena mu je stipendija u iznosu od 500 kruna, i jednokratna pomoć od 75 kruna.³⁸ Da se ne ponovi prošlogodišnje iskustvo, on se gotovo istovremeno obraća za pomoć Ministarstvu finansija u Beč, koje mu u novembru 1910. g. dodjeljuje jednokratnu pomoć od 100 kruna. Tako osiguran Bijelić je pošao u Krakov na treću godinu studija.

Pošto je i za sljedeću školsku 1911/12. godinu dobio stipendiju »Prosvjete« u iznosu od 800 kruna, čemu će kasnije, u dva maha, pridoci pomoć od po 60 kruna koju mu je dodijelilo Ministarstvo finansija,³⁹ Bijelić se upisuje na IV godinu studija, u klasi prof. Vičulkovskog (Szkoła Profesora Wyczółkowskiego). I ovu školsku godinu završio je s vrlo dobrim uspjehom, i uz pomoć od 50 kruna, koju mu je dodijelilo Ministarstvo finansija, mogao je preko ljeta posjetiti svoj rodni kraj, gdje se odmara i, kao i ranije, mnogo slika.

Ali je ovogodišnji odmor umjetnik iskoristio na još jednom poslu — na pripremama za kompletiranje svog dijela eksponata koje treba da izloži na zajedničkoj izložbi s kolegama P. Tiješićem i Đ. Mazalićem, u Sarajevu. Za materijalnu pomoć oko organizacije izložbe,

³⁵) *Ibid.*, g. IV, br. 7, 1. VII 1910, str. 118.

³⁶) *Lejva* umjetnika, 15. 1. 1960.

³⁷) K. und. K. gemeinsames Finanz-Ministerium in Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina, G. Z. 14. 698, 13. XI 1909.

³⁸) *Prosvjeta*, g. V, br. 7, Sarajevo, 1. VII 1911, str. 104 i 108; *Izvištaj Glavnog odbora »Prosvjete«* podnijet X redovnoj glavnoj skupštini, 19. VI 1911, str. 6 i 10.

³⁹) K. und. K. gemeinsames Finanz-Ministerium..., G. Z. 18.230/1911, od 24. XI 1911, und G. Z. 5.704/12 od 19. IV 1912.

(Dokumentacija Državnog arhiva Sarajevo.)

koja treba da se otvori već u septembru mjesecu, oni su se, 25. avgusta obratili Zemaljskoj vladi koja im je odobrila iznos od 300 kruna. Novac je isplatilo Ministarstvo finansija u Beču.⁴⁵

Na izložbu, koja je od 1—20. septembra 1912. g. bila otvorena u Društvenom domu, Bijelićeva su platna stigla sa zakašnjenjem od pet dana. Predstavio se, uglavnom, radovima nastalim u Krakovu, ali i slikama koje je tokom ljeta radio u zavičaju. Lokalna štampa popratila je ovaj događaj kao koristan doprinos kulturnoj atmosferi grada. Umjesto stručnih recenzija, listovi su apelovali na javnost da posjeti izložbu u što većem broju i tako, a i otkupom, pokaže razumijevanje za rad mladih umjetnika.

Među nekoliko prodatih Bijelićevih slika bila su i dva portreta koje je otkupila Zemaljska vlada za 300 kruna.⁴⁶ Odluci o otkupu portreta (istom prilikom otkupljena su tri Tiješićeva rada za 300 i jedan Mazalićev za 200 kruna) prethodila je stručna ocjena Mane Krnica i Baltazara Baumgartla, koji su, prema nalogu vladina savjetnika, M. Bedanića, obišli izložbu i izvršili izbor djela koja »pokazuju umjetničku vrijednost».

Zadovoljan prijemom svojih platna, donekle i materijalnim uspjehom izložbe, uz to osiguran stipendijom sarajevske »Prosvjete», koja mu je i ovog puta obezbijedila maksimum davanja, iznos od 800 kruna,⁴⁷ Bijelić raspoložen polazi na petu godinu studija u Krakov. Ovog se puta upisao u klasi poznatog umjetničkog imena, istaknutog likovnog pedagoga, impresioniste Juzera Pankijevica. I u ovoj godini naš slikar je sjajno obavio svoj školski zadatak. U oba semestra polučio je vrlo dobar uspjeh iz slikarstva, dok je iz discipline »večernji crtež» dobio odličnu ocjenu.

I u školskoj 1913/14. g. naš umjetnik molí Zemaljsku vladu da mu odobri pomoć za nastavak školovanja u Parizu. Molba mu je povoljno riješena i on je ovog puta dobio stipendiju od 1.100 kruna godišnje.⁴⁸ Nakon Pariza, umjetnik se obraća Zemaljskoj vladi za materijalnu pomoć radi studijskog boravka u Italiji. Vlada i Ministarstvo finansija dugo su preispitivali Bijelićev zahtjev,⁴⁹ i, najzad, intervencijom Bijelićevog tasta Ludowiga Gzondelja i vladinog tajnika M. Madurowicza, dodijelili mu stipendiju, ali ne za Italiju već u Prag, u trajanju od pet mjeseci. Ukupno odobrena suma od 450 kruna biće mu

⁴⁵) Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina, N. 201.985/V — 3, Sarajevo, 3. X 1912; K. und K. gemeinsames Finanz-Ministerium..., G. Z. 14.490/1912, Wien, 16. X 1912.

⁴⁶) K. und K. gemeinsames Finanz-Ministerium..., G. Z. 14.394, 7. X 1912.

⁴⁷) Izvještaj Glavnog odjora »Prosvjete» za god. 1912/13. podnijet Glavnoj skupštini održanoj 16 (29) juna 1913. u Sarajevu, Sarajevo, 1913, str. 7.

⁴⁸) Nakon što je dono riješenje o dodjeli stipendije u iznosu od 1.100 kruna, Bijelić je, pravdajući svoj zahtjev skupim životom u Parizu i okolnošću da mora nabavljati slikarski materijal, zatražio povišicu stipendije na 1.400 kruna, ukoliko se želi da on uspije u radu. Zahtjev molbaca nije usvojen, jer se stalo na stanovište da je to suma koja se daje i studentima u Jeni, Leipzigu i Zürichu, za koje se veli da studiraju i teže naučne discipline. (K. und K. gemeinsames Finanz-Ministerium..., G. Z. 12.465/1913, S. 9.)

⁴⁹) K. und K. gemeinsames..., G. Z. 13.573/1914, und G. Z. 3139/1915, Wien, 26. III 1915; Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina, Nr. 213.651/V — 2, Sarajevo, 29. IX 1914.

isplaćena u pet mjesečnih rata od po 90 kruna na blagajni u Pragu (S. k. finančni zemlska pokladna Prag III) s tim što ista počinje da teče od 1. marta 1915. g.

Nakon studija Bijelić dobiva dekret Zemaljske vlade (akt. br. 93.857 V-3 od 23. IX 1915) o postavljenju za asistenta crtanja na Velikoj gimnaziji u Bihaću, s mjesečnom plaćom od 1600 kruna.⁴⁸ Povučeni u osamu, u mir i sreću tek osnovane porodice, Bijelić već od prvih dana počinje da slika. Djelujući tako, on je za dosta kratko vrijeme uspio da sačini veći broj radova da bi između njih mogao da izvrši izbor deset najkvalitetnijih koje će eskponirati na »Izložbi umjetnika iz Bosne i Hercegovine«, priređenoj oktobra 1917. g. u Sarajevu. Zato nije nerazumljiv i uspjeh koji je doživio kod publike i kritike u ovom mjestu.⁴⁹ Ohrabren povoljnim prijemom svojih slika u Sarajevu,

Jovan Bijelić: *Kozja čuprija kod Sarajeva*, ulje na platnu, 1924. g.

pa i izvjesnom materijalnom koristi koju je imao od njih (prodane su tri slike), Bijelić je mogao još temeljitije da priligne na posao sa željom da pripremi novu, samostalnu izložbu svojih radova.

Time nisu bili prekinuti Bijelićeve kontakti sa Sarajevom i svojim prijateljima u ovom mjestu. Oni će se nastaviti i za vrijeme umje-

⁴⁸) *Ibid.*, G. Z. 9297/1917.

⁴⁹) »Izložba umjetnika iz Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, oktobra 1917, organizovana pod patronatom zemaljskog poglavara, generala Stjepana baruna Sarkotića Lovčenskog, predstavljala je po opsegu najveću (20 autora sa 156 djela) i po dijapazonu umjetničkih shvaćanja najširu likovnu manifestaciju koja je do tog vremena održana u glavnom gradu okupiranog bosansko-hercegovačkog područja.

tnikovog boravka u Bihacu, odakle navraca u grad na obalama Miljacke, osobito u periodu priprema za drzavni ispit, a i kasnije kada je prešao u Beograd (2. novembra 1919. g.) i u njemu se stalno nastanio i ostao do kraja svog života.

Tako on, u pokušaju da osvježi inspiraciju, u ljeto 1924. g. polazi s porodicom u Bosnu. Put ga vodi preko Sarajeva, gdje odsijeda kod prijatelja svoje žene, obitelji Delijanisa, u Strossmayerovoj ulici broj 3. Došao je s dugom kosom, poput nekog poete, i štapom — »ciupaga« — u ruci. Tokom šestnedjeljnog boravka, zajedno s Vladimirom Be-

Jovan Bijelić: *Kod Sarajeva*, ulje na platnu, 1929. g.

cicem, slika okolinu grada, najčešće omiljeni im motiv Kozje čuprije, obrađujući ga u nekoliko varijanti, pretežno u tehnici akvarela. U znak prijateljstva izradio je i poklonio domaćinima skupni »Portret supružnika Delijanisa«.

U ljeto 1929. godine ponovo je došao u Sarajevo i nakon nekoliko dana provedenih u ovom mjestu, produžio je u Jajce. Daleko spektakularnije biće putovanje sljedećeg ljeta. Na put neće poći sam kao ranije, već sa voljenom Ljubom Jovanović, i na mnogo duži itinerarium. Po običaju najprije je došao u Sarajevo i u njemu ostao nekoliko dana, a zatim, preko Travnika i Jajca, produžili su u Split i odatle na Korčulu, Brač, Hvar, Dubrovnik, te opet u Sarajevo.

Od kritike priznat i u javnosti poznat i cijenjen, umjetnik postaje jedna od glavnih poluga likovnog gibanja u prijestonici. On je ugledan reprezentant »moderne« beogradskog umjetničkog centra, ali i ak-

Jovan Bijelić: *Portret Pavla Tiješića*, ulje na platnu, 1907. g.

tivan društveni radnik, između ostalog glavna motorna sila elitne umjetničke formacije «Oblik», njen stalni sekretar, onaj spiritus rector za čije su ime vezane gotovo sve akcije ove inače veoma dinamične umjetničke grupe. U toj funkciji Bijelić, prvom polovinom februara mjeseca 1931. g., ide u Sarajevo i Banjaluku radi pripremanja terena za organizaciju «Oblikovih» izložbi u ovim mjestima. 13. aprila ponovo je došao u Sarajevo, gdje otvara V. izložbu umjetničke grupe «Oblik».

A onda je nastupio dugi zastoj. Tek nakon 16 godina iščekivanja i kolebanja pružila mu se prilika da ponovno dođe u grad u kome je pohađao gimnaziju i primio prve slikarske pouke. Novembra

1957. g., tek nešto malo izmijenjena, velika retrospektivna izložba umjetnikova djela, priređena u Beogradu, prenijeta je u Sarajevo i u ovom, Bijeliću veoma dragom mjestu, otvorena. Priređena u organizaciji Savjeta za kulturu BiH, trebalo je da simbolizuje ljubav i afinitete koje prema umjetniku i njegovom djelu gaje građani šireg zavičaja i, obratno, umjetnika prema Bosni i Bosancima. Sa štapom ukrašenim srebrnom ručkom, obavezno u društvu supruge Ljube, umjetnik je razdragana srca stigao u Sarajevo, za koje ga mjesto uzvaja uspomene iz ranog mladenačkog doba. Vedar i veseo, praćen interesovanjem javnosti i dužnim respektom prisutnih gostiju prema velikom mu djelu, umjetnik je — zahvalivši na toplim riječima upućenim mu prilikom otvaranja izložbe — trunat iskazanom pažnjom, sjetnim glasom ponovio jednu često isticanu svoju izreku: »Sve što sam napravio, sve što sam učinio... imam da zahvalim samo mojoj majci Bosni!«³⁰

Kraći boravak i zadržavanje Bijelić je iskoristio za obilazak starih školskih drugova i osvježavanje uspomena na protekle vesele i bezbrižne trenutke dječjeg doba.

Novo svoje putovanje i susret s ovim gradom Bijelić je ostvario tokom avgusta i septembra 1959. g., prilikom odlaska i povratka u svoj rodni zavičaj. Dogodilo se to u vrijeme jednog od najsrećnijih trenutaka koje je proživljavao u svom životu, u danima kada je, nakon trogodišnjeg potpunog sljepila, ponovno ugledao svjetlo dana. Ganut i uzbuđen, srećan i razdragan, puni Bijelić istove svojih skizzenbucha motivima kraja, portretima poznanika i mještana, na svim stanicama svog dugog itinerara, pa i one početne i završne — Sarajeva.

Svoje posljednje putovanje i susret s ovim gradom Bijelić je ostvario septembra 1960. g., opet na prolazu u rodni kraj, da bi lično prisustvovao novom uspjehu, otvorenju retrospektivne izložbe svog djela, priređene u okviru proslave 700-godišnjice Bihaća.

III

Slikarske pouke primljene u Sarajevu i izložbena djelatnost u ovom gradu

Svoj život u umjetnosti Bijelić zahvaljuje slučaju. Umjesto da nakon završene niže gimnazije pođe na bogoslovski nauk u Reljevo i postane sveštenik, kako je to njegov otac želio i radi čega ga je i uputio u Sarajevo, on je imao sreću da u ličnosti nastavnika crtanja, akademskog slikara Ferdinanda Velca, nađe vještog i iskusnog pedagoga, koji je, uočivši talenat svog učenika, probudio u njemu volju za razvijanjem urođenih mu crtačkih sposobnosti. I što je još važnije, dao mu poticaja za samostalan rad i vježbe u prirodi.³¹ Velec je, naime, bio protiv me-

³⁰) »Otvorena izložba slika Jovana Bijelića«, *Oslobodjenje*, g. XV, br. 3531, Sarajevo, 4. XI 1957, str. 3.

³¹) Tokom šestogodišnjeg školovanja na Velikoj gimnaziji u Sarajevu Bijelić je u programu nastave likovnog obrazovanja izvodio: crtanje geometrijskih tijela i ornamenata (u šk. 1897/98. g.), crtanje po drvenim i žičanim obrascima (1899/900), crtanje ornamenata po bezbojnim i višebojnim uzorcima (grčkim i rimskim), u 1900/1901. g., crtanje lika čovjeka i crtanje po sjećanju i perspektivi (1901/1902). (Iz *Izveštaja Velike gimnazije u Sarajevu* za šk. g. 1897/98 — 1902/1903.)

hantičkog kopiranja u školskoj nastavi i, kako sam veli, »besmislenoga i beskorisnoga stigmatičkoga crtanja kojim se samo ubija duh«, i umjesto te prakse preporučuje crtanje u prirodi. Ovakav se stav Bijelićeva učitelja može objasniti izmjenama koje su upravo u to doba izvršene u programu nastave crtanja na realkama i gimnazijama Austro-Ugarske Monarhije. Naime, umjesto ranijeg programa (zacrtao u odluci br. 9139 od 17. VI 1891), po kojemu se gimnazijska nastava crtanja svodila na geometrijsko iscrtavanje i kopiranje skulptorsko-istorijskih modela i bezbojne sadre, donijeta je nova uredba (za realke I. III 1899, za gimnazije 23. II 1900), koja je značila nesumnjiv progres, jer je omogućila uvođenje praktičnijeg i korisnijeg metoda nastave. Učitelj je dobio slobodnije ruke u izvođenju nastavnog programa koji treba da je raznolik i privlačniji. Mjesto ranije vezane forme, sada ima na raspoložanju velika bogatstva prirode. Učitelj ima veću slobodu izbora materijala i to mu dopušta da delićo više pažnje obrati uočavanju individualnih mogućnosti učenika.²²

Ovako držanje F. Velca i simpatije koje je imao za mladog Bijelića dali su impulsa njegovom učeniku za samostalan rad. Pored pomoći koju pruža kolegama, a koja se svodila na korekturu crteža, radio im je i čitave zadatke. Uz crtež olovkom, Bijelić, predusretljivošću Velca koji mu je darovao boje, vježba i u tehnici akvarela. Tim poslom stekao je šire poznanstvo i popularnost u školi, a istovremeno obezbjeđivao dopunska sredstva za svoje izdržavanje.²³ Nedugo zatim on će pokušati da se ogleda i na slikarskom planu. Prvi takav zahvat izveo je u pokušaju da napravi jednu ikonu. Eksperiment mu nije uspio, štaviše, ikona je usljed nepažnje slikara izgorjela. U ponovljenom pokušaju rezultat je bio bolji, i mladi »slikar« je uspio da zadovolji zahtjev naručioaca, sarajevskog knjižara Jove Ukropine, koji mu je za ovaj rad isplatio iznos od 20 kruna. To prvo ogledanje Bijelića u tehnici ulja, što mu se duboko urezalo u sjećanju i što je često pre-

²² Ivanomir Velić: O umjetničkoj odgoji u školama topće, a u srednjim školama napose. — *Sećanja na osamdeset i četiri Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, 1903, str. 5—21; August pl. Tartaglia, Banjaluka: Izložba učila za srednje škole u Beču god. 1903, *Školski vjesnik*, g. X, Sarajevo, 1903, str. 342—344.

²³ »Deliktivno, u trećem razredu gimnazije, rešio sam se da manem očeve ambicije i da budem slikar. Otac nije znao ništa. Kad je na kraju treće godine učenja saznao da nemam volje za ono šta je on htio od mene, i da još hoću da budem neki slikar, rekao je da više ne dolazim u školu. I dugo nisam dolazio. Pomirili smo se tek kasnije.

Kada se te treće godine završila škola, svi su pošli kući sem mene, tada je više nisam imao. Ali se nisam ništa bojao: već sam umeo, u crtanja, da napravim sličnost. Da čovek kojeg crtam liči na sebe. I dobijao sam za takav jedan crtež po 10, po 15 kruna. A zaradivao sam i na ovom: klasifikacija je redovno bila svakog prvog u mesecu a crtanje je retko ko voleo u mom razredu. I onda, dodu, moji drugovi kod mene i... svakome sam znao da napravim sigurnu trojku. Zaradivao sam tada i do 40 kruna. A stan i hrana odnosili su mi 22 kruna. Ostalo sam s drugovima trošio na slatkiše. Radio sam i akvarele. I prodavao. Kupovao je običan svet. Kažu mi: dodi mali kod mene, napravi mi šumu i reku. I ja napravim šumu i reku, oni plate, i svako na svoju stranu zadovoljan.

(D. Adanović: Posle tri godine mraka. — *Nin*, g. IX, br. 434—435, Beograd, I. V 1959, str. 17.)

pričavao,²⁴ dogodilo se poslije napuštanja gimnazije, decembra 1903. godine.

Od tada, pa do odlaska na akademiju u Krakov, Bijelić stiče izvjesni renome slikara u ovom gradu i kao takav ispunjava brojne sitne narudžbe, radeći najčešće crteže olovkom i krejonom, ali i akvarel-tehnikom. Ovaj rad se odvijao ličnom inicijativom snalažljivog mladića, koji u tom poslu nalazi elemente svoje materijalne egzistencije. O nekoj evoluciji u smislu usvajanja novih znanja slikarske tehnike čini se da ovdje ne može biti govora jer za tako što nije u ovoj sredini bilo ni osnovnih preduslova — škole, tečaja ili kvalifikovanog učitelja akademskog slikara kod kojih bi ambiciozni mladić mogao da dopuni i obogati svoja znanja iz oblasti likovnih umjetnosti. Njegovo

²⁴) „Svršio sam malu maturu (ovaj navod nije tačan — op. S. T.) i ostao u Sarajevu kao slikar. Tada je već bio jedan, veoma poznat, Spiro Bocarić. Radio je mnogo. Moj drug iz škole Đoko Mazalić i ja važili smo za mlade i nadobudne. Spiro je bio uvažen i rado priman svuda, a mi, mi smo tek počinjali. Išli smo zajedno oko Sarajeva, verali se, šetali, slikali i prodavali.

Na uljane boje s kojima je Spiro radio tada još nisam ni pomislija. A to je došlo sasvim iznenada, taj susret sa uljem.

Knjižar Ukropina Jovo reče mi jednog dana: slušaj, da mi napraviš moga sveca, Nikolu. Bila je zima, četiri dana pred praznik.

Uzmi pare, kaže mi Jovo, kupi boje. Skupe su, kažem ja, uzajmiću ih. I odem kod svog druga iz škole, bio je Poljak i bogat, Eduard Madurović se zvao i pitam ga za boje. Imao ih je, prave uljane. I uzajmim ja njih od Madurovića. Kupim platno i počnem.

Ja nisam znao kako se radi, da pitam nisam hteo, i počnem kako sam umeo.

Bio sam sav umazan, ni četku nisam znao da operem. Do predveče sveca sam naslikao, izgledao je vrlo loše. I on sam i cela slika. Prava ružoba. Bila je očajno videti, a kamoli u kući kao sveca držati. Vremena je bilo malo i ja ti onu moju sliku ostavim kraj peći da se... osuši. Ništa nisam znao. Sutra je trebalo ići u konzistoriju da se slika odobri i osveti, i u crkvu — da tamo prenoči. Takav je običaj bio. A peć užarena, decembar je, izadem napolje na česmu da operem sebe i četke ali ništa nisam mogao, umazao sam se još više, i česmu sam umazao pa su me žene što su tu dolazile da peru odjurile. Ja pobegnem, dođem natrag da vidim sveca, kad — imam šta videti. Nigde mog svetog Nikole. Sav se istopio, sav iscurio dole na krparu. Sećam se dobro: bio sam ljut, ali mi nije bilo žao. Vidim ja onda da se tu po svojoj glavi ne može, i odjurim do Madurovića. Pitam ga, a on mi sve lepo kaže kako to ide, kako se boje mešaju, kako se četke čiste, kako se slika suši. To je bio moj prvi unut u rad uljem.

Sutradan je moj novi sveti Nikola bio bolji. Nije bio bogzna šta, ali prema onom luče — pravi svetac. Odem posle kod Ukropine, on zadovoljan. Možda i zato što je bio izgubio strpljenje jer je sveti Nikola već prekasutra, a morala se ta slika osvetiti, da bi postala ikona. Pođem u konzistoriju, dođem pred arhimandrita Petra Zimonjića. Pokažem ja sliku, a on je po ne-veći uze u ruke, a slika još nije bila sasvim suva, i — umaza Petar ruke. Briše on prste i pita — a kakav je to svetac. Pa, sveti Nikola, kažem ja. To, zar, sveti Nikola, pita on. To, kažem ja. Nije to sveti Nikola i nije to nikakav svetac, kaže arhimandrit Petar tako uvereno kao da mu je onaj pravi svetac bio brat rođeni. I zaključi: ja to odobriti neću.

Ja ljut, uzmem sliku pa napolje. Ukropina za mnom i viče: nema na njemu muhura, ali to je moj svetac. Meni se dopada iako nije u oltaru prenočio. I odem mi kod Jove kući, on lepo prikuca sliku na zid, isplati mi čestito, i tako ja naslikah prvu sliku uljanu i zaradih na njoj lepe pare. Kupim odmah svoje boje i počnem s njima raditi. Prvo pejzaž, onda portret. I počnem ja s tim zarađivati dobro. Tako sam Hveo sve do 1908. godine kada sam dobio Prosvetinu stipendiju za Krakov... (Ibid.)

dopunsko, dvogodišnje pohađanje Zemaljske zanatlijske škole nije mu moglo pružiti pomoć na liniji obogaćivanja slikarskog iskustva i on je, uglavnom, već išao utabanim stazama. Ponavljao je ono što je naučio u gimnaziji kod F. Velca.

Tek je u privatnoj školi Jana Karela Janovskog (1906—08) mogao dobiti izvjesna saznanja koja su značila dopunu zanatske vještine, dok su mu tajne slikarskog kreativnog iskustva stajale još daleko iza leđa. Pa ipak treba istaći da je Janovski pomogao Bijelincu da stekne više slobode i da do tada usamljene pokušaje u radu s tehnikom ulja prevede u češću praksu. Staviše, Bijelić pomaže Janovskom u realizaciji porudžbina koje ovaj dobija. U određenom opsegu slijedi trag svog novog učitelja. Tako je, na primjer, po ugledu na Janovskog, koji je 1906. g. izradio »Portret vojvode Goluba Babića«, izradio svoju verziju ovog portreta, a 1907. po slici učitelja, na temu manastira Ostrog, izradio istoimeni pejzaž. Kako su izgledala ova dva rada i ostale Bijelićeve slike tog doba teško je donijeti određeniji sud, no najvjerojatnije je da su se kretale u okvirima naturalistički koncipiranih pokušaja i rješenja. Bijelić se, uz to, kako smo ranije naveli, javlja kao saradnik Janovskog na istom poslu, kao njegov, da tako kažemo, neke vrste asistent koji mu pomaže oko izrade portreta. Da bi, međutim, bar donekle stvorili makar i približnu ocjenu vrijednosti pouke koju je Bijelić mogao da primi u školi češkog slikara Janovskog, potrebno je vidjeti njegovu, u svoje vrijeme mnogo hvaljenu istorijsku kompoziciju »Guslar«,²⁵ koju je ovaj umjetnik, osim u Sarajevu, 1907, izlagao i u Beogradu, 1922. g., na »V. jugoslavenskoj izložbi«.

Prvo datirano i očuvano djelo koje je naš umjetnik izradio u Sarajevu prije odlaska na akademiju u Krakov je crtež (olovka) sa motivom Bišćevića čoška u Mostaru, nastao 11. VII 1908. g. Crtež otkriva vjerno bilježenje svih pojedinosti posmatranog isječka realne stvarnosti s karakterističnim strogo odijeljenim svijetlim i zasjenjenim zonama. Rad je očigledno nastao prema foto-reprodukciji slike jednog od austrijskih ilustratora i važan je dokument Bijelićevih stvaralačkih mogućnosti u, da tako reknemo, sarajevskom periodu umjetnikovog djelovanja.

Iz istog vremena, iako nešto ranije, potiču portreti Petra Bojanovića i Pavla Tiješića (ulja na platnu).

Otprilike s takvom predsprijetom i iskustvom uputio se mladi Bijelić na akademiju u Krakov. No prije nego je napustio Šeher, doživio je pravu radost. Saradujući s Miškom Hun, direktorom sarajevske Tvornice čilima, oko izrade crteža za uzorke potrebne proizvodnji, došao je u priliku da kod ove, u svoje vrijeme veoma kulturne i obrazovane žene, dođe do niza njemačkih i italijanskih časopisa ilustriranih reprodukcijama djela savremenih slikara ovih zemalja. Tako je, između ostalog, pregledao i veći broj primjeraka revije »Die Kunst«, a u jednom italijanskom časopisu je prvi put vidio reprodukcije radova slikara D. Segantinija (1858—1899), koji ga je snažno oduševio i kojega će se i kasnije sjećati.

²⁵) »Izložba slika«, *Srpska riječ*, g. III, br. 129, Sarajevo, 14 (27. VI) 1907, str. 3, br. 138, 26. VI (9. VII) 1907, str. 3.

Jovan Bijelić: *Sarajevo*, ulje na platnu, 1932. g.

Septembra 1912. Bijelić je u društvu s Đ. Mazalićem i Petrom Tiješićem (studentima akademija likovnih umjetnosti u Budimpešti i Krakovu), u Društvenom domu u Sarajevu, prvi put pred oči domaće javnosti izložio svoja platna. I mada je izložba imala katalog radova,⁵⁶ danas je teško saznati koliko je i koje je sve radove umjetnik izložio u ovoj prilici. Jednostavno katalog te izložbe danas više nije moguće pronaći.

Prema šturim i fragmentarnim podacima o izložbi napisanim u onovremenoj štampi date su samo sumarne ocjene njihove vrijednosti. Navodi se, na primjer, da se trojici mladih izlagača ne može osporiti talenat i elan pri radu, iako im izloženi radovi nemaju izraza umjetničke individualnosti.⁵⁷ Na drugom se jednom mjestu ističe da je primjetno nastojanje izlagača da u svoje radove unesu i nešto svog, te se uz to pretpostavlja da će Bijelić vremenom postati dobar portretist.⁵⁸

Sit gradske vreve, Bijelić je, potkraj svog studijskog boravka u Pragu, pokazivao silnu želju za tišinom i osamotin. Ta unutrašnja napetost dobila je ubrzo svoje razrješenje, čak možda u najsretnijem vidu. Jer, šta je konačno Bihać, ta tiha bosanska kasaba, mogla da

⁵⁶) U oglasu kojim je najavljena izložba navodi se da njen katalog košta 30 helera. — (*Bosansko Poslo*, Sarajevo, 6. IX 1912, str. 3.)

⁵⁷) »Silkarska izložba« *Srpska riječ*, g. VIII, br. 141, Sarajevo, 21. VIII (3. IX) 1912, str. 3.

⁵⁸) »S umjetničke izložbe« — *Ibid.*, br. 146, str. 3.

pruži umjetniku ako ne puni smiraj, kompletan fizički i psihički odmor i uslove za rad. Kako mu je nastava oduzimala malo vremena (desetak časova sedmično), Bijeliću su preostajale velike mogućnosti za slikanje. Strastveno povučen u svoju ekspresiju, umjetnik gotovo svakodnevno slika. Rađeći tako uspio je da sačini dovoljan broj platna s kojima bi mogao da se pojavi pred javnošću. Ali uslovi za organizaciju takve izložbe u mjestu nisu postojali. Da izađe izvan Bihaća, potrebna su veća materijalna sredstva, a tako što umjetnik još nije u stanju da podnese. Pa ipak nije bio bez sreće.

Upravo nekako u to vrijeme austrijske okupacione vlasti preuzele su na sebe brigu oko organizacije prve »Izložbe umjetnika iz Bosne i Hercegovine«, koja, kako su zamišljali njeni pokretači, treba da pokaže svjetskoj javnosti njihovu brigu za razvoj umjetnosti u okupiranom području, čak i u uslovima trajanja rata, čime Bosna i Hercegovina »stiče pravo da bude uvrštena u red kulturnih zemalja.«⁵⁴ Da izložba poprimi što spektakularniji karakter, upućeni su pozivi za učešće na otvaranju svim likovnim umjetnicima BiH bez obzira na kakvom su se poslu nalazili i u kojemu su mjestu živjeli. Tako je došao red i na Bijelića.

Izložba je smještena u glavnu vladinu zgradu, radi čega su prostorije svečane dvorane i pristupna stubišta ukrašeni cvijećem i tepisima. Otvorio ju je šef Odsjeka za kulturu i obrazovanje dr Grassl, poslije kojega je govorio i sam zemaljski poglavar i zapovjednik okupiranog područja general Stjepan Sarkotić. Izložbu posjećuju najistaknutiji predstavnici političkog i vjerskog života, kao i visoki činovnici austrijske uprave, čime se nastojalo potcrtati političko značenje ove kulturne manifestacije. Uistinu to je bila i glavna njena tendencija, budući se zna da su čisto politički motivi bili razlog njenom pokretanju.⁵⁵ Otud i tako širok publicitet, koji joj je dat. Trebalo je, naime,

⁵⁴) Prije nego je otvorena izložba, Zemaljska vlada je osnovala Institut za umjetnost i literaturu (Institut für Kunst und Literatur), koji je imao zadatak prikupljanja i podsticanja na rad kreativnih snaga okupiranog područja i stvaranje mogućnosti za njihove nastupe pred javnošću. Prva manifestacija rada ove institucije je bila ova izložba na kojoj su ured bosansko-hercegovačkih umjetnika sudjelovala i petorica stranaca (F. Bender iz Schweidnitz, Ernst Germ iz Venecije, Đuro Grabianski iz Drohobycza, Rudolf Tomaschek iz Pardubice i Karl Vikas iz Manderna) — *Bosnische Post*, Sarajevo, II. X 1917, str. 5.)

⁵⁵) »U nedjelju, 14. X, svečano je otvorena umjetnička izložba u Sarajevu... Dr. Grassl pozdravio je zemaljskog poglavicu poduljim govorom, u kojem upada u oči da se govorilo samo o *narodu bez imena*. Nijednom riječju nije spomenuto da je to izložba na bosansko-hercegovačkom teritoriju i da je većina umjetnika *hrvatsko-srpskog plemena*. Birokracija bosansko-hercegovačke vlade misli, da se može posred svjetskog rata, a o najsuprotnijem produktu iednog naroda, o umjetnosti govoriti, a da se i ne spomene ime tog naroda. Zato je ta birokracija sa svojim anacionalizmom i dotjerala tako daleko. Ako se u odlučnim krugovima bosansko-hercegovačke vlade misli, da si je otvorenjem ove izložbe ona ili bilo tko mu drago stekao kakove zasluge po podizanje kulturnog nivoa u anektiranim zemljama i po umjetnosti u njima, onda se ljuto prevarila.

...Baš iz ovoga anacionalnog djelovanja, iz ove negacije nacionaliteta mora iznemstvo da crpe najlošiji dojam. Mi znamo da umjetnici našeg plemena, koji su u Sarajevu izložili, nisu postupali sva sponte već iz staleških obzira i opet po višoj zapovijedi izložbenih aranžira...« (»Umjetnička izložba u Sarajevu«. — *Obzor*, g. LVIII, br. 284, Zagreb, 18. X 1917, str. 3.)

prikazati javnosti skrb i brigu koju država poklanja umjetnicima, iz čega onda treba proisteci i zaključak o istorijskoj ulozi koju ona ima kao misionar kulture u ovoj zaostaloj sredini. Snažan je akcentat propaganda stavljala i u naglašavanju činjenice da pretežan dio izlagača čine domaći ljudi, umjetnici školovani na akademijama C. i Kr. Austro-Ugarske Monarhije, koji su uživali stalnu pomoć i zaštitu države.

Među dvadesetak izlagača nalazio se i Bijelić sa deset radova, nastalih u Bihaću. Njegov nastup ocijenjen je kao jedan od najuspješnijih. U konkurenciji s ostalim eksponatima, od kojih neki nemaju druge vrijednosti osim dokumentarne, a pojedini se spuštaju na razinu diletantskih tvorevina,⁸¹ »Bijelić je koloristički bolji, sigurniji i umjetniji.«⁸² Njegov je kolorit »nešto tvrd«, a najuspješnija platna su »Ciganin« i »Ciganka«, slikani kao »narodni tipovi.«⁸³ Najviše diskusije bilo je oko istorijske kompozicije »Ratno oranje«. Ova slika velikih dimenzija ocjenjivana je kao neuspjelo ili neumjetnički shvaćeno rješenje, čak se išlo dotle da se govorilo kako joj nije ni bilo mjesta na izložbi.⁸⁴

U čemu je zapravo ležao taj Bijelićev neuspjeh sa ovom slikom nastalom 1916. g. u Bihaću?

⁸¹) »... izložba je trebala da manifestira pokretnu snagu i stvaralački član jedne grupe umjetnika, od kojih golem dio nema s Bosnom ništa zajedničko, osim što je u njoj proveo nekoliko godina života. To je razlog, da ova izložba predstavlja sudar najraznovrsnijih shvaćanja i u većini slučajeva apsolutno nepojmanje ove zemlje i ove duše... Odatle na izložbi tako jaka doza diletantizma i fotografiranje posmatranoga, bez ijedne toplije nuance, bez pogodnih boja i, što je najžalosnije, bez ikakvog duha. Vidi se, da je Bosna i s umjetničke strane kvalificirana kao kolonijalna zemlja, Motivenland, zemlja iz koje se može crpiti bogatstvo motiva, da se baci u bes-cjenje ili jeftino prodaja kao bosanska karakteristika. Ali bolji utisak ne čine ni umjetnici iz Bosne, rođeni ovdje, koji bi mogli da budu bliže narodnoj duši, jer su ponikli iz nje...«

(B. J., Sarajevo: Umjetnička izložba u Sarajevu. — *Hrvatska njiva*, g. I, br. 36, Zagreb, 6. XI 1917, str. 647.)

⁸²) *Ibid.*

⁸³) »Otvorenje prve izložbe umjetnika iz Bosne i Hercegovine«, *Sarajevski list*, g. XL, br. 249, Sarajevo, 15. X 1917, str. 2.

⁸⁴) »... P. Šain je slikar (crtač) rata, a Jovan Bijelić sa *Ratnim oranjem* i Gabrijel Jurkić sa *Ratnom četvom* su slikari ratnih posljedica, po čemu su njihove kompozicije, izvedene u velikom opsegu, vrlo aktuelne.

Bijelićevo *Ratno oranje* nije uspjelo. Odvedu su čista i uredna ona dva vojnika na dopustu što oru, kao da su na piru. Slika je dobro zamišljena, ali izvedena slabo, bez efekta koji bi naglasio aktuelnu realističnost prikazanog momenta.« (rig. »O svršetku umjetničke izložbe« *Sarajevski list*, g. XL, br. 258, 25. X 1917, str. 1—2.)

»... ima nekoliko pokušaja kompozicija, kao Jurkićeva *Ratna četva* i Bijelićevo *Ratno oranje*, ali one su paralizirane neumjetničkim shvaćanjem cjeline, jednom nekongruentnošću cjelokupne ekspresije. Koloristički su teško tražene i neharmonične, a figuralno daju tvrd utisak razbijenosti i nevezanosti.«

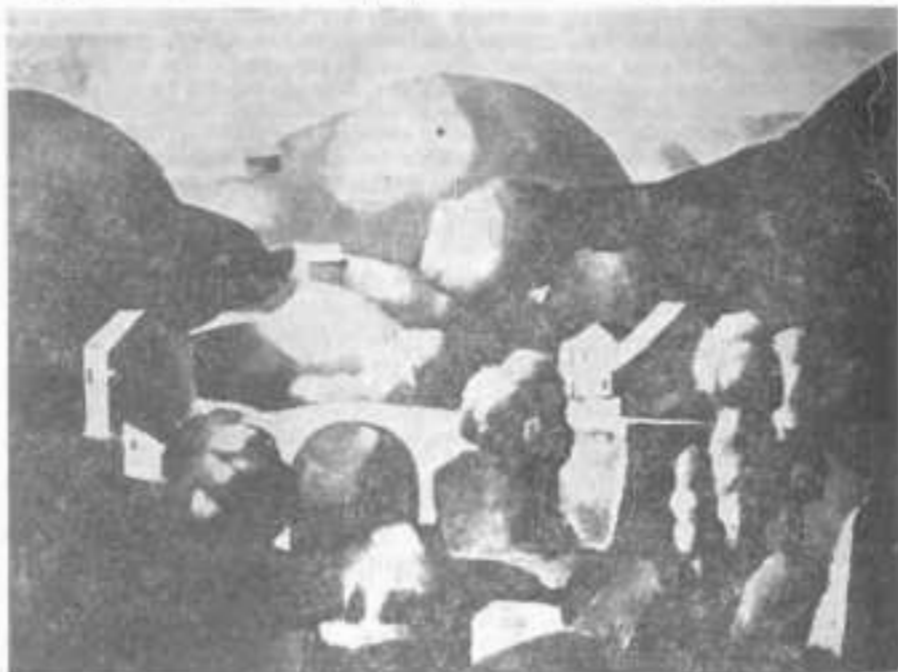
(B. J.: Umjetnička izložba u Sarajevu. — *Hrvatska njiva*, g. I, br. 36, str. 648.)

»Isto su se tako na nekim slikama mogli razabrati nedostaci zalčivanja; tako npr. neki portreti čine dojam obojenih porcelanskih figura, a slika *Ratno oranje* izrađena je načinom, kojim se slikaju cimeri, pa joj nije nikako bilo ni mjesta na umjetničkoj izložbi.«

(Lj. Dvorinković: Publika i umjetnik. — *hrvatska njiva*, br. 41, II, XII, 1917, str. 732.)

Nije poznato koji su motivi rukovodili našeg slikara da se odluči i za istorijski žanr, koji očigledno ne odgovara njegovom temperamentu. Nagadanja su moguća, kao, na primjer, želja da se izađe s aktuelnom temom, a nije isključeno da se u osnovi umjetnikove težnje nalazila i skrivena namjera za komercijalnim uspjehom. Razlozi nisu bitni, važan je rezultat.

Na platnu velikog formata (1,5 x 2 m), u širokom pejzažu, omeđenom modrikasto-rumenkastim planinskim prevojima, prikazana je scena oranja. Dva vojnika (P. Tiješić je kasnije preobukao starijeg vojnika u seljačku odoru) upravljaju drvenim plugom koji vuku dva vola. Slična grupa orača nalazi se i u dubini slike. Likovi su nespretni i nepokretni, bez životnog nerva i akcije. Scena je narativna i asocira romantična raspoloženja (u pozadini desno su ruine starog Sokograda), ali je u osnovi simboličnog značenja. Slika je mogla nastati po sjećanju na slične stvari kakve je susretao u svom vizuelnom iskustvu, mada je još živa i uspomena na onu, 1908. g., viđenu reprodukciju Segantinijeve kompozicije »Uz plug«, ili još svježija uspomena na iste teme viđene kod poljskih pejzažista, Jozefa Chelmonskog (»Orać«), na primjer, kao i kod svog učitelja Leona Vičulkovskog. Pa ipak, i pored vidljive naturalističke deskripcije i dokumentarnog karaktera slike, u

Jovan Bijelić: *Kozja čuprija kod Sarajeva*, ulje na platnu, 1923. g.

njoj se već daju naslutiti umjetnikove mogućnosti da ovlada većim formatom, ali i ljubav prema prirodi i ljudima u njoj, te vanredno osjećanje prostora kao vitalnog faktora slikarstva. Kolorit blijed i anemičan, ostavlja nas indiferentnim pred ovom prvom »istorijskom kom-

pozicijom» našeg slikara, koja, likovno, stoji ispod razine njegovih prethodnih radova.

Treći put će se Bijelić pojaviti pred sarajevskom publikom na «IV. Izložbi umetničke grupe Oblik, održanoj u aprilu 1931. g., u svečanoj sali gradske opštine. Izložio je šest ulja i dva akvarela. Kritika je povoljno ocijenila Bijelićev nastup, podvlačeći da se u ličnosti umjetnika krije »najslikarskiji temperament«, te da mu pripada vodeće mjesto u grupi, jer je najizrazitiji njen predstavnik. Na izložbi su otkupljena dva umjetnikova rada, među kojima i akvarel »Iz Dalmacije«, koji je otkupio ban Drinske banovine Velimir Popović. Slika je očuvana i sada je u posjedu Narodne skupštine SR Bosne i Hercegovine.

Posljednji susret Sarajlija s umjetnikovim djelom vezan je za novembar mjesec 1957. g. kada je u ovaj grad prenijet sažet izbor velike njegove retrospektive, koja je svega mjesec dana prije toga poželjela velik i nezapamćen uspjeh i poželjela opća priznanja stručne kritike i široke javnosti.

RESUME

JOVAN BIJELIĆ (1884—1964)

ARTISTE A SARAJEVO ET SARAJEVO DANS SON OEUVRE

En étudiant la vie et l'oeuvre du peintre bosniaque et yougoslave Jovan Bijelić, l'auteur de cet article a fait un aperçu succinct sur le séjour et l'activité de ce grand peintre dans la capitale de la Bosnie-Herzégovine. Consultant souvent des artistes et des matériaux d'archives, l'auteur a révélé beaucoup de données précieuses, jusqu'à présent ignorées, sur la vie et l'activité de ce peintre-bohème, ce qui lui a permis de reconstituer cette période de sa vie et de sa création.

Cette étude commence par l'arrivée du jeune Bijelić à Sarajevo, fin août 1897, et comprend cinq années de lycée (années scolaires 1897/98 — 1902/03), lors desquelles il n'a terminé que trois classes. Vient ensuite la période d'égarement, époque où le jeune élève essaie de vivre sans l'aide des parents, de gagner sa vie grâce à une «artistique» activité libérale, en faisant des portraits-miniatures au crayon, rarement quelques aquarelles; le plus souvent c'était des portraits de ses connaissances et amis. Et quand, soudain, vint à Sarajevo le peintre tchécoslovaque Jan Karel Zjanović Janovski, qui fonda le 2 septembre 1906 — dans une salle de classe de l'Ecole artisanale nationale — une «école de peinture» privée, Bijelić se jeta avec enthousiasme dans l'apprentissage, en vue de parachever ses connaissances picturales. L'instruction de deux ans qu'il reçut chez Janovski se limitait, d'une manière générale, à des connaissances appliquées et initiales. C'est avec de telles connaissances et avec la bourse de la «Prosvjeta» de Sarajevo que le jeune Bijelić s'inscrivit à l'Académie de Krakow. Pendant toutes ses études en Pologne (1908—1912), les études de sept mois à Paris (novembre 1913 — juin 1914),

et le séjour de cinq mois à Prague, il est étroitement lié à Sarajevo d'où il reçoit une aide matérielle, d'où vient sa bourse offerte soit par l'Association culturelle et artistique serbe «Prosvjeta» soit par le gouvernement national de Bosnie-Herzégovine. C'est à Sarajevo également qu'il a exposé pour la première fois ses tableaux (en septembre 1912). Cinq ans plus tard, en octobre 1917, il a participé à la première «Exposition des artistes de Bosnie-Herzégovine». Ce n'était pas là les derniers liens de Bijelić avec Sarajevo. Ces liens ne seront rompus ni pendant son séjour à Bihać, où il fut assaillant au Grand Lycée (1915—1919), ni au moment où il quitta définitivement Sarajevo pour Belgrade. Vers les années trente il a visité à plusieurs reprises Sarajevo, pour voir ses amis, visiter les alentours de la ville et dessiner ses motifs préférés: Bendbaša et Kozja Cuprija. Bien que très avancé en âge, fatigué et épuisé, il continuera ses visites à cette ville (en 1957, 1959, 1960) où il repassait si souvent pour renouveler ses souvenirs. Des dizaines de paysages extraordinaires, représentant cette ville, ont porté loin la gloire de sa peinture.

Vasiljka Prelević

BORBA RADNIČKE KLASSE U SARAJEVU I DRUGIM MESTIMA U BIH PROTIV UREDBE O REDU I RADU I AGITACIJA KPJ TOGA VREMENA ZA PREDSTOJEĆE IZBORE ZA KONSTITUANTU

Posle I svetskog rata radnički pokret Jugoslavije se vrlo brzo razvija i već 1919. godine predstavlja snažan deo internacionalnog komunističkog radničkog pokreta. Pod izuzetno teškim privrednim i ekonomskim prilikama u zemlji, stvorenim ratnim pustošenjem, i pod snažnim idejnim uticajem oktobarske revolucije, radnička klasa je bila krajnje revolucionarno raspoložena i spremna da svrgne postojeći režim ukoliko je neko pravilno organizuje i povede u odlučnu borbu.

Vođ radničke klase u borbi za socijalističku Jugoslaviju bila je KPJ, koja je već posle jedne godine postojanja, tj. 1920, brojila 60.000 članova, ali usled svoje mladosti, negativnog nasleđa od socijaldemokratskih partija u organizacionom pogledu, nepovezanosti sa sindikatom u smislu vodstva Partije kao avangarde, neophodnog stava o pitanju revolucionarne borbe i drugih slabosti koje su je pratile u početnoj fazi, nije umela da iskoristi revolucionarnu situaciju i povede borbu protiv buržoazije za čiji su uspeh postojali svi objektivni uslovi.

Pa ipak radnička klasa se energično suprotstavlja teškom položaju u društvu i putem zborova i skupština, štrajkova, tarifnih pokreta i štampe, bori se za opšte građanske slobode i prava.

Zaplašena revolucionarnim akcijama radničke klase buržoazija u početku postupa obazrivo i vrši izvesne utupke, kao: dozvoljava proslavu Prvog maja, pravo na osmočasovni radni dan, pravo koalicije, povećava nadnice i sl., ali kada se konsolidovala preduzima energičnije mere s ciljem da »reakcijom i nasiljem spreči rašćenje komunističkog pokreta čije razviće nameće sva ekonomska i socijalna kriza zemlje, te jugoslovenska buržoazija poseže najzad i na životno pravo radničke klase, na pravo štrajka.¹

Već od druge polovine 1919. godine buržoazija svaki štrajk koji se objavi iz ekonomskih razloga tretira kao politički i antidržavni, te ga pod tom motivacijom ugušuje silom oružja uz najraznovrsnije oblike torture i nasilja, a posebno od 1920. godine kada Centralno radničko

¹) Istorijski arhiv KPJ, tom II, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd, 1950.

sindikavno vijeće Jugoslavije (CRSVJ) donosi pravilnik o planskoj organizaciji štrajkova, tj. objedinjavanju i rukovođenju iz jednog centra, kako bi se što efikasnije suprotstavili sve snažnijem naletu buržoazije. Tako je aprila meseca 1920. godine Generalni štrajk železničara, koji je obuhvatio oko 50.000 radnika, bio krvavo ugušen vojskom i žandarmrijom, a železničari mobilisani i stavljeni pod vojne propise.

Prvomajska proslava u Sarajevu 1920. godine, kao i u mnogim gradovima u zemlji, bila je u znaku demonstracija protiv drastičnih mera koje je buržoaska vlada upotrebila protiv železničara i ostalih radnika. U demonstracijama je samo u Sarajevu učestvovalo preko sedam hiljada radnika i građana.

U zemlji se protestovalo i protiv buržoaske reakcije i rata. Povodom ovoga 5. VIII 1920. godine u Sarajevu je održana protestna skupština koja je usvojila rezoluciju u kojoj se kaže da će se sarajevski proletarijat boriti svim sredstvima protiv novog rata, a pre svega protiv pokušaja Antante da narod uvuče u intervenciju protiv Sovjetske Rusije. Na skupštini, kojoj je predsedavao Đuro Đaković, najoštrije se osuđuje pokušaj vlade da zabrani pravo zbora, dogovora i slobodu štampe i time radničku klasu liši najosnovnijih prava i mogućnosti da se dalje bori.

Poneta uspehom posle ugušivanja štrajka železničara buržoazija priprema odlučniji napad protiv KPJ i sindikata, ali oprezno, s obzirom da su izbori za Ustavotvornu skupštinu bili na pragu. U septembru 1920. godine vlada objavljuje Projekt Uredbe o redu i radu. Cilj Uredbe je da onemogući organizovanje radnika, tj. štrajk, ali ne i da zabrani svaki legalan rad KPJ i Klasnog revolucionarnog sindikata, jer bi se takav potez negativno odrazio u periodu žive agitacije za izbore.

U periodu borbe jugoslovenskog proletarijata protiv Uredbe o redu i radu Jugoslavija je bila tipična buržoaska tvorevina, tj. centralistička država temeljena na principu socijalne nepravde, bespravnosti osnovnih elemenata društva — radnika i seljaka i na principu nacionalne neravnopravnosti.

Nezadovoljstvo radnih ljudi grada i sela raslo je sve više, a posebno je bila nezadovoljna radnička klasa, jer je ona »pod rukovodstvom Komunističke Partije, bila ne samo jedan običan politički protivnik režimu već i nepomirljivi klasni protivnik celokupnom kapitalističkom poretku«.²

Nezadovoljstvo naroda posebno se manifestovalo zbog nerešenih pitanja u nacionalnom, agrarnom, privrednom i finansijskom pogledu, kao i zbog spoljne politike tadašnje vlade.

Nacionalno pitanje stara Jugoslavija od 1918. do 1941. god. nije uspela da reši. Međutim, napredne snage svih nacija, pre svega radnička klasa, iako nije bila u stanju da za dugo vremena spreči buržoaziju u sprovođenju takve nenarodne politike, ipak se suprotstavlja i od samog početka vodi borbu »za drugačiju Jugoslaviju koja će biti otelotvorenje svih njenih nacija. Bilo je potrebno dve i po decenije uporne borbe naprednih snaga Jugoslavije, predvođenih Komunističkom partijom, da se ona pobedom Revolucije i ostvari«.³

²) Triša Kecierović, *Obznana* (29. XII 1920), Beograd, 1952, 15.

³) Rodoljub Colaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, Beograd, 1959, 11.

Feudalni odnosi i pored razvoja krupnog kapitalističkog zemljišnog poseda nisu bili likvidirani. Posle I svetskog rata seljačke mase su osiromašile, što je imalo za posledicu, između ostalog, to da čitava sela u Bosni, Makedoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i drugim mestima kreću u nasilno otimanje zemlje.

Buržoazija se uplašila ovakvog raspoloženja seljačkih masa, te obećava da će im olakšati položaj, iako je svesna da je iz toga stanja može spasiti samo kontrarevolucija. KPJ je od samog početka bila protiv feudalnih odnosa, ali je bila i organizaciono i idejno nespremna da stane na čelo seljaka, čiju je borbu, s obzirom na revolucionarno raspoloženje, trebalo povezati sa borbom radničke klase do njene konačne pobeđe. Buržoazija je samo donekle realizovala svoja obećanja pazeći da ne ošteti feudalce i veleposednike kao svoje saveznike. U Bosni i Hercegovini kmetski i polukmetski odnosi bili su uglavnom likvidirani uz velikog odštetu begovima. »Započeta pod pritiskom revolucionarno raspoloženog siromašnog seljaštva još 1919. godine, a sa ovakvim stavom nosilaca vlasti u normalizovanoj državi, agrarna reforma praktično nije bila dovršena za sve vreme postojanja kapitalističke Jugoslavije«.⁴

Privreda Jugoslavije bila je veoma slabo razvijena, a posebno u krajevima glavnog poprišta prvog svetskog rata, kao npr. u Srbiji. Rat je imao za posledicu niz problema ekonomske, privredne, i socijalne prirode. Bilo je potrebno raditi na obnavljanju i onako nerazvijene industrije, što iskorištavaju uglavnom strani kapitalisti investirajući u industriju, rudarstvo i druge grane privrede, usled čega zemlja postaje uveliko zavisna od stranog, posebno finansijskog kapitala.

Državni budžet je nesrazmerno veliki — samo mu je godišnji deficit milijardu i 800.000 dinara, a dug inostranstvu blizu 10 milijardi.

I postojanje raznih oblika novčanih jedinica ima takođe za posledicu špekulaciju valutom. Cveta i špekulacija životnim namirnicama, kirijom i drugim bitnim životnim potrebama. Radi otplaćivanja duga inostranstvu bili su uvedeni novi monopoli, carine i takse, čime je jugoslovenska buržoazija sve teškoće prenela na grbaču radnih masa.

Uopšte uzev, u periodu takozvane privredne obnove »vladao je jedan opšti ekonomski, finansijski i privredni haos, koji je izazvao veliko nezadovoljstvo narodnih masa. Na jednoj strani — neutoljiva žeđ za profitom i bogaćenjem, a na drugoj strani — ekonomska i socijalna beda«.⁵

Nepopularna je bila i spoljna politika tadašnje vlade, jer je ona, vodeći reakcionarnu i neprogresivnu politiku, sa simpatijama gledala na druge zemlje sa sličnim sistemom. Ona je, oviseći od inostranstva, pre svega u finansijskom pogledu od Francuske, podržavala politiku gušenja revolucija, spremna da pruži podršku i pomoć radi brutalnog ugušivanja svih akcija radničke klase.

Ovakvoj politici suprostavljala se radnička klasa, koja protiv svojih idejnih drugova — radnika drugih zemalja, nije želela da se bori.

⁴) Dimitrije Bajalica, *KPJ i »seljačko pitanje«*, Beograd, 1959, 15.

⁵) Edib Hasanagić, *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, Beograd, 1958, 167.

16. IX 1920. godine povodom Projekta Uredbe o redu i radu »Radničke Novine« su objavile članak pod nazivom »Budimo spremni! U članku se oštro napada pokušaj vlade da radnički pokret i KPJ stavi van zakona i zabrani pravo štrajka, zbora, udruživanja i štampe, tj. osnovne građanske i političke slobode. Pozivajući najšire slojeve društva pod okriljem KPJ u »Radničkim Novinama« stoji: »U borbi protiv namera vladajućih da partiski i sindikalni komunistički pokret uguše imaćemo uza se ceo narod. Budimo spremni, drugovi, za borbu, ako je buržoazija započne, za borbu iz koje moramo izaći pobednici i srušiti sve reakcionarne i zločinačke planove buržoazije.«⁶

Na osnovu Projekta Uredbe o redu i radu koji je vlada podnela Privremenom narodnom predstavništvu, ministarski savet ima ovlašćenje da putem uredaba uređuje sva »hitna i neodložna pitanja za koja je inače nadležna zakonodavna vlast«.⁷ Uz obrazloženje projekta koji sadrži 4. člana ministar za Ustavotvornu skupštinu Laza Marković navodi da je ovaj zakon nužan »radi održavanja javnog reda, radi sprečavanja svih radnji koje su u raznim oblicima upravljene na rušenje države i društvenog poretka i na potkopavanje državnog autoriteta, potrebno je boriti se zakonskim sredstvima prilagođenim novim načinima borbe onih elemenata koji ustaju protiv države. Radi toga potrebno je doneti shodne zakonske propise i omogućiti državnim vlastima da se takvim sredstvima suzbije štetan i rušilački rad.«⁸

Projekt ovog zakona nije bio iznet pred Privremeno narodno predstavništvo, ali je ono 4. septembra 1920. godine protuustavno ovladalo vladu da ima pravo donositi uredbe sa zakonskom snagom sve do saziva Ustavotvorne skupštine.

Protiv Projekta Uredbe o redu i radu digao je glas radnički pokret Jugoslavije.

Na IV sednici plenuma CRSVJ, održanoj od 15—17 IX 1920. godine podvrgnuta je kritici pomenuta uredba, kao i pozvane sve radničke organizacije Jugoslavije da od 23—30. IX održe protestne zborove protiv projektovane uredbe. Na plenumu CRSVJ detaljno je raspravljano pitanje Projekta Uredbe, kojim vlada želi da obespravi radničku klasu i sankcioniše nered koji ona sama stvara. Po mišljenju ove sednice, projektovana uredba koju Centralna vlada u Beogradu želi da iznese pred Narodno predstavništvo predstavlja inzvanredno reakcionarni pokušaj vlade, kojim se nameravaju radnički pokreti i radnički sindikati staviti van zakona i da se njihove akcije proglašavaju ilegalnim. Dalje se navodi da se gaženjem zakona »o zborovima i udruživanjima, zakona o radnjama, ova Uredba kosi i sa svim zakonima o građanskim slobodama, u koliko se oni odnose na radnike kao građane; sukobljava se i sa samim Srbijanskim ustavom«.⁹ Sa namerom da se oduzme radnicima pravo na štrajk, vlada zadire u najvitalnije interese radničke klase, želeći da je na taj način načini poslušnim oruđem i da je eksploatiše po svom nahođenju, jer Parlament koji narod nije ni birao, namerala dati vladi prava da radi onako kako joj bude odgovaralo.

Plenum navodi da radnici po Uredbi nemaju pravo da obustave rad u preduzeću ni u slučaju podnošenja zahteva poslodavcima. Neza-

⁶) »Radničke Novine«, Beograd 16. IX 1920.

⁷) i ⁸) »Radničke Novine«, Beograd, 17. IX 1920.

⁹) Prezidijal, 103/1924, Pokrajinska uprava Bill.

dovoljni radnici imaju pravo da iznose svoje zahteve pred »Sud Dobrih Ljudi«, koji sačinjavaju razni advokati, bankari i trgovci, koji su ovlašteni da odluče da li su zahtevi radnika opravdani ili nisu. Ukoliko spor i bude rešen u korist radnika, poslodavac može i dalje da radi po svom nahođenju, ne ispunivši njihove zahteve, a radnici ne smiju ni onda štrajkovati, jer po Uredbi, ukoliko dođe do štrajka, vođe istoga biće kažnjene robijom, a učesnici višemesečnim zatvorom. Posle sukoba radnika i poslodavca putem ovako glomazne procedure, radnici mogu u ograničenom broju napustiti posao, odnosno preduzeće, posle otkaznog roka. Na taj način u preduzećima je bila isključena obustava rada, jer su poslodavci bili u mogućnosti da upražnjena mesta popune novim — gladnijim radnicima.

Plenum smatra da ovu Uredbu nije inspirisala nikakva nužda, a ni privredno-ekonomski interesi, »da je naprotiv, zdrav privredno-ekonomski interes u tome dati radništvu svekolike slobode sindikalne akcije, i primeniti pune socijalno-političke mere zaštite od eksploatacije, besposlice, osiguranja od nesreće, bolesti i tako dalje«. ¹⁰ Naglašavajući na kraju nužnost preduzimanja najenergičnijih mera protiv Uredbe o redu i radu putem protestnih zborova i manifestacija po ulicama, na Plenumu se kaže: »Pozivate se, dragi drugovi, da u ovom času koji je sudbonosan po naše radničke sindikate, vršite svi svoju proletersku dužnost. Oklevanja ne može i ne sme da bude, jer vreme ne čeka, a kapitalistički vrug ne spava. Ovi zborovi su već danas, kada Vam ovo pišemo, trebali da budu izvođeni, ali se moralo čekati na odluku Plenuma koja je tek jutros pala«. ¹¹

Ovom pozivu radničke organizacije iz čitave zemlje odmah su se odazvale, što se pokazalo efikasnim, jer je pod pritiskom neočekivanog otpora radničke klase na čelu sa KPJ, kao i radnih masa uopšte vladar bila prinuđena da posle nekoliko dana povuče Projekt Uredbe.

Razmatrajući odluke I sednice CSRVJ KPJ, radnička klasa i seljačke mase se uključuju putem protestnih zborova, kao jednog od metoda borbe za prava i slobode, u borbu protiv nasilja koje vlastodršci spremaju radničkoj klasi. Odazivajući se pozivu CSRVJ Mesno radničko sindikalno veće u Sarajevu saziva opšti javni protestni zbor, naglašavajući da se izbori za Konstituantu približavaju i da od ishoda izbora u mnogome zavisi budući položaj radničkih organizacija, tj. pravo radnika na koaliciju i štrajk. Dalje se kaže: »Drugovi i drugarice! Vaša su najosnovnija prava ugrožena! Neka stoga ni jedan od Vas ne izostane sa ovoga zbora. Svi na zbor! Neka nas protest protiv donošenja Uredbe (zakona) kojom nam se hoće oduzeti pravo na život, bude ozbiljna opomena gospodi vlastodršcima. Dođite da sa ovoga zbora bacimo prvu parolu za prestojeće izbore za Konstituantu.« ¹²

Iz ovoga se jasno vidi da je uporedo sa borbom jugoslovenskog proletarijata protiv Uredbe o redu i radu najznačajniji momenat u borbi protiv buržoaske vlasti agitacija KPJ za predstojeće izbore za Konstituantu. Ova agitacija, i pored nastojanja vlasti da je osujeti i umanjiti njen značaj, odigrala je ogromnu ulogu u pripremanju radnih

¹⁰) i ¹¹) Prezidijal, 103/1924, Pokrajinska uprava BiH.

¹²) »Glas Slobode«, organ KPJ BiH, *Radnici i Radnice!* Sarajevo, 28. IX 1920, br. 208, str. 1.

masa, posebno radničke klase, za izbor poslanika članova KPJ, koja je jedina bila njen istinski zastupnik.

Posebno je porastao ugled KPJ na izborima za Konstituantu 28. XI 1920. g. kada je KPJ dobila preko 198.000 glasova i 58 poslanika i na taj način, po snazi i broju, posle Demokratske i Radikalne stranke, postala treća partija u zemlji. Ovim događajem politički ugled radničke klase i KPJ veoma je porastao.

Za vreme borbe jugoslovenskog proletarijata protiv Uredbe o redu i radu Jugoslavija se nalazila u vrtlogu stranačkih borbi. Partijski programi nalazili su se na pretresu, obelodanjeni i formulisani prema narodnom raspoloženju. O Konstituantu je govoreno kao o »čuvaru amaneta narodnog jedinstva«, a o Uredbi kao neophodnom aktu koji je morao uslediti radi bezobzirnosti pojedinaca, te se, kako je rekao ministar unutrašnjih dela Milorad Drašković, »ne smije dopustiti da se ova država naziva pogrdnim imenima. Stranke se mijenjaju, a država je vječna«. ¹³

Može se reći da su sve stranke, izuzev KPJ, bile buržoaske i u svojoj strukturi reprodukovale tadašnji društveni sistem. I pored svojih specifičnosti bila im je zajednička borba protiv radničkog pokreta i želja za sticanjem bogatstva putem eksploatacije radnika i seljaka. Radi toga one i navode, misleći na KPJ, da se predizborna aktivnost ne sme zloupotrebiti i shvatiti tako da govori ko šta hoće, kao i da je neophodno sve skupove i zborove, čija se sadržina kosi sa ovom naredbom, rasturiti i organizatore pozivati na odgovornost pred zakonom.

Iz ovoga se jasno vidi u kakvom su nenarodnom duhu i u znaku nasilja sprovedeni izbori za Ustavotvornu skupštinu.

U Bosni i Hercegovini povodom Projekta Uredbe o redu i radu održano je 15 protestnih zborova, kao i bezbroj predavanja i agitacija za izbor članova KPJ u Ustavotvornu skupštinu.

Prvo predavanje pod nazivom »Zakon reakcije Uredbe o redu i radu« održano je 24. septembra 1920. godine u Doboju. Ovo predavanje bilo je ujedno i uvod za skupštinu komunista u Doboju, koja je održana 26. IX 1920. god. Govoreći o teškom položaju radnika, Bogoljub Ćurić se posebno osvrće na Uredbu o redu i radu sa kojom vlada želi obespraviti radnike, oduzimajući im najefikasnije oružje u borbi za poboljšanje njenog ekonomskog položaja — pravo štrajka. Na kraju je naveo da se ovakvom pokušaju vlade treba najenergičnije suprotstaviti, jer se on kosi ne samo sa principima zakonodavstva nego i sa interesima radničke klase kao celine.

Istog dana u Derventu Ćurić je održao predavanje: »Politička situacija i izbori za Konstituantu«. Prikazujući političku situaciju u zemlji, kao i težak položaj radničke klase, položaj koji vlada namerava Uredbom još više pogoršati, navodi da su izbori na pragu i da od njih umnogome zavisi budući položaj radničke klase, te da je potrebno glasati za KPJ, koja će jedina biti veran tumač njenih želja i boriti se za njena prava. Izlaganje je završio rečima: »Mi se nadamo da će drugovi

¹³) »Narodno Jedinstvo«, *Iz unutrašnje politike*, Sarajevo, 26. X 1920, broj 223.

u Derventi, koji su uvek stajali na visini svoje zadaće za kratko vreme podići jake bedeme udruženih sila iz sela i varoši.«¹⁴

26. IX 1920. god. održana je skupština komunista u Zenici. Skupštini je prisustvovalo oko 1.500 radnika.

Govoreći o izborima za Ustavotvornu skupštinu, Ivan Krndelj oštro napada vladu i buržoaske partije koje uoči izbora izlaze sa lažnim programima kako bi narod obmanile i izmamile njegove glasove. Radi toga je potrebno glasati za KPJ, koja bi im pomagala, podučavala ih i pripremala za oslobođenje. Pretnje buržoazije da će ona silom, progonima i tamnicama sprečiti akcije koje su direktno uperene protiv društvenog sistema, ne bi trebalo da zaplaše radničku klasu, koja svakim danom postaje jača i spremnija i koja treba da prihvati borbu i iz nje da izađe kao pobednik.

Krndelj podvrgava oštroj kritici i pokušaj vlade da uvede Zakon o uspostavljanju reda i rada, tražeći od nametnutih poslanika, koje narod nije birao, pravo da joj odreši ruke i da vlada ne osvrćući se na postojeće zakone. Protiv pokušaja vlade da radničkoj klasi oduzme jedino sredstvo otpora — pravo na štrajk, treba se energično suprotstaviti ne prezajući pred žrtvama i represalijama. Otvarajući oči seljacima zbog nerešenog agrarnog pitanja, Krndelj ih poziva na budnost, jer argumenti koje navodi jasno ocrtavaju i ovo nerešeno pitanje. Kaže da treba sa zбора poručiti ministrima i njihovim suprugama, koje često vode glavnu reč, da ne diraju pravo radnika i seljaka uredbama, koje se ne mogu prihvatiti.

Na kraju skupštine je Ivo Dragić pročitao Rezoluciju CRSVJ, kojom se ističe potreba borbe protiv korumpiranog buržoaskog društva i Uredbe o redu i radu.

Rezolucija je, kao i na svim drugim skupštinama u zemlji, jednoglasno prihvaćena i na kraju popraćena rečima: »Ako nam zabrane štrajkovati, a mi ćemo raditi, ali ćemo izbaciti gazde i gospodu iz fabrika kao u Italiji.«¹⁵ Po završetku skupštine sastalo se na užu konferenciju vođstvo Mesne komunističke organizacije, kao i po jedan težak iz svakog sela, radi dogovora o pitanju izborne borbe i načina agitacije za izbor članova u Konstituenti.

U želji da umanje značaj ove skupštine vlasti navode da je bila slabo posećena, što nije tačno, jer ukoliko ovu skupštinu posmatramo u sklopu drugih skupština u BiH, a imajući u vidu da je Zenica bila značajan, iako nedovoljno razvijen industrijski centar, jasno nam je da je interesovanje i protest radnika i seljaka okoline morao biti veliki.

26. IX 1920. god. održana je skupština komunista u Doboju. Skupštini je predsedavao Mitar Mandić, a referenti su bili poznate vođe radničkog pokreta Mitar Trifunović Učo iz Tuzle i Bogoljub Ćurčić, tajnik pokrajinskog sekretarijata Saveza železničara iz Sarajeva. Na skupštini je bilo prisutno oko 1.000 radnika i seljaka.

Sa istim namjerama kao i povodom skupštine u Zenici, vlasti navode da je bila dobro posećena ne zbog interesovanja prisutnih nego

¹⁴) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Predavanje u Derventi*, Sarajevo, 2. X 1920, str. 2.

¹⁵) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Skupština komunista u Zenici*, Sarajevo, 28. IX 1920, br. 208, str. 3.

radi toga što je održana na pijačni dan, te mole Policijsku direkciju u Sarajevu da u buduće ne odobrava rad skupština pazarnim danom, tj. petkom i nedeljom.

Mitar Trifunović Učo i Bogoljub Ćurić pozivaju na ovoj skupštini radnike i seljake da se sjedine bez obzira na veru, jer im položaj u društvu postaje sve teži, a policijski režim grublji i glomazniji nego za vreme Austro-Ugarske, te je potrebno odgovoriti najoštrijim metodima borbe protiv Uredbe o redu i radu i glasati za KPJ — partiju radnika. Na kraju je istaknuto da se politika Vlade u borbi protiv Sovjetske Rusije mora ignorisati, jer je direktno uperena protiv radničke klase.

Ovaj su zbor vlasti podvrgle oštroj kritici i smatraju da se ovakve skupštine ne smeju održavati, jer što se govorilo na ovoj skupštini vređa društveni poredak, te otežava vršenje službe straže sigurnosti, pošto »takvom dozvoljenom govoru nije se mogao da složi niti da sluša ko imalo osjeća današnju dinastiju, pošto je govor takovi bijo što je značijo revoluciji, štrajku«¹⁶. Uopšte uzev, skupština je, po mišljenju vlasti, imala karakter stranačke agitacije za predstojeće izbore, a ne želje KPJ da pomogne radničkoj klasi.

26. IX 1920. god. održana je prva javna skupština komunista u Gornjem Vakufu. Skupštinu je sazvala osnovna organizacija KP iz Travnika u sporazumu sa Sindikalnim vijećem iz Bugojna. Na skupštini je govorio Danko Madunić posebno ističući značaj Sindikata i partijskih organizacija u borbi protiv buržoaskih nastojanja da radničku klasu liši prava štrajka kao jedinog metoda borbe. Na skupštini je izraženo posebno interesovanje za biranja partijskog odbora, kao i za rad na što većoj izgradnji Partije, širenju štampe i sl., a u cilju pripremanja radničke klase za izbore, koji ih ne smeju zateći nespremne.

Vlasti navode da je skupštini prisustvovalo oko 100 radnika, i to najveći broj onih koji su došli iz radoznalosti.

Međutim, može se pretpostaviti da je i ova skupština bila dobro posećena i da su prisutni kao i na drugim skupštinama izrazili protest protiv Projekta Uredbe o redu i radu i svoju spremnost da glasaju za KPJ.

27. IX 1920. g. u Ljubiji je održana skupština komunista sa područja rudarske uprave.

Iz izvještaja Policijske uprave u Ljubiji koji je upućen Okružnom načelstvu Banje Luke vidi se da je na skupštini raspravljano o Projektu Uredbe o redu i radu, kao i o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Neobjavljeni dokumenti radničke štampe u vezi sa ovom skupštinom otežavaju jasnije sagledavanje tretiranih pitanja, ali se može zaključiti da je i ovdje zbog nezadovoljstva rudarskih radnika protest protiv vladinog projekta Uredbe bio ogroman, kao i da su prisutni izrazili spremnost da glasaju za KPJ prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu.

Vlasti su ovu skupštinu ne samo podvrgle kritici nego se i pripremale da je osujete, ali kako to nisu mogle po čl. 2. Zakona o zborovima, skupština je bila održana. Ipak je sreski načelnik iz Prijedora

¹⁶) Prezidijal, 9528/1920, Pokrajinska uprava BiH.

naredio da ga žandarmerija u Ljubiji obavesti »na koji način i po kome je taj sastanak sazvan i šta se je raspravljalo na dnevnom redu, da bi mogli po potrebi protiv sazivača postupiti«¹⁷.

28. IX 1920. god. Mesna organizacija komunista u Konjicu održala je javnu skupštinu. Pridružujući se opštem protestu jugoslovenskog proletarijata protiv donošenja Projekta Uredbe o redu i radu, kao i agitujući za predstojeće izbore, odlučeno je da radnička klasa povede borbu protiv Uredbe i za izbor svojih predstavnika u Konstituenti. Referent na skupštini bio je izaslanik iz Sarajeva Bogoljub Čurić. Skupština, iako održana u radni dan, bila je dobro posećena i predstavljala značajnu manifestaciju u borbi radničke klase protiv nezakonitih mera vlade.

29. IX 1920. godine u Sarajevu je održana skupština komunista u bašti Radničkog doma. Na skupštini je izražen protest protiv buržoaske reakcije koja u Jugoslaviji postaje sve grublja i beskrupuloznija u nasilju i teroru. Bilo je odlučeno da se radnička klasa bori svim raspoloživim sredstvima protiv političkog i socijalnog terora buržoazije. Istaknuta je i potreba nepoštedne borbe protiv Uredbe o redu i radu »kojom se ide na to da se unište najosnovnija prava i slobode radničke klase, da se ona baci u najcrnje političko i socijalno ropstvo«¹⁸, kao i da narodne mase zajedno sa KPJ stupe u izbornu borbu za Konstituantu.

Skupštinu u Sarajevu otvorio je Đuro Đaković, jedan od najmarkantnijih revolucionara i vođa radničkog pokreta Jugoslavije. Njegova politička aktivnost posebno je dolazila do izražaja u BiH, gde je najviše i živio. Nepoštedno je razobličavao sve negativno u društvu i otkrivao slabosti u KPJ utičući na pravilan razvitak radničkog pokreta i ideološki pripremajući radničku klasu u smislu nepoštedne borbe protiv buržoaske vlasti i otklanjanju verskog i nacionalnog antagonizma, kojim se vešto koristila vladajuća klasa. Njegove reči bačene u lice ubicama prilikom zadnjeg hapšenja 1928. godine zvučale su proročanski, jer je, osećajući snagu radničkog pokreta i neminovnost pobeđe nad buržoazijom, rekao: »Vi možete mene ubiti, a ne samo progoniti, ali će svejedno radnička klasa voditi klasnu borbu«, koja će biti sve dotle dok bude klasne vladavine i klasnog društva«¹⁹. Iz njegovih reči uvek je izbijala istina i snaga naroda. Tako je mogao da govori samo istinski vođa radničke klase. I na skupštini komunista u Sarajevu Đuro Đaković poziva radnike da protestuju protiv Uredbe o redu i radu sa kojom se na jedan brutalan i cinički način gaze najosnovnija prava i slobode radničke klase.

Navodeći da borbu protiv buržoaske reakcije treba voditi svim raspoloživim sredstvima, kaže: »Sa Uredbom o redu i radu nama se hoće da sputaju i ruke i noge da nam se oduzme mogućnost štrajka. Mi se sa tom reakcionarnom Uredbom ne možemo nikako pomiriti.«²⁰

¹⁷) Prezidijal, 7/896, Sreski arhiv Banje Luke, zbirka »Radnički pokret«.

¹⁸) »Glas Slobode«, *Skupština komunista u Sarajevu*, Sarajevo, 1 X 1920, br. 211, str. 1.

¹⁹) Avdo Humo, *Znamenja Revolucije*, Sarajevo, 1959, 23.

²⁰) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Skupština komunista u Sarajevu*, Sarajevo, 2. X 1920, br. 211, str. 1.

Referat o Uredbi o redu i radu podneo je na skupštini Panto Krekić, govoreći o Parlamentu koji već dve godine donosi zakone bez poverenja i ovlašćenja naroda, navodi da je pomenuta uredba napunila čašu strpljenja radničke klase i radnih masa uopšte. Vlada Uredbom, u stvari, provocira otpor radničke klase, koji će imati samo za nju posledice. Precenjujući svoje snage vlada nije u stanju da sagleda činjenice, već nastoji da na grub način obespravi radnike, ali neće uspeti, kao što nije uspeo 60-ih godina XIX veka u Nemačkoj ni Bizmark, koga je sličan zakon, ekskluzivni, skinuo sa vlasti. Krekić dalje govori o pravu štrajka, koje je bosansko-hercegovački proletarijat izvojevao još 1905. godine, a koje ne želi izgubiti ni po cenu najvećih žrtava, jer skok cena i skupoća sve više pritiskuje radnike, zbog čega su štrajkovi neminovni. Navodi da su lažna obećanja vlade da će sprovesti zakon protiv skupoće, jer ona padaju neposredno pred izbore za Ustavotvornu skupštinu. Nesposobna da vlada, buržoazija ne bi smela da izdaje zakone protiv radnika, kao ni da hapsi radničke vođe, jer na taj način pothranjuje štrajkove u kojima radnici, kao luditi u Engleskoj, razaraju industriju, uništavajući mašine.

Naprotiv, trebalo bi da se uvode zakoni koji omogućavaju pravo štrajka, zakoni protiv skupoće, osiguranja, nezgoda i sl. kojim bi se ublažio položaj radnika i odnosi među nepomirljivim klasama. Kao odgovor na Uredbu, a izražavajući spremnost radničke klase za borbu protiv vladinog gušenja osnovnih prava i slobode radnika, Krekić navodi: »Mi sasvim mirne duše prihvatamo rukavicu koju nam ovoga puta baca jugoslovenska buržoazija. Mi sasvim spokojno gledamo na to i mi ćemo borbu nastaviti do konačnog oslobođenja.«²¹

Na skupštini je usvojena i Rezolucija CRSVJ u kojoj se konstatuje da je nemoguće oduzeti staro štrajkaško pravo radničkoj klasi, te da reakcionarni pokušaj vlade da donese Uredbu o redu i radu mora dovesti do nepomirljivog obračuna između radnika i buržoazije. »U odbrani svojih životnih ekonomskih interesa radnici moraju činiti upotrebu od štrajka. Žrtvujući pri tome svoje gladne nadnice; gladujući kod njegove upotrebe sa svojim porodicama; radnici pribegavaju štrajku u toliko više i češće u koliko je skupoća životnih namirnica jača, u koliko je procenat kapitalista, zbog proizvoljnog određivanja pojedinih cena proizvoda, veći, u koliko su kulturne i socijalne prilike radništva teže.«²²

Ističući parolu oštrem borbe protiv svake vrste nasilja i pokušaja da se osujete štrajkovi, Rezolucija osuđuje vladu i tereti je za posledice do kojih će doći zbog Uredbe o redu i radu, kojom se legalna borba radničke klase želi osujetiti.

U Rezoluciji se kaže da je tobožnja Uredba protiv skupoće »Samo komičan tobožnji pravnički, pandan drastično reakcionarnoj Uredbi o redu i radu«²³, kao i da postoji »samo jedan put kojim se može poći u borbu protiv skupoće: Uvođenje radničke kontrole nad proizvodnjom, ispitivanjem tajnih kalkulacija sopstveničkih kod određiva-

²¹) »Glas Slobode«, *Pred izborima za konstituantu*, Sarajevo, 2. X 1920, br. 212, str. 1.

²²) Prezidijal, 9745/1920, Državni arhiv BiH.

²³) Prezidijal, 9745/1920, Državni arhiv BiH.

nja visokog profitnog procenta. Ovom kontrolom i reorganizacijom svekolike proizvodnje, moguće je ublažavanje krize koja vlada.»²⁴

Na kraju Rezolucije je istaknuta spremnost radničke klase da se krajnje odlučnim sredstvima bori za slobodu udruživanja, štampe i organizovane akcije Sindikata.

Na skupštini komunista u Sarajevu Rezolucija je bila jednoglasno prihvaćena uz spontano uzvikivanje parola: »Živeli radnički Sindikati! Živeo štrajk!«

O značaju izbora za Ustavotvornu skupštinu na zboru komunista govorio je Života Milojković. Naglašavajući da je to značajan politički momenat u zemlji u kojoj se narod ne pita ni za šta i da jedino u Jugoslaviji, nasuprot drugim evropskim državama, nisu vršeni nikakvi parlamentarni izbori, navodi da je KPJ jedina partija koja traži da se raspišu izbori i razjuri Privremeno narodno predstavništvo, pošto ga čine trgovci, špekulanti, panduri i drugi neprijatelji radničke klase, koji ne uživaju poverenje naroda. Povodom toga Milojković kaže: »Mi idemo na izbore da propagiramo i popularišemo pred narodnim masama naše komunističke ideje i principe. Mi idemo da masama naroda pokažemo da se samo putem diktature radnika i seljaka, putem sovjetske revolucije može da obori današnji kapitalistički poredak i radno čovečanstvo izađe iz pakla bede i užasa u kojem danas živi.«²⁵

Podržavajući interese radničke klase i potlačenog naroda uopšte, govornik navodi da je neophodno demaskirati Parlament kao nenarodnu instituciju, te takođe i buržoaske partije, među kojima ne postoji gotovo nikakve principijelne razlike u pogledu vođenja unutrašnje i spoljne politike.

Osuđujući buržoaske planove protiv rata, a posebno u vezi sa gušenjem ruske revolucije, ističe da je radnička klasa Jugoslavije veliki pobornik mira i prijateljstva među narodima. Osvrćući se na unutrašnju politiku, navodi da u zemlji vlada opšti haos. Jedinstvo nije stvoreno na željenoj osnovi, i koliko su buržoaske partije protiv jedinstva, najbolji je dokaz u tome što ometaju rad KPJ — jedine partije u zemlji koja ujedinjuje narodne mase.

Opšti haos vlada i u privredi, kao i u nerešenom agrarnom pitanju, koje može rešiti samo revolucija. Radi toga je potrebno da radnici i seljaci glasaju za KPJ, jer u suprotnom, kako kaže Milojković, ne treba nikoga da krive za bespravni položaj u društvu i teške uslove života.

Ne može se tačno reći koliki je broj prisutnih bio na ovoj skupštini jer nedostaju podaci. Ali ako uzmemo u obzir da je Sarajevo bilo ne samo centar Bosne i Hercegovine nego i radničkog pokreta ove republike, u kojoj su snažno delovale komunističke organizacije i najizrazitiji revolucionari u zemlji, može se pretpostaviti da je broj prisutnih bio impozantan i ne manji od 3.000.

Posle ove skupštine, koju su vlasti osudile, sve češće se u BiH zabranjuje rad komunističkih skupština. Tako je 29. IX 1920. godine zabranjena skupština komunista u Jajcu na kojoj je trebalo govoriti

²⁴) Prezidijal, 9745/1920, Državni arhiv BiH.

²⁵) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Pred izborima za Konstituantu*, Sarajevo, 2. X 1920, br. 212, str. 1.

o istim pitanjima kao i na prethodnim skupštinama u BiH. Ovu skupštinu zabranio je kotarski predstojnik u Jajcu, sa motivacijom da se naređenjem Zemaljske vlade skupština zabranjuje.

Zbog protuzakonitog zabranjivanja skupštine protestovalo je Radničko sindikalno vijeće iz Sarajeva, ali je kotarski predstojnik odgovorio da skupštinu ne odobrava i da se dozvola za njen rad traži od okružne vlasti iz Travnika, a ubuduće od Zemaljske vlade iz Sarajeva.

Iz ovoga se jasno vidi da je strah tadašnjih vlasti od rastućeg uticaja KPJ i radničke klase kao celine, koja se sve energičnije suprotstavljala i borila protiv tadašnjih nastojanja vlasti da je potpuno potčini, sputa i obespravi, bio veliki. Buržoazija je dakle, pored raznih nasilja koje je primjenjivala prema radničkoj klasi, počela pribegavati zabranama komunističkih skupština, negirajući čak Srpski zakon koji se odnosio i na BiH i po kome se nije smeo zabraniti rad skupštinama.

Istog dana, tj. 29. IX 1920. god. u Kreki je održan veliki radnički protestni zbor, kome je prisustvovalo oko 2.400 radnika. Zbor je sazvalo Mesno radničko sindikalno veće iz Tuzle povodom projektovane Uredbe o redu i radu. Na skupštini je govorio Mitar Trifunović Učo. U svom izlaganju posebno se osvrnuo na težak položaj radničke klase i nezadovoljstvo naroda, na koje se buržoazija ne osvrće, već Uredbom priprema nov napad na radnički pokret. Prema tome, trebalo bi da se radnici najenergičnije suprotstave reakcionarnim pokušajima vlade i rade na jačanju svoje organizacije. Da bi bili jaki, a njihova borba uspešna, trebalo bi da se ujedine: »Ujedinjenje radnika znači da svaki radnik bude u svojoj svesti preobražen i onda ćemo imati tek svesne radnike, time tek ćemo doći do potpunog ujedinjenja i oslobođenja«²⁶ — kaže Trifunović.

Sa namerom da se oduzme pravo štrajka radničkoj klasi vlastodršci štete sami sebi i teraju radnike na borbu sa buržoazijom.

Na kraju skupštine bila je usvojena Rezolucija CRSVJ i izražena spremnost da se po svaku cenu brane skupo stečena prava radničke klase.

30. IX 1920. god. u Zgošći (nedaleko od Kaknja) održana je skupština komunista, kojoj je prisustvovalo gotovo svo radništvo mesta. Posle uvodnog izlaganja Joze Tukića, Ivan Krndelj u kratkim potezima prikazuje političku situaciju u zemlji u kojoj »caruje najcrnja reakcija i narod nema nikakvih prava i ne uživa nikakve slobode sem slobode stalnog gladovanja«²⁷. Uredbom o redu i radu vlada želi osujetiti uspeh KPJ prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu. Zbog toga je radnička klasa prinuđena da prihvati borbu protiv celokupnog režima, ili da se složi sa teškim položajem u društvu. Izlaganje Krndelja često je prekidano spontanom klicanjem prisutnih, a prihvaćena je bila i Rezolucija CRSVJ protiv projektovane Uredbe o redu i radu i izražena spremnost da radnici glasaju za svoje predstavnike u Konstituenti.

²⁶) Prezidijal, 10046/1920, Pokrajinska uprava BiH.

²⁷) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Skupština u Zgošći*, Sarajevo, 6. X 1920, br. 215, str. 2.

30. IX 1920. god. fabričke trube su u Banja Luci objavile dvo-satnu obustavu rada da bi održali protestnu skupštinu komunista protiv Uredbe o redu i radu.

I pored nevremena radnici su se okupili tog dana pred Radničkim domom i u koloni krenuli prema železničkoj stanici na skupštinu kojoj je prisustvovalo preko 1.500 radnika.

Na skupštini su govorili Mihailo Jovanović, Dušan Balaban i Jakov Lastrić.

Vlasti su ovu skupštinu podvrgle oštroj kritici, a posebno referente, koje su 18. X pozvali na odgovornost, kako izveštava načelnik okruga Jovan Todorović, »radi njihovih govora na radničkoj skupštini, te će se rezultat postupka svojevremeno javiti«. ²⁸

Kao što se vidi i skupština komunista u Banjoj Luci protekla je u znaku oštre cenzure vlasti i imala kao posledicu hapšenje Lastrića i Balabana, istaknutih revolucionara i vođa bosansko-hercegovačkog proletarijata.

1. X 1920. god. u Travniku, na pazarni dan, održana su dva protestna zbora, tako da je čitav dan protekao u manifestaciji solidarnosti radnika i seljaka. Na zborovima se protestovalo protiv Uredbe o redu i radu i agitovalo za izbor članova KPJ u Konstituantu.

Prvi zbor održan je na Čaršiji — žitarnici — uz prisustvo blizu 3.000 seljaka. Na ovom zboru, kao i na drugom, govorio je Bogoljub Čurić. Kritikujući tadašnju vladu i njene reakcionarne postupke prema radnicima i seljacima, izazvao je burno odobravanje prisutnih, koji su bili svesni istinitosti njegovih reči, s obzirom da je govorio u ime varoških radnika, tj. radničke klase koja se takođe nalazila u teškom položaju.

Drugi zbor održan je istoga dana u 17 sati u sali Radničkog doma. I na ovom zboru manifestovana je spremnost za borbu protiv vladodržaca, kao i želja da radnici Travnika glasaju na izborima za KPJ.

Vlasti su kritikovale i ove zborove, pre svega zato što su bili održani za vreme pazarnog dana, kada su seljaci mogli da protestuju protiv povišenih poreza i odbiju posle nekoliko dana da ih plate. Radi toga se u dokumentu Pokrajinske uprave navodi da je neophodno sprečavati rad komunističkih skupština na pazarni dan, jer »se dobro vidi, da je rad komunista razoran i po našu državu opasan, a tim više što su išli principijelno protiv Kraljevskog Doma«. ²⁹

3. X 1920. god. partijsko veće u Trebinju održalo je protestnu skupštinu protiv Projekta Uredbe o redu i radu. Skupštini je prisustvovalo preko 600 radnika i težaka iz okoline.

Na skupštini komunista u Trebinju govorio je Tomo Tomanović, koji se oglušio čak i na upozorenje sreskog načelnika Vujevića da ne govori o teškom položaju seljaka i povišenim porezima koji pritiskuju najšire slojeve društva.

Oduševljeno pozdravljen od prisutnih, Tomanović ih na kraju skupštine upozorava da pristupe KPJ kao jedinjoj zaštitnici potlačenog naroda i da na izborima glasaju za nju.

²⁸) Prezidijal, 7/821, Sreski arhiv Banje Luke, zbirka »Radnički pokret«.

²⁹) Prezidijal, 12214/1920, Pokrajinska uprava BiH.

Zbog ovakvog Tomanovićeovog držanja vlasti su posle nekoliko dana pokrenule sudski postupak protiv njega.

3. X 1920. god. Mjesno radničko sindikalno vijeće u Mostaru održalo je skupštinu kojoj je prisustvovalo oko 1000 radnika. Izlažući političku situaciju i težak položaj radničke klase u zemlji, referent na skupštini Gojko Vuković navodi da je apsurdno tolerisati bezakonite mere vlade, koja namerava oduzeti radnicima pravo štrajka, te da je »današnje skupštine zadaća da to podizanjem svoga glasa zapriječi, pa makar to bilo i nelegalnim sredstvima«. ³⁰

Poslednja skupština komunista u BiH uperena protiv Projekta Uredbe o redu i radu održana je u Prijedoru 6. X 1920. god. I na ovoj skupštini radnici su se solidarisali sa potrebom najoštrije borbe protiv bezakonitih mera vlade i izrazili spremnost da glasaju za KPJ u Ustavotvornoj skupštini.

Kao što se vidi, u BiH je od 26. IX do 7. X 1920. godine održano 15 protestnih skupština protiv Projekta Uredbe o redu i radu. Protest bosansko-hercegovačko proletarijata sa oko 10.000 učesnika u sklopu opštejugoslovenskog protesta sa preko 40.000 učesnika radnika i seljaka, bio je takvih razmera da je vlada neposredno pred izbore za Ustavotvornu skupštinu bila prinuđena da 20. X 1920. povuče Projekt Uredbe o redu i radu.

Neposredno posle ukidanja Uredbe o redu i radu u »Glasu Slobode« se navodi da proletarijat treba da bude uvek budan u čuvanju svojih tekovina i prava, kao i da radi na jačanju svoje organizacije, te treba »da radnička klasa BiH iznosi sve nezakonitosti koje se vrše prema njoj: neka ceo svet vidi dela 'oslobodilačke buržoazije'. A ovoj poručuje da je proletarijat uvek budan i da neće dopustiti da se pod drugom formom sprovodi Uredba o redu i radu, koja je pala«. ³¹

Preko svoje štampe, »Glas Slobode«, organa KPJ koji je izlazio u Sarajevu, KP je pozivala sve radnike i seljake u Bosni i Hercegovini da glasaju za nju, jer uslovi pod kojima žive jasno pokazuju da im je jedini spas u tome da svoje redove zbijaju oko KPJ.

U oktobru mesecu 1920. god. u mnogim se mestima BiH održavaju skupštine komunista povodom izbora za Ustavotvornu skupštinu.

Tako je npr. 16. X 1920. godine Partijsko veće iz Sarajeva sazvalo veliki protestni zbor na kome se protestovalo protiv izbornih nasilja, s obzirom da su u to vreme vlasti cenzurisale komunističku štampu, zatvarale komuniste po unutrašnjosti, zabranjivale zborove, povodom čega je rečeno: »Drugovi i Drugarice! Protiv ovog nasilja, protiv otvorene diktature buržoazije mi smo dužni da podignemo svoj glas, da stanemo na branik svojih prava i zaštitu svojih drugova«. ³²

Međutim, Policijska direkcija BiH zabranila je održavanje ove i ovakvih skupština pošto su one po njenom shvatanju ugrožavale pravila javnog mira i reda.

18. X 1920. god. kritikovan je rad lažnih prijatelja koji su propagirali rad radnika samo u sindikalnim organizacijama, navodeći

³⁰) Prezidijal, 9899/1920, Pokrajinska uprava BiH.

³¹) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Proletarijat je uvek budan*, Sarajevo 23. X 1920, br. 230, str. 1.

³²) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Sarajevska sirotinjo*, Sarajevo, 19. X 1920, br. 224, str. 1.

nekadašnje vreme puno uspehli štrajkova. To su bili pre svega centru- maši, koji su, i pored toga što su preživeli neuspeh, opet rovarili u redovima radničke klase. Istoga dana, tj. 18. X 1920. godine, vlast je zabranila zbor komunista u Pofalićima, za koji je vladalo veliko intere- sovanje, s obzirom da su izbori za Ustavotvornu skupštinu bili na pragu, dok je skupština Radikalne stranke sa predizbornim programom bila održana. Sa ove skupštine bilo je udaljeno oko 30 seljaka i neko- liko komunista, koje je policija u interesu »reda i mira« odstranila sa zbora. Kao odgovor na taj protuzakoniti postupak u »Glasu Slobode« se kaže: »Mi pitamo Vladu po kome se pravu nekom dozvoljavaju zborovi, a nekom zabranjuju i ko daje policijskim organima naredbe da mirne naše drugove odstranjuju sa zborova? Da se Vlada ne boji da ne uvredimo seljaka ako mu kažemo »druže«, a ne kao onaj dilkoš (na zboru) »gospodine« seljače? Zbilja velika je pažljivost prema seljaku.«³⁴

KPJ je živo radila i u pogledu sastavljanja biračkih spiskova od kojih su mnogi bili nadopunjeni i falsifikovani sa tendencijom da glasa što manji broj radnika za KPJ. Ova agitacija bila je od velikog značaja i pozitivno se odrazila na samim izborima za Ustavotvornu skupštinu.

Projekt Uredbe o redu i radu malo je tretiran u našoj istorij- skoj literaturi, tako da o njemu možemo suditi najviše na osnovu radničkih i buržoaskih izvora, posebno štampe.

Međutim, ni izvori, posebno buržoaski, nisu uvek pouzdani, jer su vlasti, često u želji da potcene rad skupština i tretiranih pitanja na njima, navodili da je broj prisutnih bio malen, kao i interesovanje, najčešće prouzrokovano radoznalošću prisutnih, kao npr. u Zenici, Gornjem Vakufu, Konjicu, Travniku i drugim mestima.

Ponekad opet radnički izvori preuveličavaju broj prisutnih na skupštini, kao npr. u Travniku, na kojoj je po njihovom mišljenju prisustvovalo oko 3.000 seljaka, što verovatno nije tačno, iako se može zaključiti da je broj prisutnih bio veliki, s obzirom na nezadovoljstvo težaka zbog plaćanja povišenih poreza.

Neki istoričari istorije radničkog pokreta Jugoslavije, obrađuju- ći ovaj period, samo su se osvrnuli na Projekt Uredbe o redu i radu, koji je vlada želela sprovesti i sa njim, kao uvertirom, doneti niz za- kona kojima bi potpuno potčinila i obespravila radničku klasu. O sa- mom protestu jugoslovenskog proletarijata protiv vladinog Projekta pisano je malo, i to uglavnom uopšteno ili fragmentarno. Međutim, ovo pitanje je veoma značajno, jer iako se nije iskoristila odlučnija revolucionarna situacija, ipak je protest radničke klase Jugoslavije bio takvih razmera da je vlada bila prinuđena da povuče Projekt Uredbe, kojom je za kraće vreme lišila radnike prava štrajka, kao najosnovnijeg metoda borbe protiv buržoaske prevlasti.

Skupština komunista u Sarajevu i drugim mestima BiH povod- om Projekta Uredbe o redu i radu, kao i živa agitacija KPJ za izbor svojih članova u Ustavotvornu skupštinu, pokazuje da je radnička kla-

³⁴) »Glas Slobode«, organ KPJ, *Nama zbor zabranjen, radikalima dozvo- ljen*, Sarajevo, 18. X 1920, 225, 2.

sa stupila na put odlučnije borbe protiv buržoaskog režima, oslobađajući se sve više slabosti koje su je pratile.

I pored toga što je KPJ bila veoma popularna kod najširih slojeva radnog naroda i što se afirmisala posle izbora kao značajan politički faktor u društvu i zastupala niz naprednih stavova u pogledu revolucionarne borbe, jačanja organizacije i sl., te bila jedna od prvih komunističkih partija koja je prišla III internacionali, ipak je ona, s obzirom na svoju neformljenost kao tek stvorena partija, imala niz slabosti i neodlučnih stavova. KPJ pre svega nije umela da iskoristi revolucionarnu situaciju u zemlji i da poveže nezadovoljne nacionalne i seljačke mase u borbu do konačne pobjede.

Sarajevo kao centar radničkog pokreta BiH odigralo je najznačajniju ulogu i u revolucionarnim zbivanjima iz 1920. godine povodom protesta bosansko-hercegovačkog proletarijata protiv Uredbe o redu i radu i agitacije za izbor članova KPJ u Konstituantu. Iz Sarajeva se često intervenisalo kod vlasti da se ne zabranjuju komunističke skupštine, kao npr. 29. IX 1920. u Jajcu, a kasnije i u drugim mestima.

Vlasti su, međutim, svim silama nastojale da osujete progresivne borbe radničke klase, a posebno KPJ, čije su najistaknutije vođe često proganjali, hapsili i podvrgavali mučenjima. Takođe su često zabranjivali rad komunističkih skupština, kao npr. 29. IX 1920. god. u Jajcu, 17. X 1920. u Sarajevu, 18. X 1920. u Pofalićima i drugim mestima.

Neposredno pred izbore buržoaske partije istupaju sa lažnom demokratijom, tj. gotovošću da pomognu radnicima i seljacima, što u stvari nisu želele. Da je to tako najbolje dokazuje njihov energičan obračun posle izbora za Konstituantu, kada su zaplašene snagom radničke klase i KPJ donele krajem decembra Obznanu, sa kojom je bio zabranjen svaki legalan rad PKJ i Klasnog revolucionarnog sindikata.

RÉSUMÉ

LUTTE DE LA CLASSE OUVRIÈRE DE SARAJEVO ET DES AUTRES VILLES DE BOSNIE-HERZÉGOVINE CONTRE LE DÉCRET SUR L'ORDRE PUBLIC ET LE TRAVAIL, ET CAMPAGNE ÉLECTORALE DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE POUR L'ASSEMBLÉE CONSTITUANTE

Après l'étouffement de la grève générale en avril 1920 la bourgeoisie yougoslave prépare une résistance toujours plus croissante contre son ennemi de classe — classe ouvrière et parti communiste.

En septembre 1920 le Gouvernement publie le Projet du Décret sur l'ordre public et le travail, privant la classe ouvrière de droit de grève, méthode la plus efficace pour améliorer sa position économique.

Le projet de cette loi n'a pas été présenté au corps représentatif populaire mais, pourtant, celui-ci a illégalement autorisé, le 4 septembre 1920, le Gouvernement à promulguer ce décret qui devait être en vigueur jusqu'à la convocation de l'Assemblée Constituante.

Le mouvement ouvrier yougoslave s'est révolté contre le Projet en question.

Seulement en Bosnie-Herzégovine on a organisé quinze réunions de protestation auxquelles plus de dix mille ouvriers et paysans ont pris part, protestant rigoureusement contre cette tentative du Gouvernement de mettre hors loi le mouvement ouvrier et le Parti communiste yougoslave.

La protestation du prolétariat yougoslave contre le Projet du Décret sur l'ordre public et le travail, faite par plus de quarante mille ouvriers et paysans, a forcé le Gouvernement à retirer, le 20 octobre 1920, le Projet du Décret, le pays se trouvant à ce moment la veille des élections pour l'Assemblée Constituante.

Ces élections ont eu lieu dans une atmosphère de violence et de terreur exercées sur la classe ouvrière et le Parti communiste. Lors des élections le Parti communiste s'est affirmé comme facteur politique important, occupant dans l'Assemblée la troisième place, après les démocrates et les radicaux.

Effrayée par la force de la classe ouvrière et par la toujours croissante influence du Parti communiste, la bourgeoisie a publié vers la fin décembre 1920 la fameuse «Obznana» (Déclaration publique) interdisant toute activité légale au Parti communiste et au Syndicat révolutionnaire.

Moni Finci

BORBE NOP ODREDA OKO SARAJEVA 1941.

Odluke u Stolicama

U saopštenju o savjetovanju predstavnika štabova i komandanta Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije — u Stolicama kod Krupnja 26. septembra 1941 — objavljenom 1. oktobra 1941. godine u »Biltenu« Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije br. 7 i 8. objašnjava se da je »veliki brojčani porast narodnooslobodilačkog partizanskog pokreta, koji u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, na Kordunu i Lici itd. sve više prerasta u opći narodni ustanak protiv okupatora i njegovih domaćih agenata, nametnuo potrebu da se održi ovo savjetovanje koje će imati ogroman značaj za dalji tok borbe, za potpuno oslobođenje svih naroda Jugoslavije.« Dajući u opštim potezima podatke o razvitku NO borbe u pojedinim krajevima Jugoslavije u Saopštenju se navodi da se:

»Iz izvještaja predstavnika bosansko-hercegovačkog glavnog štaba partizanskih odreda vidi, da su partizani u tim krajevima postigli krupne uspjehe u borbi protiv ujedinjenih ustaških, njemačkih i italijanskih sila. Osvojena je velika količina ratnog materijala, očišćen je veliki dio teritorije i oslobođeno više gradova i varošica. Sarajevo je opkoljeno, a isto tako i Zvornik i Višegrad koji su pred padom.«

Među jednako značajne uspjehe u Saopštenju se, na osnovu izlaganja istih predstavnika — Svetozara Vukmanovića Tempa i Slobodana Principa Selje — ističe uporna borba komunista i partizana Bosne i Hercegovine protiv raspirivanja nacionalne mržnje podsticane od strane okupatora i njihovih pomagača u cilju međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog življa. Komunistima i partizanima Bosne i Hercegovine je na Savjetovanju, kao i u samom saopštenju — sastavljenom od strane vrhovnog komandanta Tita — ovaj zadatak još jedanput istaknut ispred svih drugih kao najvažniji.

Savjetovanje u Stolicama je, pored ostalog, odlučilo da se za dalje rukovođenje ustankom pored Vrhovnog štaba NOPO za cijelu Jugoslaviju (koji je ovdje samo izmijenio naziv), formiraju glavni štabovi za pojedine zemlje — Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu; da se donese plan vođenja vojnih operacija i stvaranja slobodnih teritorija; da se u cijeloj zemlji obra-

zuju čvrste vojničke formacije — jedinstveno organizovani NO partizanski odredi; takođe, radi širenja baze narodnooslobodilačkog pokreta, da se aktivnije radi na stvaranju i učvršćenju odbora narodne vlasti i Narodnooslobodilačkog fronta i, najzad, da se čine napori u cilju pridobijanja četnički nastrojenih i četničkih grupa, vođa i formacija za aktivnu borbu prevashodno protiv okupatora.

Ovim odlukama određene su osnovne smjernice za rad na terenu i ujedno za ispravljanje brojnih nedostataka i pogrešaka, kao i izvjesnih skretanja ispoljenih u najznačajnijim pitanjima vođenja i razvijanja ustanka, narodnooslobodilačkog i partizanskog rata.

Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine imenovan Odlukom Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije u Stolicama — zbog neophodnosti neposrednog učešća njegovih članova u rukovođenju ustankom u pojedinim krajevima, a istovremeno imperativom složene i veoma promjenljive situacije nikad sav, a najčešće ni u većem dijelu na okupu — djelovao je u sastavu: Svetozar Vukmanović Tempo, komandant, Rodoljub Čolaković Ročko (Gojko), politički komesar, Uglješa Danilović, Slobodan Princip Seljo, Osman Karabegović i Kosta Nađ i preduzeo niz mjera u duhu odluka Savjetovanja u Stolicama i u cilju što potpunijeg i dosljednijeg oživotvorenja njegovih zaključaka.

Formiranje tri NO partizanska odreda u okolini Sarajeva

Iako je komandant Romanijskog partizanskog bataljona Slaviša Vajner Čiča, 27. septembra 1941. godine, tj. dan poslije održanog savjetovanja u Stolicama, očigledno još neobaviješten o donesenim odlukama o formiranju partizanskih odreda, pisao Štabu bosanske brigade u Šekovićima da je komandant Sarajevske oblasti (Slobodan Princip Seljo) »s obzirom da je nemoguće rukovoditi... iz jednog štaba«, usvojio njegov već ranije učinjen prijedlog i da se sada »upravo vrši organizacija puka i čim bude isti formiran dostaviće se Štabu o tome iscrpan izvještaj...«, nije poznat nijedan pisani dokument iz čijeg bi se sadržaja vidjelo da je to stvarno i učinjeno. Naprotiv, sačuvani dokumenti nose do 5. oktobra 1941. na zaglavlju ne samo raniji naziv štaba partizanskog bataljona »Romanija« nego i službene brojeve koji odgovaraju njihovom prirodnom redosljedu. Posljednjim aktom štaba ovog bataljona od 5. oktobra 1941. pod brojem 161/41. stavlja se cirkularno svim četama na znanje da se »po naređenju Štaba sarajevske oblasti narodnooslobodilačke vojske i po ukazanoj potrebi, namjesto dosadašnjeg partizanskog bataljona Romanija osniva odred sa istim nazivom tj. Narodnooslobodilački partizanski odred Romanija i u cjelosti iznosi njegova nova formacija u duhu usvojenih zaključaka u Stolicama. Iz ovog se Čičinog naređenja od 5. oktobra 1941. vidi da će NOP odred »Romanija« imati tri bataljona — romanijski, mokranjski i rogatički bataljon. U sastav romanijskog bataljona ulaze: Romnijska, Odžačka, Glasinačka, Pračanska i Šipska četa. Mokranjski bataljon će takođe imati pet četa — Mokranjsku, Bjelogoračku, Ozrensku, Djevsku i Crepoljsku četu. Rogatički bataljon sačinjavaju četiri čete Semečka, Gučevska, Sočičko-Mesička i Kopitska četa.

Tri dana nakon ovog, 8. oktobra 1941, pod brojem 1/41, izdaje Čiča, u svojstvu komandanta odreda, prvo naređenje kojim postavlja komandante i političke komesare tri spomenuta bataljona, dok će ko-

mandiri četa u bataljonima ostati »oni koji su se zatekli« do ove reorganizacije na toj dužnosti. Tako se »za komandanta Mokranjskog bataljona postavlja drug Jovo« — zapravo Oskar Danon, za političkog komesara Đuro Špoljarić, za komandanta Romanijskog bataljona Mithad Haćam Aćim i političkog komesara Ivo Kumičić — u stvari španski borac Miljenko Verkić, dok je Nikola Prodanović postavljen za komandanta a Zlatko Trpković za političkog komesara Rogatičkog bataljona. Istim naređenjem Mithad Haćam određen je za komandanta Romanijskog, a Nikola Prodanović za komandanta Rogatičkog fronta kako su se nazivali sektorj na kojima su bile trenutno vođene najznačajnije ofanzivne operacije ovog odreda.

Tadašnji raspored i naziv njihovih četa najčešće pokazuju borbeno orijentaciju pojedinih bataljona Romanijskog partizanskog odreda. Tako su navedene čete Mokranjskog bataljona kontrolisale sektore neposredno iznad Sarajeva i komunikacije Sarajevo — Bulozi — Mokro na položajima: Crepoljsko — Vučja Luka — Crni Vrh sa osmatračima na Šiljatom brdu i Malom glogu, zatim, na kotama iznad sela Brezovice i Bjelogoraca sa isturenim dijelovima prema Hreši i Cdidjedu, kao i kod sela Sumbulovca i Mokrog ispod romanijskih Crvenih stijena. Ovaj će bataljon kasnije, u novembru, formirati još dvije čete — Sinjevsku i Ljubogoštansku — i držati ih raspoređene na istom borbenom sektoru.

Čete Romanijskog bataljona kontrolisale su početkom oktobra 1941. željezničku prugu Sarajevo—Višegrad na cijeloj dionici od Pala i Stambulčića do Prače i Renovice, kao i samu Romaniju naročito na njezinim veoma istaknutim Crvenim stijenama.

Rogatički bataljon sa svoje četiri čete blokirao je, uz pomoć drugih snaga, raskršnicu puteva Rogaticu i selo Žepu, držao u rukama Semeć iznad Višegrada i učestvovao u napadima na obadrije ove varoši.

U tri naredna mjeseca Romanijski odred će formirati pet novih bataljona — Glasinački, Pračanski, Mednički, Semećki i Sokolovički tako da će ih do kraja 1941. godine imati ukupno osam i postati jedan od najmasovnijih, tačnije najbrojniji partizanski odred 1941. u Bosni i Hercegovini. Od naročitog će značaja biti pojava muslimanske čete, odnosno Medničkog bataljona u čijem su se sastavu borili isključivo muslimani — komunisti i partizani Rogatice, Šatorovića, Okruglog, Osova i drugih okolnih sela.

Štab Romanijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda sa Slavišom Vajnerom Čičom, komandantom, Pavlom Goraninom Ilijom, političkim komesarom, i Moricom Flikerom Mikom, načelnikom štaba, ostao je sve do završetka druge neprijateljske ofanzive, odnosno do čičine pogibije, u istom, neizmijenjenom sastavu.

U skladu sa uputstvom dobijenim od višeg rukovodstva izdao je komandant Rade Hamović na Treskavici 6. septembra 1941. godine jedno naređenje Štaba bosansko-hercegovačke brigade sa detaljnom razradom organizacije i funkcionisanja jedinica od bataljona na niže kako bi »partizanske jedinice ove brigade bile u potpunosti osposobljene za izvršenje svih zadataka koji se očekuju i mogle samostalno da žive i rade...« Dva dana nakon toga, 8. septembra 1941, i komandant

sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo traži od Štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu tumačenje u vezi s razgraničenjem prostora širenja između ove (bosansko-hercegovačke) brigade, koja bi trebalo da operiše južno od željezničke pruge Sarajevo—Prača—Višegrad i bosanske brigade čija teritorija dještva ide u osnovi od ove komunikacije na sjever. Razvoj događaja i ustanka, kako se pokazalo, nije stvorio mogućnosti da se do Savjetovanja u Stolicama zamišljene formacije — jake po broju ljudstva i naoružanja, brigade, pretvore u djelo. Na terenu Jahorine i Treskavice, na kome je ustanak općenito sporije napredovao, do pravog realizovanja spomenutog naređenja pogotovu nije moglo u dogledno vrijeme doći. Praksa je ubjedljivo potvrdila da je rješenje dato u Stolicama u tadašnjim prilikama bilo korisnije i za uspješno vođenje borbe kudikamo realnije.

U vrijeme kada se reorganizacija u skladu sa ovim odlukama nalazila na Romaniji u punom toku, na Treskavici i Jahorini se do polovine mjeseca oktobra u tom smislu ne preduzimaju nikakve vidljive mjere. Pošto se u pojedinim aktima Štaba još uvijek spominje i takozvani Romanijski puk, može se zaključiti da je o nastalim bitnim promjenama štab na Treskavici bio znatno kasnije obaviješten od onog na Romaniji, što je, s obzirom na prilike i raspoložive veze, bilo donekle i razumljivo.

Sredinom oktobra 1941. Štab ranije Bosansko-hercegovačke brigade narodnooslobodilačke i partizanske vojske pretvara se i ovdje u Štab Kalinovičkog odreda narodnooslobodilačke partizanske vojske, a kasnije, u novembru 1941. u Štab Kalinovičkog NO partizanskog odreda, što mu je i bio pravi zvanični naziv. O promjeni naziva Štab kalinovičkog NOP odreda uzgred obavještava u jednom pismu od 16. X 1941. komandira Pračanske čete (Tomu Manjkalovića), a šire mjere preduzima tek krajem istog mjeseca, i to uputstvom o obaveznom polaganju zakletve od 28. oktobra 1941, drugim uputstvom istog datuma o političko-vaspitnom radu, o političkim komesarima, o disciplini i moralu (dosad nije objavljeno u Zbornicima V I I), kao i naređenjem od 30. oktobra 1941, o organizaciji jedinica, sve na osnovu cirkulara Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine o »zaključcima kako u pogledu novih zadataka svih odreda, tako i u pogledu njihove organizacije i funkcionisanja« donesenim u Stolicama — cirkulara koji nosi datum izdavanja od 19. oktobra 1941. godine.

Kalinovički NOP odred je imao ukupno četiri bataljona do čijeg je definitivnog formiranja dijelom došlo znatno kasnije nego na Romaniji. Trebevički bataljon pod komandom Alekse Bojovića Brke i političkog komesara Feliksa Goranina Srečka, kasnije Ilije Đorđevića nakon pogibije njegovog prethodnika, sa četiri čete: Paljanskom, Bistričkom, Trebevičkom i Kasindolskom, stacionarnim mahom u mjestima čija su imena nosile, držao je položaj na samom Trebeviću i njegovim obroncima. Kijevski bataljon s komandantom Obrenom Antrićem, odnosno Dušanom Dašićem, i političkim komesarom Živkom Jošilom takođe s četiri čete: Krupačkom, Kijevskom, Trnovskom i Mrežičkom djelovao je na komunikaciji Sarajevo—Kalinovik. Igmanski bataljon s prvom, drugom i trećom četom, u čijem su štabu bili Ivan Veličanin komandant i Gavro Princip politički komesar, imao je kontrolu nad planinom

Igmanom, napadao prugu i cestu Sarajevo—Konjic i učestvovao u akcijama Kijevskog bataljona. Udarni bataljon sa četiri čete iz sastava cijelog odreda bio je pod komandom Obrena Andrića i političkog komesara Slobodana Kezunovića formiran (početkom 1942) posljednji po naređenju Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije i stajao je štabu odreda na raspolaganju za izvršenje određenih zadataka na cijeloj teritoriji odreda.

Štab kalinovičkog NOP odreda sa komandantom Radom Hamovićem, političkim komesarom Borišom Kovačevićem Šćepanom, zamjenikom komandanta Perom Kosorićem, koga će po njegovom odlasku na Romaniju na toj dužnosti zamijeniti načelnik štaba Vojislav Đokić, djelovao je u neizmijenjenom sastavu do kraja postojanja odreda sredinom juna 1942. godine.

Proces formiranja NOP odreda »Zvijezda« išao je u osnovi u skladu s postavkama i zaključcima u Stolicama i ovdje nisu zabilježene neke izuzetne pojave, niti su preduzimate druge mjere, izuzev onih vezanih s planovima o postupnom obrazovanju pojedinih četa, izrastanju iz njih tri jaka bataljona koja su u jesen i zimu 1941/42. godine sačinjavali borbeni sastav ovog odreda.

Crnovrški bataljon NOP odreda »Zvijezda«, čiji je komandant bio Vojo Ljujić a politički komesar Branko Bajić Baja, imao je u svom najvišem usponu ukupno 6 četa, i to: Prvu i Drugu crnovršku, Stublinsku, Prvu a kasnije i Drugu nahorevsku i Semizovačku četu, koja je bila jedna od prvih u ovom bataljonu i u samom odredu. Ove su čete držale svoje položaje u jednom polukrugu povezane s jedinicama romanijskog odreda na Crepoljskom povrh Sarajeva, pa preko Vučje Luke — Visovice i Stubline više Srednjeg — Crnog Vrha i Grabljeve njive iznad Vogošće do Taračin-dola više Semizovca. Štab ovog bataljona se nalazio na Visovici u selu Stublinama, pa ga otud neki zovu i Stublinskim bataljonom.

Vareški je bataljon s komandantom Miloradom Novoselom i političkim komesarom Josom Radićem — poslije Vojislav Ilić Učo i Mirko Jukić, zapravo Boro Pockov Španac — raspolagao s četiri, a kasnije takođe sa šest četa i to: Prvom i Drugom vareškom, Vlahinskom, Brgulskom, Visočkom i Nišićkom četom. Ovaj je bataljon držao planinu Zvijezdu i položaje oko Vareša i kontrolisao željezničku prugu Vareš—Podlugovi.

Nišićki bataljon nastao od istoimene čete, a sa ukupno tri čete na položajima oko sela Krivajevića, pod komandom Srete Erića, komandanta, i političkog komesara Kazimira Frankovića, bio je frontalno okrenut prema Olovu.

Krajem 1941. godine biće iz odreda »Zvijezda« upućena jedna grupa boraca i rukovodilaca u zenički kraj u kome će se osnovati Zenički partizanski bataljon sa komandantom Omerom Maslićem i političkim komesarom Manojlom Popićem. Usljed velike terenske udaljenosti Zenički je bataljon održavao veze i sa odredom »Zvijezda«, kao i sa onim preko Krivaje na Ozrenu, dok je najveći broj svojih akcija vršio samostalno i po sopstvenoj inicijativi.

Na teritoriji NOP odreda »Zvijezda«, van njegovog sastava, učestvovali su u borbama oko Olova i Vareša Muslimanski bataljon, sa komandantom Mujom Hodžićem i političkim komesarom Dervišom Nučićem, i jedna, Sarajevska, četa ovamo upućena s Romanije. A na široj teritoriji sva tri partizanska odreda nalazili su se cijelo vrijeme znatan broj snaga pod vođstvom četničkih komandanata, odnosno oficira, kao i neke skupine na položajima oko svojih sela koje nisu trajno priznavale ničiju komandu, već su se opredjeljivale prema datoj situaciji ili trenutnom raspoloženju ljudstva, odnosno svojih kolebljivih komandira.

Do kraja 1941. godine i do kraja svog postojanja NOP odred »Zvijezda« promijenio je tri komandanta — Ervina Salcbergera Štanka, Oskara Danona Jovu i Milorada Novosela. Politički komesar odreda je do kraja ostao Hasan Brkić Aco sa istom funkcijom i u Štabu sarajevske oblasti do prestanka njegovog postojanja, danom imenovanja u Stolicama Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu.

Brzo omasovljenje sva tri partizanska odreda u formacijskom obliku koji je odlukama u Stolicama bio predviđen i realizovan, omogućilo je na cjelom području ranije sarajevske oblasti postizavanje niza novih i veoma značajnih uspjeha. Zahvaljujući u prvom redu veoma borbenom, mada nedovoljno politički uzdignutom i obrazovanim ljudstvu, ovi će uspjesi — uz pojavu i prisustvo brojnih složenih problema i procesa — dovesti do izvanrednog razmaha oružane borbe i velikog proširenja oslobođene teritorije.

Borbe NOP odreda u okolini Sarajeva 1941.

Mada su partizanski odredi »Romanija«, »Zvijezda« i Kalinovički NOP odred, poslije odluka u Stolicama, u izvođenju svojih operacijskih zamisli djelovali tako reći sasvim samostalno, odnosno isključivo pod komandom Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine — njihova sve zamašnija aktivnost bila je potpuno usklađena i na određen način usmjerena. Na osnovu razvoja događaja i toka samih borbenih poduhvata i operacija bilo je očigledno da je postojao jedan idejno jasan i jasno definisan plan koji se samoinicijativno, ali po jednoj čvrstoj i neumoljivoj logici ispunjavao — plan o potpunom opkoljavanju Sarajeva i postupnom oslobađanju cijele njegove okoline. Iako o tome nema sačuvanih cjelovitih dokumenata, što je i razumljivo, postoji dovoljno podataka koji upućuju na zaključak da je to bio plan štaba sarajevske oblasti, u potvrdu čega je umjesno ovdje navesti završni dio iz opširnog nepotpisanog izvještaja Semizovačkog bataljona od 19. septembra 1941. — izvještaja, koji potiče od političkog komesara Štaba sarajevske oblasti, što se iz samog njegovog sadržaja da zaključiti. Taj dio pisma izvještaja glasi:

»... Kada bismo uspjeli da mobilizujemo sve snage ovog kraja, tada bismo mogli biti sigurni da bismo vrlo brzo riješili osnovni zadatak našeg Oblasnog štaba — Sarajevo«.

A još određenijih indicija ove vrste bilo je kasnije i više, kao što su i pretpostavke i zaključci na protivničkoj strani u istom smislu tačni i nedvosmisleni.

U cilju izvršenja ovako značajnog »osnovnog zadatka«, na teritoriji tri partizanska odreda u ranijoj sarajevskoj oblasti uporno je vođena široka akcija oko okupljanja i mobilizacije ljudstva koja je, mjestimično vrlo efikasna, naročito na Romaniji, općenito davala sve zamašnije rezultate. Brojno stanje četa i bataljona — u pojedinim i do 120, odnosno 700—800 boraca, iz dana u dan je tako reći rapidno raslo, da bi u cjelini kulminiralo krajem novembra 1941. kada je u ovim odredima moglo ukupno da bude blizu sedam i po hiljada ljudi pod oružjem.*

Takođe od samog početka oružanog ustanka, a što dalje utoliko sistematskije, vršene su brojne akcije na saobraćaj. kako drumski tako i željeznički, sa ciljem da se onesposobljavaju, unište i potpuno prekinu saobraćajne veze Sarajeva sa drugim centrima i njegovom najbližom okolinom kako bi se na taj način neprijatelj u niemu našao odsječen i izolovan. Te akcije na pruge i drumove ponavljane su gotovo svakodnevno da bi u posljednja tri mjeseca 1941. dovele do teškog paralizovanja ili definitivnog obustavljanja saobraćaja u najvažnijim pravcima i na svim komunikacijama.

Nakon svake značajnije akcije i povodom istih, sve borbene jedinice ova tri partizanska odreda, s obzirom na prirodni položaj na kome su se one nalazile i djelovale, obavezno su rušile pruge, ceste, telegrafske i telefonske veze ili su to pak činile bez prekida, po određenom planu, ako im je to bio isključiv zadatak. Razumljivo je stoga da ogromno mnoštvo ovih vojničkih i diverzantskih poduhvata, preduzimanih koliko po zadatku, toliko ne manje po sopstvenoj inicijativi, nije mogao na partizanskoj strani biti zabilježen, na se iz oskudnih sačuvanih pisanih materijala ne može stvoriti ni približno tačna predstava o pravom njihovom obimu i o svim posljedicama. Ali je na suprotnoj strani o tome ostalo mnogo tragova i dokumenata, naročito u samim uređima željeznice i u odgovarajućem ministarstvu ustaške NDH.

Među odabranim vojnim izvještajima i relacijama iz neprijateljskih izvora, objavljenim u toku 1951. i 1952. godine u Zbornicima Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, od oko 50 većih i manjih borbi i akcija registrovanih samo u mjesecu oktobru 1941. na teritoriji ova tri partizanska odreda, više od jedne trećine odnosi se na odbranu i osiguranje napadnutih pruga, puteva i mostova. Iz ovakvih izvora saznajemo da je na teritoriji NOP odreda »Zvijezda«, na primjer, 1. oktobra 1941. oštećena željeznička pruga između Breze i Vareša u dužini od 50 metara, da je istog dana napadnuta pruga Sarajevo—Brod kod sela Jošanice, a na teritoriji Kalinovičkog odreda je kod sela Kijeve na glavnom putu Sarajevo—Kalinovik zapaljen drveni most koji je potpuno izgorio; zatim, da je sutradan 2. oktobra 1941. razoružana milicijska straža koja se nalazila na osiguranju mosta šumsko-državne pruge Zavidovići—Olovo—Kusače, a 3. oktobra od dijelova Igmanske čete izvršena je diverzija na glavnoj pruzi Sarajevo—Mostar, između stanica Pazarić i Hadžići, kojom je prilikom napadnut teretni voz, zapaljena i uništena četiri vagona s duvanom i namještajem, oštećena sama pru-

* Autoru članka je u razgovoru vođenom u Čičinoj kasarni na Romaniji početkom decembra 1941. tadašnji sekretar PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o brojnom stanju ljudstva ova tri odreda kazao upravo ovu brojku.

ga i telefonske linije. Četvrtog oktobra su, dalje, partizani Kijevske čete preduzeli napad na vojnu stražu kod mosta u selu Vojkovićima na glavnom drumu Sarajevo—Kijevo—Kalinovik i na selo Gornji Kotarac, a dijelovi Mokranjskog bataljona Romanijskog NOP odreda 5. oktobra napali Buloge nekoliko kilometara istočno od Sarajeva na putu za Rogaticu i Vlasenicu i, takođe, na istom putu, poslije osam dana uništili most 14 metara dužine u mjestu zvanom Han Derwent na Miljacki.

U mjesecu oktobru takođe je zabilježeno rušenje mostova na putu Sarajevo—Prača, više borbi iznad puta i pruge Sarajevo—Visoko, kod sela Donjeg Malešića, napadi na voz na pruzi Podlugovi—Vareš i na vojničku kolonu na putu Trnovo—Sarajevo itd. što se može smatrati samo dijelom jedne sveopšte, po neprijatelja razarujuće i prijeteće aktivnosti koja je uzimala sve većeg maha.

Aktivnost ove vrste i ovako rastućih razmjera prikivala je u mjestu neprijateljske efektive, držala ih u stanju pune neizvjesnosti, u položaju pasivne odbrane i primoravala ih na povremene intervencije koje su obično donosile sasvim neznatne i kratkotrajne rezultate ili se, pak, završavale posvemašnjim neuspjehom.

U takve obimnije poduhvate može se, bez sumnje, uvrstiti i onaj preduzet od strane ustaško-domobranskog »zapovjedništva bosanskog divizijskog područja« u »svrhu otvaranja putnog i željezničkog saobraćaja ka Rogatici i Višegradu«, i to ne samo po broju angažovanih snaga, po zamišljenim i brižljivo razrađenim planovima operacija nego još više po očekivanim rezultatima što je, sve skupa, fiksirano u odgovarajućoj zapovijesti od 21. oktobra 1941. koja predstavlja rječit dokument o stanju saobraćaja, kao i o položaju uopšte u kome se neprijatelj na ovom terenu nalazio.

Za izvođenje u ovoj zapovijesti planiranih poduhvata bile su određene tri međusobno povezane operative grupe sa dvije pukovnije, tri kompletne, jednom kombinovanom bojnom i jednom satnijom vojke s više brdskih i haubičkih topova uz sve ostale dijelove i preduzete mjere koje se predviđaju u akcijama većih razmjera, kao i takve, na primjer, da »sva momčad ima nositi preko lijevog ramena savijeno šatorsko krilo radi uočavanja trupa od strane zrakoplovstva« takođe angažovanog u ovoj akciji. Spomenutom zapoviješću trupama su do detalja precizirana mjesta i čas polaska, pravci kretanja i međusobnog ispomaganja, ciljevi koji se svakog dana pojedinačno treba da dostignu, kada će i na koju kotu pojedini dijelovi izbiti i gdje će zanočiti. Srednjoj koloni (pukovnika Šimića) planira se da od Pala prođe preko Romanije i 27. oktobra zanoči u samoj Rogatici. Ovoj je grupi skrenuta naročita pažnja da se ona »upućuje u akciju zemljišnom zonom relativno najnaseljenijom, koju pobunjenici upotrebljavaju kao mjesto svog prebivanja i odakle se povremeno upućuju u pljačku i otpor prema našim vlastima. Prema tome, u ovoj zoni preduzeti temeljno paljenje svih kuća i odvođenje cjelokupne stoke, tako da grupa iza sebe ostavi samo zgarišta koja pobunjenicima i njihovim jatcima ne može više poslužiti«.

U ovom smislu, rečeno je u zapovijesti, da neće biti tolerisana nikakva navodna milosrđa.

Da je ova grupa tako i shvatila i izvršavala postavljeni joj zadatak, vidi se već nakon dva dana iz izvještaja »zapovjednika oružničke postaje Pale«, izvještaja od 23. X 1941, u kome se između ostalog doslovno kaže:

»Gdje je vojska naišla na otpor odmetnika i gdje nije, kod kuće zatekla domaćina kuće, iste je kuće zapalila, a to je bilo u selu Careve vode, Jasen, Mandžure i Sinanovići (Šajnovići pr. p.) pošto su iz tih kuća odmetnici pucali na vojsku«.

Kakav je, najzad, bio konačni efekat svega tog naprezanja, kome je — pored čišćenja širokog teritorija Romanije i Glasinca i uspostavljanja saobraćaja — u osnovi ležala glavna namjera za deblokiranjem Rogatice i Višegrada, neočekivano brzo, tj. 28. oktobra 1941. saopštava to isto zapovjedništvo bosanskog divizijskog područja kada naređuje svim upotrijebljenim trupama da se isključivo za osiguranje ograničenog dijela puta i pruge rasporede od Pala, odnosno od Sarajeva, preko Sjetline do zaključno željezničke stanice Prače, pri čemu više nema ni jedne riječi pomena o ranije postavljenim zadacima. O sudbini pojedinih dijelova iz sastava ovih trupa biće, na ovom mjestu, govora i kasnije.

U novembru i decembru 1941, međutim, ofanzivnost ustanika postaje još žešća, te je put prema istoku do Mokrog bio pod stalnom vatrom, a pruga do Pala i Stambolčića samo neko vrijeme u saobraćaju, da bi zatim sasvim prestala da funkcioniše. Put prema Trnovu i Kalinoviku bio je potpuno presječen. Pruga od Han-Pijeska prema Olovu i Zavidovićima bila je na više mjesta razorena, a ona od Semizovca do Ivančića i Ozrena služila je najvećim dijelom samim partizanima. I glavne pruge i putevi koji vode od Sarajeva na sjever prema Brodu i na jug ka Konjicu i Mostaru, stalno uznemirivani, nisu se mogli redovno bez većih opasnosti upotrijebiti, naročito na sektoru od Semizovca do Visokog, kao i u cijelom predjelu planine Igmana, tako da se upotrebljivost saobraćajnica od Sarajeva u svim pravcima svodila na sve manju i manju mjeru.

Na taj način je i samo funkcionisanje vojne i državne organizacije ustaške NDH u jednom od najznačajnijih regiona iz temelja bilo rastrojeno. Pored centralnog geografskog položaja, van svake je sumnje u prvom planu stajao i njegov privredni potencijal, jer su se u ovom prostoru nalazili rudnici željeza, mangana, olova i brojna ležišta drugih rijetkih ruda, na daleko poznati šumoviti kompleksi lišćara i četinara Romanije, Jahorine, Ozrena i Igmana, bogati rejoni stoke i stočarskih proizvoda itd. Zbog toga je taj prostor i od strane fašističkih okupatora od početka bio tretiran kao veoma značajan, naročito za njemačku ratnu privredu, što je u svakoj prilici jasno isticano i što je došlo do izražaja kako u razgraničenju takozvanih okupacionih zona između fašističke Njemačke i Italije i interesnih sfera na okupacionom području, tako i u rasporedu samih stacioniranih njemačkih trupa na teritoriji ustaške NDH, koje su zadržavane »isključivo samo tamo gdje su bili u pitanju interesi njemačkog ratnog i ekonomskog vođstva ili bezbjednost sopstvenih jedinica« (Ernest Wishaupt, str. 101. originala).

Rezultatima ustaničke aktivnosti i usljed stanja na komunikacijama, ti su interesi do kraja bili ugroženi, i sa cijelog ovog područja pod kontrolom partizanskih odreda ustaška NDH i okupatori nisu više mogli izvlačiti nikakvih ekonomskih ili nekih drugih naročitih koristi.

Naprotiv, i samo snabdijevanje Sarajeva, zavisno dijelom od njegove bliže okoline, a u najvećoj mjeri od dovoza putem glavnih saobraćajnica, iz dana u dan je postajalo sve veći problem koji je samim svojim postojanjem i ostrim izrastanjem na drastičan način isticao nemoć okupatora i njegovih ustaških pomagača.

Stvarajući svoju vlast na oslobođenoj teritoriji, ustanici su putem narodnooslobodilačkih odbora, u granicama tadašnjih mogućnosti, usmjeravali korišćenje raspoloživih dobara za podmirivanje sopstvenih potreba i potpomaganje opštih ciljeva oružane borbe. Oni su zabranjivali i kontrolom na putevima sprječavali bilo kakav izvoz hrane i drugih potrebština sa oslobođene teritorije. Od pojedinih špekulanata koji su to pokušavali činiti oni su oduzimali krupnu i sitnu stoku, ogrevno drvo, sijeno, so, brašno i drugu robu namijenjenu prodaji u okupiranom gradu, o čemu su već pomenuti izvještaji puni podataka uz svojevrsne komentare i konstatacije iz kojih doznajemo i to, na primjer, da su partizani na oduzetu robu davali priznanice kao »prijem za narodnooslobodilačku vojsku Semizovačka četa, Smrt fašizmu — Sloboda narodu«, potvrđen na običnoj ceduljici prilikom jedne rekvizicije izvršene na putu kod Semizovca 20. oktobra 1941. godine.

Najveći dio ovako zaplijenjenih dobara, a naročito iz državnih magacina, ustanici su bez ikakvih formalnosti odmah dijelili narodu. To su učinili i prilikom jednog od prvih upada u Srednje 14. oktobra 1941. kada su iz skladišta šumarije Srednje »podijelili seljacima 20.000 kg. zobi, vlasništvo iste šumarije, te tako pričinili državi štetu od oko 100.000 kuna«.

Sve potpunije uništavanje saobraćaja i raskidanje gotovo svih veza između Sarajeva i pojedinih manjih mjesta u njegovoj blizoj i daljoj okolini nije predstavljalo samo težak udar sa svim nedoglednim negativnim posljedicama po njemačke okupatore i njihove ustaške pomagače nego je istovremeno uspostavljalo najpovoljnije uslove za trajno čišćenje i sve veće širenje ustaničke oslobođene teritorije. Dinamika ovog procesa bila je burna, uz česte obrte, zastoje i padove, ona je donosila neočekivane teškoće i zaplete, ali je ukupno uzevši, vodila ka jednom sve izrazitijem i sve cjelovitijem opštem uspjehu.

Stalno zadržavanje oslobođene teritorije nije stavljano u prvi plan u početnom periodu ustaničke aktivnosti uključujući tu i dio mjeseca oktobra, kada su gotovo svi preduzimani poduhvati i napadi karakteristični po izrazito partizanskom načinu izvođenja, što je, uostalom, sasvim odgovaralo brojnosti i tadašnjem stepenu organizovanosti raspoloživih ustaničkih snaga.

Primijenjena tipično partizanska taktika dobro je uočena i na suprotnoj strani u zapažanjima i stečenim iskustvima iz minulih operacija, pa se u jednoj relaciji zapovjedništva Pete pješačke divizije, koja je u to vrijeme »zatvarala prilaze ka Sarajevu od Prače, preko Pala i od Podromanije preko sela Mokrog«, o tome poučno kaže da:

»Odmetnici rade većinom malim snagama, ali koriste potpuno i savršeno poznavanje zemljišta. Nastoje vikom, larmom i širokim frontovima, kao i pojavom sa više ili i svih strana, uticati moralno na našu momčad nastojeći da kod njih izazovu zabunu i utisak o nemogućnosti da se održi. Ako ne uspiju u tome, povlače se i nastoje da stalnim uznemirivanjem pripreme uslove za uspjeh ove metode drugi put. Nastoje da iznure posade stalnim uznemirivanjem preko cijele noći, sitnim snagama.

Vrše sistematske napade na promet, da bi došli do streljiva i hrane«.

Jačanjem ustaničkih snaga i uz pomenute sistematske napade na saobraćaj, stalna kontrola nad oslobođenom teritorijom ili većim njenim dijelovima, postaje mogućna a i neophodna u interesu širenja baze i učvršćenja tekovina samog ustanka. U vrijeme sprovođenja organizacionih mjera na osnovu odluka u Stolicama, učvršćivanja i jačanja partizanskih odreda, aktivnost njihovih jedinica ne ograničava se više na pojedinačne prepade i diverzije, na trenutno zauzimanje uporišta i manjih varošica, već se ona, uza sve to, usmjerava na ispunjavanje jednog šireg plana o čišćenju i trajnom zadržavanju cjelokupne teritorije koja se nalazila u okviru prirodnih granica ovih triju odreda.

Period od tri mjeseca, koji ide približno do kraja 1941. godine, odlikuje se sveopštim razgaranjem borbi i predstavlja razdoblje najintenzivnije aktivnosti i inicijative oslobodilačkih snaga na ovom prostoru.

U toku mjeseca oktobra i kasnije u svemu se nazire ili uspostavlja blokada Višegrada, Rogatice, Kalinovika i samog Sarajeva, organizuju takozvani frontovi, kao što su na primjer Višegradski, Rogatički, Paljanski, a potom Olovski i Vareški front, i, uz jednovremeno razbijanje brojnih neprijateljskih pokušaja i ispada, izvode sve složeniji ofanzivni zahvati. Sve što se od neprijateljskih uporišta nalazilo na teritoriji omeđenoj rijekama ili komunikacijama koje povezuju spomenute varoši, bilo je do pune likvidacije izloženo upornim napadima ustanika. Pritom je ispoljen značajan stepen koordinacije i međusobnog ispomaganja triju odreda (i njihovih jedinica) kako u formulisanju opštih zamisli, tako i u izvođenju većih konkretnih poduhvata.

Neprijatelj je, sa svojim privrženicima, bio sve snažnije potiskivan ka periferiji ove teritorije, sabijen u opkoljene gradove i varošice i zatim ugrožavan i tučen u njima samima.

Situacija koja nastaje u ovom periodu stoga ne upućuje na izolovano posmatranje rada i djelovanja svakog od ova tri odreda zasebno, već na cjelovito tretiranje osnovnih borbenih dještava i najznačajnijih opštih pojava na ukupnoj teritoriji ranije sarajevske oblasti, odnosno šire oblasti grada Sarajeva.

Pored mnoštva manjih sudara i akcija što postaje, takoreći, svakodnevna pojava, od druge polovine mjeseca oktobra karakteristični su gotovo jednovremeni snažni napadi ustanika na sve tri strane, tako da su oni, smišljeno izvođeni, i na neprijatelja djelovali kao krajnje planski koordinirani.

Dok partizani odreda »Zvijezda« upornim napadima i likvidacijom niza žandarmerijskih stanica i manjih uporišta vrše jak pritisak na potezu Sarajevo—Rajlovac—Semizovac—Vareš—Olovo, sistematski čisteći sav teren u njegovoj pozadini, na teritoriji kalinovičkog NOP odreda vode se stalne borbe na cijelom pojasu s obje strane puta od Sarajeva do Trnova i od Trnova do Kalinovika. Ovdje su, u drugoj polovini oktobra, zabilježeni česti i žestoki okršaji naročito oko Kasindola čiju su ustašku posadu ustanici napadali iz noći u noć. Jedna veća kolona od »oko 70 domobrana, 6 oružnika, 2 vojnička dočasnika, 40 naoružanih civila, 150 civila bez oružja da bi primili oružje od bosanskog divizijskog područja u Sarajevu, 40 regruta za vojsku sa dva časnika...«, bila je na putu od Trnova 23. oktobra 1941. prije podne napadnuta prvo kod sela Ilovice, zatim na mjestu Grab, da bi je najzad pošto je prošla kroz selo Klanac, »malo naprijed prema Kasindolu dočekale sa svih strana jake zasjede« i nakon borbe koja se tu razvila i trajala do 13,30 sati, od cijele te kolone, kako je istog dana izvijestila oružnička postoja Alipašin Most, stiglo u Kasindo samo pet oružnika, dok se za sudbinu svih ostalih, njihovo naoružanje, komoru, opremu itd., navadno ništa nije znalo.

Na položaje oko sela Klanca, koje su držali dijelovi Trebevičkog bataljona i Kijevske čete Kalinovičkog NOP odreda, uskoro su, 31. oktobra, napadali Nijemci. »Njemački odjel je... nakon borbe zapalio kuće tog sela i još tri sela (Klek, Tilavu i Toplik)«, što je registrovano na više mjesta i što je, kao njihov stalan metod borbe, objektivno samo sobom o pravom stanju na ovom njihovom okupiranom području rječito govorilo. Oni, naime, nisu imali snaga da drugim putem izmijene tok događaja ili pak na njega odlučnije utiču. Jer, partizani su, nakon dužih priprema, istovremeno preduzeli opšti napad na jedno od ključnih mjesta na glavnom drumu od Sarajeva za Kalinovik i na teritoriji svoga odreda, varošicu pod Treskavicom — Trnovo i, nakon dvodnevni borbi, 2. novembra 1941. ga oslobodili. O tome su istog dana (3. XI 1941.) obavještavali komandanta Pračanskog bataljona komandir Paljanske čete, odnosno komandant Trebevičkog bataljona Aleksandar Bojović Brko, i komandant Kalinovičkog NOP odreda Rade Hamović.

Partizani su u ovim borbama pretrpjeli gubitak od pet mrtvih, među kojim i komandira Kijevske čete (Danila Velje) iz samog Trnova, dok je plijen, prema izvještaju komandanta odreda, bio dosta bogat. Saglasno njegovom izvještaju i u brzojavnom saopštenju Četvrte oružničke pukovnije od 4. novembra 1941. o zauzimanju Trnova govori se da je vojska koja je u kasarni bila opkoljena, noću uspjela da umakne gonjenju i preko Treskavice i Umljana probije se do Konjica i odatle vozom dođe u Sarajevo.

Od časa svog oslobođenja Trnovo postaje centar žive i svestrane aktivnosti na cijeloj oslobođenoj teritoriji i sjedište Štaba Kalinovičkog NO partizanskog odreda, čija će organizacija i vojnička snaga poslije ovog uspjeha naročito brzo jačati.

Na teritoriji pod kontrolom, odnosno pod udarom dještva jedinica najbrojnijeg NOP odreda »Romanija« istovremeno se odigravaju nesumnjivo najintenzivnije borbe, pri čemu su snage ovog odreda, pre-

duzimajući stalno nove poduhvate i napade, držale punu inicijativu u svojim rukama. Neprijatelj je bio izuzetno osjetljiv na sve takve akcije vršene u neposrednoj blizini Sarajeva, kakva je bila, na primjer, i ona od sredine oktobra 1941. prilikom drugog napada na jedan od dominantnih visova Veliki Glog (kota 1405), na kome je Bjelogoračka četa uspjela likvidirati njegovu posadu i zapaliti joj barake, pa je zato i on ovdje hitno uzvraćao protunjerama, ne birajući sredstva odmazde ni tu kao ni na drugim mjestima.

Ali, glavna pažnja Romanijskog NOP odreda bila je u to vrijeme usmjerena ka Rogatici, varošici od kojih 4—5.000 stanovnika, sreškom, odnosno kotarskom sjedištu i raskrsnici puteva za Višegrad, Ustipraču i Goražde — jedinom većem uporištu od Romanije do Drine čija je likvidacija u sadašnjem trenutku činila sastavni dio i jedan od nužnih preduslova u ostvarenju širih planova glavnog štaba i štaba Romanijskog odreda.

Poslije prvog, kratkotrajnog oslobođenja Rogatice 6. septembra 1941 — u napadu koji je, usljed učešća u njemu brojnih neorganizovanih elemenata, donio isto toliko štete i gubitaka koliko i koristi — neprijatelj je preduzeo niz mjera za njenu uspješniju spoljnu i unutrašnju odbranu, učvršćujući mnoge isturene tačke oko i u samoj varoši i držeći u njoj posadu od preko hiljadu ljudi sa skupinom ustaša pod komandom natporučnika Marka Vrkljana.

Rogatica je otad najvećim dijelom bila opkoljena, a sredinom oktobra i sa svih strana odsječena, te su vlasti NDH morale ulagati krajnje napore za održavanje veza i snabdijevanje vojske služeći se jedno vrijeme isključivo avionima koji su takođe postali pogodna meta (za gađanje) partizanima.

Takav način ratovanja nije odgovarao ustanicima, jer je blokada utvrđene Rogatice dugo angažovala velik dio snaga Romanijskog NOP odreda, iscrpljujući ljudstvo u svakodnevnim borbama po ružnom vremenu i trošeći sve zalihe municije, koje je bilo, i pored pritanja iz Užičke partizanske fabrike, na protivničkoj strani u nesavrnjivo obimnijim količinama.

Zbog toga su, po naređenju Glavnog štaba NOPO BiH, napadi bili intenzivirani i do sredine oktobra 1941. svi spoljni položaji odbrane likvidirani — a opkoljeni garnizon je pozvat na predaju uz apel pozitivno raspoloženom stanovništvu da sprječi dalje uništavanje grada i uzme aktivnog učešća u njegovom oslobođenju. To, međutim, nije donijelo rezultata zbog jačine ustaškog dijela posade i njegovog očekivanja od spasonosnog uspjeha u tekućim intervencijama, naročito u ranije opisanoj velikoj akciji od 21. oktobra, kojoj je bio osnovni cilj pored ostalog, u izbavljenju Rogatičkog opkoljenog garnizona.

Samom garnizonu je, takođe, pogodovao i sistem odbrane iz utvrđenih položaja i čvrstih kuća, što mu je omogućilo da odbije nekoliko u više dana ponovljenih velikih napada. Međutim, opštem jurišu od 23. oktobra poslije ponoći, pod neposrednom komandom člana Glavnog štaba Slobodana Principa Selje i komandanta odreda Slaviše Vajnara Čiče, kada su partizani upotrijebili i benzinske flaše koje su djelovale kao bacači plamena — nije se mogao više niko da odupre. Rogatica je, uz osjetne gubitke obje strane, uz bogat plijen i izraz olakšanja

najvećeg dijela njenog stanovništva dotle izloženog ustaškom pritisku i zlostavljanju, toga dana konačno bila oslobođena.

Time je u ovom dijelu istočne Bosne stvorena nova, za jačanje ustanka i širenje oslobođene teritorije, veoma povoljna, a za neprijatelje i njihove saradnike gotovo kritična, situacija. Sada se oslobodilački front pomjerao do same Drine i neposredno primakao Višegradu, Ustipraču i Goražđu, odakle su, panikom zahvaćene posade i ustaške vlasti slale alarmantne poruke za hitnu pomoć.

Iz Rogatice je veliki dio omladine stupio u jedinice Romanij-skog NOP odreda, a iz njenih je redova, kao i od boraca iz okolnih muslimanskih sela, kako je istaknuto u uvodnom dijelu, formiran prvi isključivo muslimanski partizanski bataljon, čije će stvaranje, postojanje i djelovanje biti od velikog političkog i moralnog značaja za razvoj ustanka u ovim krajevima.

Ranije citirani Ernest Wishaupt, zvanični historičar, odnosno viši vojni arhivski savjetnik kod Njemačkog vrhovnog zapovjednika oružanih snaga za Jugoistok, u svom spisu »Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru«, koji je nastao na osnovu autentičnih dokumenata i sopstvenih zapisa, zabilježio je povodom pada Rogatice na 91. stranici originala sljedeće:

»U međuvremenu bile su u jugoistočnoj Bosni hrvatske posade Višegrada i Rogatice opkoljene od ustanika. I ovdje su dobile opsjedajuće trupe priliv iz Srbije. 21. oktobra pala je Rogatica u ruke ustanika. Njemački general u Zagrebu izvještio je po tome još istog dana zapovjednika oružane sile Jugoistok: »Borbena snaga hrvatskih trupa tako nestaje, da više ne dostiže da se održi pred ustanicima. Sedamstoosamnaesta pješačka divizija je preslaba da bi pomogla. U slučaju da Hrvati zatraže talijansku pomoć za opkoljeni garnizon u Višegradu, pošto se s njemačke strane ne može pomoći, skoro nemamo moralnog prava da ih u tome sprečavamo i pored velikog gubitka u prestižu za njemačku oružanu silu. Njemački general u Zagrebu moli za to hitno, da se izvoli izdejsstvovati odašiljanje jedne slobodne divizije sa Istoka u hrvatski prostor.« (Podvukao autor)

I, na narednoj strani, dalje:

»Poslije pada Rogatice prodrlo je šest hrvatskih bataljona koncem oktobra od Sarajeva južno do Romanije planine prema istoku, da bi ponovo zauzeli Rogaticu i da bi oslobodili u Višegradu opkoljeni garnizon. Ovo nastupanje došlo je stvarno do Prače, ali je onda moralo biti prekinuto zbog snijega, ali i zbog odricanja poslušnosti hrvatskih trupa...«

Nakon oslobođenja Rogatice ustaničke snage koje su se tu zatekle orijentisane su ka Višegradu, Palama i Olovu. Dio ovih snaga učestvovao je u likvidaciji jednog od preostalih neprijateljskih uporišta na teritoriji Romanije—Knežine, što je postignuto 28. oktobra 1941. bez ikakvih napora, usljed djestva samog odjeka pada Rogatice.

Već 1. novembra 1941. glavni zapovjednik Trećeg vojnog zbora preuranjeno izvještava svoj Glavni stožer i Ministarstvo hrvatskog domobranstva u Zagrebu da je Olovo napalo oko 1.000—1.500 ustanika »sa

očitim ciljem zauzimanja, a naročito dobivanja u svoje ruke njemačkog krilaša koji se tamo prinudno spustio...» a da je »situacija kod Višegrada i dalje krajnje kritična, jer se neprestano vode borbe i jer su jedinice krajnje iscrpljene, a opskrba hranom i streljivom u zastoju je zbog hrđavog vremena po kome krilaši, kao jedina sredstva pomoću kojih se ovo prenosi, ne mogu letjeti.« I, zatim:

»Zapovjednik Višegrada izvještava da su Talijani spremni za dolazak u Višegrad, ali od svojih vojnih vlasti još nemaju zapovjest za pokret. Stoga je nužno da se žurno urgira i isходи izdavanje ove zapovjedi i da se posada smijeni svježim jedinicama, kako ne bi došlo do njenog rasula i potpunog popuštanja, jer se već u znatnoj mjeri osjeća klonulost.«

U jednom naređenju Štaba romanijskog NOP odreda od 8. novembra 1941. ističe se da su prilikom čišćenja terena u pravcu Olova odigrale teške dvodnevne borbe na Podrolama, Ivančićima i Crnoj Rijeci, odakle je neprijatelj u jačini od preko 500 pušaka pobjegao u Olovo. Te borbe su zapravo vodile snage NOP odreda »Zvijezda«, koje su nadirale prema Olovu sa jugozapada. U pojedinačnim izvještajima protivničkih oružničkih postaja potvrđuje se da je napad na Crnu Rijeku—Kamenicu počeo 5. novembra, a da su 8. novembra odbijeni manji napadi s jugoistočnog pravca na sela Musići, Bakići i Kruševo, napadi u kojima su pretežno učestvovalе jedinice NOP odreda »Romanija«.

Komandant i politički komesar ovog odreda se u tom času neposredno bave organizovanjem akcije za čišćenje uporišta (Datelja—Komrana—Lunja i Bara) ispod pruge u dionici Prača—Renovica sa sjevera na jug u pravcu Goražda. Komandant Čiča je, povodom toga, naredio da se po svršenom poslu mora produžiti čišćenje do samog Goražda i opsjednuti Goražde, i, na taj način, izbiti na Drinu sve do Ustikoline, »čime prugu Sarajevo—Višegrad«, ističe Čiča, »imamo potpuno u svojim rukama«.

Na drugoj strani, pored izvještaja zapovjednika 4. oružničke pukovnije iz Sarajeva o učestalim napadima dijelova NOP odreda »Zvijezda« od 4. do 6. novembra 1941. na prugu i mostove na sektoru Semizovac—Donja Vogošća—Malešići i o potrebi da se ovdje interveniše jačim snagama, stajao je telegram Oružničkog krila iz Sarajeva Vrhovnom zapovjedništvu u Zagrebu da su jedinice istog odreda 13. novembra izvršile jak napad na Vareš, da su se borbe vodile u toku cijele noći i da je električna struja u gradu prekinuta.

Kada se ima u vidu ovakav razvoj događaja, mada su ovdje dijelom tretirani samo oni najznačajniji, onda sve brojnija sopstvena upozorenja o opštoj klonulosti i o mogućem općem rasulu u protivničkim redovima, naročito u formacijama domobranstva, mogla su da se smatraju prirodnim, realnim i sasvim opravdanim.

Kao dokaz u ovom smislu može se navesti slučaj koji se 4. i 5. novembra 1941. odigrao s kombinovanom bojnou domobranske 7. pješачke pukovnije. Nakon poznate akcije od 21. oktobra, ova je bojna pod komandom potpukovnika Frica ostala isturena i odsječena i pošto su njeno snabdijevanje pa i sam opstanak u složenou i za nju opasnoj situaciji bili dovedeni u pitanje, dobila je odobrenje da se, preko obliž-

nje željezničke stanice Podgraba, povuče. Ovamo su joj bili radi prihvatanja u susret upućeni dijelovi 15 pješačke pukovnije. Međutim, spomenuta kombinovana bojna je sa svojim komandantom, vjerovatno pogrešno informisana, umjesto ovim pravcem krenula prema Jahorini. Ona je u toku dana 3. novembra bez smetnji stigla u selo Kamenicu i tu zanoćila, a sutradan je produžila pokret ka oružničkoj pestoći na Vrelu Bistrice. O daljoj njenoj sudbini saznaćemo iz opće bojne relacije Zapovjedništva 5. pješačke divizije, za mjesec novembar 1941., u kojoj o tom događaju stoji:

»... Kad je prethodnica bojne stigla u visinu linije Paljevina (1599)—Grahov Dol, napadnuta je od odmetnika oko 14,45 sati. Oko 16 sati nastalo je u redovima bojne, bez stvarnog razloga, komešanje koje se je pretvorilo u naglo povlačenje ka Palama i Jasiku, u neredu, što su odmetnici iskoristili. Bojna je pretrpjela osjetne gubitke u ljudstvu (poginuli: jedan časnik, jedan dočasnik i 16 momaka; ranjeno 12 domobrana; nestalo 37 domobrana, 2 strojopuške, 36 pušaka, oko 10.000 pušanih naboja, 17 tovarnih konja sa priborom i 2 jahaća konja sa priborom). U toku noći bojna se je prikupila u Palama i Sarajevu, a 5. studenog (novembra) cijela bojna je prikupljena u Sarajevu, gdje je rasformirana.«

Za ovaj uspjeh ustanika zasluga u prvom redu pripada Viteškoj četi i njenom vještom komandiru čuvenom diverzantu Milanu Simoviću.

Ovakva situacija, koja se uz to iz dana u dan sve više za njih pogoršavala, primoravala je Nijemce da budu u stalnoj pripravnosti, u akciji i u pokretu i da intervenišu sad na ovu sad na onu stranu. Oni, najčešće, nisu stizali u pravi čas ni na pravo mjesto. Sa cijelim svojim bataljonom vojske i jednom domobranskom bojnom uz pratnju njemačkih bornih kola preduzeli su i 5. novembra 1941. akciju u cilju čišćenja terena oko vodovoda Bistrice. Prema izvještaju Zapovjedništva 3. vojnog zbora od 6. novembra 1941, »pri ovoj akciji nije se našlo na odmetnike«.

Jedna četa Nijemaca sa dva pancera i s dijelovima domobranske Pete pješačke divizije učestvovala je 8. novembra 1941. kod Han-Buloğa, istočno od Sarajeva, u akciji za raščišćavanje puta i uspostavljanje prometa sa trupama raspoređenim oko Pala, u Mokrom i na Crvenim stijenama. Ova se akcija produžila 10. novembra sjeverno od Ljubogošte, »ali, zbog jakog otpora odmetnika« — kako se navodi u već citiranoj općoj bojnoj relaciji ove divizije — »koji su na dobrim i nadvišavajućim položajima, promet se nije mogao uspostaviti, niti zemljište raščistiti«.

U isto vrijeme, a poslije prepada četa NOP odreda »Zvijezda« na Reljevo i Rajlovac i niza drugih uspješnih poduhvata pripadnika ovog odreda na ovom za okupatora i njihove pomagače najosjetljivijem prostoru, preduzeli su Nijemci sa ustašama i domobranima jednu obimniju akciju nastupajući s nekoliko kolona i iz više pravaca i obuhvatajući, uz upotrebu tenkova i artiljerije i uz pomoć avijacije, sav teren na lijevoj obali rijeke Bosne u trouglu od njenog izvora i Blažuja do Visokog i Kiseljaka. Komandujući general je o ovim borbama 11. no-

vembra 1941. saopštio da je »akcija njemačke i naše vojske i ustaške bojne na prostoriji Semizovac—Visoko—Rakovica—Reljevo naišla na žestok otpor. Ima žrtava. Detaljnije u sutrašnjem izvješću.« Sjutradan, 12. novembra, oni su, međutim, popalili svu Crnotinu i brojna druga sela, opljačkali imovinu naroda, a samo u Donjim Malešićima pobili oko 70 žena, djece i staraca. Ustanici, njih svega nešto oko stotine, morali su se sa ovog, izloženog, rijekama i komunikacijama omeđenog i isprepletenog, prostora prebaciti na drugu stranu preko rijeke Bosne i njoj uporedne željezničke pruge.

Poslije ove, slijedila je nova i zamašnija zajednička akcija u pravcu Romanije, pošto su one prethodne, preduzete 8. i 10. novembra na ovu stranu završile bez ikakvog rezultata, a garnizon u Mokrom i posada na Crvenim stijenama ostali i dalje odsječeni i u kritičnom položaju. U rukama ustanika, upravo Mokranjske i Bjelogoračke čete — čiji su borci u saradnji sa onim iz susjednih četa držali pod stalnom kontrolom stari i novi put od Sarajeva prema Romaniji, a pod blokadom pomenute posade — našlo se svo sledovanje za više dana i bogat ratni materijal namijenjen ovim posadama, 5 teretnih kamiona, kao i oprema nekoliko desetina domobrana koji su vraćeni natrag u Sarajevo bez oružja i uniforme. Štaviše, usljed raskinutih telefonskih i drugih veza i vjerovatne pretpostavke da se i samo Mokro već nalazi u ustaničkim rukama — njegov garnizon je doživio 17. novembra 1941. osjetne gubitke od svojih aviona, njihovog bombardovanja i mitraljiranja.

U ovoj, »opsežnijoj akciji organizovanoj od Trećeg domobranskog zbora«, pored dva bataljona domobranske 13. pješačke pukovnije, jedne ustaške bojne i jedne baterije haubičkih topova, učestvovao je kompletan njemački bataljon s tenkovima i bornim kolima. Ove su snage ustremile svu svoju vatrenu moć na ograničen prostor sjeverno od puta Sarajevo—Sumbulovac na kome se nalazilo raspoređeno samo nekoliko jačih ustaničkih četa. Napad je počeo ranog jutra 18. XI 1941. od strane avijacije koja je u niskom letu prvo izviđala, a potom sistematski zasipala sav teren bombama, a sela tukla mitraljeskim rafalima. Zatim je slijedila artiljerijska paljba djejujući istovremeno s dvije strane — od Pala i od Sarajeva. Pod ovakvom zaštitom krenula je glavna kolona iz Sarajeva preko Buloga prema Han-Derventi i Sumbulovcu. Ona je već s bregova iznad Kozje ćuprije bila napadnuta i na svakom daljem koraku nailazila na otpor i uspijevala da se probije naprijed tek pošto bi na čelo izbili Nijemci sa svojim tenkovima. Kod Han-Buloga je ova kolona odvojila ulijevo jednu manju s nešto motorizacije i uputila je sporednim drumom kroz sela Odidjed—Radijevići—Rogoušići—Brezovice. A treća, pješačka ustaška kolona nastupala je preko Vasina Hana i Hreše starom cestom ka Brezovicama i Sumbulovcu, gdje je trebalo da se sretne s glavnim kolonom.

Tako su ustanici bili prisiljeni da prihvate borbu na više strana i da se pružajući žestok otpor neuporedivo nadmoćnijem neprijatelju i povremeno ga napadajući, postupno izvlače iz obruča na pogodnije položaje. Spomenuta i druga sela u ovom prostoru ostala su bez odbrane i stvarne zaštite, na zatečenom golorukom narodu, što je neprijatelj na ubičajen i brutalan način u punoj mjeri iskoristio.

Očevidac na mjestu događaja, jedan od zamijenjenih za zarobljene domobranske oficire, u razmjeni izvršenoj tom prilikom sa partizanskim štabom na Romaniji, o onom što je vidio, kasnije je, između ostalog i ovo napisao:

»Kod Buloga ponovo kolonu zasuše partizanski meci, samo tada jače, gušće... Nijemci su s mašinkama u rukama trčali uz brdo, a domobrani poskakali ispod ceste. Paljba se brzo utišala. Još su se čuli pojedinačni pucnji, kad se razliježe očajna kuknjava žena u selu... Nijemci su trčali i razbacivali slamu oko kuća i u kuće i redom ih potpaljivali. Iz kuća je lizao plamen i za čas su buktali crni drveni krovovi. Žene i djeca su izbezumljeno trčali okolo jaučući, a Nijemci su ih udarali nogama, puškama i smijali se. Psi su jurili zavijajući, a kokoši se ustumarale. Nijemci su ih hvatali i bacali u kamione. Na cestu su dovodili muškarce seljake, jednog po jednog, i vezali ih žicom... Bilo je očigledno da su to seljaci iz obližnjih kuća, nisu uhvatili nijednog partizana. Jauk i vriška miješali su se sa lomljavom zapaljenih greda što su se rušile. Nestajale su kuće, ali se žene nisu odmicale.«

Prema podacima koji potiču od tadašnjeg komandira Bjelogoračke čete (Tome Đukića) Nijemci i ustaše upali su u selo Nemanjicu ispod Malog Gloga i stanovništvo koje su tu zatekli strpali u jednu zgradu i s njom zapalili. Potom su potpalili i ostale zgrade u ovom selu. U Brezovicama su naišli na zbjeg od 48 duša u jednoj kući i, ne dajući nikom živom da umakne, sve ih skupa sa kućom spalili. U Brezovicama je uništena i osnovna škola, jedna od malobrojnih škola u ovim krajevima. Tog predvečerja, od Hreše do Sumbulovca, na kilometre se pružala slika pustoši i stinjalih zgarišta na kojima je ostalo preko stotinu leševa pobijenog ili živo spaljenog seoskog stanovništva.

Za akciju izvedenu na ovakav način neprijateljski izvještaj konačno konstatuje da je potpuno uspjela.

Koliki je bio pravi vojnički uspjeh, vidjelo se već iz same činjenice da je nakon dva dana, usljed opšte nesigurnosti, nastupilo potpuno neprijateljevo povlačenje sa najmarkantnijih i strateški najznačajnijih tačaka na ovom sektoru, tj. sa Crvenih i Orlovih stijena (Latica—Orlova stijena—Sedlo na Romaniji—Crvena stijena—Kračica) koje su uvijek predstavljale ključ svih položaja i glavna vrata Romanije i istočne Bosne. Ništa ne mijenja na suštini stvari motivacija da je »povlačenje na bliže položaje oko sela Mokro u nižoj zoni, izvršeno po zapovijedi, jer se zadatak na istim potpuno izvršuje jednako kao i na ranijim položajima, dok je za ljudstvo po zimi mnogo izdržljivije u nižoj zoni nego na ranijim visokim planinskim položajima.«

Ovakva motivacija data u istom izvještaju — općoj bojnoj relaciji zapovjedništva 5. pješačke divizije za mjesec novembar 1941 — naprotiv, ističe njegovu kontradiktornost naročito kada, govoreći o navodnom potpunom uspjehu, zanemaruje nepobitan fakt da se radilo zapravo o jednom trenutnom ishodu izvojevanom drastičnim metodima i neviteškim sredstvima u isforsiranoj kampanji preduzetoj iz krajnje nužde.

S posjedanjem Crvenih i Orlovih stijena na Romaniji, međutim, pritisak ustanika na sektoru Pala, gdje je istovremeno došlo, pod objedinjenom komandom, do osjetne koncentracije ustaničkih snaga, bio je naglo pojačan. Radilo se o odlučnom proširenju ofanzivnih operacija ustanika na jedan od najistaknutijih položaja u spoljnoj odbrani Sarajeva — od grada svega desetinu kilometara zračne linije udaljenu željezničku stanicu i mjesto Pale — kome je trenutno pridavan, obostrano objektivno odmjeren, izuzetan značaj.

U napadima na Pale učestvovala su s jedne strane cijela četiri ustanička bataljona. Na drugoj je strani takođe došlo do velikog pojačanja odbrane, te su u njoj stalno sudjelovale trupe kompletne 13. domobranske pješačke pukovnije sa odjelima oružnika i pridodatom baterijom haubičkih topova, a povremeno i ustaše (jedna utiška polubojna) i jedan oklopni voz pod komandom Nijemaca.

Početak jačih napada na Pale zabilježen je upravo 21. novembra 1941, da bi se isti nastavili sutradan i više puta ponovili do kraja tog mjeseca. U međuvremenu su Nijemci i ustaše uspjeli likvidirati jedan broj domobranskih oficira partizanskih simpatizera i njihovih saradnika civila, koji su zajedno radili na predaji bez borbe ovog jakog garnizona.

Prvih dana decembra 1941. pao je veliki snijeg, na Romaniji mjestimično visok i do jednog metra. To je mnogo otežalo borbena dještva i sam život na položajima. Računajući od ranije s faktorom zime, sada su na neprijateljskoj strani očekivali da će dubok snijeg i oštra studen konačno paralizovati svaku aktivnost partizana.

Do određenih zastoja, kao i na drugim mjestima, povremeno je i ovdje dolazilo, ali je to bivalo iz sasvim drugih, složenijih razloga. Izvještaji u prvoj polovini decembra, međutim, obostrano ističu veliko intenziviranje borbi, pa se na primjer u saopštenju Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu od 18. decembra 1941. kaže:

»Naši partizanski bataljoni: Romanijski, Mokranijski u sastavu Romanijskog odreda i naš Pračanski i Trebevički bataljon u sastavu Kalinovičkog odreda u toku posljednjih dana vodili su ogorčene borbe oko Pala. Veći dio Pala naše čete su bile zauzele, ali usljed pojačanja iz Sarajeva morale su se povući na položaje koji se nalaze na 15 minuta od Pala. Tom prilikom je zaplijenjeno nešto municije i velika količina životnih namirnica. Neprijatelj je pretrpio teške gubitke od preko 150 mrtvih i isto toliko ranjenih. Jednovremeno je izvršen napad na Bisticu, gdje je bila utvrđena jedna neprijateljska satnija. Napad je potpuno uspio... Cijela satnija je uništena.«

Na suprotnoj se strani, istina, dokazivalo da su sopstveni gubici bili minimalni, dok je ustanika »u napadima na Pale koji su vršeni u ovom mjesecu bilo oko 800 mrtvih i ranjenih...« što, očigledno, nije ni iz daleka odgovaralo stvarnosti, ali sami ovi podaci trebalo je, u svakom slučaju, da ilustruju opseg borbi i žestinu okršaja.

Sredinom decembra 1941, i pored sve težih i komplikovanijih uslova, pojačani su napadi i na sjevernom pojasu oslobođene teritorije, naročito na gradove Olovo i Vareš. Poslije borbi koje su trajale više

od mjesec dana i likvidacije cijelog niza manjih, veoma žilavih uporišta i nakon opšteg koncentričnog napada uz efikasnu upotrebu topova, Olovo je oslobođeno 17. decembra 1941.

Zapovjedništvo Krivajskog zdruga u relaciji za mjesec decembar 1941. u kojoj se iscrpno opisuju borbe oko Olova i u krivajskoj kotlini, saopštilo je da je ovaj zdrug pretrpio gubitak od preko 160 poginulih, ranjenih i nestalih svojih pripadnika. Njegovi brojno slabi i već demoralisani dijelovi, odstupajući niz Krivaju sve do Zavidovića, sad pod pritiskom ustaničkih snaga sa Ozrena, nisu više nigdje uspijevali pružiti bilo kakvog otpora, te je tako poslije pada Olova i cijela dolina Kirvaje bila oslobođena i od neprijateljskih uporišta definitivno očišćena.

Nakon oslobođenja Olova jedan dio partizanskih snaga koji je ovdje učestvovao u borbama hitno je prebačen kao pojačanje na vareški sektor, na kome su okršaji postajali sve češći, obimniji i sve oštriji.

Prvi napadi na Vareš počeli su, kako je već spomenuto, u drugoj polovini novembra od strane jedinica NOP odreda »Zvijezda«, i to kako na sam grad, tako i na njegovu širu okolinu i saobraćajnice koje vežu Vareš s Podlugovima na glavnoj pruzi Sarajevo—Brod. Napadi su se pojačali u prvoj polovini decembra 1941. naročito nakon dolaska Muslimanskog bataljona i Sarajevske čete na vareški front. Operativni štab opsade Vareša uputio je proglas stanovništvu uz poziv komandi mjesta na predaju. Naprijed citirano saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu konstatuje 18. decembra 1941. godine da se već nekoliko dana vode žestoke borbe oko Vareša i da su »naše čete zauzele Pržiće, Koloniju, Tisovce, Dikniće« — sve poznata nalazišta i majdane željezne rude — razrušile željezničku prugu kod Pajtova Hana na dužini od 1000 metara i jedan most na drumu. S obzirom na općenit i za okupatora već ranije istaknut izuzetan privredni značaj Vareša, u njega su uskoro bila upućena velika neprijateljska pojačanja, pa su se nakon toga, kao i usljed neuobičajeno oštre zime, borbe donekle stišale, ali je Vareš i dalje ostao opkoljen i pod veoma jakom kontrolom ustanika.

Na prostranom i cjelovitom oslobođenom teritoriju tri partizanska odreda krajem decembra 1941. više nije bilo nijednog nelikvidiranog neprijateljskog uporišta, izuzev isturenih položaja za neposrednu odbranu samog Sarajeva.

Time je bio u najvećoj mjeri ispunjen jedan široko zamišljen i tokom nekoliko mjeseci uporno ostvarivan plan — plan u čijoj je osnovi ležala ideja vodilja o oslobođenju najvećeg grada Bosne i Hercegovine — Sarajeva.*

* Ukoliko nisu u samom tekstu već citirani i naznačeni osnovni izvori za ovaj rad, ostali su oni isti koji su korišteni za prvi njegov dio publikovan u prvoj knjizi Priloga za proučavanje istorije Sarajeva 1963. godine.

RÉSUMÉ

BATAILLES DES DÉTACHEMENTS DES PARTISANS* DES ENVIRONS DE SARAJEVO EN 1941

L'établissement des détachements de partisans «Romanija», «Zvijezda» et du détachement de Kalinovik, effectué selon les recommandations et les décisions de l'Etat-major du Mouvement pour la Libération Nationale prises à Stolice, a été réalisé au cours du mois d'octobre 1941. Cela voulait dire qu'on avait renoncé à l'idée de former un régiment dans la montagne Romanija et une brigade dans la région située entre le mont Jahorina et le village de Kalinovik.

Le détachement, en tant qu'unité militaire, partout où il était formé s'est avéré réel et justifié et a contribué à un essor plus important de la révolte populaire, au toujours croissant nombre de partisans et aux grands succès obtenus en 1941.

Bien que les trois détachements des partisans des environs de Sarajevo aient eu une activité presque indépendante, au moment où l'Etat-major de Sarajevo fut supprimé, leurs activités, mises sous le commandement de l'Etat-major du Mouvement, pour la Libération Nationale de Bosnie-Herzégovine, ont été très coordonnées. Il était évident qu'il existait un plan d'opérations militaires bien défini, d'opérations qui furent toujours complètement réalisées.

C'était le plan ou plutôt la tâche primordiale primitivement destinée à l'Etat-major de la région de Sarajevo, plan qui prévoyait le «nettoyage» des environs de Sarajevo, l'encerclement et la libération définitive de la ville.

C'est pourquoi on a prêté une attention particulière à l'augmentation du nombre de combattants, tâche qui fut le mieux réalisée à Romanija. Les unités des partisans des environs de Sarajevo comptaient en tout, à cette époque, environ 7.500 combattants.

On entreprenait également des opérations systématiques en vue de détruire toutes les voies de communications, des ponts, des lignes de chemin de fer, des lignes téléphoniques et télégraphiques, ce dont il reste assez de documents bien conservés témoignant de l'arrêt total ou partiel de toute circulation sur les voies de communications menant vers Sarajevo.

Cela entraînait un véritable désarroi dans l'organisation et le fonctionnement des autorités «oustachi» («oustachi» étaient des collaborateurs fascistes recrutés parmi les Croates et les musulmans du pays) du soi-disant «Etat Croate Indépendant», ce qui était très important d'autant plus que c'est une région abondant en richesses naturelles auxquelles l'occupant nazi s'intéressait particulièrement.

Le renforcement des unités partisans et les attaques effectuées sur les voies de communications, caractéristiques d'une guerre de partisans, de même que les attaques inattendues et les diversion, la prise des bourgs moins importants, ont permis le changement du caractère des opérations: on procède aux opérations plus importantes permettant un «nettoyage» plus efficace et la prise permanente du territoire, effectués par les trois détachements.

Les trois derniers mois de 1941 sont caractérisés par des luttes toujours plus acharnées, par une intense activité et initiative des forces libératrices dans cette région.

Au cours de ces trois mois on a réalisé les fronts dits «de lutte» aux environs de Rogatica, Kalinovik, Višegrad, Olovo, Pale et de Vareš. Malgré les fréquentes contre-attaques des Allemands et de leurs collaborateurs, malgré les mesures répressives les plus drastiques, qui traduisaient sa rage et son impuissance, l'ennemi essayait de très grandes pertes et était extrêmement menacé et forcé à se défendre. Vers la fin octobre la ville de Rogatica a été libérée, le village de Trnovo au commencement du novembre.

* Partisan désigne le combattant ayant lutté contre l'occupant fasciste et ses collaborateurs, dans les unités d'armée réglementaires, pour la libération nationale de la Yougoslavie au cours de la Deuxième guerre mondiale.

A la même époque la région où opérait le détachement «Zvijezda» a été complètement «netoyée» dans la direction des villes de Vareš et d'Olovo; le territoire libéré du détachement «Romanija» s'est répandu jusqu'aux villes de Višegrad et de Goražde — le même détachement a pris les positions stratégiques très importantes des Roches Rouges et des d'Aigle du mont Romanija.

Au mois de décembre les partisans ont attaqué le village de Pale, un des bastions protégeant la ville de Sarajevo; ils ont libéré la ville d'Olovo, la vallée de la Krivaja; ils attaquèrent également la ville de Vareš qui fut complètement cernée par des unités partisans.

Une telle situation a fait que le général plénipotentiaire de Zagreb demandât au Haut commandement de faire venir une division allemande du front oriental.

Car, vers la fin décembre 1941, toutes les positions ennemies ont été liquidées sauf quelques unes à proximité immédiate de la ville de Sarajevo.

De cette façon-là ont été remplies toutes les conditions permettant la réalisation de la tâche et de la conception capitales: libération de la capitale de la Bosnie-Herzégovine.

STALNA IZLOŽBA MUZEJA REVOLUCIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Izrastanje Muzeja revolucije u jednu od najznačajnijih kulturnih institucija u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini karakterišu dvije vrlo uočljive faze razvitka. U prvoj, od osnivanja 1945. do 1957. godine, to je ustanova koja je, — usljed nedovoljne brige društveno-političkih faktora, nedostatka kadrova i prostoriya, bez utvrđene koncepcije razvitka i konkretnih tematsko-ekspozicionih planova, — ekstenzivno životarila i tako reći otaljavala najnužniji dio poslova. Na to upućuju i zvanični izvještaji o radu Muzeja. Istina malobrojni kolektiv, bez iskustva u muzeološkom radu, načinio je i u ovom periodu zamašan posao od izvanrednog značaja. Strpljivim istraživanjem i sakupljanjem sabrano je na desetine hiljada dragocjenih svjedočanstava o razvitku radničkog pokreta i KPJ, o ljudima, događajima i zbivanjima u oslobodilačkoj borbi i revoluciji naroda Bosne i Hercegovine. Organizovane su i dvije izložbe skromnih razmjera i pretenzija. Drugu fazu od 1957. do otvaranja Glavne izložbe Muzeja 25. novembra 1966. godine, karakteriše intenzivni organizovani rad kolektiva, koji je i stručno i brojčano rastao, što je, sasvim sigurno, i omogućilo da se pripremi i našoj javnosti preda na korištenje jedna od najuspjelije urađenih muzejskih izložbi novije istorije u našoj zemlji. U ovom razdoblju organizovano je preko deset tematskih izložbi među kojima su u javnosti osobito bile zapažene »Kozara«, »Sutjeska«, »Desant na Drvar«, »Iz istorije KPJ 1919—1941«, »Likovi iz NOB i revolucije«, »Narodnooslobodilačka borba u djelima likovnih umjetnika«, »Pisci Jugoslavije pali u NOB«, »AVNOJ i ZAVNOBiH« — organizovane i priređene povodom značajnih jubileja. To su već bili krupniji poduhvati, kojima su se osposobljavali i stručno uzdizali muzejski radnici, suočeni sa tematikom čija obrada i eksponiranje nisu imali nikakve tradicije u nas. Činjenica da je ove izložbe — od kojih su neke bile osposobljene i kao pokretne, pa na taj način prikazane u većem broju mjesta u Bosni i Hercegovini — posjetilo preko 650.000 ljudi neosporno potvrđuje njihov aktuelni informativni, pa time i vaspitni značaj. Intenzivnim istraživačkim radom za ove i Glavnu izložbu više je nego udvostručen broj eksponata svih vrsta, pa se sada u depoima Muzeja čuva oko 125.000 dokumenata, fotokopija, knjiga, časopisa, trodimenzionalnih predmeta, primjeraka štampe, umjetničkih djela i drugih materijala koji na određen način govore o događajima iz novije i najnovije istorije Bosne i Hercegovine.

U ovom razdoblju zacrtane su i prve osnovne zamisli Glavne izložbe Muzeja. One su se postepeno uobličavale radom stručnog kolektiva Muzeja i vrlo dobro organizovanom saradnjom vanjskih saradnika — istoričara, muzealaca, arhitekata, likovnih umjetnika i drugih. U tom procesu stručni radnici Muzeja su sistematski sredili po zbirka-ma i naučno i stručno obradili najveći broj svjedočanstava iz novije i najnovije istorije Bosne i Hercegovine i znalački izvršili selekciju eksponata za glavnu izložbu, a zajedničkim radom sa spoljnim saradnicima nikle su tematske strukture pojedinih perioda, njihova razrada na pojedine teme, pa i konkretni tematsko-ekspozicioni planovi koji su predstavljali neposrednu pripremu za realizaciju glavne izložbe. Ovi radovi su osobito intenzivirani poslije izgradnje i useljenja u novu zgradu Muzeja, koja predstavlja jedno od najuspjelijih arhitektonskih rješenja objekata ove vrste u Jugoslaviji. Od ogromnog značaja za realizaciju cjelokupnog pothvata je podrška, interesovanje i neposredna pomoć najistaknutijih funkcionera CK SK, Skupštine, Izvršnog vijeća i GO SUB NOR Bosne i Hercegovine.

Svi ovi naponi omogućili su da se 25. novembra 1966. godine, u okviru proslave 25-godišnjice ustanka i revolucije naroda Jugoslavije i u čast Dana Republike, svečano otvori Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, prezentirajući javnosti svoju Glavnu stalnu izložbu.

Osnovna i najznačajnija karakteristika Izložbe je njena kompletnost. Za razliku od brojnih muzejskih izlaganja ove vrste do sada, koja su počinjala uglavnom ilustriranjem događaja iz vremena neposredno pred drugi svjetski rat, a završavala se prikazivanjem posljednjih ratnih zbivanja u maju 1945. godine, Glavna izložba Muzeja revolucije BiH prezentirala nam je na sebi svojstven muzeološki način, razvoj revolucionarnog radničkog pokreta od prvih oblika njegovog organizacionog uobličavanja potkraj 19. vijeka, kao i značajne momente iz cjelovite novije istorije Bosne i Hercegovine i vodi nas logički kontinuiranim procesom narastanja revolucionarnih i progresivnih snaga kroz borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje u periodu austrougarske okupacije i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije; zatim najveći dio prostora i eksponata posvećuje narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji kao najznačajnijem i najdramatičnijem periodu istorije naših naroda — periodu najpregnantnijem izvanredno značajnim događajima i zbivanjima — da bi nas putem kratke ilustracije poslijeratne socijalističke izgradnje dovela do stvaralačke sadašnjosti radnih ljudi — samoupravljača, gotovo do naših dana. Uz težnju da se istaknu specifičnosti Bosne i Hercegovine, sva je ta tematika s dosta umješnosti i realno uklopljena u opšte tokove borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, oslobodilački rat i revoluciju i socijalističku izgradnju Jugoslavije.

U Glavnu izložbu, koju čini oko 1500 eksponata raznih vrsta popraćenih odgovarajućim tekstovima, uvodi nas nekoliko svojevrsnih eksponata koji ilustruju istorijsko-političku individualnost Bosne i Hercegovine tokom vijekova. U prvom redu tu su na interesantan način sačinjene karte na kojima je fragmentarno predstavljena srednjovjekovna bosanska država, gubitak njene samostalnosti i ustanci na području Bosne i Hercegovine u 19. vijeku do austrougarske okupacije koji su vođeni protiv tuđinske vlasti i ugnjetavanja. Zatim su u glav-

nom izložbenom prostoru — kubusu, koji predstavlja jedinstvenu izložbenu cjelinu, ali zato elastičnu za diobu i slobodniji način izlaganja — bez izrazitih granica, uočljiva četiri njena dijela za četiri perioda novije i najnovije istorije Bosne i Hercegovine.

U prvom djelu Izložbe (period 1878—1918) oko 190 eksponata ilustruje osnovne vidove razvitka bosansko-hercegovačkog društva: austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine i eksploataciju njenih prirodnih bogatstava od stranog kapitala pod pokroviteljstvom okupacione vlasti, socijalnu strukturu stanovništva, razvitak privrede i njen kolonijalni karakter; — zatim početke organizovanja radničkog pokreta — prva radnička društva za uzajamnu pomoć i kulturno-prosvjetnu aktivnost, stvaranje modernog radničkog pokreta početkom 20 vijeka — prve strukovne organizacije, Glavni radnički savez i Socijaldemokratska stranka BiH. Tu su i eksponati o prvim štrajkačkim akcijama i posebno o majskim štrajkovima 1906. godine, poznatim u literaturi kao »Generalni štrajk«, koji su predstavljali najkrupniju borbenu akciju radničke klase i jedan od najtežih političkih udara austrougarskoj vlasti u 40-godišnjem periodu vladavine u BiH; dalje, o aneksiji Bosne i Hercegovine i osnovnim elementima građanskog političkog života; o drugim vidovima otpora tuđinskoj vlasti, o otporu seljaštva i naporima za ukidanje feudalnih kmetskih odnosa, te borbi revolucionarne omladine, osobito »Mlade Bosne« za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda. Na kraju je i jedan broj eksponata koji ilustruju prilike u toku prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini i narastanje revolucionarnih snaga pod uticajem revolucija u Rusiji 1917. godine i propasti Austro-Ugarske Monarhije, koja je bila sve očiglednija kasnije.

U drugom dijelu Izložbe (period između dva rata 1918—1941) eksponirano je 235 raznih svjedočanstava, koja praćena prigodnim lapidarnim tekstovima na lak i racionalan način daju posmatraču predstavu o osnovnim obilježjima političkih prilika u kapitalističkoj Jugoslaviji od njenog nastanka do propasti u aprilu 1941. godine, o stvaranju i djelatnosti organizacija jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta i o manifestacijama njihove aktivnosti na području Bosne i Hercegovine, čija se kontinuirana djelatnost može pratiti za čitavo ovo vrijeme, o represalijama vlasti protiv aktivista ovih organizacija, te o narastanju revolucionarno-demokratskih snaga u godinama neposredno pred fašističku agresiju na našu zemlju. Pažnju osobito privlače dokumenti o stvaranju kraljevine SHS i revolucionarnom vrenju prvih mjeseci njenog postojanja, o akcijama bosansko-hercegovačkog pokreta na stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta, o Osnivačkom i Vukovarskom kongresu SRPJ (k) odnosno KPJ; zatim o političkoj aktivnosti KPJ (od učešća u izborima, organizovanju prvomajskih i drugih proslava, političkih manifestacija i demonstracija, akcija na liniji fronta narodne slobode, učešća u španskom građanskom ratu do masovne antifašističke borbe krajem tridesetih godina, zaključno sa akcijama 27. marta 1941. godine; o najznačajnijim štrajkačkim akcijama, kulturno-prosvjetnoj i sportskoj aktivnosti u naprednom radničkom pokretu; o neposrednim mjerama vlasti protiv KPJ i drugih naprednih snaga počev od predizbornog terora i nasilnog gušenja gene-

ralnih štrajkova željezničara i rudara 1920. godine, preko Obznane, Zakona o zaštiti države, zavođenja šestojanuarske diktature 1929. i masovnih osuda komunista na dugogodišnje robije, do osnivanja koncentracionih logora i onemogućavanja rada svim radničkim i naprednim organizacijama i društvima neposredno pred rat. Kraj ovog dijela izložbe čini nekoliko eksponata koji simbolički ilustruju fašističku agresiju i kraj centralističke Jugoslavije i nenarodnih režima u njoj u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine.

Sasvim je razumljivo što su kreatori glavne izložbe najveći dio prostora i gotovo polovinu eksponata (oko 700) posvetili trećem periodu — oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945. godine. To je period revolucionarne kulminacije u kojem se vodila presudna bitka za nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda protiv fašističkih porobljivača i domaće buržoazije, koja se definitivno srozala u blato nacionalne izdaje i stupila u službu okupatora. To je vrijeme kada su dani i mjeseci bili bogatiji izvanredno značajnim događajima za sudbinu naših naroda nego ranije godine i decenije. U tome periodu je iz jednog haotičnog košmara stvorenog na jugoslovenskom području djelovanjem najmračnijih sila fašističkih osvajača i domaće šovinističko-separatističke buržoazije, u kojem su se nazirale samo najmračnije perspektive naroda Jugoslavije, stvorena nova socijalistička Jugoslavija i u njenom okviru nova Bosna i Hercegovina, zajednica zbratimljenih i ravnopravnih Srba, Muslimana i Hrvata. U toku oslobodilačkog rata Bosna i Hercegovina je bila područje najzamašnijeg raspirivanja bratoubilačke borbe i najdrastičnijeg divljanja okupatora i ustaško-četničkih kvislinških formacija, i za čitavo vrijeme poprište najžešćih borbi narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na njenom tlu odigrali su se gotovo svi najkrupniji događaji u procesu stvaranja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nove narodne vlasti i masovnih organizacija NOP. Nemoguće je očekivati da se sve to obilje događaja i zbivanja, kao i njihova masovna baza iz koje je nicalo na hiljade neustrašivih boraca i heroja, prikažu na muzeološki način u punom kontinuitetu i u njihovoj sveobuhvatnosti. Pa ipak, upotrebom raznih ekspozicionih sredstava i raznovrsnih eksponata, postignuto je da se u priličnoj mjeri obilježe svi najvažniji događaji i osnovne komponente različitih aspekata oslobodilačkog rata i revolucije na području Bosne i Hercegovine.

Na prvim panoima nalaze se dokumenti o propasti stare Jugoslavije, ulasku njemačkih i italijanskih fašističkih trupa u pojedina mjesta Bosne i Hercegovine, uključenju ove pokrajine u kvislinšku Nezavisnu Državu Hrvatsku, o privrednoj pljački, raspirivanju nacionalističkog fanatizma i masovnom teroru okupatora i ustaša. Izložena su zatim svjedočanstva koja govore o aktivnosti KPJ na pripremama i pokretanju narodnog ustanka, njeni naponi na stvaranju jedinstva u ustaničkim redovima, izdaji i zločinima četnika, upornoj borbi KPJ za stvaranje bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i raskrinkavanje četničke izdaje.

Prigodnim eksponatima dosta uspješno je prikazan razvojni put oružane sile NOP od ustaničkih odreda, vrlo različitih po broju i organizaciji u početku, preko velikih partizanskih odreda organizovanih na

teritoriji onih srezova koji su bili ustaničko žarište, do formiranja bosansko-hercegovačkih brigada, divizija i korpusa NOVJ, kao i najznačajnije akcije i bitke koje su ove i druge jedinice iz raznih krajeva Jugoslavije vodile na području Bosne i Hercegovine.

Brojna su i svjedočanstva koja govore o stvaranju i razvitku organa narodne vlasti od početnih formi u ustaničkim danima i jedinstvenih seoskih, opštinskih i sreskih NOO u drugoj polovini 1941. i u 1942, pa putem formiranja prvih okružnih NOO u Bosanskoj Krajini 1942, i okružnih i oblasnih NOO u čitavoj Bosni i Hercegovini 1943. godine, do osnivanja i najvažnijih vidova djelatnosti ZAVNOBiH-a i obrazovanja Narodne vlade Federalne Bosne i Hercegovine krajem aprila 1945. godine.

Izrazita su nastojanja da se na najbolje mogući način prikaže proces jačanja masovne baze NOP i postepeno uključivanje i masovno učešće različitih slojeva stanovništva svih nacionalnosti u narodnooslobodilački pokret Bosne i Hercegovine, zatim različiti vidovi privredne, kulturno-prosvjetne i političko-propagandne aktivnosti na oslobođenoj teritoriji.

S obzirom da je u toku oslobodilačkog rata i revolucije na teritoriji Bosne i Hercegovine oko dvije i po godine boravio CK KPJ, Vrhovni štab i drug Tito vidno su obilježena mjesta njihovog boravka, najznačajnijim dokumentima je obilježena njihova aktivnost i prigodnim tekstovima ukazano na značaj aktivnosti ovih institucija i druga Tita lično u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Interesantnim eksponatima i s potrebnom mjerom obilježeni su i krupni događaji od opštejugoslovenskog značaja ispoljeni na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao što su formiranje Prve proleterske brigade, donošenje Fočanskih propisa, začeci partizanske avijacije, osnivački skupovi masovnih organizacija NOP (Prva konferencija AFŽ i Prvi kongres USAOJ-a), Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, desant na Drvar i drugi.

U četvrtom dijelu izložbe, moglo bi se reći, prvi put se susrećemo sa muzeološkim prikazivanjem posljeratne socijalističke izgradnje. Čitav ovaj period od maja 1945. do 1963. godine, ilustriran je sa 374 eksponata, čime se moglo ukazati samo na ono što je najkarakterističnije za pojedine faze dinamičnog razvitka. Eksponati ovog dijela izložbe prikazuju haotično stanje privrede u Bosni i Hercegovini koje je zatečeno po završetku rata, svenarodni elan na obnovi i izgradnji zemlje; zatim je ilustrirano zakonito oživotvorenje tekovina revolucije — proglašenje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kao zajednice ravnopravnih naroda, i donošenje njenog Ustava, kao i puna politička emancipacija Narodne Republike Bosne i Hercegovine u toj zajednici. Tu su i dokumenti o revolucionarnim mjerama na planu podruštvljavanja privrednih bogatstava i sredstava za proizvodnju i emancipacije cjelokupnog stanovništva — Zakon o agrarnoj reformi, Zakon o skidanju zara i dr. Odgovarajuće mjesto je dobila i ilustracija drugih najznačajnijih događaja u društveno-političkom razvoju socijalističke Jugoslavije, odnosno Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, kao npr. Peti kongres KPJ i Osnivački kongres KP Bosne i Herce-

govine 1948. godine, uvođenje radničkog i društvenog samoupravljanja u privredi i drugim oblastima društvenog života i drugo, — sve do donošenja Ustava SFRJ i ustava SR BiH 1963. Izložba se završava kartom Bosne i Hercegovine na kojoj su prikazana prirodna bogatstva ove republike i time perspektive njenog razvitka u socijalističkoj zajednici naroda Jugoslavije.

Osobita vrijednost glavne izložbe Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine jeste što ona obiluje originalnim dokumentima i trodimenzionalnim predmetima, čime se razlikuje od velikog broja dosadašnjih izložbi slične vrste kratkih gotovo isključivo fotografijama različitih formata i obimnim tekstovima, koje savremeni posmatrač rijetko temeljitije pregleda. Ta autentičnost i vjerodostojnost izaziva osjećanje neposrednog kontakta gledaoca sa ljudima i zbivanjima i ostavlja mnogo dublje utiske i trajnija sjećanja. Različitost eksponata — originalni arhivski dokumenti, leci, proglassi, listovi, oruđa, oružje i lični predmeti istaknutih revolucionara, organizatora ustanka i običnih boraca, kao i raznovrsnost ekspozicionih sredstava — karte izradene na različitom materijalu i posebnom tehnikom, interesantni grafikoni, impozantne makete i reljefi, umjetnički radovi raznih vrsta, uz odgovarajuće svjetlosne efekte, — sve to, dakle, razbija onu klasičnu muzejsku monotoniju i privlači pažnju posmatrača od početka do kraja. Kreatorima izložbe treba odati dužno priznanje za jedan oštrouman način prikazivanja seriozne istorijske sadržine putem ovako raznovrsnih i modernih sredstava. Brojni likovi — aktivisti revolucionarnog radničkog pokreta, istaknuti organizatori oslobodilačkog rata i narodni heroji, prikazani su na vrlo pogodan način. Umjesto masovnog redanja fotografija na jednom ili više mjesta, ličnosti su date u akciji putem raznih dokumenata i fotografija iz tih akcija. Umjetničke slike pojedinih ličnosti su uglavnom rađene na robiji ili u drugim prilikama tokom revolucionarne aktivnosti i oružane borbe i predstavljaju svojevrsna kulturno-istorijska svjedočanstva. Ekspoziti su izloženi na praktičnom i modernom mobilijaru, pa se s pravom može reći da modernoj i elegantnoj arhitekturi zgrade odgovara i moderna muzejska postavka u cjelini.

Glavna izložba Muzeja revolucije u Sarajevu sa svim eksponiranim materijalima sigurno nije posljednja riječ muzeološkog prikazivanja novije i najnovije istorije Bosne i Hercegovine. Toga su svjesni, uvjereni smo, i njeni realizatori. Nova istraživanja, sigurno će obezbijediti nove eksponate i nova osvježenja. Osim toga, našoj javnosti će vjerovatno biti izlagana na uvid i ona mnogobrojna značajna svjedočanstva iz depoa Muzeja putem povremenih tematskih izložbi, a neka najznačajnija će naći mjesto i na glavnoj izložbi da bi se upotpunile praznine ili još bolje ilustrovali neki događaji ili procesi razvitka. Neće biti na odmet, na primjer, razmisliti o tome kako za periode do 1941. godine ilustrativnije prikazati cjelovitije opšta društvena kretanja u okviru kojih radnički pokret nastupa kao jedan od značajnih faktora. Ovako, pretežnim brojem eksponata o njemu izlazi kao da se radnički pokret i KPJ razvijaju kao izolovana pojava, sami za sebe. Bilo bi, također, dobro određenim pokazateljima ilustrovati onaj kolonijalni i polukolonijalni tretman Bosne i Hercegovine u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i kapitalističke Jugoslavije. Iako je evidentno nastojanje

realizatora izložbe da se period oslobodilačkog rata i revolucije prikažu paralelnim osvjetljavanjem raznih aspekata ovog jedinstvenog procesa i da se izbjegne predominacija eksponata koji govore isključivo o vojnim akcijama, — ipak tu bi bilo nužno razmotriti način daljnjeg poboljšavanja izložbe. Pod dojmom smo, naime, da bi na određen način trebalo još više izraziti društveno-politički aspekt revolucije. Čini nam se da bi trebalo još više ilustrovati aktivnost organa i organizacija KPJ, SKOJ-a i drugih masovnih organizacija NOP, što je bez sumnje predstavljalo jedan od najvažnijih faktora pobjede. Zatim su nedovoljno date široke narodne mase u revoluciji i proces njihovog masovnog opredjeljivanja za NOP. Dobro bi bilo takođe da se povezanost i uslovljenost razvitka NOP u Bosni i Hercegovini sa razvitkom NOP u ostalim jugoslovenskim zemljama prikaže i konkretnim akcijama i saradnjom na pojedinim područjima. Kako i na koji način prirediti na jednoj muzejskoj izložbi bolju ilustraciju ovih pojava i aktivnosti, pitanje je na koje će muzejski radnici dati bolji odgovor.

Otvaranjem Muzeja revolucije popunjen je jedan krupan vakum u kulturnom životu Sarajeva i Socijalističke republike Bosne i Hercegovine. S pravom je prof. dr Vaso Butozan, predsjednik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, otvarajući ovu značajnu instituciju istakao da »poslije osnivanja Univerziteta u Sarajevu 1949, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1966, ovaj Muzej spada sigurno u najveće kulturne tekovine u našoj Republici«. Ogroman će biti i vaspitno-pedagoški značaj ove ustanove. Iz nje već izlaze na hiljade uzbuđenih lica osnovaca, omladine i odraslih, a utisci stečeni na izložbi lako se ne zaboravljaju. Kada se definitivno uredi prostor ispred ulaza podizanjem skulpture — simbola revolucije, otvaranjem bazena i plasiranjem krupnih autentičnih eksponata, i kada se uredi i otvori izložbeni prostor pod vedrim nebom — atrijum, biće to u malom jedna kompletna ilustracija naše revolucije i mjesto koje će naša omladina i svaki radni čovjek s radošću posjetiti.

Dragutin Bajo

IZLOŽBA O ŽIVOTU I DJELU PETRA KOČIĆA

povodom jubilarne pedestogodišnjice njegove smrti

Izložba slika i dokumenata o PETRU KOČIĆU, koju je priredio sarajevski Muzej književnosti, omogućila je svakome posjetiocu da stekne realnu i punu sliku života i rada Petra Kočića. Ona je ujedno omogućila da posjetilac dobije jasnu predstavu o njegovu vremenu, o težnjama, osjećanjima, osobinama i^o prirodi ljudi njegova zavičaja Zmijanja, i o položaju našega čovjeka u vremenu i prostoru, kada se na terenu vodila čas otvorena i ogorčena, čas dobro zamaskirana teška i uporna borba za slobodu i pravo potlačenoga naroda. Omogućila je i da se sazna kojim sredstvima se Petar Kočić, kao protagonista svih naprednih ideja tada, služio u odbrani nacionalne i socijalne egzistencije naroda od eksploatacije i ugnjetачke austrijske vladavine u Bosni, omogućila da se osjeti i doživi i kojim umjetničkim ostvarenjima je on vodio borbu protiv tlačenja i nasilja, razvijao svijest kod ljudi da se bore za svoj život i slobodu; omogućila da posjetilac osjeti i sazna i to koliko je njegova društveno-politička aktivnost, prožeta borbenim duhom i strasnom željom da se uništi sve što čovjeka ugnjetava i unižava, utiralo put konačnom oslobođenju našega naroda od ugnjetavanja i svake eksploatacije.

Te i takve utiske i saznanja mogao je svaki posjetilac da stekne i doživi, zahvaljujući studiozno sređenom materijalu raznovrsna sadržaja i ideja unutar svakoga od 15 panoa, kojima je hronološki obuhvaćen njegov život i rad; zahvaljujući mnogobrojnim citatima i objašnjenjima, slikama, originalnim pismima, raznovrsnim dokumentima, kojima je ilustrovano njegovo kretanje kroz život, kao i to kako je on u njemu učestvovao. Tu su i sva redom prva izdanja njegovih knjiga i pripovijedaka i prijevodi na njemačkom jeziku: »Das Grab der heiligen Seele«, »Tuba«, »Mrguda«, prva izdanja listova i časopisa, fotografije, fotokopije i slike ulica i zgrada u Banjoj Luci, Sarajevu i Beču, njegova prepiska sa J.Cvijićem, J. Skerlićem, V. Petrovićem, A. Šantićem, M. Carom, J. Dučićem, M. Karanovićem i dr. Tu je i slika manastira Gomionice, gdje je počeo da sriče bukvar, a do nje slika tvrdog kaluđera Gerasima, koji mu je govorio da ne zaboravi riječi nježne svoje majke, koja ga je učila da voli planinu i sve živo oko nje, a on ga svojim primjerom učio da, pored toga, ne treba zaboraviti ni mržnju

i prkos, jedino oružje potlačenih. Tu je i slika J. Veselinovića, koji ga je skrenuo s poezije na prozu. Tu je panorama Beča, slika bečkog univerziteta i kavane Paulanerhof, gdje se sastajao literarni kružok Pavla Lagarića: Ivan Cankar, Oto Župančič, Dragutin Kete, Murn Aleksandar i Petar Kočić, koga je P. Lagarić učio i naučio da čovjek »pišući i brišući« može postati književnik.

Organizatorima izložbe uspjelo je da izborom citata iz njegova opusa vjerno prikažu njegovu ličnost, istaknu naročito one ideje kojima se rukovodio u svom životu (»Vazda ćemo propovijedati i snažno isticati ideju jugoslovenske zajednice«), zatim istaknu koje i kakve zadatke je on sebi kao književnik i kulturni radnik postavljao i ilustriraju kako ih je on svojim umjetničkim djelom ostvarivao i rješavao (»Da je ljepota u umjetnosti besmrtna, poznato je, ali ima još nešto u umjetnosti što je besmrtnije — Život«, »Kulturni i prosvjećen narod — snažan narod«).

Pored toga su citatima snažno istakli njegovu žarku i požrtvovanu ljubav prema zemlji i narodu, koja može da služi kao vaspitni primjer samopožrtvovanja (»Duša mi drkće i strepi, željna da istroši i sagori svu snagu za dobro i sreću zemlje naše i naroda našega«), istakli i njegovu aktivnu i slobodarsku pobunu, strasno ogorčenje i silnu mržnju protiv ropstva (»To su planinci moji i braća moja koja silno vole i silno mrže«, »U ropstvu se rodih, u ropstvu živjeh i u ropstvu, vajme i umrijeh«). Posebno su istakli i njegovu dosljednost, upornost i energičnost, ma u kojoj bilo se on sredni i situaciji našao. (Pano III ilustrira njegov principijelni stav prema nekim profesorima sarajevske gimnazije i prema tuđinskim vlastima, koje ga policijski tajno otpremiše kući, a on iz Sl. Broda noću krenu i prebaci se u Beograd. U Beogradu živi teško, u velikoj oskudici, i identifikujući svoje patnje tada s patnjama svoje »nesrećne i potištene domovine«, javlja ocu da je ostao »častan i svetao« zahvaljujući najviše njegovoj očinskoj ljubavi za tu moralnu pobjedu (»Ni pred kim se nisam ponizio, niti sam kog za što moljakao, jer Kočići ne znaju moljakati«).

Pano X ilustrira njegov sukob sa srpskom vladom 1905. god., pano XI i XII ilustrira njegov sukob sa austrijskim vlastima, kazne, sudske procese, osudu na 15 mjeseci i zatvor do 6. XII 1908.)

Organizatori izložbe istakli su i njegovu zainteresovanost za mnogobrojne probleme života narodnog kao izraz njegove vanredne obdarenosti, koja je svratila pažnju velikog broja najeminentnijih predstavnika književnosti, nauke i kulturnog života na njega i njegov rad: J. Skerlića, B. Popovića, J. Cvijića, M. Cara, A. Šantića, J. Dučića, V. Petrovića, dr Nježića, M. Karanovića, P. Lagarića i dr., i Srpske akademije nauka, koja mu je 1906. god. dala nagradu za pripovijetke »S planine i ispod planine«.

Izložba je ovim pokazala i njegovu široku i živu komunikativnost na bazi identičnih pogleda njegovih i njihovih na probleme života narodnog tada u Bosni. Ona je pokazala i njegovu istrajnost jaku volju, koja se manifestovala u raznovrsnoj, vrlo plodnoj i sugestivnoj produktivnosti, kao i u vrlo uspješnom jačanju nacionalne svijesti, mobilisanju i organizovanju širokih masa u odbrani nacionalne i socijalne egzistencije naroda putem žive riječi u Saboru ili putem članaka u

»Otadžbini«, kojoj je bio urednik, i članaka u »Razvitku«, »Bosanskoj Vili« i »Danu«.

Ta njegova uvijek aktivna volja, kao i druge njegove osobine jesu rezultat njegova aktivnog učešća u radu i životu još od malih nogu u sredini u kojoj je provodio život. U djetinjstvu prvo u roditeljskoj kući, zatim poslije majčine smrti u seljačkoj zadružnoj porodici stričeva, poslije toga kao osnovac među vršnjacima u manastiru Gomonici, gdje su se, prema uzrastu, obavljali i lakši težački poslovi, svuda učesnik u radu i materijalnom životu sredine, što je tokom vremena postalo njegova životna navika. Otuda njegova energičnost, samoinicijativa i postojanost u radu, koji je određivao i uslovljavao njegov način života, sačinjavao njegovu sadržinu i smisao, a koju postojanost nije moglo ništa slomiti, ni njega skrenuti s puta koji ga je vodio k cilju. Zato ga ni razna šikaniranja, globa, progoni, sudski procesi, kazne i zatvaranja nisu mogli spriječiti da uvijek energično i istrajno ne zastupa interese zemlje i naroda. Tako je poslije odležane kazne zatvora u Crnoj kući prvo u Banjoj Luci a zatim u Tuzli ponovo pokrenuo list »Otadžbinu« u Sarajevu 1910. godine da nastavi beskompromisnu borbu za prava naroda, sve dok ga 1913. godine nije počela da izdaje snaga i počela da slabi njegova svjesna stvaralačka volja.

Izložba je bila ukrašena slikama planinskog pejzaža sa Zmijanja. Već na samom ulazu bila su na pročelnom zidu istaknuta tri velika pejzaža, ispod kojih su pasla zbijena stada ovaca. U podnožju vidjelo se i neko malo razbijeno naselje, koje je odražavalo i ostavljalo utisak da tu žive ljudi jake individualnosti i inicijative. Ti pejzaži mogli su biti: Kočića Glavica, Kraguljevo Brdo i Lunjevac ili Osmača, »oko kojih se uhvatila plavičasta timorina, pa treperi i drhće pod uzavrelim sunčanim zracima«.

Tu ispod slika bila je i vitrina sa eksponatima krajiških etnografski značajnih rukotvorina: gusle, dvojnice, ploska i vezovi, koji su već sa raznovrsnim motivima narodne ornamentike na sebi upozoravali posjetioce na specifičnost ove izložbe.

Ovim pejzažima i onim u panoima istakli su organizatori izložbe veliku ljubav Kočićevu prema prirodi njegova zavičaja, koja se u njegovom djelu odrazila čas u poetski lijepim i vedrim slikama veličanstvene, mirne ljepote planine, čas u slikama sunčanom svjetlošću obasjanih vrhova i padina, na kojima ključa i vri poseban život i mladost, a čas u izražavanju tuge i nostalgije za njom kad je daleko bio od nje, unoseći tako svoja raspoloženja u motive prirode (»Planine moje i sela moja, vi za nečim čeznete, vi za nečim ginete«).

Stranicama ove, ovako panoima izrađene biografije Kočićeve posebnu draž daju divni i duhoviti crteži Zuke Džumhura, koji je vrlo plastično prikazao markantne osobine Kočićevih likova: Mrgude, Mračajskog prote, Luje, Simeuna Đaka, Davida Štrpca, Ignjatija Vrepca, Čike, Mićana, Mujage Adžića, Jove Kerjera, Jure Piligrapa i dr. Ovaj bogati i raznoliki sadržaj u panoima, svuda ukusno raspoređen, posebno ističe i pojačava njegovu vizuelnu sliku, još jedna specifična vještina, koju su izveli scenograf pozorišta Strahinja Petrović i slikar Vlado Vojnović, koji su po specifičnosti svoga zanimanja i svoje sposobnosti takođe mnogo doprinijeli velikom uspjehu ove izložbe. Upotrebom se-

ljačkog platna grubog tkanja, naročitim oblikom slova, kojima su ispisana objašnjenja i mišljenja o Kočiću i njegovu djelu na tehnički raznovrsno obrađenom drvenom materijalu unutar svakoga panoa, tehnički vješto izvedenim i tamno urezanim slovima bosančice u opaljeni drveni okvir svakog panoa dočarana je atmosfera i ambijent zaturena planinskog kraja, starine i patrijarhalnosti, u kojoj je živio jedan naročiti svijet, koga još nije dotakla savremena civilizacija i koji je još održavao i čuvao svoj poseban nacionalni kult, stvoren i izrađen na načelima duboke tradicije i svoje vlastite duše.

Ova izložba bila je jedna vrlo lijepa i značajna kulturna manifestacija u našem gradu. Brojna posjeta izložbe, pojedinačna i kolektivna, to potvrđuje i ilustrira činjenicu da se društvena uloga muzeja uopšte danas znatno mijenja, da je u oblasti kulture i prosvjećivanja njegova uloga danas vrlo velika, značajnija nego što je nekada bila. Na izložbi sam bio svjedok kako su neki posjetioci s naročitim interesovanjem razgledali panoe, unikli se u tekstove, čitali ih i objašnjavali; neki glasno iznosili svoja zapažanja i utiske, dok su drugi unosili u svoju bilježnicu neki tekst. Sve to je ubjedljiv dokaz kako muzej može da bude instrument masovne kulturne komunikacije, plodan rasadnik i vrlo koristan udžbenik života.

Slavko Mićanović:

VLADIMIR DEDIJER: »SARAJEVO 1914«

(Izdanje: Državna založba Slovenije — Ljubljana, Prosveta — Beograd, Svjetlost — Sarajevo, str. 766 + 300)

Ova obimna studija pisana je, prema autorovim riječima, na engleskom jeziku, a namijenjena je, u prvom redu, inostranom čitaocu. Do njenog objavljivanja na srpskohrvatskom jeziku došlo je docnije, pošto je autor izvršio izvjesne izmjene i prilagođavanja prvobitnog teksta, tako da je djelo dobilo karakter originalnog izdanja.

Vladimir Dedijer je više od deset godina radio na istraživanju građe za ovo svoje djelo. Pregledao je, osim arhiva u našoj zemlji, mnoge arhive u inostranstvu, među njima i neke koji dotle nisu bili pristupačni javnosti, te je tako imao prilike da dobije uvid u dokumente koje ni jedan autor prije njega nije konsultovao. Na taj način nastalo je ovo djelo koje, bez sumnje, predstavlja najviši domet naše i svjetske historiografije koja se bavi Sarajevskim atentatom i događajima u vezi s njim. U veoma obimnoj literaturi, koja je tokom decenija nastajala o ovoj temi, »Sarajevo 1914« Vladimira Dedijera daleko nadmašuje sve što je dosad napisano i ističe se svojom potpunošću, širinom zahvatanja i dubinom zaključaka koji iz njega proizlaze.

Mada sam pisac, osvrćući se na svoje djelo, govori o njemu sa skromnošću stvarnog savjesnog naučnog radnika, ocjenjujući ga kao jedan doprinos nauci, može se smatrati da je on njime dao i konačne odgovore na neka bitna pitanja, na koja je dosadašnja historiografija davala različite i često sasvim kontroverzne odgovore.

Kao što je poznato, u dosadašnjoj historiografiji, kad je riječ o atentatu na austrougarskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda, o događajima koji su mu prethodili, kao i o onima koji su nastupili poslije njega, dolazile su do izražaja veoma različite teze pojedinih autora. Bilo je mnogo onih koji su, optužujući zvaničnu Srbiju kao inspiratora i organizatora atentata, išli za tim da skinu odgovornost za izbijanje prvog svjetskog rata sa Centralnih sila ili da u tom pogledu smanje odgovornost sila Antante. Neki su pokušavali da dokažu da je atentat djelo zavjere tajne oficirske organizacije u Srbiji »Ujedinjenje ili smrt« (»Crne ruke«), sa pukovnikom srpske vojske Dragutinom Dimitrijevićem Apisom na čelu, tretirajući same atentatore kao agente te or-

ganizacije, čak kao agente same sprske vlade, i sl. Bilo je i pisaca koji su u atentatu nalazili prste masonskih loža, onih koji su atentat objašnjavali kao posljedicu dvorskih intriga na samom bečkom dvoru, spleta oko prestolonasljednikove ličnosti, koje su dolazile iz krugova raznih mađarskih političara, ili kao rezultat akcija raznih obavještajnih službi, i tako dalje. Veoma mali broj bio je onih koji su pokušavali da dublje prodru u suštinu događaja, posmatrajući ga kao jedan detalj u opštoj slici evropske situacije toga vremena i dovodeći ga u vezu sa politikom velikih sila tadašnje Evrope i rješavanjem najaktuelnijih problema istorijskog trenutka (Siton Watson), u kome su, stvarno, već bili sazreli svi uslovi za izbijanje svjetske konflagracije.

Sva ta djela nastajala su na osnovi djelimičnog poznavanja izvorne građe, a bila su sva manje-više opterećena tezom koju je svaki od autora nastojao pošto poto da dokaže.

Vladimir Dedijer dao je u svojoj knjizi jednu veoma ubjedljivu i na stvarnim činjenicama zasnovanu sliku vremena o kome se radi, sliku koja će konačno s dnevnog reda skinuti mnoga pitanja i prekinuti mnoge diskusije. Savremenom čitaocu biće jasno da Sarajevski atentat nema za izbijanje prvog svjetskog rata onaj značaj koji mu se dugo vremena pripisivao, i da on nije bio ništa drugo do logična posljedica kretanja u jednom društvu koje je vještački i nasilnim putem održavano u stanju zaostalosti, da je on bio jedino moguća forma u datom trenutku u kojoj je revolucionarna situacija u jugoslovenskim zemljama pod austrougarskom vlašću mogla da nađe svoje eksplozivno razrješavanje.

Austrougarska imperija bila je već duže vremena jedan od evropskih anahronizama. Kao državni organizam, ona je bila razrovana mnogobrojnim unutaršnjim antagonizmima, a jedan od njih bio je antagonizam između slovenskih i neslovenskih faktora u državi. Borba je trajala već dugo, prije nego što je nastala faza individualne akcije, zamjenjujući takozvanu fazu sitnog rada u narodu, fazu kulturno-prosvjetne političke revolucije, koju je zastupala Masarikovana politička škola, a koja je neko vrijeme imala i u jugoslovenskim zemljama svojih iskrenih pristalica i kojoj su neko vrijeme pripadali i pojedinci iz Mlade Bosne.

Metodi kojima se državna vlast služila u težnji da savlada otpor koji je dolazio od raznih kategorija stanovništva, da onemogući svaku političku opoziciju, samo su povećavali opšte nezadovoljstvo, a u krugovima mlade inteligencije izazivali porast revolucionarnih raspoloženja i tjerali ih na upotrebu krajnjih sredstava.

U svemu tome značajnu ulogu je igrala opšta duhovna konstitucija generacije koju u svojoj knjizi opisuje Vladimir Dedijer, uslovljena cjelokupnom dotadašnjom istorijom zemlje, prepunom patnji i čežnje za svijetlim stazama života. O svemu tome napisao je Dedijer dosta vanredno zanimljivih i upečatljivih stranica, među kojima se ističu one iz poglavlja o »kosovskom mitu«, o »iskonskim bosanskim bunтовnicima«, itd.

Revolucionarni omladinski pokret u jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom bio je, u suštini, jugoslovenski, sav prožet iskrenom i istinskom težnjom za stvaranjem jedinstvene, zajedničke države,

zasnovane na demokratskim principima, koja bi bila onaj neophodni okvir u kome bi se stvarala jedinstvena jugoslovenska kultura kao nezamjenjivi faktor daljeg zbližavanja i stapanja bratskih naroda. Sva nadahnuta takvim idejama, spremna da se do kraja založi i da se žrtvuje za ostvarenje svojih uzvišenih ideala, jugoslovenska revolucionarna omladina je, u svojim najradikalnijim i najdosljednijim krugovima, morala doći na ideju o individualnoj akciji, o nužnosti fizičkog obračuna sa nosiocima tiranije, kojoj su bile podvrgnute narodne mase, jer vrijeme u kome je živjela i u kome se borila nije davalo niti moglo dati perspektive jedne više, savršenije forme borbe. Bilo je to vrijeme u kome je građanska politička opozicija tonula u kaljugu oportunitizma i sporazumijevanja sa okupatorom, u kome radnički pokret, opterećen svojim unutarnjim slabostima i razjedan slabostima kojima ga je inficirao »austromarksizam«, nije bio u stanju da se stavi na čelo nezadovoljnih masa i povede ih u borbu, bilo je to vrijeme u kome je potlačeno seljaštvo još uvijek predstavljalo neprobuđenu snagu prepuštenu letargiji.

Omladina se našla usamljena, i u tome je tragika njenog položaja. Njezini najistaknutiji i najdosljedniji predstavnici simbolizirali su svojom ličnom tragedijom tragediju svoga naroda, koji su oni htjeli da probude i pokrenu u borbu svojim primjerom, svojom ličnom žrtvom

Vladimir Dedijer je duboko osjetio ovu tragičnu notu koja je tako karakteristična za pokret jugoslovenske revolucionarne omladine u Austro-Ugarskoj. Pokret koji je iz svojih redova mogao dati toliki broj atentatora, mladića spremnih da umru za svoju stvar, svjedoči sam o sebi, govori najrječitije o svojoj dubokoj povezanosti sa iskonskim osjećanjima nastalim u dubinama istorije i prenošenim s koljena na koljeno, stvarajući buntovnike i osvetnike, borce za ostvarenje pravde i pravednosti na zemlji, zatočnike slobode i mučenike. Slikajući istaknute ličnosti pripadnika »Mlade Bosne«, Dedijer je dao cijelu jednu galeriju likova, neobičnih i izuzetnih ljudi, koje je stvaralo i stvorilo jedno izuzetno vrijeme i koji su udarili svoj snažan pečat vremenu. Vladimir Gaćinović, mislilac i ideolog, pjesnik i tribun, nemirni duh koji traži odgovor na sudbinska pitanja, Gavrilo Princip, sin eksploatisanog i obespravljenog sela, sav u tradiciji bunta i osvete, Nedjeljko Čabrinović, radnik, anarhista i socijalista, sentimentalni i pravdoljubiv, Trifko Grabež, zamišljeni intelektualac racionalista, koji logičkim putem dolazi do saznanja o svojim moralnim obavezama, svi oni, kao i ostali njihovi drugovi, žive na stranicama Dedijerove knjige i saopštavaju nam otuda svoje istine, svoja kolebanja i dileme, svoje sumnje i opsesije. Izlaze pred naše oči pjesnici, sanjalice i buntovnici, ljudi koji su u svojoj najranijoj mladosti duhovno sazreli toliko da saznaju da je poziv čovjeka u tome da zaboravi sebe.

Mislim da se u ovom ljudskom poniranju u ličnosti pripadnika revolucionarnog omladinskog pokreta, a posebno u ličnosti atentatora, nalazi glavna vrijednost knjige Vladimira Dedijera.

U svom djelu Vladimir Dedijer se pozabavio i pitanjem veza koje su atentatori imali sa krugovima izvan Bosne i Hercegovine, posebno sa »Narodnom Odbranom« i organizacijom »Ujedinjenje ili smrt«.

Kao što je poznato, »Narodna Odbrana« je osnovana u jeku aneksione krize, kad je javnost u Srbiji bila revoltirana jednostranim kršenjem odredaba Berlinskog kongresa i kada je moglo izgledati da će doći do rata između Srbije i Austro-Ugarske. »Narodna Odbrana« je u svoj program stavila nacionalnu propagandu, te je među Srbima u Bosni i Hercegovini razvila snažnu djelatnost, uspostavljajući tamo svoju mrežu povjerenika. Kada je docnije počela da radi tajna oficirska organizacija »Ujedinjenje ili smrt«, ona je sa svojim ljudima prodrla u rukovodstvo »Narodne Odbrane«, uzevši tako u svoje ruke tu organizaciju i upotrebljujući njene povjerenike u Bosni i Hercegovini za svoje ciljeve. Neki od istaknutijih pripadnika »Mlade Bosne« bili su vezani za »Narodnu odbranu« pa tako, posrednim putem, i za organizaciju »Ujedinjenje ili smrt«.

Atentatori su, preko Ciganovića i Tankosića, došli u dodir sa »Crnom rukom« i neposredno, što im je omogućilo da nabave oružje, pa su se poslije prebacili u Bosnu i kretali se uz pomoć kanala »Narodne Odbrane«. To je poslije poslužilo kao povod Austro-Ugarskoj da za atentat optuži »Narodnu Odbranu«, a preko nje i srpsku vladu.

Dedijer je u svojoj knjizi dao objašnjenje cijelog ovog kompleksa pitanja, pokazavši da su veze i dodiri atentatora sa »Crnom rukom« i »Narodnom Odbranom«, bilo posredni ili neposredni, imali čisto tehnički karakter i ništa drugo. Objašnjena je i suština odnosa »Crne ruke« sa srpskom vladom i dvorom, posebno sa Pašićem i regentom Aleksandrom, kao i smisao i značaj obračuna sa »Crnom rukom« u Solunskom procesu.

Dedijer je, takođe, podvrgnuo analizi i kritici razne teze o ulozi obavještajnih službi raznih sila u cijelom ovom zbivanju, dokazavši da u dosad pristupačnim primarnim materijalima nema nikakvog osnova za špekulacije te vrste. On je, osim toga, detaljno prikazao politiku velikih sila koje su se uzalud borile da sačuvaju takozvanu ravnotežu u Evropi, zatim razvoj odnosa između Austro-Ugarske i Viljemove Njemačke, posebno odnose između Franje Ferdinanda i njemačkog cara Viljema, itd.

Svoju knjigu obogatio je Vladimir Dedijer obiljem bilježaka u kojima citira izvore i literaturu kojima se služio, davši joj tako karakter kompletnog seriozno rađenog naučnog djela.

Risto Besarović

SLAVKO MIČANOVIĆ: »SARAJEVSKI ATENTAT«

»Stvarnost«, Zagreb 1965.

Od atentata u Sarajevu 1914. godine do naših dana prošlo je već više od pola vijeka. Razvoj istorijskih događaja u tom vremenskom razdoblju pokazao je da ubijstvo austrijskog nadvojvode Franje Ferdinanda, ma koliko posmatrano kao sastavni dio određene svjetske vojno-političke konstelacije u vrijeme izvršenja atentata, nije najznačajniji događaj u prvoj polovini dvadesetog vijeka i da ono to nije ni u širim međunarodnim razmjerama ni kod nas. Pa ipak su o sarajevskom atentatu, o kome se punih pedeset godina tako reći nije ni prestajalo pisati, najbolji radovi napisani upravo u naše dane. Ako se izuzme poznata studija Veselina Masleše, najzreliji zaključci i ocjene o djelovanju Mlade Bosne, posmatranom u cjelini ili iz pojedinih aspekata, izrečeni su gotovo isključivo u najnovije vrijeme. Nema sumnje da snažnije svjetlo na djelovanje ove omladinske generacije bacaju monografije dra Dragoslava Ljubibratića o Mladost Bosni i sarajevskom atentatu (u izdanju Muzeja grada Sarajeva), studija dr Predraga Palavestre o književnosti Mlade Bosne (u izdanju sarajevske »Svjetlosti« u ediciji »Kulturno nasljeđe«) i nedavno objavljena studija dr Vladimira Dedičera o Sarajevu 1914. Trišićeva iscrpna bibliografija napisa o sarajevskom atentatu, publikovana takođe u izdanju Muzeja grada Sarajeva, pružila je, sa svoje strane, pregled obimne literature, naše i strane, o ovom događaju i omogućila istraživačima, današnjim i budućim, da se lakše snađu i orijentišu u lavirintu napisa o sarajevskom atentatu, veoma neujednačene vrijednosti, pisanih sa raznih pozicija i iz nejednakih pobuda. Publikovanje arhivskih dokumenata iz austro-ugarskih izvora u izdanjima Arhiva BiH trebalo je takođe da omogući svestranije sagledavanje sarajevskog atentata u širem kontekstu političkih zbivanja na evropskom jugoistoku u predvečerje prvog svjetskog rata i neposredno poslije njegovog izbijanja.

Pedesetogodišnjica atentata Gavrila Principa bila je povod da se ovaj istorijski događaj obilježi, pored ostalog, i u izdavačkoj djelatnosti. Rukovođena tom željom, zagrebačka »Stvarnost« je uvrstila u svoj program i izdavanje jedne monografije o sarajevskom atentatu koja je, prema zamisli izdavača, trebalo da bude publikovana u okviru edicije »Vremeplov«. Objavljivanjem monografije Slavka Mićanovića o

sarajevskom atentatu, »Stvarnost« je, pored Muzeja grada Sarajeva i »Svjetlosti«, dala svoj prilog obilježavanju ove godišnjice u jugoslovenskoj izdavačkoj djelatnosti.

Romansijer, kritičar, autor memoarskih radova »S Majevice i Semberije« i naučni radnik koji je publikovao zapažene rasprave iz najnovije istorije Bosne i Hercegovine, Slavko Mićanović ne pripada generaciji Mlade Bosne. To mu je, nema sumnje, olakšalo da pristupi pisanju ove monografije, svog prvog rada o sarajevskom atentatu, neopterećen bilo kakvim ličnim momentima, toliko karakterističnim za brojne radove o atentatu koje su pisali preživjeli učesnici ovog istorijskog događaja i da objektivnije, iz jednog drugog ugla, posmatra aktere sarajevske drame, njen značaj i smisao.

Prostorno ograničen određenim zahtjevima izdavača i obimom edicije »Vremeplov«, Mićanović je nastojao da, sažeto i koncizno, svede svoje izlaganje o sarajevskom atentatu na nešto više od 200 stranica (Predgovor, Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini, Otpor revolucionarne omladine, Franjo Josif i Franjo Ferdinand, Srbija poslije balkanskih ratova, Manevri austrougarske vojske u Bosni i posjeta prestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda Sarajevu, Pripreme atentatora, Atentat, Drama počinje, Istraga, Suđenje, Riječ državnog odvjetnika i branilaca optuženih, Osuda, Smisao sarajevskog atentata). Piščeve pretenzije su jasno izražene u predgovoru. »Ovaj rad« — naglašava Mićanović — »ne znači pokušaj pisanja egzaktne istorije niti je inspirisan pretenzijama za otkrivanjem dosad još neutvrđenih okolnosti.« »Njegov cilj je da — polazeći od već utvrđenih činjenica i manje-više poznatih detalja — u kratkom prikazu i na popularan način izloži onu istorijsku osnovu iz koje je sarajevski atentat proizišao kao prirodna posljedica borbe za slobodu jednog naroda koji je dugo čamio u ropstvu, da oživi atmosferu vremena od prije pedeset godina i da skicira likove glavnih aktera sarajevske drame koja se tako nerazdvojno povezala sa dramom čovječanstva.«

Posmatrana u ovom okviru, Mićanovićeva monografija se može ocijeniti kao veoma uspješna. Piscu je zaista pošlo za rukom da u punoj mjeri ostvari zamisao koju je formulisao na početku svoje monografije. Mićanović je ovom knjigom oživio atmosferu vremena od prije pedeset godina. No glavna vrijednost njegove monografije o sarajevskom atentatu je upravo u uspješno izvajanju likovima glavnih aktera sarajevske drame, posebno nekih od njih. Pisac je postigao da sa malo riječi i na uskom prostoru izloži čitaocima psihološke drame koje su proživljavali učesnici u pripremanju atentata na austrougarskog prestolonasljednika, jedni koji su, kao Gavrilo Princip i njegovi najbliži saradnici, tačno znali do u tančine u kakvom istorijskom događaju učestvuju i oni drugi, nešto brojniji, koji su to više naslućivali nego znali, ali i oni s punom vjerom u pravednost stvari radi čijeg su realizovanja i ulazili u taj rizični poduhvat. Odličan poznavalac psihe i mentaliteta majevičkih seljaka, o čemu je dao nedvojbene dokaze u svojoj memoarskoj hronici »S Majevice i Semberije«, Mićanović je, ne bez znatnih literarnih kvaliteta, prikazao Principovo prebacivanje sa oružjem od granice na Drni do Tuzle, od pribojskog učitelja Veljka Čubrilovića do tuzlanskog trgovca Miška Jovanovića, i ulogu koju su

u tom prebacivanju odigrali neki majevički seljaci, do tada u historiji potpuno nepoznati. Ovi dijelovi monografije sačinjavaju literarno najbolje stranice Mićanovićeve knjige.

Autor je s mnogo razloga dao u svojoj monografiji veoma vidno mjesto etičkim shvatanjima učesnika u sarajevskom atentatu, mladića »koji su riješili da se žrtvuju« i smatrali »da ne pripadaju sebi, nego narodu i historiji«. U tom svjetlu sagledano, i Mićanovićevo mišljenje o držanju Danila Ilića u istrazi, ma koliko da ne počiva na već utvrđenim činjenicama iz autentičnih izvora, ima kao osnovu istu etiku. Isticanje ovog etičkog momenta jedna je od bitnih vrijednosti Mićanovićeve monografije.

U zaključnim razmatranjima Mićanović je sažeto izložio svoje gledište o smislu sarajevskog atentata, naglasivši da »mada nacionalisti po vlastitim izjavama, atentatori nisu bili nosioci nikakve isključive nacionalističke ideje, nego su bili borci za slobodu, za ukidanje vladavine nasilja i tlačjenja političkog, ekonomskog i socijalnog«. »U onom historijskom trenutku i na onom mjestu na kojem su se oni našli, u onom dijelu Evrope u kojem je njima historijski bilo dano da djeluju, boriti se za ciljeve koje su oni imali pred sobom bilo je moguće samo i jedino borbom protiv Austrije.« Prema Mićanoviću, »historijski trenutak u kojem su živjeli nije im davao niti mogao dati mnogo ohrabrenja«. Oni »nisu vidjeli izlaza, nisu našli nikoga ko bi im odgovorio na sudbonosno pitanje: šta da se radi?« Potražili su odgovor u sebi samima. »I učinili su sve što su mogli, gordo usamljeni i dali su od sebe sve što je moguće da ljudi daju.« Smisao njihovog djela je — zaključuje Mićanović — »u tome što su, pucajući na nasljednika austrougarskog prijestolja, oni pucali u zlo čiji je nosilac i predstavnik za njih bio on«.

Pisana književnim jezikom, razumljivim širem krugu čitalačke publike, i snabdjevena naučnom aparaturom, svedenom zbog karaktera i namjene edicije na najnužniju mjeru, monografija Slavka Mićanovića o sarajevskom atentatu odgovorila je u potpunosti zahtjevima izdavača da, povodom obilježavanja 50-godišnjice Principovog pucnja u Sarajevu, upozna našeg savremenog čitaoca u sažetoj formi sa događajima koji su na ovom tlu predstavljali neposredan uvod u prvi svjetski rat.